

MD
76.870

HUNGARIA TYPOGRAPHICA I.

V. ECSEDY JUDIT

A RÉGI

MAGYARORSZÁGI

NYOMDÁK BETŰI ÉS DÍSZEI

1473–1600

BALASSI KIADÓ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

V. ECSEDY JUDIT

A RÉGI
MAGYARORSZÁGI NYOMDÁK
BETŰI ÉS DÍSZEI
1473–1600

HUNGARIA TYPOGRAPHICA

I.

V. ECSÉDY JUDIT

A RÉGI
MAGYARORSZÁGI NYOMDÁK
BETŰI ÉS DÍSZEI
1473–1600

BALASSI KIADÓ-ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
BUDAPEST

Megjelent az Oktatási Minisztérium „Felsőoktatási tankönyv- és szakkönyvtámogatási Programja” keretében és az OKTK „Kulturális hagyományaink nyilvántartása, feltárása és kiadása” kutatási főirány támogatásával

Oktatási
Minisztérium

A szerző munkáját az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatta (T 42468)

A kötetben megjelent fényképeket, reprodukciókat az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilm- és Fényképtárának munkatársai készítették a nemzeti könyvtár és más muzeális gyűjtemények jeles könyveiről a 2002–2003. évben

Lektorálta
RÓZSA GYÖRGY

HD 46.840

2004.

© V. Ecsedy Judit, 2004

ISBN 963 506 583 3
ISSN 1785-7201

Felelős kiadó Kőszeghy Péter igazgató
és Monok István főigazgató
Felelős szerkesztő Hradeczky Móni
A könyvet Szák András tervezte
A nyomdai munkálatokat a Dabas-Jegyzet Kft. végezte
Felelős vezető Marosi Györgyné

TARTALOM

Előszó	7
Preface	9

A NYOMTATOTT KÖNYV ÉS DÍSZÍTÉSE A XV–XVI. SZÁZADBAN

I. A nyomtatott könyv	13
II. A könyvdíszítés és betűkészítés technikája	14
III. A grafika és a könyv kapcsolatának kialakulása (<i>Soltész Zoltánné</i>)	17
IV. A grafika és a könyvnyomtatás elterjedése Magyarországon (<i>Soltész Zoltánné</i>)	19
V. A magyarországi nyomdák felszerelésének néhány jellemzője	28
VI. A régi hazai nyomdák rekonstrukciója	31
VII. Régi nyomtatványok meghatározása tipográfiai módszerrel (XVI. század)	34

TIPOGRÁFIA ÉS KÖNYVDÍSZÍTÉS A XV–XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI NYOMDÁKBAN

1. A budai Hess-nyomda (1472–1473)	41
2. A Confessionale-nyomda Budán (és Pozsonyban?) (1477–1480)	42
3. A sárvár-újszigeti Sylvester-nyomda (1536–1541)	44
4. A brassói Honterus-nyomda (1539–1594)	52
5. Philip diakónus cirill betűs nyomdája (1544–1552)	65
6. A kolozsvári Hoffgreff–Heltai-nyomda (1550–1600–)	66
7. Coresi diakónus cirill betűs nyomdája (1557–1588)	82
8. Huszár Gál és Huszár Dávid nyomdája (1558–1577)	84
9. A debreceni városi nyomda (1561–1600–)	87
10. A Hoffhalter-nyomda (1565–1590)	91
11. Lorinț diakónus cirill betűs nyomdája (1567–1579)	98
12. Az abrudbányai Karádi-nyomda (1569)	99
13. A Bomemisza–Mantskovit-nyomda (1573–1599)	100
14. A szebeni városi nyomda (1575–1600–)	104
15. A bártfai Gutgesell-nyomda (1577–1599)	108
16. A nagyszombati Telegdi-nyomda (1578–1600–)	110
17. A besztecebányai Scholtz-nyomda (1578)	117
18. A Manlius-nyomda (1582–1600–)	117
19. A vimpáci ferences nyomda (1593–1599)	123
20. A Walo-nyomda Pozsonyban (?) (1594)	124
21. A bártfai Klöss-nyomda (1597–1600–)	124

KATALÓGUS*

A katalógus használata	129
Guide to the catalogue	131
1. A budai Hess-nyomda (1472–1473)	133 [203]
2. A Confessionale-nyomda Budán (és Pozsonyban?) (1477–1480)	133 [207]
3. A sárvár-újszigeti Sylvester-nyomda (1536–1541)	133 [211]
4. A brassói Honterus-nyomda (1539–1594)	137 [237]
5. Philip diakónus cirill betűs nyomdája (1544–1552)	142 [303]
6. A kolozsvári Hoffgreff–Heltai-nyomda (1550–1600–)	142 [311]
7. Coresi diakónus cirill betűs nyomdája (1557–1588)	149 [365]
8. Huszár Gál és Huszár Dávid nyomdája (1558–1577)	150 [383]
9. A debreceni városi nyomda (1561–1600–)	154 [403]
10. A Hoffhalter-nyomda (1565–1590)	158 [431]
11. Lorinț diakónus cirill betűs nyomdája (1567–1579)	164 [459]
12. Az abrudbányai Karádi-nyomda (1569)	165 [467]
13. A Bomemisza–Mantskovit-nyomda (1573–1599)	165 [471]
14. A szebeni városi nyomda (1575–1600–)	170 [505]
15. A bártfai Gutgesell-nyomda (1577–1599)	174 [519]
16. A nagyszombati Telegdi-nyomda (1578–1600–)	175 [535]
17. A besztecebányai Scholtz-nyomda (1578)	179 [565]
18. A Manlius-nyomda (1582–1600–)	180 [571]
19. A vimpáci ferences nyomda (1593–1599)	185 [609]
20. A Walo-nyomda Pozsonyban (?) (1594)	186 [619]
21. A bártfai Klöss-nyomda (1597–1600–)	186 [625]
Áttekintés a Magyarországon használt betűkről méretük szerinti sorrendben (XV–XVI. század) ..	189
Fametszők mutatója	
Szignált és egyes mestereknek tulajdonított metszetek	195
Rövidítések	200

KÉPTÁBLÁK

A nyomdai készletek bemutatása műhelyenként	203
Hely- és névmutató	635

*Szögletes zárójelben található a Képtáblák megfelelő oldalszáma

ELŐSZÓ

A könyv nemcsak tartalmában, hanem külső megjelenésében is korának jellemző terméke: egy kor-
szak könyvei hű képet adnak az egykorú tipográfia és könyvdíszítés színvonaláról, a nyomdászok és a könyvhasználók ízléséről. A könyv külsejének vizsgálatakor több szempont lehet irányadó. Nyilvánvaló, hogy egy nagyobb korszak könyvtermésének áttekintésekor a könyv külső megjelenésének valamennyi ismervére (kötés, papír) nem terjedhet ki figyelmünk. Összegzésünkben igyekszünk mindarról számot adni, amit a magyarországi könyvnyomtatás legkorábbi mintegy százharminc évében a hazai nyomdák sokszorosítottak, más szóval mindarról a felszerelésről, amely a maga korában nyomdafestéket kapott.

Kötetünk célkitűzése a legrégebb, Magyarországon készült könyvek könyvdíszjeinek, illusztrációinak és nyomdabetűjeinek pontos számbavétele és rendszerezése. A szöveget szemléltető ábrázolásokon kívül a pusztán díszítés céljából alkalmazott valamennyi címlapkerettel, díszes kezdőbetűvel (iniciáléval), záródísszel, nyomdai cífrával is foglalkoztunk, vagyis nem rangsoroltuk a fennmaradt grafikai emlékanyagot, hanem a művészi szempontból értékes metszetek mellett a kezdetlegesebb kidolgozású, szerényebb díszek és ábrák sem kerültek el a figyelmünket.

Összeállításunk tehát a korabeli hazai nyomdák betűanyagának és díszítőelemeinek teljességét kívánja bemutatni az első, Magyarországon nyomtatott könyvtől a XVI. század végéig, vagyis 1473-tól 1600-ig. Területi határa a történelmi Magyarország, Erdéllyel együtt. Ahhoz, hogy pontos képet kapjunk a korabeli tipográfia emlékeiről, ezen az időbeli és területi határon belül át kellett tekintenünk korszakunk minden egyes könyvét, regisztrálnunk kellett a bennük található betűket, iniciálékat, díszeket, illusztrációkat.

A teljességre törekvés ellenére jelentős hiányokkal és veszteségekkel kell számolnunk. Az a számos régi könyv, amelynek egyetlen fennmaradt példányáról sincs tudomásunk, a mostani összesítésből kimaradt, és csak remélhetjük, hogy lesznek olyanok, amelyek nem végérvényesen vesztek el az utókor számára.

Összegzésünket ugyanis, legalábbis ami a könyvdíszeket illeti, éppen az teszi időszerűvé, hogy a magyarországi XVI. századi könyvdíszítést tárgyaló korábbi munka megjelenését (1961) köve-

tően számos elveszettnek hitt vagy hozzáférhetetlennek tartott könyv bukkant fel, és vált közkinccsé. Jó példa erre Huszár Gál elveszettnek hitt első énekeskönyve, vagy a kolozsvári Heltai-nyomda számos illusztrációt tartalmazó kis bibliai szöveggyűjteményének régóta lappangó példánya. Mindezek – ahogy még számos régi magyarországi könyv – nem kerülhettek Soltész Zoltánné kezébe, amikor 1961-ben kiadta *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* című könyvét, amely éppúgy teljességre törekedett a díszek számbavétele tekintetében, mint kötetünk. A negyven évvel ezelőtti technikai, főleg reprodukciós lehetőségek miatt azonban a számba vett díszeknek sem tudta mindegyikét képpel is illusztrálni. Munkája összességében mégis a legkorábbi, Magyarországon forgalomban lévő fametszetek eddig egyetlen feldolgozása.

A magyar grafikatörténet áttekintésére Czákó Elemér tette az első komolyabb kísérletet 1902-ben, amikor röviden megírta a fa- és rézmetszet, valamint a rézkarc történetét. E munkában esett szó először a fametszetes könyvdíszekről, felismerve, hogy a grafikatörténet elválaszthatatlan a nyomdatörténettől. (*Az iparművészet könyve*, szerk. Ráth György, Bp., 1902, I, 464–498.) A könyvekben található díszekről ezenkívül Gulyás Pál *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* (Bp., 1931) című munkájából tájékozódhattunk. Soltész Zoltánné könyvdíszítéséről szóló művét Fitz József *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, II, A reformáció korában* (Bp., 1967) című összefoglalása követte, amely Gulyás Pál művéhez hasonlóan a nyomtatványok díszítésére is kitért.

Az utóbbi évtizedek könyvtörténeti kutatásai, amelyek éppen a tipográfiai jellegzetességek nyomdánkenti feltárását célozták, sok esetben teljesen új alapokra helyezték a magyarországi nyomdatörténetet. Máskor csak módosították vagy pontosabbá tették az eddigi ismereteket.

A Hungaria typographica első kötetének bevezető fejezetei az európai könyvdíszítési gyakorlatot, a hazai és európai könyvdíszek, illusztrációk és mesterek kapcsolatát, a régi hazai nyomdák felszerelésének rekonstruálását és a régi könyvek tipográfiai jellemzők alapján történő meghatározását mutatják be. Ezt követi az egyes nyomdák könyvdíszítési és tipográfiai jellemzőinek bemutatása, majd a Katalógus ugyanebben a sorrendben,

ugyancsak nyomdák szerint regisztrálja az emléksanyagot, végül a Táblák ugyanilyen rendben következnek egymás után.

A Hungaria typographica első kötete nagymértékben támaszkodik Soltész Zoltánné korábban említett, könyvdíszítésről szóló alapvető munkájára. Két fejezetet – *A grafika és a könyv kapcsolatának kialakulása* és *A grafika és a könyvnyomtatás elterjedése Magyarországon* – változtatás nélkül vettünk át ebből a munkából; kivéve néhány []-jel jelölt apróbb szóhasználatbeli módosítást. A végén jegyzet formájában összegeztük az újabb irodalmat és kutatási eredményeket. Az egyes nyomdák tárgyalásakor különböző mértékben támaszkodtunk Soltészné munkájára, amelyből valamennyi, ma is helytálló kutatási eredményt átvettünk, kiegészítve saját, valamint napjaink legújabb eredményeivel. Az átvételre minden esetben lábjegyzetek utalnak. Bizonyos nyomdák (az abrudbányai, a szebeni, a két bártfai nyomda, az esetleges pozsonyi vagy a cirill betűs műhelyek) az ő feldolgozásában nem kaptak külön fejezetet, sőt van olyan is (a vimpáci ferences nyomda), amelynek létezéséről akkoriban nem is tudott a könyvészet. Mint-hogy könyve a XVI. századot tárgyalja, így természetesen az előző században működő hazai ősnymdákkal sem foglalkozott.

Kötetünk tágabb keretek között mutatja be a korabeli hazai sokszorosított grafikát. Egyrészt alfabetumok összeállításával, mérethűen rekonstruáltuk a valamennyi hazai nyomdánk által használt betűtípust és öntött nyomdai cífrát, másrészt nemcsak a könyvdíszek katalógusában törekedtünk teljességre, hanem minden egyes könyvdísz reprodukciója is megtalálható a kötetben, mérethű formában. Így e kötet a XV. és XVI. századi ma-

gyarországi könyvdíszek és betűtípusok repertórium is egyben.

Hasonló, egy-egy ország legkorábbi nyomda-betűinek vagy díszének bemutatására vállalkozó munkák máshol is készültek, készülnek, de figyelmük – részben a kiadványok nagy száma miatt – általában csak az ősnymtatványokra, azaz a XV. században készült könyvekre terjed ki. A XV. század betűiről, a legkorábbi németalföldi nyomdák, az angol ősnymtatványok betűiről és az egyes XVI. századi lengyel nyomdák betűiről és könyvdíszeiről is készült vagy készül összegzés. Ehhez kíván csatlakozni a Hungaria typographica. Megjegyezzük azonban, hogy olyan összeállítás, amelyben egy országnak a teljes, az ősnymtatványoktól egészen 1600-ig sokszorosított emléksanyagát – valamennyi nyomdai betűt és könyvdíszet – közzétennék, máshol nem készült még. A Hungaria typographica további kötetei a későbbi évszázadok tipográfiai emléksanyagát kívánják majd áttekinteni.

Köszönettel tartozom Berlász Piroskának, Soltész Zoltánné hagyatéka gondozójának. Bánfi Szilvia a Hoffhalter-nyomdára, Farkas Ágnes a Klöss-nyomdára vonatkozó, kéziratban lévő gyűjtését bocsátotta rendelkezésemre, önzetlen segítségüket ezúton is köszönöm. Különösen sokat segített munkámban az Országos Széchényi Könyvtár Fotólaboratóriuma. Köszönet illeti az Országos Széchényi Könyvtár vezetőségét és közvetlen munkatársaimat megértő támogató-sukért. A könyvdíszek teljességre törekvő összeállítására nem valósulhatott volna meg a társintézmények, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a budapesti Egyetemi Könyvtár és a Ráday Gyűjtemény segítsége nélkül.

PREFACE

A book is representative of its age not only by means of its content but also its appearance. The books of any age give a fair idea of the standards of typography and book ornamentation, and the tastes of printers and book users. The appearance of a book can be looked at from many aspects. Clearly, a review of the book output of a relatively long period cannot take into account every feature of a book (e. g. binding, paper, etc.). The present summary seeks to record everything reproduced in the first approximately one hundred and thirty years of Hungarian book printing in the presses around Hungary—in other words, all the apparatus that printer's ink was applied to.

This book endeavours to take stock of, and classify, the ornamentation, artwork and typefaces used in the production of the earliest books in Hungary. In addition to the illustrations, every ornamental title page border, decorated initial, vignette, tailpiece, and printers' flower are included in the presentation, too. It does not concern itself with artistic merit, but contains everything printed, from valuable woodcuts to the lesser ornaments and illustrations.

This book is an exhaustive collection of typefaces and ornamentation from the first book printed in Hungary until the end of the 16th century, that is from 1473 to 1600. Geographically, it includes the 'historical' Hungary, together with Transylvania. For an authentic picture of contemporary typography, every single book printed in this period had to be taken into account and every typeface, initial and ornament used within the given frame of time and space had to be recorded.

However, despite every effort to be exhaustive, there are many shortcomings and losses. Many early books, no copies of which are known, are omitted from this inventory, and we can only hope they will turn up sometime and are not lost altogether.

What makes the publication of this Catalogue timely, with respect to book ornaments at least, is that many books that had been thought to be lost or otherwise unavailable have become public property since the previous work in the field of 16th century book ornamentation appeared in 1961. A good example is Gál Huszár's first hymnal, previously given up as lost, and a long-'dormant' copy of a volume of illustrated Biblical texts

from the Heltai Press at Kolozsvár. These had been unavailable to Elisabeth Soltész when in 1961 she published her *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* [Hungarian book ornamentation in the 16th century] which, like the present book, sought to give an exhaustive list of period ornaments. In any case, the technical and especially printing standards forty years ago did not permit the illustration of every book ornament. On the whole, however, her work is the only catalogue of early woodcuts in Hungary.

The first noteworthy attempt to survey the history of Hungarian printing was made by Elemér Czákó in 1902, in the form of a book on the history of woodblock and copperplate printing, and copperplate engravings. Czákó discussed woodcuts and became aware of the fact that typographical history and printing history were inseparably linked (*Az iparművészet könyve* [Book of Applied Art] ed. György Ráth, Budapest, 1902, Vol. I, pp. 464—498). Book ornamentation is discussed in great detail in Pál Gulyás's *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* [Book publishing in Hungary in the 15th and 16th centuries] (Budapest, 1931). Elisabeth Soltész's book was followed by József Fitz's *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, II. A reformáció korában* [The history of printing, publishing and the bookselling in Hungary, Vol. II. The Reformation period] (Budapest, 1967) which, like Pál Gulyás's work, discusses printed ornamentation.

Focusing on the typographical characteristics of each individual press, the book history research of recent decades has in some instances provided a new basis for Hungarian printing history. At other times it simply altered or clarified previous information.

The introductory chapters of the first volume of *Hungaria typographica* provide an overview of European book ornamentation practice, the connections between Hungarian and European ornaments, illustrations, and printers, the reconstruction of early Hungarian printing presses, and the identification of early books according to typographical characteristics. This is followed by a presentation of the individual book ornaments and typographical features of each press. The Catalogue proceeds to record surviving printed

heritage in the same order (by printing establishment) and the Plates, too, follow the same order.

The first volume of *Hungaria typographica* relies to a certain extent on Elisabeth Soltész's above mentioned work. Two chapters—*A grafika és a könyv kapcsolatának kialakulása* [How graphics and book became linked] and *A grafika és a könyvnyomtatás elterjedése Magyarországon* [How graphics and book printing spread in Hungary]—were adopted in unabridged from this book, with the exception of a few asterisked expressions in the text marked with square brackets. There is an update of recent publications and research results at the end of each chapter. The discussion of the individual presses also relies in various degrees on Elisabeth Soltész's work. All of her research results that stand up to modern scrutiny have been adopted and extended by the most recent results. A footnote indicates the adoption in every instance. Some of the presses (Abrudbánya, Szeben, the two at Bártfa, the putative Pozsony press and the Cyrillic-type presses) were not discussed in separate chapters in Elisabeth Soltész's book and the Franciscan press at Vimpác had been unknown to bibliography in her time. Because she had confined herself to looking at the 16th century only, her book is not concerned with the first presses in Hungary in the century before.

The present book takes a broad look at artwork in Hungary in the 16th century. It contains reproductions, to scale, of the alphabets of every typeface, of every moulded decorative element of every press in the country. The catalogue of ornamentation is exhaustive as it can be, and every single book ornament is reproduced to scale—making this book a repertory of 15th and 16th-century Hungarian book ornaments and typefaces.

Books that take stock of the typefaces and ornaments of a period have been—and are—published in other countries, too; however (due partly to the large number of early books), most of them focus on the incunabula, i. e. books printed in the 15th century. Works have been published (or are underway) on the typefaces of the 15th century, the earliest Dutch presses, the letters of the English incunabula, and the typefaces and ornaments of certain 16th century Polish presses. *Hungaria typographica* wishes to become part of this collection. It should be mentioned, however, that nowhere before has there appeared such an exhaustive collection of a country's printed heritage containing every typeface and ornament from the incunabula until 1600. The further volumes of the *Hungaria typographica* series will survey Hungary's typographical heritage of the later centuries.

I owe thanks to the understanding support of Piroska Berlász, trustee of Elisabeth Soltész's legacy. I am greatly indebted to Szilvia Bánfi and Agnes Farkas for making available to me their manuscript investigations into the Hoffhalter Press and the Klöss Press respectively. My work was largely helped by the Photographic Laboratory of the National Széchényi Library. I am also very grateful to the management and my colleagues at the National Széchényi Library. This collection could never have been achieved without the support of the attendant institutions, the Library of the Hungarian Academy of Sciences, the Budapest University Library and the Ráday Collection.

Translation Bodóczy Miklós

A NYOMTATOTT KÖNYV ÉS DÍSZÍTÉSE
A XV–XVI. SZÁZADBAN

I. A NYOMTATOTT KÖNYV

A kézműipari korszakban nemcsak a könyvdíszek, illusztrációk, ábrák, hanem a betűk is alapvetően grafikai eljárással készültek. Ha megjelenésükben, rendeltetésükben eltérőek is a könyvnek ezek az alkotóelemei, az feltétlenül közös bennük, hogy sokszorosíthatók, vagyis festék, sajtó és papír (pergamen, selyem) segítségével elvileg végtelen számban többszörözhetők, ily módon jelközlésre alkalmasak. A régi könyvek tehát a sokszorosító művészetek legkorábbi emlékei közé tartoznak.

A nyugati országoktól eltérően Magyarországon a grafika csaknem valamennyi korai emléke szinte kizárólag könyvekben maradt fenn. Más szóval a grafika fejlődéséről Magyarországon ebből a korai időszakból mindössze az áll rendelkezésünkre, ami nyomdabetűk és könyvdíszítés formájában a nyomtatványokban ránk maradt.

Amikor Gutenberg a könyvnyomtatást feltalálta, azt a célt tűzte maga elé, hogy kora legszebb írott könyveit pontosan, teljes hűséggel utánozza. Ezt a célt az általa kifejlesztett módszerrel sikerült is elérnie, de valószínűleg nem sejtette, hogy milyen lehetőségek rejlenek az új találmányban. A lassan és drágán készülő írott könyvvel szemben a viszonylag gyors és könnyű könyvnyomtató technika az írotthoz hasonló könyveket produkált, amellet, hogy a szöveg helyességet magasabb fokon biztosította.

Gutenberg találmányának lényegét a köztudat általában a betűk mozgathatóságában látja, holott az ő óriási érdeme az, hogy egy egész összetett mesterség minden folyamatát kigondolta, és valamennyi ehhez kapcsolódó problémát úgy oldott meg, hogy a betűmetszés, matricakészítés, betűöntés, a szedés és nyomtatás technikája és maga a nyomtatósajtó is több mint háromszáz esztendőn keresztül szinte alig változott. A szedés technikája Gutenberg óta csupán a betűk pontossága és élessége irányában változott és fejlődött tovább, a könyvnyomtatás alapelvei tekintetében nem.

Az így útjára induló új, könyvnyomtató technika természetesen átalakította a betűt is. Gutenberg még vagy kétszázötven betűt és betűpárt volt kénytelen kimetszeni, hogy a kézírás hatását meg-

közelítse, a század végén azonban a nyomdászok jóval kisebb számú betűvel dolgoztak. A mainzi mester könyvei még fraktúr betűkkel készültek, de már az ő életében megszületett az „antikva” névvel jelölt új betű, amelynek megjelenése Adolph Rusch strassburgi nyomdász nevéhez és az 1464. esztendőhöz fűződik, de lényegében Itáliában bontakozott ki, és innen terjedt el Európá-szerte a humanista nyomdászok körében. Az antikva fontos alfaja annak dőlt változata, az 1500 körül megjelenő kurzív betűtípus. Ennek és a görög nyomdabetűnek a megalkotásában a velencei Aldus Manutiusé volt a vezető szerep. Német nyelvterületen azonban a fraktúr továbbra is elsőbbséget élvezett, különösen a nemzeti nyelven nyomtatott kiadványokban. E leggyakoribb betűfajták mellett az egzotikus írások nyomdabetűje is kialakult: a héber, cirill, arab, szír stb.

A címlap megjelenése nemcsak a nyomtatott könyv, hanem az írásbeliség egésze szempontjából is korszakalkotó, hiszen a kézíratos kódexnek nem volt címlapja. A könyvnek az a része, amelyen a nyomdász formaalakító készsége és képessége, művészi szándéka a legteljesebben érvényesül, a könyv arca, azaz a címlap. Gutenberg korában az írott és nyomtatott könyveknek még nem volt címlapjuk, azt még csak egy-két írott sor helyettesítette. A könyv kiadásával, nyomtatásával kapcsolatos adatok kezdetben a könyv végén, a kolofonban szerepeltek, majd az 1500–1510-es években átkerültek a könyv végéről az elejére, a címlapra.

Európa-szerte igen hamar egységes elképzelés alakult ki arról, hogy minek van helye a címlapon: a szerző, a cím és az összefoglalóan impresszumnak nevezett adatok kerültek ide. Ez utóbbi a városháza, a kiadónak, a nyomdának a nevét, valamint a dátumot foglalta magában. A címlap dekorálásának lehetőségét már a XVI. század legelőjén felfedezték. Egész Európában elterjedt a fametszetes címlapkeret, amelynek üresen hagyott közepébe szedték a címet, majd további dekoratív elemként (és mintegy mesterjegyként) gyakran a könyv végéről, a kolofonról ismert embléma, kiadói vagy nyomdászjegy is átkerült a címlapra.

II. A KÖNYVDÍSZÍTÉS ÉS BETŰKÉSZÍTÉS TECHNIKÁJA

A szedéssel előállított nyomtatványhoz meg kellett találni annak sajátos díszítési módját. Különálló képek már a könyvnyomtatás feltalálása előtt és a könyvnyomtatással párhuzamosan is készültek fametszetes és rézmetszetes technikával sokszorozva, később mindkét eljárást nyomtatott könyvek díszítésében is alkalmazták. A nyomtatott könyvet nyomdász- és kiadói jelvényekkel, címlapkeretekkel, iniciálékkel, fejlécekkel, záródíszekkel, a könyv tartalmát bemutató illusztrációkkal és ábrákkal díszítették.

A különféle módon díszített könyvekkel kapcsolatban külön kell választani a könyvdíszítés és a könyvillusztrálás fogalmát. A könyvdíszítés a könyv szépítésére szolgál, éppen ezért csakis a tipográfiával és általában a könyv megformálásával szoros összefüggésben vizsgálható. A díszítés akkor szép és sikerült, ha egységet alkot a tipográfiával, a szöveggel, a könyv egészével. Az illusztráció elsősorban arra szolgál, hogy a szöveg értelmét világítsa meg: segítse annak megértését, közelebb vigye a könyv tartalmát az olvasóhoz, vagyis képi módon jelenítse meg a szövegben leírtakat. A valóságban azonban ezt a kétféle funkciót nem mindig lehet elválasztani, hiszen a legtöbb régi könyvben több olyan díszítés is található, amely részben az egyiknek, részben a másiknak nevezhető. A nyomdász a felszerelésében meglévő díszítőelemeket elvileg annyiféle nyomtatványban használhatta fel, ahányféleképpen csak akarta, mindaddig, amíg el nem kopott a dúc. Csakhogy az egy bizonyos könyvhöz kapcsolódó valódi illusztrációk többszöri felhasználhatósága igen korlátozott volt: gyakran azonnal értelmét veszítette, amint azt egyszer felhasználták. A régi nyomdászok tehát, érthetően, előnyben részesítették az olyan díszeket és egyszerű képeket, amelyek nem keltettek közvetlen asszociációt, inkább dekoratív, de közömbös vagy szokványos ábrázolások voltak. Minél általánosabb volt az illusztráció, annál többféle könyvhöz lehetett felhasználni. Ezzel magyarázható az ilyen jellegű fametszetek túlsúlya a szöveghez kötött, valóságghűbb, konkrétabb ábrázolásokkal szemben.

A korai nyomdászok figyelme tehát inkább a dekoratív, de szokványos fametszetű címlapkeretek, nyomdász- vagy kiadói jelvények, címerek, iniciálék, a díszes fejlécek és záródíszek felé fordult, vagyis a régi nyomtatványok túlnyomó többségénél a fenti okok miatt nagyobb teret kapott a díszítés, mint az illusztrálás.

Mégis, voltak olyan nyomtatványtípusok és olyan műfajok, amelyekben hagyományosan meg-

határozó szerepet játszottak az illusztrációk és képsorozatok. A régi hazai nyomtatványok közül ilyenek mindenekelőtt az evangéliumokat népszerű módon ábrázoló képecskék, a kalendáriumok hónapkép-ábrázolásai, az öröknaptárak és sorsvetőkönyvek szemléltető képei.

A könyvek nyomdai úton való díszítésének legrégebbi módszere a fametszet alkalmazása volt, amely a könyvnyomtatással azonos, magasnyomásos eljárás. A fametszet nyomtatásának módja nem különbözik a betűétől, a rajznak és a betűnek egyaránt a tükörképe jelenik meg a papíron, éppen ezért a fametszet és a szedett szöveg együttesen nyomtatható.

Bár maguk a korai nyomtatványoknál alkalmazott fametszetek is kétféle technikával készültek, a munkafolyamat részei a különböző technikáknál ugyanazok, vagyis: rajzolás, metszés, a festék felvitele és a nyomtatás.¹ Az egyik eljárás során, amely egyébként sokkal gyakoribb volt a kézműipari korszakban, a fadúcból nagyobb darabokat távolítottak el (ezek a papíron fehérek, üresen maradtak), és festékezést csak a megmaradó vékony vonalak kaptak. A másik módszer azt jelenti, hogy a fadúcba belevésték az előzőleg rárajzolt mintát (ezek mutatkoztak a nyomaton fehér vonalak formájában fekete, festékezett alapon). Ez utóbbinál könnyebb volt finomabb vonalakat létrehozni, a nehézség azonban abban rejlett, hogy viszonylag nagy festékezett felületekről kellett megfelelő nyomatot készíteni, amit a fából készült nyomtatóprés igen nehezen tudott megvalósítani. Ezek voltak az úgynevezett „fehér vonalas” metszetek (white-line, Weiss-Schnitt), amelyek már az 1500-as évek elején megjelentek.² Különösen címlapkereteknél volt kedvelt módszer. Ezt az elvileg könnyebben kivitelezhető fametszési módszert azonban éppen az egyenletes festékezés nehézsége miatt ritkábban alkalmazták. E fekete hátterű, fehér vonalas fametszetekkel rokon a pontozott technikával készült fametszet, amely egyrészt megoldja a nagyobb felületek egyenletes festékezésének kérdését, másrészt rendkívül dekoratív.

A díszek egy részét azonban nem fába, hanem fémbe vésték, továbbá voltak – nem kis számban – öntött díszek is. Ez utóbbiakból tehát egyszerre több is forgalomban volt. A fába vagy fémbe vésett díszek lenyomatuk alapján nemigen különböztethetők meg egymástól, legfeljebb jellegzetes sérüléseik utalhatnak az egykori dísz anyagára, amennyiben a fém elgörbülhetett, a fa pedig elhasadt. A dúc károsodása természetesen az arról készült nyomaton is látszik. Bár a fába metszett dísz

1. Fekete alapú, pontozott technikával készült iniciálé a nagyszombati Telegdi-nyomdából (négyzetes nagyítás)

sérülékenyebb volt, mint a fémből készült, az előbbiről szebb nyomatokat lehetett nyerni.

A fametszet rajzolója és maga a metsző általában nem ugyanaz a személy volt. A rajz készülhetett magára a fadúdra vagy papírra. Ha nyomatot kellett fába metszeni, vagyis másolni, akkor a nyomatot rá lehetett ragasztani az új dúcra. Ebben az esetben az új dúcra készített metszet a mintául használt nyomathoz képest annak tükörképe volt. A metszést éles késsel és lapos vésővel végezték. Európai példákból ismeretes, hogy a művészek által megrajzolt képeket párhuzamosan hol fába, hol fémbe metsztették az erre szakosodott metszők. Az ifjú Holbein által rajzolt számos iniciálésorozat közül vannak, amelyeknek fába, és vannak, amelyeknek fémbe metszett dúcra maradt fenn.

Nyomatáskor a fametszetet egy síkba kellett hozni a szöveg szedésfelületével, így egy munkamenetben történhetett a nyomtatás. A fadúcokat, minthogy a betűkkel együtt, magasnyomású eljárással nyomtatták, festékezték is. Élettartalmuk azon múlt, hogy milyen gyakran, mekkora igénybevétel mellett használták. Ha óvatosan kezelték, nagyon sokáig épen maradhattak. Az állandó, nedves papírra nyomtatás, majd a nyomtatás után a dúcoknak a betűkkel együtt történő lemosása, s ezt követően akár évekig tartó elfektetése során a kiszáradás nem kedvezett a fának.

A rézmetszés ritkábban alkalmazott díszítési és illusztrálási módszer volt, mint a fametszés. A rézmetszés ugyanis – a fametszéssel ellentétben – mélynyomású eljárás, vagyis nem lehetett a magasnyomású, szedett oldalakkal együtt nyomtatni. Hasonlóan a fametszéshez, a rajzoló és a metsző személye általában itt sem ugyanaz. Rézmetszésnél a rézlemez felületére rajzot metszettek, véstek, majd festékekkel bekenték, így a bemélyített vályúk festékekkel teltek meg, és a nyomtatás során fekete vonalakként, a papírról kiemelkedve jelentek meg. A nem festékezett felületeket gondosan letörölték, nehogy ott is festéknyomok legyenek, ahol a nyomtatnak fehérnek kell maradnia. Ahhoz, hogy a vályúkban lévő festék a papíron nyomot hagyjon, a nyirkos papírt igen nagy erővel kellett a fémlap felületéhez préselni. Ez az eljárás lehetővé teszi, hogy a rajzon rendkívül finom vonalak, sávozások is megjelenjenek. Mindez arra készítette a nyomdászokat, hogy az igényesebb, illusztrált könyvekhez inkább a rézmetszés technikáját alkalmazzák, annak ellenére, hogy a szövegtől külön, másik munkamenetben kellett nyomtatni. A rézlemezeket külön, erősebb sajtón nyomtatták. Minthogy a metszet körül az erőteljes nyomás következtében jellegzetes bemélyedést látni, a rézmetszetes nyomatok hátát üresen szokták hagyni, illetve külön lapra nyomtatják.

A kézműipari korszakban a könyvnyomtatás alapanyaga a patrica és matrica alapján sokszorosított ólombetű volt. A patricát kemény fémbe (acélba) vésték, itt a betű vonala kiemelkedik. Ezt verték bele egy valamivel puhább fémdarabba, általában bronzba, így jött létre a matrica, amelyben a betű rajza mélyebben feküdt. Míg a patrica egyedi darab volt, ezért egy sorozat patrica nagy értéket képviselt, addig matrica több is készülhetett, bár ezek száma is véges volt. Matricával sem volt felszerelve minden nyomda, mert az is jóval drágább volt, mint az öntött betű. A matricából betűöntő szerszám segítségével puha, ólom alapanyagú nyomdabetűket lehetett önteni. A kézisajtó korában – a könyvnyomtatás feltalálásától kezdve – a könyvek szedés-nyomósos eljárással készültek: a kinyomtatandó szöveget ólombetűkből, egyenként, kézzel szedték ki. A rendelkezésre álló betűkből tehát bármilyen kombinációban szavakat lehetett kirakni, majd a szedést nyomtatás után újra betűnként szét lehetett osztani. A szedett szöveget, azaz a kidomborodó betűk felületét befestékezték és a sajtó segítségével rányomták a benedvesített papírra. Több mint háromszázötven éven át ezzel a lényegében változatlan módszerrel készültek a könyvek Európa-szerte.

A nyomda betűkészlete alapvető fontosságú volt, hiszen a kész könyvön végül is ennek a képe jelent meg. A korai nyomdákat a betűk választéka és minősége különböztette meg egymástól. Minden nyomdának többféle méretű (fokozatú) betűkészlete volt antikvából és kurzívából is, de emellett az igényesebbek fel voltak szerelve német vagy görög szöveg nyomtatására alkalmas betűkkel is.

A kézisajtó korszakát szinte végigkíséri a könyvdíszek jellegzetes csoportja, a díszes kezdőbetűk, azaz iniciálék. A szövegkezdet hangsúlyosabbá tételének kézenfekvő, a kéziratosság korából öröklött módja ez, amely a nyomtatott könyvekben fekete-fehér fametszetes képecskék formájában jelent meg. A kisebb-nagyobb, négyszög alakú kis képekben általában nemcsak a betű rajza található fekete alapon fehérén vagy fehér alapon feketén, hanem egyéb díszítés is: növényi ábrázolás, állat-, ember- és szörnyalakok, valamint egyéb dekoratív motívumok. Egy teljes iniciálésorozat az ábécé összes betűjét tartalmazta azonos méretben és egységes díszítéssel. A XVI. századi nyomdáknál általában többféle iniciálésorozat volt kéznél, többféle méretben, kisebb és nagyobb formátumú könyvekhez egyaránt.

A régi könyvek talán legsajátságosabb díszítési eszköze a tipográfiai ornámen (nyomdai cifra, más néven körzet) volt. Ezek ugyanúgy metszéssel és öntéssel készültek, mint a nyomtatóbetű, és pontosan úgy szedhetők és nyomtathatók is. A jobban felszerelt műhelyekben ritkábban, inkább csak a szövegek tagolására alkalmazták ezeket a szedett díszítéseket, más nyomdák kiadványait viszont éppen ezeknek az apró díszeknek a nagy változatossága különbözteti meg. A tipográfiai ornámenek segítségével egységes, csak tipográfiai eszközöket felhasználó címlapkereteket és díszeket lehetett alkotni. Az egyes apró elemek dísszé komponálásában tág teret kapott a nyomdász képzelőereje és leleményessége. Az ornámen a nyomdászatnak éppolyan nélkülözhetetlen kellékévé vált, mint a betű.

A nyomtatott könyv díszítésére egyéb módok is kínálkoztak. Különlegesen igényes könyveknél a címlap egyes betűsorait, szavait gyakran pirossal nyomták. Van rá példa, hogy az iniciálékat is piros festékkel nyomtatták. A kétszínű nyomásnak különösen a kalendáriumok és liturgikus kiadványok előállításában volt nagy hagyománya, mint-hogy itt a piros szín eligazításul, gyakorlati célt is szolgált. A kétszínű nyomást a kézisajtó korában általában két nyomtatási menetben oldották meg. Szedésnél a másik szín helyére vakanyagot tettek, amely nem hagyott nyomot a papíron. Minden lapot kétszer szedtek: egyszer a feketén, másodszor a pirossal történő nyomtatáshoz. Volt mód arra, hogy egyben szedjék és nyomtassák: ilyenkor a festékezésnél papírmazkot használtak a be nem festékezendő felület takarásához. A cirill betűs liturgikus könyvek nyomtatásánál azt a gyakorlatot is követték, hogy csak egy szedést készítettek, és arról hol a piros, hol a fekete festéket törölték le. A betűk kiemelésének ez a módja csak akkor érte el a kívánt esztétikai hatást, ha a műveletet pontosan végezték, a sorok nem torlódtak egymásra, és a kétféle festék nem hagyott nyomot egymáson.

Jegyzetek

- 1 Max J. FRIEDLÄNDER, *Der Holzschnitt*, Berlin–Leipzig, 1921.
- 2 Othmarnál, Augsburgban, 1502-ben.

III. A GRAFIKA ÉS A KÖNYV KAPCSOLATÁNAK KIALAKULÁSA (Soltész Zoltánné)

A XV. század közepén, a reneszánsz és a humanizmus térhódítása idején, alapvető változás ment végbe a könyv előállításában és díszítésében: a kézírásos másolást a könyvnyomtatás váltotta fel, a könyvdíszítés középkori gyakorlatát, a könyvfestést pedig a grafika szorította háttérbe. A változást Európa-szerte a polgárság XIV–XV. századi fejlődése tette szükségessé. Az ipar differenciálódása és a kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedése a városokban kialakuló új társadalmi rétegek anyagi megerősödését és kulturális felemelkedését vonta maga után. Az írásbeliség és az irodalmi műveltség egyre szélesebb körben terjedt, s a korszak egyik legsürgetőbb kulturális problémájává nőtt a feltörekvő polgárság művelődési igényeinek kielégítése. Ezért vetődött fel Európa különböző területein szinte egyidejűleg a könyv olcsóbb és gyorsabb előállításának kérdése, s ezért szorította háttérbe a könyvnyomtatás viszonylag oly rövid idő alatt a kor alapvető művelődési igényeinek már nem megfelelő könyvmásolást és könyvfestést.

A könyvnyomtatáshoz hasonlóan a grafika is a polgárság megerősödésének köszönhetette létrejöttét, s később, kifejlődése idejében is elsősorban a polgárság művészete volt. Az első ismert metszetgyűjtők a feltörekvő, művelt polgárság köréből kerültek ki. Az egyházi és világi előkelőségek inkább a vagyonukat jobban érzékeltető, drágább és pompásabb műtárgyakat – festményeket, ékszereket, ötvöstárgyakat, fegyvereket, szobrokat – gyűjtötték.¹ A könyvnyomtatás elterjedésekor a grafika már félévszázados múltra tekintett vissza. Az első metszetek megjelenéséről megbízható adatok nem tájékoztatnak. Az egyszerű, szegény nép körében, ahol a fametszetes szentképek és kártyák iránt a legnagyobb érdeklődés mutatkozott, nem volt szokás az események írásbeli rögzítése. Az írástudó, művelt körök pedig nem méltatták különösebb figyelemre a fametszés kezdeti, szerény emlékeit. A korai fametszők sem becsülték sokra mesterségüket: nem látták el mesterjeggyel metszeteiket. Nem tartották magukat művészeknek vagy feltalálóknak – s nem is voltak azok. Csupán első ízben alkalmazták képi ábrázolások készítésére azokat az eljárásokat, amelyeket Keleten és Nyugaton más célokra már jóval korábban felhasználtak.²

Az első fametszeteket kártya-, illetőleg szentképfestők készítették. A kártyázás szenvedélye – az egymást követő tiltó törvények ellenére – a XIV. század végére olyan mértékben elterjedt, hogy a kártyafestők a megnövekedett keresletet

már nem tudták kielégíteni a kártyalapok egyenkénti megrajzolásával és kifestésével.³ Előbb az alakok körvonalainak másolását lehetővé tevő sablonokkal gyorsították munkájukat, majd fametszeteket készítettek a szentképek és kártyafigurák előállításához. A ma ismert legrégebbi keltezett fametszetnek a manchesteri Ryland Könyvtár 1423-as évszámmal jelzett Szent Kristóf-ábrázolását tekintik.⁴ A keltezetlen fametszetek között jóval korábbiak is lehetnek, mert a fametszés a XV. század első évtizedeiben már szélesebb körben elterjedt: az 1430-as években Itáliában, Németalföldön, valamint a német és francia nyelvterületen általánosan ismert volt.⁵

A XV. század közepétől kezdve már nemcsak önálló metszeteket, hanem egész képsorozatokot is sokszorosítottak fadúcokról, s azokat könyv alakban (Blockbuch) árusították. [Az újabb hazai szakirodalomban a Blockbuch magyar megfelelője a dúckönyv.] A sorozatok képeit latin nyelvű magyarázó szövegekkel látták el: a régibb típusnál a szövegeket kézírással pótolták, később a képpel együtt a fatáblára metszették. Előbb csak a lap egyik oldalára nyomtattak (anopisztografikus lenyomat), s két lapot ragasztottak össze, később már a lapnak mindkét oldalára kép és magyarázó szöveg került (opisztografikus lenyomat).⁶

A legnépszerűbb Blockbuch a Biblia pauperum volt. Ez a könyvtípus a kéziratokban alakult ki, s onnan terjedt át a XV. században a Blockbuchokba.⁷ Általában harmincnégy tipologikus képcsoportot foglal magában oly módon, hogy minden csoportban egy újtestamentumi jelenetet két ószövetségi előkép és négy próféta alakja zár közre; az ábrázolásokat néhány soros magyarázó szöveg egészíti ki.⁸ A Biblia pauperum sem kézíratos, sem Blockbuch formájában nem a nép számára készült: a laikusok a gyakran bonyolult összefüggésű képcsoportokat magyarázat nélkül ugyanúgy nem értették volna meg, mint a latin szövegeket. Számos más vallásos tárgyú Blockbuchkal együtt ez a típus is a kevéssé képzett alsó papság, a „pauperes praedicatores” munkáját támogatta;⁹ képcsoportjaival a legfontosabb ó- és újszövetségi szövegek összefüggéseit szemléltette. Az egyháziak oktató munkáját megkönnyítő Blockbuchokon kívül egyre több olyan típus terjedt el, amelyben fokozatosan lehetőség nyílt a világi tematika kibontakozására és ábrázolására. Különösen nagy népszerűségnek örvendtek a planétáskönyvek és a haláltánc-sorozatok. Az egyik legrégebbi Blockbuchnak a heidelbergi könyvtár harmincnégy le-

vélből álló Biblia pauperumát tartják.¹⁰ A legtöbb Blockbuch a könyvnyomtatás korai termékeivel egy időben, a mesternévvvel jelzett példányok nagy része meg éppen a század 70-es éveiben keletkezett, amikor a könyvnyomtatás már Európa-szerte elterjedt.¹¹

A korai metszetek többségén a képi megjelenítés sommázó:¹² a jól ismert személyek, jelenetek bemutatásánál feleslegesnek tűnt minden részletezés. Az ábrázolás rendszerint csak körvonalból áll, s a vonalvezetés a sietség vagy a metsző szerényebb képességei miatt gyakran merev, szögletes. Részletezőbb előadásmódra, belső árnyékolásra sokszor azért sem törekedtek, mert a metszeteket utólag kifestették.

A nyomtatott könyvek első fametszetes illusztrációi, könyvdíszei évtizedekig olyan vonásokat mutattak, mint az önálló metszetek vagy a Blockbuchok ábrázolásai. Ezeket a metszeteket is konvencionális szerkezet, kezdetleges lineáris előadásmód jellemzi. A korai könyvillusztrációk többségét olyan nyomdászok készítették, akik a könyvkiadásra való áttérés előtt kártyafestőként vagy fametszőként működtek. Lienhart Isenhut bázeli nyomdászt az egykorú iratok váltakozva Brief- und Heiligendrucker, Briefmaler, Kartenmacher, Maler néven emlegetik.¹³ Olyan nyomdász, aki nem volt tagja a fametszők céhének, olykor nem is alkalmazhatott fametszeteket kiadványai díszítéséhez.

Az első, fametszetekkel illusztrált datált könyv, Boner *Edelstein* című állatmese-gyűjteménye, 1461-ben Németországban, Albrecht Pfister bambergi nyomdász műhelyében jelent meg.¹⁴ A könyv ügyes kompozíciójú, de csupán körvonalakból álló kezdetleges fametszetei csak a szöveget kívánták szemléltetni. Csaknem az egész XV. században az a felfogás uralkodott, hogy az illusztrációknak elsősorban a szöveg megértését kell támogatniuk.¹⁵ Az oktató tendencia túlzott hangsúlyozása miatt éppen a legtöbb illusztrált könyvet forgalomba hozó német nyomdákban szorult évtizedekre háttérbe az illusztrációk eredetiségének, művészi értékének igénye.

A fametszés tökéletesedéséhez, művészetté fejlődéséhez mégis a könyvnyomtatás adta a legfontosabb ösztönzést, mert egyre több és változatosabb feladatot tűzött a fametszők elé. Az egymást követő új szövegek illusztrálását a régi ábrázolások ismételtetésével vagy átalakításával már nem lehetett megoldani; az új, s különösen a bonyolultabb kompozíciók kialakítása pedig már képzetesebb rajzoló igényelt. Létrejött a munka differenciálódása a mű rajzát készítő művész és az ábrázolást a sokszorosító dúcba metsző szerényebb tehetségű fametsző között.¹⁶ A fametszetek

előállításában bekövetkezett munkamegosztás és a könyvnyomtatás általános elterjedése után Európa-szerte rendkívül változatosan alakult, városok s azokon belül nyomdák szerint sajátos stílusban bontakozott ki a fametszetes könyvillusztrálás és könyvdíszítés.

A fametszésnél bonyolultabb grafikai eljárás, a rézmetszés, nehezebben hódított tért a nyomtatott könyvek díszítésében. A rézmetszés technikája a XV. századi olasz ötvösműhelyekben fejlődött ki: az új grafikai eljárás ötletét egy niello-lenyomat adta.¹⁷ A könyvnyomtatás első századában komoly nehézséget okozott egyazon lapon a szöveg magasnyomású és a rézmetszetes illusztráció mélynyomású eljárással való előállítása. Ennek következtében a rézmetszést a XV. században elsősorban nem könyvek illusztrálására, hanem önálló ábrázolások, bonyolult és igényes művészi kompozíciók sokszorosítására használták. Csupán Dante *Divina commediájának* 1481-ben megjelent firenzei, Nicolaus Laurentii-féle kiadásához készült nagyobb mennyiségű illusztráció rézmetszetről.¹⁸ A pompás kiállítású kötet rézmetszetei a XV. századi fametszetes illusztrációk többségével szemben már nem csak oktatni kívántak. Dante eszméit és Botticelli művészi elképzeléseit közvetítették – ha nem is a leghívebb formában – a magas műveltségű és kifinomult ízlésű olasz olvasókör számára: annak az itáliai polgárságnak, amelynek oly jelentős része volt az új humanista világnézet, valamint a reneszánsz művészet és kultúra kialakításában.

Jegyzetek

- 1 VAYER Lajos, *Bemerkungen zu einer Schongauer-Zeichnung*, Acta Historiae Artium, 1(1953), 117–118.
- 2 A babilóniaiak, egyiptomiak, föníciaiak és görögök pecsétlöhengereket, pecsétgyűrűket állítottak elő metszéssel tulajdonjegyük lenyomatok formájában való sokszorosítására. A kínaiak szövetnyomatokat készítettek ugyanezekkel a technikákkal. Európában aláírásokat, kezdbetűket állítottak elő a középkor elején bélyegzők felhasználásával. – Paul KRISTELLER, *Kupferstich und Holzschnitt in vier Jahrhunderten*, Berlin, 1921, 15–17; *Zum chinesischen Stempel- und Holztafeldruck*, Buch und Schrift, n. F., III, Leipzig, 1940.
- 3 KRISTELLER, i. m., 19–20.
- 4 Campbell DODGSON, *Woodcuts of the fifteenth century in the John Rylands Library Manchester*, Manchester, 1915, A3.
- 5 KRISTELLER, i. m., 20–21.
- 6 I. m., 32–33.
- 7 Karl KÜNSTLE, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, Freiburg im Breisgau, 1928, I, 90–92. – A magyarországi gyűjtemények Biblia pauperum kódexéről: HOFFMANN Edith, *Az esztergomi Biblia pauperum*, Ma-

- gyar Művészet, 6(1930), I, 248–252; Uő, *A régi osztrák művészet egy ismeretlen fontos emlékérl. Petrovics Elek emlékkönyv*, Bp., 1934, 39–51.
- 8 Hans ENGELHARDT, *Der theologische Gehalt der Biblia pauperum*, Strassburg, 1927, 4.
- 9 Rudolf HOCHEGGER, *Über die Entstehung und Bedeutung der Blockbücher. Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen*, V, Leipzig, 1889, 179–180.
- 10 W. L. SCHREIBER, *Biblia pauperum*, Strassburg, 1903, 34–35.
- 11 KRISTELLER, i. m., 36–37.
- 12 Heinrich HÖHN, *Deutsche Holzschnitte bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Leipzig, 1941, 4.
- 13 KRISTELLER, i. m., 40.
- 14 Albert SCHRABB, *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*, I, Leipzig, 1922, 1. l., 8–111. kép.
- 15 Richard MÜTHER, *Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance (1460–1530)*, Leipzig, 1884, 5.
- 16 A. F. BUTSCH, *Die Bücherornamentik der Renaissance*, Leipzig, 1878, 4; KRISTELLER, i. m., 39.
- 17 A niello a XV. században a fémdíszítésnek igen elterjedt eljárása volt. Előállításakor a kardmarkolatok, kelyhek, serlegek díszítésére szánt ezüst- vagy aranylemezen a bevészt minta vonalárait forró ezüst, bronz és kén keverékével töltötték ki. E művelet előtt ellenőrizni szokták az ábrázolás hibátlan-ságát: a fémlamezt festékkel vonták be, a lemez felületét letörölték, majd puha, nedves papirost préseltek a lemezre, amely magába szívta a vonalárkokban visszamaradt festéket.
- 18 Konrad HAEBLER, *Handbuch der Inkunabelkunde*, Leipzig, 1925, 97.

[A fentiekben változatlan formában, eredeti címét és a jegyzeteket is megtartva közöltük Soltész Zoltánné *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* című munkájának (Bp., 1961, 11–15) első fejezetét.]

IV. A GRAFIKA ÉS A KÖNYVNYOMTATÁS ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON (Soltész Zoltánné)

A grafika és a könyvnyomtatás kapcsolata Magyarországon másként alakult, mint a nyugati országokban: a grafikai eljárások nálunk a könyvnyomtatás állandósulása után is csak nehezen honosodtak meg. Az olcsó és könnyen szállítható metszetek Magyarországra viszonylag gyorsan eljutottak, s széles körben népszerűvé is váltak. A könnyen kallódó metszetek a századok során elpusztultak, de magyarországi előfordulásukról a hatásuk alatt készült kódexek, táblaképek és szobrok ma is elég jó tájékoztatást adnak.

A metszetek másolása a XV–XVI. században Európa-szerte követett általános szokás volt. A középkori művészeti gyakorlat következményeként – más művészeti alkotásokhoz hasonlóan – a grafikák is szinte köztulajdonnak számítottak; díszítőmotívumaiknak, kompozíciós vagy részletmegoldásaiknak átvételét semmiféle művészi etika nem tiltotta. A külföldi gyakorlathoz hasonlóan nálunk is a felső-rajnai E. S. mester és a Rogier van der Weyden eredményeit összesítő Martin Schongauer metszetei voltak a legnépszerűbbek. Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost 1481-ben illuminált *Breviarium*ának miniaturái már E. S. mester metszeteinek hatását mutatják.¹ Nem sokkal később, 1487–1488-ban Han János pozsonyi kanonok *Graduáléjában*,² majd György topuszkói apát *Missaléiban*³ és Thuz Osvát zágrábi püspök *Antiphonariumában*⁴ készült több miniatura E. S. mester s más grafikusok metszetei után. [Itt és a továbbiakban az eredetiben szereplő „grafikusművészek” kifejezés helyett a „grafikusok” szót használjuk.] E. S.

mester műveivel mutat megegyezéseket a bakabányai Mária-oltár három táblaképe⁵ s számos középkori oltárunk szobordíszé.⁶ E. S. mester és Schongauer metszeteinek ismeretéről és felhasználásáról tanúskodik a jánosréti oltár Kálvária-képe⁷ s az alsólendvai oltár több domborműve.⁸ Oly kedveltek voltak grafikáik Magyarországon, hogy még a Mátyás-korabeli budai vár kályhacsempéinek figuráin is metszeteik hatása tükröződik.⁹

E. S. mester műveinek magyarországi népszerűségét Schongauer metszeteinek elterjedése szorította háttérbe. A bártfai Szent Egyed-templom Krisztus születése oltárának tizenkét táblaképe közül kilenc Schongauer-metszetek kompozícióit követi.¹⁰ Erdélyben az alsóbajomi, medgyesi, nagyekemezői, földvári, berethalomi és radosi oltárképek festői dolgoztak Schongauer metszetei után.¹¹ Az ország egészét tekintve több mint harminc táblakép készült kompozíciói felhasználásával,¹² s jó néhány gótikus szobrászati emlékün is metszeteinek ismeretéről tanúskodik.¹³ Nemcsak kompozícióit, hanem típusait is másolták. Híres *Keresztvitelének* három jellegzetes fejtípusát a *Győri Antiphonale* miniatúra használta mintaképpül.¹⁴

A XVI. század első felében a nürnbergi kereskedelmi kapcsolatok megerősödése következtében számtalan Dürer-metszet jutott el hazánkba. Hatásuk néhány évtized leforgása alatt több mint nyolcvan festményen jelentkezett.¹⁵ Nemcsak a szerényebb képességű felső-magyarországi [itt és a továbbiakban az eredetiben használt, XX. századi „felvidéki” kifejezés helyett a korabeli „felső-ma-

gyarországi" szót használjuk] és erdélyi oltárképek mesterei használták metszeteit mintaképül, hanem művészete a magyarországi táblaképfestészet kimagasló jelentőségű egyéniségének – M. S. mesternek és a besztercebányai Borbála-oltár művészeinek – fejlődését is jelentősen befolyásolta.¹⁶

E. S. mester, Schongauer és Dürer metszetei mellett számos más német művész grafikái is elterjedtek hazánkban. Több mint húsz oltárkép ta-

núskodik Hans Leonhard Schäufolein metszeteinek magyarországi népszerűségéről.¹⁷ Albrecht Altdorfer hatása hat magyarországi oltárképen jelentkezett,¹⁸ idősebb Lucas Cranach metszeteit pedig a lőcsei Szent Jakab-főoltár táblaképeinek festője használta mintaképül.¹⁹ De kisebb mesterek, Hans Sebald Beham,²⁰ Hans Springinklee és Wolf Traut grafikáinak magyarországi előfordulását is több metszetátvétel tanúsítja.²¹

2. Faábrázolás Albrecht Altdorfer *Szent Kristóf* című metszetén (1513), és jellegzetes, többször visszatérő cédrusfa a sárvár-újszigeti *Új Testamentum* evangéliumi képein (1541)

A legjobb német grafikusok metszeteivel egy időben számos illusztrált könyv is eljutott hazánkba. Ezek a kötetek ismét újabb körökkel ismertették meg a külföldi grafikusok alkotásait s egyben az alkalmazott grafika fontos szerepét és szinte kifogyhatatlan művészi lehetőségeit. Az egykor Magyarországon használt illusztrált kötetek számáról, művészek szerinti megoszlásáról középkori könyvtáraink nagymérvű pusztulása miatt ma már közvetve sem tájékozódhatunk.

Némi útbaigazítást adnak azonban a külföldön nyomtatott magyarországi rendeltetésű könyvek, amelyek többnyire gondos kiállításban és számos illusztrációval kerültek forgalomba.²² Fametszeteik között több magyar vonatkozású vagy magyarországi megrendelő ízlését, művészi elképzelését tükröző illusztráció van.

A magyar vonatkozású metszetek sorában külön csoportot alkotnak azok a könyvárusjelvények, amelyekkel a nagy könyvforgalmat lebonyolító tehetősebb budai könyvkereskedők díszítették a költségükön kiadott köteteket. A többnyire Olaszországban készült – s gyakran fekete vagy vörös alapú – budai könyvárusjelvények általában igen finom, figurális díszű metszetek. Johannes Paep egyik – több változatban ismert – könyvárusjelvénye Adalbert püspököt, az esztergomi székesegyház védőszentjét,²³ Stephanus Heckel egyik kiadói jelvénye pedig Szent István királyt ábrázolja.²⁴ Magyar vonatkozásúak a „Patrona Hungariae”-vel díszített budai könyvárusjelvények is.²⁵

A magyarországi megrendelésre nyomtatott vagy elsősorban magyarországi használatra szánt XV. századi könyvek közül a világi tárgyú kötetek szerényebb kiállításban készültek. Kivételesen sok illusztrációval jelent meg Thuróczi János *Chronica Hungarorum*-ának két kiadása. Az 1488. március 20-án befejezett brünni kiadás élelmes nyomdászai – Konrad Stahel és Matthias Preinlein – harminchat dűcot készítettettek a negyvenegy királykép előállításához; néhány metszetet tehát a később uralkodó királyok szemléltetésére ismételten is felhasználtak.²⁶ Erhard Ratdolt augsburgi nyomdász hasonló ügyeskedéssel oldotta meg az 1488. június 3-án forgalomba került második kiadás illusztrálását. Ő már csatajeleneteket is alkalmazott a *Chronica* szemléltetésére, de a negyvenegy vezér, illetőleg király bemutatására csak huszonnégy dűcot vésetett.²⁷ Több metszetét vagy azonos formában, vagy a háttér s egyéb mellékes részletek utólagos átalakításával két-három király ábrázolására is felhasználta. Az augsburgi kiadás legszínvonalasabb díszé a Szent László király és a kun harcos küzdelmét megelevenítő címkép.²⁸ A Képes Krónika miniatúráival több megegyezést mutató il-

3. A budai kiadók jelvényei a magyar vonatkozású grafika korai, Mohács előtti emlékei. Szent István alakja Stephanus Heckel „libarius” jelvényén

lusztrációkhoz hasonlóan ez is magyar művész rajza után készülhetett.²⁹

A könyvdíszítés más sajátosságait közvetítették Magyarországra a – többnyire budai könyvkiadók költségén – külföldön kiadott magyarországi rendeltetésű egyházi szerkönyvek. Közülük a misekönyvek és a breviáriumok készültek a legdíszesebb kiállításban, s ezekben maradt fenn a legtöbb magyar vonatkozású fametszet. Az 1501-ben, Lyonban kiadott kivételes szépségű *Esztergomi Missale* egyes példányaiban – utólag a címlap verzójára nyomtatva – monumentális hatású illusztráció maradt fenn, amely az Árpád-ház szentként tisztelt férfialakjait, Szent Istvánt, Szent Lászlót, Szent Imre herceget s felettük a holdsarlón trónoló „Patrona Hungariae”-t ábrázolja. A német művészre valló illusztráció magyar ikonográfiai utasítások szerint készülhetett, s valószínűleg a budai kapcsolatokkal rendelkező Koberger kiadvállalat révén jutott el Lyonba.³⁰

Sokkal eredetibb felfogást tükröz az a hasonló tárgyú, szokatlanul nagyméretű fametszet, amely Petrus Liechtenstein velencei nyomdász 1511-ben forgalomba került *Zágrábi Misekönyvében* jelent meg.³¹ A címlap verzóját elfoglaló impozáns metszet – az olasz *santa conversazione* típust³² követ-

ve – a trónoló Máriát, két oldalon pedig Szent István királyt és Imre herceget, illetőleg Szent László királyt állítja a néző elé. Az olasz hatásokat feldolgozó német művész metszete a középkori ikonográfiai típusokat követve jellemzi a három magyar szentet. I. István király nem jóságos agastyán, hanem akaraterőt és céltudatosságot sugárzó egyéniség, s Imre herceg sem leányos ifjú, hanem vitézi megjelenésű férfi. Az iniciálékkal, zárólécekkel szinte túlsúlyolt pompás misekönyvben a László-napi miseszöveget kezdő D iniciálé Szent László alakját zárja magába.

Ha nem is eredeti, de a magyar olvasók számára átalakított illusztrációval jelent meg a bécsi Winterburger-nyomda 1508-ban elkészült *Esztergomi Missaléja*. A címlap verzóján lévő Arma Christi-ábrázolás³³ Winterburger 1507. évi *Passaui Missaléjához* készült, s akkori felhasználásakor a kapuzatszerű keret timpanonja két püspök társaságában Passau védőszentjét, István protomártírt ábrázolta. Winterburger az *Esztergomi Missaléhoz* kicseréltette a dúc felső részét, s a timpanonba Szent István, Szent László és Imre herceg alakját metszette ki.³⁴

A magyar megrendelők számára különlegesen kedves magyar vonatkozású metszeteken kívül számos művészi vagy technikai szempontból értékes illusztráció jelent meg a hosszú évtizedekig külföldön nyomtatott egyházi szerkönyvekben. A velencei Ratdolt-nyomda 1486-ban megjelent *Esztergomi Missaléjának* ötszínű kánonképe a színes nyomású fametszetek szépségével ismertette meg a magyar papokat.³⁵ Ugyanez a misekönyv juttatta el Magyarországra Ratdolt páratlan szépségű, reneszánsz ornamentikájú, fekete alapú iniciáléit. Joannes Emericus de Spira velencei nyomdász egymást követő magyarországi misekönyvei,³⁶ számos más velencei nyomdában megjelent missale és breviárium szolgáltathatta az ötletet a XVI. században nálunk is meghonosodó iniciálé nagyságú bibliai illusztrációk alkalmazásához.

A metszetátvételekre vonatkozó adatok s az előzőekben felemlített néhány illusztrált kötet alapján még csak megközelítő képet sem alkothatunk a XVI. század első negyedéig hazánkba eljutott grafikákról. Mindez csupán a grafikák beáramlásának főbb lehetőségeire és útvonalára hívhatja fel a figyelmet. E rövid s távolról sem szisztematikus áttekintésből is kitűnik azonban, hogy a XVI. század első negyedéig önálló lapokként vagy nyomtatványok díszeként Magyarországra került metszeteken a grafika fejlődésének úgyszólván minden jelentősebb művészi és technikai eredménye képviselve volt. Metszetek vagy metszetsorozatok formájában túlnyomórészt német, németalföldi mesterek munkái kerültek hozzánk, a külföldi il-

lusztrált kötetek pedig csaknem valamennyi jelentősebb grafikusközpont s különösen sok olasz mester művészi törekvéseit juttatták el hazánkba.

A metszetek elterjedése, népszerűsége ellenére a grafikai eljárások csak nehezen honosodtak meg hazánkban. Középkori hivatalos és magánirataink számos művész és iparos nevét tartották fenn, XV. századi grafikusokról azonban nincsenek adataink. Az egyetlen, név szerint ismert XV. századi magyarországi fametsző, Antal szerzetes, a szentlőrinci pálos rendházban valószínűleg szentképeket metszett.³⁷ Műve nem maradt fenn. Bizonyára több fametsző is volt az országban – főleg a szerzetesek és ötvösök körében –, metszeteik azonban elpusztultak. Szerény képességeikkel az igényesebb közönség érdeklődését nem vonták magukra, a szegény nép kártya- és szentképszükségletnek kielégítésében azonban részt vehettek.

A könyvnyomtatás korai átvétele nem segítette elő a grafikai eljárások magyarországi elterjedését. Hess András 1473-ban [valójában már 1472-ben] felállított budai könyvsajtójának ma ismert két nyomtatványában egyetlen fametszet sincs.³⁸ A Basilius-kiadás³⁹ nem igényelt illusztrációt. A nagy várakozással kibocsájtott *Chronica Hungarorum* vonzerejét azonban jelentősen emelhette volna néhány tetszetős szemléltető metszet.

Hasonlóképpen hatástalan maradt fametszésünk kialakulására a második magyarországi ősnyomda működése is.⁴⁰ Az eddigi adataink szerint 1477 és 1480 között tevékenykedő könyvsajtónak sem nyomdása, sem működési helye nem ismeretes. Létezését csupán három szerény kiállítású nyomtatvány bizonyítja. A műhely első terméke – Antoninus Florentinus firenzei érsek *Confessionáléjának* 1477. évi kiadása – nem igényelt illusztrációt. A második munka, Laudivio Zacchia Vezzanense latin nyelvű Jeromos-életrajza, a külföldi nyomdákban is illusztráció nélkül jelent meg. Az 1480. május 11-én kibocsájtott búcsúlevelet is bátran kinyomtathatta a műhely fametszet nélkül. A Hess-sajtónál szerényebb felszerelésű és látszólag több nehézséggel küszködő második nyomda nem foglalkoztathatott grafikusokat, hiszen nyomdai felszerelésének hiányait sem tudta megfelelően pótolni.⁴¹

A két rövid életű XV. századi nyomda megszűnése után fél évszázadig nem létesült új könyvnyomtató műhely Magyarországon. A Mátyás halálát követő feudális anarchia s az ország gazdasági-társadalmi elmaradottságából adódó nehézségek nem kedveztek a nagyobb befektetést igénylő kezdeményezéseknek. Később viszont a török megszállást követő széttagoltság és szüntelen hadviselés hátráltatta és szorította szűk keretek közé az ország szellemi életének alakulását.

Buda eleste után sem a Habsburg-uralom alá tartozó országrészben, sem a török hódoltságban, sőt még az Erdélyi Fejedelemségben sem jött létre nagyobb területek szellemi fejlődését döntően irányító központ.⁴² Az egyes országrészekben a gazdasági és kulturális élet különböző feltételek között s több kisebb központ kisugárzó hatása szerint alakult. Az új központok a fejlettebb gazdálkodásra áttért nagybirtokokon és a viszonylag kedvezőbb, zavartalanabb körülmények között fejlődő felső-magyarországi és erdélyi városokban keletkeztek.⁴³ A nagybirtokokon és a kulturált városokban indult újra a hosszú időre elakadt magyarországi könyvkiadás, s ugyanitt honosodtak meg a grafikai eljárások is.

A mohácsi vész után kialakult új földbirtokos osztály – a központi hatalom megszűnése következtében – megnövekedett szerephez jutott a gazdasági és kulturális élet szervezésében.⁴⁴ Azok a Nádasdyak, Perényiek, Zrínyiek, Balassiak, akik felismerve a birtok tőkeképző erejét, korszerű gazdálkodásra tértek át,⁴⁵ rendszerint jelentős összegeket fordítottak művelődési célokra is. Iskolákat állítottak, magyar ifjak külföldi tanulmányait fedezték, írókat, prédikátorokat támogattak, s bőkezű mecénásai voltak a magyarországi könyvnyomtatásnak. Nádasdy Tamás országbíró sárvár-újszigeti udvara a legjelentősebb dunántúli művelődési központtá fejlődött.⁴⁶ Nádasdy az ország legvagyonosabb főura volt, de a nálánál szerényebb jövedelmű birtokosok udvarában is hasonló módon alakult a kulturális élet. Különösen sok író munkáját és kézirat megjelenését segítették elő a Perényi család tagjai.⁴⁷

Számos XVI. századi magyarországi nyomda a könyvkiadás költségeit biztosító főurak birtokain működött. A sárvár-újszigeti nyomda munkásságát Nádasdy Tamás, Huszár Gál komjáti nyomdáját a Forgách család, Hoffhalter Rudolf dunántúli könyvnyomtató tevékenységét Bánfi Miklós Zala megyei főispán, majd Zrínyi György támogatta. Manlius János rövid magyarországi működése alatt Németújvárott a Batthyány család, Monyorókeréken az Erdődyek, Sopronkeresztúron Nádasdy Ferenc támogatásával tartotta fenn könyvnyomtató műhelyét. Bornemisza Péter nyomdaállítást s műveinek közreadását pedig a reformációra áttért felső-magyarországi birtokosok – főurak és köznemesei – összefogása biztosította.⁴⁸

A mecénások támogatása azonban bizonyos személyes elkötelezettséget rótt a könyvnyomtatóra, s legjobb esetben is csak néhány mű megjelentetésére terjedt. Ösztönzéseikkel s anyagi hozzájárulásukkal nagyszerű művek jöttek létre, de egy helyen állandósuló, széleskörű olvasótábor kiépítő könyvnyomtató műhelyek nem tudtak

kifejlődni. Ehhez a megfelelő anyagi és egyéb feltételeket a XVI. századi Magyarországon is a polgárság fokozatos megerősödésével kultúrközpontokká nőtt városok biztosították.

A három országrész közül viszonylag Erdély fejlődése volt a legzavartalanabb, következképpen a könyvnyomtatás újraindítására is itt történtek az első kezdeményezések. Erdély három nyelvű lakosságának gazdasági és társadalmi fejlődése eltérő sajátosságok szerint alakult. A Szászföld már az 1500-as években Magyarország iparilag legfejlettebb része volt.⁴⁹ A jövedelmező ipar mellett a Havasalföldre és Moldvába irányuló kereskedelem is nagyban támogatta a szászok gazdasági megerősödését. Beszterce, Szeben és Brassó elsősorban nem belső piacából, hanem délre irányuló közvetítő kereskedelméből erősödött, gazdagodott.⁵⁰

Az anyagi jóléttel párhuzamosan emelkedett a szász városok s különösképpen Brassó művelődési színvonala. A városi számadáskönyvekben megőrzött művésznevek tanúsága szerint a XVI. század elején Brassóban és Szebenben élénk művészi tevékenység folyt.⁵¹ A szászság kulturális igényei az iskoláztatás gondos megszervezésében is korán kifejezésre jutottak.⁵² A módos szász polgárok már a XV. században külföldi egyetemeken taníttatták fiaikat. A bécsi egyetemnek alapításától kezdve (1365) a mohácsi vészig körülbelül ötezer magyarországi hallgatója volt, s a Natio Pannoniae tagjainak többségét a szászok alkották.⁵³ A XVI. század második negyedében már a Luther és Melancthon eszméitől híressé vált wittenbergi egyetemet is egyre több szász ifjú látogatta.⁵⁴

Az erdélyi szász polgárok könyveiket hosszabb ideig a külföldet járt egyetemi hallgatók révén, illetőleg kereskedelmi összeköttetések segítségével szerezték be. Ezek a lehetőségek azonban a XVI. században már nehezen elégítették ki a polgárság fokozódó igényeit, s alig nyújtottak támogatást a helyi iskolákban folyó tanításhoz. Az egyre növekvő könyvszükséglet fedezésére a XVI. század első felében két szász nyomda létesült. A szebeni műhely korai termékei a századok során elpusztultak, a nyomda működéséről ma már csak közvetve tájékozódhatunk.⁵⁵ A magyarországi fametszetes könyvdíszítés első emlékei így módon a brassói Honterus-nyomtatványokban maradtak fenn.

A század közepén kezdte munkásságát a harmadik erdélyi nyomda. Az új vállalkozás az erőteljesen fejlődésnek induló Kolozsvárról létesült. Kolozsvár a XVI. század második felében élte virágkorát, amikor a szász városok kereskedelme már hanyatlott.⁵⁶ Központi fekvésénél fogva nagy területek mezőgazdasági termékeit vásárolta fel, s ugyanazon vidékekre iparcikkeket továbbította. Külkereskedelmi kapcsolatai Lengyel-, Cseh- és Mor-

vaországokon kívül egész Kölnig és Nürnbergig érték. Erdély fejedelemséggé alakulása után Kolozsvár harmincadhely volt, s 1558-ban csaknem minden árura kiterjedő árumegállító jogot kapott.⁵⁷ A korábban mezőgazdasági jellegű település rövid idő alatt Erdély fő gazdasági központjává vált. Az 1560-as években már „civitas primaria Transilvaniae”-nek nevezték a várost.⁵⁸ A gazdasági élet irányításában nyert kulcspozíciója mellett a Zápolyaudvar kolozsvári megtelepedése is jelentősen fellendítette a város fejlődését.⁵⁹ A polgári élet szerény keretei mellett ekkor egy új, szokatlanul nagystílusú életforma bontakozott ki Kolozsvárott, amely a város külsejére és szellemi életére is rövid idő alatt kedvezően hatott. A fejedelmi udvar jelenlétéből adódó változások kiszélesítették a polgárság látókörét, fokozták művészi és művelődési igényeit. A város társadalmi és vallási ellentétekben sem szűkölködő, élénk szellemi élete kihatott a helyi nyomda működésére is. A Hoffgreff–Heltai-sajtó alapításától kezdve rendkívül termékeny volt, s a legkülönbözőbb társadalmi rétegek igényeit kielégítő nyomtatványok sorát hozta forgalomba.

Más körülmények között alakult a felső-magyarországi városok fejlődése. A török támadásaitól megkímélt területeken a városi lakosság viszonylag rendezett, nyugodtabb légkörben élt. A kül- és belkereskedelem a századok óta kialakult útvonalakon folyt tovább. Pozsony kereskedelme elsősorban a német városok felé irányult, míg Kassa és Bártfa a Lengyelországból beszerzett posztót és egyéb iparcikkeket közvetítette dél felé.⁶⁰ A nemzetközi összeköttetések s a vagyonosodó patríciusok művelődési igényei ösztönzően hatottak a felső-magyarországi városok kulturális fejlődésére. Kassa, Pozsony, Lőcse, Bártfa, Eperjes és a bányavárosok a XV–XVI. században fontos művészeti központok, ahol a táblaképfestészet és a gótikus faragás ma ismert legszebb emlékei készültek.⁶¹ Ugyanezen a helyeken már a XV. században jelentős könyvmásoló és díszítő tevékenység folyt.⁶² A vagyonosabb polgárfjak külföldi egyetemeken – Krakóban, Prágában, Bécsben s a század második negyedétől kezdve Wittenbergben – tanultak. Az írástudás és az irodalmi műveltség terjedésével együtt jelentősen gyarapodott a polgári könyvtulajdonok, könyvgyűjtemények száma.⁶³

Az északi országrész gazdaságilag fejlett és művelt városaiban könyvnyomtató műhely azonban sokáig nem létesült, mert a lakosság a fejlett kül- és belkereskedelem révén könnyen fedezte könyvszükségletét. Az iskolamesterek és a külföldön tanuló ifjak könyvvásárlásaikat Krakóban és Wittenbergben, vagy Bécsben bonyolították le. Megkönnyítette a könyvek beszerzését, hogy a városok német ajkú lakossága a külföldön megje-

lent német könyveket nyelvi nehézség nélkül forgathatta. A magyar lakosság könyvszükségletét pedig rendszerint azok a felső-magyarországi kereskedők vásárolták meg Debrecenben vagy Kolozsvárott, akik a lengyel posztót szállították az alföldi városok és Erdély számára.

Felső-Magyarország kitűnő összeköttetései oly mértékben pótolták a helyi könyvbeszerzést, hogy könyvkereskedő is nehezen tartotta fenn magát az itteni városokban. Güttler Gáspár eperjesi könyvkereskedő posztó árusításával is foglalkozott, mégsem találta meg számítását. Rövid idő alatt felhagyott vállalkozásával, és Boroszlóba költözött.⁶⁴ Az első felső-magyarországi városi nyomdát a korábban szintén könyvkereskedéssel foglalkozó Gutgesell Dávid állította fel Bártfán 1578-ban. Ugyanebben az évben kezdte munkásságát az egyetlen XVI. századi magyarországi katolikus nyomda, a nagyszombati könyvsajtó és Scholtz Kristóf rövid életű besztercebányai műhelye. A mecénások által támogatott felső-magyarországi nyomdák – Huszár Gál komjáti műhelye és a Bornemisza–Mantskovit-nyomda – is csak az 1570-es években létesültek.

A Dunántúlon a XVI. században egyetlen állandó nyomda sem működött. A rövid életű sárvári-újszigeti könyvsajtó után hosszú ideig – több mint harminc évig – szünetelt a könyvkiadás a török becsapásaitól állandóan fenyegetett nyugati területeken. A század utolsó negyedében két képzett könyvnyomtató⁶⁵ is szerencsét próbált a Dunántúl nyugati megyéiben, de csak Manlius János szüntelenül vándorló nyomdája fejtett ki jelentősebb tevékenységet.

A harmadik országrészben, a török megszállta területeken a XVI. században nyomda létezéséről nincs biztos adatunk. [Soltész Zoltánné még a korábbi szakirodalom alapján ezt a tényt a török tiltó rendelkezéseivel magyarázta. II. Bajazid szultán 1483-ban kelt rendeletének téves értelmezése folytán került be a szakirodalomba az a hibás megállapítás, mintha a törökök által megszállt területeken tilos lett volna nyomdát létesíteni. Valójában ez a tilalom csak azokra vonatkozott, akik a mohamedán vallásúak számára dolgoztak volna, tehát elvileg nem volt akadálya Magyarországon a hódoltsági területen nyomdát működtetni. Hogy mégisincs tudomásunk nyomdáról, annak oka a kedvezőtlen feltételekben keresendő. A legújabb kutatások azonban módosítani látszanak eddigi ismereteinket, és az újonnan előkerült adatok alapján egy rövid ideig működő magyar unitárius nyomda létét valószínűsítik. Lásd erről bővebben az abrudbányai nyomdáról szóló fejezetet.] A lakosság könyvszükségletét a kolozsvári sajtó és a Debrecenben munkálkodó könyvnyomtatók fedezték.

A nyomda mint céhszabályokhoz nem kötött önálló vállalkozás, és még inkább mint az új eszmék széleskörű terjesztője, nálunk is a haladás fontos előmozdítója volt. A könyvnyomtatás a XVI. században Európa-szerte, s így Magyarországon is a humanizmus és a reformáció eszméinek gyors térhódítását támogatta. XVI. századi könyveink többsége a prédikátorok műveit adta közre. A bibliai históriák, a bibliai alapon készülő krónikák, verses prédikációk, vigasztaló és más alkalmi énekek, zsoltárátdolgozások, iskoladrámák és vitairatok azonban nemcsak vallásos mondanivalót, hanem ismereteket is közvetítettek, s a bibliai történetek tükrében gyakran koruk társadalmi problémáira mutattak rá. Emellett az előadásmód szemléletességével vagy annak kísérletével is új, polgári jellegű kultúra kibontakozását szorgalmazták.⁶⁶ A hitújítást és a biblikus műveltséget terjesztő művek mellett egyre több világi tárgyú munka – krónika, históriás ének, széphistória, humanista írás és a klasszikus irodalom számos remeke – jelent meg a XVI. századi magyarországi nyomdában.

A könyvnyomtatás újabb és újabb rétegeket vont be a művelődni vágyók táborába. Az új olvasók megnyerésében és az ismeretek népszerű terjesztésében fontos szerepet töltöttek be a könyvek szemléltetésére és díszítésére alkalmazott fametszetek. Könyvnyomtatóink általában ízléses kiállítású, tetszetős könyvek közreadására törekedtek. A grafika magyarországi fejletlensége miatt azonban lényegesen több nehézséggel kellett megküzdeniük, mint külföldi nyomdász-társaiknak. Néhány nyomdatulajdonos maga készítette kiadványai díszait, mások külföldről szereztek be a metszeteket. A legtöbb magyarországi nyomda pedig fametszeteken kívül szerényebb könyvdíszeket is felhasznált nyomtatványai tetszetős kiállításához.

Így terjedt el nálunk is a XVI. századi könyv leggyorsabb, olcsó és gazdaságosan felhasználható díszé: a körzet, más néven nyomtatott díszítmény, nyomdai cifra (fleurons, vignettes de fonte, printers' flowers, Röslein).⁶⁷ A többnyire levélformát vagy valamilyen keleti díszítőmotívumot ábrázoló körzetek apró fémszerszámok segítségével készültek. Az előállításukra használt szerszámokat először Aldus Manutius velencei ősnymdász alkalmazta, de az ő műhelyében még a kötések díszítményét készítették ezekkel az eszközökkel. Valószínűleg Henri Estienne párizsi könyvnyomtató használta először ezeket a kis díszítményeket a könyv lapjain, a szöveg egyes részeinek elhatárolására vagy a fejezetek lezárására.⁶⁸ A XVI. század második felében általánosan elterjedt, szinte divattá vált a körzetekkel való könyvdíszítés. A nyom-

tatott díszítmények számtalan változata volt forgalomban, ugyanazt az ornaméntet azonban Európa legkülönbözőbb városaiban egyidejűleg alkalmazták. [Soltész Zoltánné munkájában nem foglalkozott a körzetek (cifrák) áttekintésével, a jelen összeállítás azonban ezeket is számba veszi.]

A XVI. századi nyomdászok grafikákon és körzeteken kívül öntvényről [itt és a továbbiakban az eredetiben szereplő „klisé” szó helyett a pontosabb „öntvény” kifejezést használjuk] készült iniciálékat és záródíszeket is használtak nyomtatványaik díszítésére. A legelső ilyen könyvdísz-öntvények a XV. század végén készültek.⁶⁹ Alkalmazásuk azonban csak a XVI. század második felében terjedt el szélesebb körben, amikor a könyvtermelés ugrásszerű emelkedése miatt a grafikusok már nem tudták a megnövekedett igényeket kielégíteni. A XVI. század második felében forgalomban lévő öntvényeket Jacobus Lucius helmstedti nyomdász és fametsző állította elő és terjesztette.⁷⁰ Az erdélyi származású Lucius mint fametsző telepedett meg az 1550-es években Wittenbergben, s később nyomdát alapított.⁷¹ 1564-ben Rostockba, majd 1579-ben Helmstedtbe költözött, s nyomdája vezetése mellett egyre nagyobb mértékben foglalkozott a metszetek sokszorosításával és az öntvények eladásával. Számos iniciálé és záródíszöntvényt hozott forgalomba és egész illusztrációsorozatokról készített öntvényeket. 1588-ban Bogisław pomerániai herceggel kötött szerződést a barthi Biblia-kiadás illusztrációinak megtervezésére. A szerződés szerint Lucius nem dúcok, hanem öntvények szállítására kötelezte magát: s valóban, a barthi Biblia illusztrációiból több másolatot hozott forgalomba. A könyvdísz-öntvények gyártását és eladását később fia, ifjú Jacobus Lucius folytatta.⁷² A könyvdíszöntvények néhány évtized alatt széles körben elterjedtek. A fametszetekkel is jól felszerelt nyomdák megnövekedett könyvtermésük változatos díszítéséhez használták fel az öntvényeket, az anyagi nehézségekkel küzdő, kezdő vállalkozások pedig olcsóságuk miatt vásárolták e szerényebb díszeket. A XVI. század végén Európa-szerte már ugyanúgy használták az iniciálé- és záródíszöntvényeket, mint a körzeteket, s így ezek sem tartoztak a könyvnyomtató műhelyek sajátos jellemzőségeit mutató, művészi értékű díszítményekhez.

A régebbi magyar nyomdázattörténeti munkák – nem foglalkozva az illusztrációk és könyvdíszek külföldi analógiáinak felkutatásával – az öntvényről készült iniciálékat, fejléceket is az egyes nyomdák sajátos díszeként tárgyalták, és nem egyszer az impresszum nélkül megjelent nyomtatványok meghatározásához is felhasználták őket. Ez a tény arra figyelmeztet, hogy vizsgálódá-

sunk további menetében, a XVI. századi magyarországi nyomdák illusztrációinak, könyvdíszjeinek számbavétele és elemzése során célszerű a könyvdíszöntvények magyarországi elterjedését is nyomon követnünk.

Jegyzetek

- 1 Edith HOFFMANN, *Die Verwendung von Stichen im Kunstbetrieb Ungarns*, A Műgyűjtő, 5(1931), 67.
- 2 Uo.
- 3 HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofilek*, Bp., 1929, 146–152.
- 4 I. m., 121.
- 5 RADOCSAY Dénes, *A középkori Magyarország táblaképei*, Bp., 1955, 83.
- 6 Jolán BALOGH, *L'origine du style des sculptures en bois de la Hongrie médiévale*, Acta Historiae Artium, 4(1957), 238–244. – Magyarul lásd A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei, 3. sorozat, II. kötet (1951), 1. sz., 41–52.
- 7 RADOCSAY, i. m., 104.
- 8 BALOGH, i. m., 249–251.
- 9 Jolán BALOGH, *L'origine du style des sculptures en bois de la Hongrie médiévale*, II, Acta Historiae Artium, 6(1959), 28–30.
- 10 RADOCSAY, i. m., 118.
- 11 Edith HOFFMANN, *Die Verwendung...*, i. m., 68.
- 12 HOFFMANN Edith, *Jegyzetek a régi magyar táblaképfestészethez*, Archaeologiai Értesítő, 50(1937), I, 10.
- 13 BALOGH, *L'origine du style...*, Acta Historiae Artium, 4(1957), 245–249.
- 14 Lajos VAYER, *Bemerkungen zu einer Schongauer-Zeichnung*, Acta Historiae Artium, 1(1953), 130–133.
- 15 HOFFMANN, *Jegyzetek...*, i. m., 10; Uő, *Die Verwendung...*, i. m., 68–69.
- 16 RADOCSAY, i. m., 157–158.
- 17 HOFFMANN, *Jegyzetek...*, i. m., 10.
- 18 Uo.
- 19 RADOCSAY, i. m., 173.
- 20 I. m., 183.
- 21 HOFFMANN, *Jegyzetek...*, i. m., 10; RADOCSAY, i. m., 178.
- 22 E művekre vonatkozólag lásd GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., 1931, 25–40; FITZ József, *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*, I, Bp., 1959, 160–203; Uő, *A magyar könyv története 1711-ig*, Bp., 1959, 62–73.
- 23 VÉGH Gyula, *Budai könyvárusok jelvényei 1488–1525*, Bp., 1923, 19.
- 24 I. m., 23. l., 18. sz.
- 25 I. m., 21. l., 15–16. sz., 23. l., 17. sz., 25. l., 21. sz., 27. l., 24. sz.
- 26 VARJU Elemér, *A Thuróczi-Krónika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzött példányai*, MKsz, 1902, 369–370; GULYÁS, i. m., 26–27; THURÓCZI János, *Magyar Krónika*, ford. GERÉB László, bev. KARDOS Tibor, Bp., 1957, 205; FITZ, *A magyar nyomdászat...*, i. m., 171–176; Uő, *A magyar könyv...*, i. m., 69–71.
- 27 VARJU, i. m., 376–377.
- 28 Richard MUTHER, *Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance 1460–1530*, Leipzig, 1884, 42.
- 29 FITZ, *A magyar nyomdászat...*, i. m., 174; Uő, *A magyar könyv...*, i. m., 71.
- 30 HUBAY Ilona, *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*, Bp., 1938, 21–22. l., X. tábla.
- 31 I. m., 30–31. l., XIV. tábla.
- 32 Madonnát szentek társaságában ábrázoló képtípus.
- 33 Az Arma Christi Krisztus szenvedéseinek tárgyi emlékeit szemléltető pajzs, amely gyakran a Vir dolorumot, a szarkofágban álló vagy annak szélén megpihenő, sírba tételre váró Krisztust is bemutatja. – Karl KÜNSTLE, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, Freiburg im Breisgau, 1928, I, 488.
- 34 HUBAY, i. m., 16–17. l., XIII. tábla.
- 35 I. m., 25. l., III. tábla.
- 36 I. m., 26–29.
- 37 ÉBER László, *Magyarhoni kora renaissance emlékek a Nemzeti Múzeumban*, Archaeologiai Értesítő, 17(1898), 214.
- 38 FITZ József, Hess András, *a budai ősnymodász*, Bp., 1932.
- 39 BASILIUS MAGNUS, *De legendis libris gentilium – Xenophon, Apologia Socratis*, Buda, [1473 körül].
- 40 Elisabeth SOLTÉSZ, *Eine Unikum-Inkunabel der Budapesti Universitätsbibliothek – ein neues Dokument für das Wirken einer unbekannten ungarländischen Druckerei im XV. Jahrhundert*, Gutenberg-Jahrbuch, 1958, 59–68; Uő, *A második magyarországi ősnymoda nyomai*, MKsz, 1958, 144–157; FITZ, *A magyar nyomdászat...*, i. m., 136–140; Uő, *A magyar könyv...*, i. m., 55–58.
- 41 SOLTÉSZ, *Eine Unikum-Inkunabel...*, i. m., 66.
- 42 BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance*, I, Kolozsvár, 1943, 12.
- 43 *A magyarországi művészet története*, I, *A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*, szerk. DERCSENYI Dezső, Bp., 1956, 288; ENTZ Géza, *Művészek és mesterek az erdélyi gótikában*, in Kelemen Lajos emlékkönyv, Bukarest–Kolozsvár, 1957, 253; HORVÁTH István Károly, *Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában*, in Tinódi-emlékkönyv, összeáll., bev. HORVÁTH István Károly, NASZÁDOS István, Sárvár, 1956, 45.
- 44 SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet. A tizenhatodik század*, Bp., [1929,] 204.
- 45 KLANICZAY Tibor, *A magyar reformáció irodalma*, ItK, 61(1957), 13.
- 46 PAYR Sándor, *Nádasdy Tamás grófék háztája*, Bp., 1895; Uő, *A nádorispán udvara*, Sopron, 1903; HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1953, 137–141; HORVÁTH István Károly, i. m., 45–54; H. TAKÁCS Marianna, *A sárvári vár*, Bp., 1957, 6–11; BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 151–155; FITZ, *A magyar könyv...*, i. m., 97.
- 47 S. SZABÓ József, *A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában*, Bp., 1923; HORVÁTH János, i. m., 23–80.
- 48 GULYÁS, i. m., 63, 119–121, 141–143, 161–171, 211–222.
- 49 FRÁTER István, *Brassó gazdasági helyzete a 15–16. század fordulóján*, Bp., 1930; MOLNÁR Eri, *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig*, Bp., 1949, 118.
- 50 Samuil GOLDENBERG, *Kolozsvár kereskedelme a XVI. században*, in Kelemen Lajos emlékkönyv, Bukarest–Kolozsvár, 1957, 293.

- 51 FEJÉRPATAKY László, *Brassó városának régi számadás-könyvei 1503–1526*, *Archaeologiai Értesítő*, 8(1888), 159–172; GYÁRFÁS Tihamér, *Adatok az erdélyi képirás történetéhez*, *Művészet*, 9(1910), 181–182, 10(1911), 390–390. [A *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó* (Brassó, 1886–1909), I–V és a *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens*, I, *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt* (Nagyszeben, 1880) alapján.]
- 52 FRÁTER, i. m., 68.
- 53 SCHRAUF Károly, *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*, Bp., 1892, VI; KLIMES Péter, *Bécs és a magyar humanizmus*, Bp., 1934, 18.
- 54 GÉZA SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle, 1941, 16; BALÁZS, i. m., 96–97.
- 55 GULYÁS, i. m., 47–49; VETURIA JUGĂREANU, *Bibliographie der siebenbürgischen Frühdrucke*, Baden-Baden, 1959, 9–10.
- 56 BÍRÓ Vencel, *Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez*, in *Kelemen Lajos emlékkönyv*, Bukarest–Kolozsvár, 1957, 73.
- 57 JAKAB Elek, *Kolozsvár története*, II, Bp., 1888, 86–89.
- 58 GOLDENBERG, i. m., 294.
- 59 *A magyarországi művészet története*, I, Bp., 1956, 288; JAKÓ Zsigmond, *Az otthon és művészete a XV–XVII. századi Kolozsváron*, in *Kelemen Lajos emlékkönyv*, Bukarest–Kolozsvár, 1957, 366.
- 60 KEREKES György, *A kassai kereskedelmi társaság följegyzései 1502. és 1503.*, *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 9(1902), 106–108.
- 61 RADOCSAY, i. m., 129; Pozsony egykori fejlett művészetére vonatkozólag lásd HOFFMANN Edith, *Pozsony a középkorban*, Kecskemét, 1938 (A Magyarágtudomány tanulmányai, 7).
- 62 KEMÉNY Lajos, *Adalékok a kassai könyvmásolók, könyvkereskedők és könyvnyomtatók történetéhez*, MKsz, 1910, 188–191; IVÁNYI Béla, *Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVI. században*, MKsz, 1911, 132–146, 215–226, 301–318; PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története*, Bp., 1926, 76–78; ELENA BERKOVITS, *Miniatori Ungheresi nel „Dictionnaire des Miniaturistes”*, Bp., 1941; SOLTÉSZ Zoltánné, *Blutfogel Boldizsár miniátor*, Bp., 1957 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, 41).
- 63 ÁBEL Jenő, *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*, Bp., 1885, 27, 80–87; IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*, Bp., 1930; PUKÁNSZKY, i. m., 76–81.
- 64 ALBRECHT KIRCHHOFF, *Hausirer und Buchbinder in Breslau im 16. Jahrhundert*, *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*, Leipzig, 1879, 37.
- 65 Hoffhalter Rudolf és Manlius János.
- 66 KLANICZAY, i. m., 47.
- 67 SZENTKUTY Pál, *Régi hazai nyomdák mintakönyvei*, Bp., 1940, 94–100.
- 68 I. m., 95.
- 69 FRITZ BEYER, *Gedruckte Initialen der Frühzeit*, *Gutenberg-Jahrbuch*, 1939, 109–117. A XV–XVI. századi könyvdíszöntvények, fametszetek matricáiról öntött, nyomtatásra alkalmas lemezek, amelyeket rendszerint fára szögeztek.
- 70 MAX JOSEPH HUSUNG, *Der Zeichner und Formschneider Jakob Lucius Erstdrucker von Helmstedt*, *Gutenberg-Jahrbuch*, 1940, 348; UÓ, *Die neuen Musen des Zeichners und Formschneiders Jakob Lucius von 1579*, *Gutenberg-Jahrbuch*, 1941, 170; SOLTÉSZ Zoltánné, *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*, *Művészettörténeti Értesítő*, 1947, 2–3. sz., 156; UÓ, *A XVI. századi bártfai nyomtatványok könyvdíszei*, MKsz, 1956, 232, 241–242.
- 71 *Allgemeine Deutsche Biographie*, XIX, 352–353; G. K. NAGLER, *Die Monogrammisten*, München–Leipzig, III, 1063–1064, IV, 171; CZAKÓ Elemér, *Magyarország sokszorosító művészete*. Az iparművészet könyve, szerk. RÁTH György, Bp., 1902, I, 476–477; HEINRICH RÖTTIGER, *Beiträge zur Geschichte des sächsischen Holzschnittes*, *Studien zur deutschen Kunstgeschichte*, 213. füz., Strassburg, 1921; ULRICH THIEME, FELIX BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Leipzig, 1929, XXIII, 439; GULYÁS, i. m., 45–46.
- 72 HUSUNG, *Der Zeichner...*, i. m., 348.

[A fentiekben eredeti címét és a jegyzeteket is megtartva közöltük SOLTÉSZ Zoltánné *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* című munkájának második fejezetét. – Az újabb irodalom felsorolása azonban nélkülözhetetlen a további kutatásokhoz. A középkori magyarországi táblaképfestészetnek és M. S. mester munkásságának összefoglalása katalógus és tanulmányok formájában: „Magnificat anima mea Dominum”. MS mester Vízitáció-képe és egykori selmecbányai főoltára – *The Visitation by Master MS and his former high altar at Selmecbánya*, A Magyar Nemzeti Galéria kiállítása, 1997. március 14–május 25., Bp., 1997. A Képes Krónika ikonográfájáról és a Szent László-ábrázolásokról: MAROSI Ernő, *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, Bp., 1997 (Művészettörténeti Füzetek, 23). A Thuróczy-krónika brünni és augsburgi kiadásának metszeit összevetette és forrásait összefoglalta RÓZSA György, *A Thuróczy-krónika illusztrációinak forrásai és a középkori magyar királyok ikonográfiája*, in *Grafikatörténeti tanulmányok*, Bp., 1998 (Művészettörténeti Füzetek, 25). Szent István ikonográfiáját foglalja össze KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig, Bp., 2001. A budai kiadók munkásságával és kiadói jelvényeivel foglalkozik GEDÉON BORSÁ, *L'activité et les marques des éditeurs de Buda avant 1526*, in *Le livre dans l'Europe de la Renaissance*, Actes du XXVIIIe Colloque international d'Études humanistes de Tours, Tours, 1989, 170–181.]

V. A MAGYARORSZÁGI NYOMDÁK FELSZERELÉSÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A változatos módon díszített XVI. századi hazai kiadványok első pillantásra is azt mutatják, hogy nyomdáinknak más, európai műhelykével azonos eszközök álltak rendelkezésre a könyvek külsejének változatosabbá tételére. Nálunk is készültek reprezentatív könyvek metszett címlapjukon címlapkerettel vagy címerrel. Egyes illusztrációfajták (mint az evangéliumi képek és kalendáriumi hónapábrázolások) rendkívül kedveltek voltak. A nyomdák szinte kivétel nélkül rendelkeztek díszes kezdőbetűkkel, öntött, sokszorosított díszekkel; változatos tartalmú kiadványaik nyomtatásához sokféle betűt tudtak felsorakoztatni.

Fametszetes illusztrációink és könyvdíszjeink számbavételekor azonban tekintettel kell lenni arra, hogy legtöbb esetben ezek külföldi vagy hazai eredete nehezen vagy alig állapítható meg. Ritka esetben dolgozhatott ugyan fametsző a nyomda mellett, mint a sárvár-újszigeti vagy a kolozsvári nyomda esetében, de még ez utóbbinál sem feltételezhető, hogy hosszabb ideig állt munkásságával a tipográfia szolgálatában. Még a több metszeten előforduló azonos mesterjegyek sem bizonyítják azt, hogy egy ilyen nevű mester huzamosabb ideig helyben dolgozott volna. Tekintve, hogy a hazai könyvekben alkalmazott metszetek témája többségében európai közkinccs volt, maguk a dúcok is származhattak külföldről, de lehettek helyi mester által készített másolatok is. Éppen ezért még a helyhez kötődő címerek esetében is általában csak óvatossággal feltételezhető a helyi fametsző működése. Ha a tényekre és a korabeli forrásokra támaszkodunk, akkor mindössze a sárvár-újszigeti nyomdában dolgozó Johannes Strutius, a brassói humanista, térképész és nyomdatulajdonos Johannes Honterus, a Kolozsvárott működő Jacobus Lucius és a külföldön már metszőként ismert Hoffhalter Rafael az a négy művész, akiknek magyarországi munkássága a hazai könyveken is tükröződik. A cirill betűs erdélyi könyvek illusztrátorai közül csak a PH szignójú Philip diakónust, nyomdászt ismerjük név szerint. Feltételezhető még Hoffhalter Rudolf fametszői tevékenysége, és az esetleg Kolozsvárott, helyben dolgozó G. C. (vagy G. C. T.) szignójú és a brassói L. F. mester személye.

Az összes többi metszet (köztük illusztrációk és iniciálék) nagy valószínűséggel külföldről, készen behozott dúc. Az iniciálésorozatokat áttekintve úgy tűnik, hogy általában azonos sorozaton belül egy betűből csak egy dúca volt a nyomdáknak. Jól látszik ez például a nagyszombati nyomda kiadványain, ahol egy jól felismerhető, sérült A betűt

előbb az ív egyik oldalának nyomtatásánál használtak fel, majd kivették a szedésből, és áttették az ív másik oldalának nyomtatására szolgáló szedésbe. Ezzel szemben a bártfai Gutgesell-nyomda egy-egy iniciálésorozatához egy betűből két-három is rendelkezésre állt, mert a nyomdász ugyanazon a lapon akár bekezdésként be tudta illeszteni a szedésbe az azonos iniciálékat.

A záródíszként alkalmazott díszítmények nagy része pedig sokszorosított, öntött dísz, amelyek egyidejűleg számos helyen forgalomban voltak. Nyomdáink többsége ilyen öntvényeket használt, sokszor egymáshoz nagyon hasonló motívumokkal. A debreceni városi nyomda vagy a bártfai Gutgesell-műhely ornamenseinek többsége ilyen öntött dísz, sőt ez utóbbi műhely iniciáléi is. Az öntött, sokszorosított díszekhez a nyomdák könnyen hozzájutottak, és használatuk nem feltétlenül vált kárára könyveik külsejének. Előnyük, hogy a könyvek egyenletesebb színvonalú, finom kidolgozású ornamensekkel kerültek forgalomba. Felhasználásukkal szép kiállítású könyvek jelenhettek meg olyan nyomdáknak is, amelyeknek nem voltak fametszetes dúcai.

A rézmetszés, magyarországi elterjedésének e korai szakaszában, még csak kivételesen volt jelen könyveink díszítésében. A ma ismert legkorábbi, rézmetszetű illusztrációkat tartalmazó nyomtatott könyv Johannes Manlius monyorókeréki sajtójából került ki, de a rézmetszetes tábláknak sem mestere, sem készítői helye nem ismert. Frankovith Gergelynek ez a *Hasznos és felette szükséges...* című kötete tartalmazza tehát a ma ismert legkorábbi nyolc rézmetszetet. Minthogy a hazai rézmetszés kezdeteit a szakirodalom a Lugossy-kódexben¹ lévő mintalapoktól számítja, így erről a kérdéssel részletesebben szólnunk. A mintalapokat Ballagi Aladár mint ismeretlen XVI. századi ötvös keze munkáit közölte reprodukciók formájában 1883-ban,² és megjegyezte, hogy ezek eredetije a Lugossy-kódexben található. Ezt az adatot vette át Pataky Dénes a magyarországi rézmetszés történetét összefoglaló munkájában, forrásmegjelölés nélkül, és közölt a több tucat mintából egyet.³ Soltész Zoltánné felismerte e mintának és a debreceni Komlós-féle kiadványok nagyalakú, szőnyegszerű fametszetes díszjeinek rokonságát.⁴

Ballagi a Lugossy-kódex mintalapjaiban a kortárs Peter Flötner német metsző rajzainak mását ismerte fel.⁵ E hasonlóságra Soltész Zoltánné is felfigyelt, és nemcsak a debreceni címlapdíszeket, hanem a bártfai Gutgesell-nyomda egyik díszét⁶

is összefüggésbe hozta Flötner rajzaival. A sort ki-egészíthetjük a vizsolyi Mantskovit-nyomda egyik finom vonalú apró záródíszével is,⁷ amelynek mását szintén megtalálni a mintalapokon.

Az eredeti rézmetszetek ma már nem a Lugossy-kódex mellett vannak, hanem azok még a tulajdonos 1840. évi ajándékozása révén a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába kerültek.⁸ A huszonhárom levélen olyan nyomatok vannak, amelyek 55×90 mm nagyságú rézlemezokről készülhettek. Hazai használatuk a korabeli magyar nyelvű bejegyzések miatt biztosra vehető, ebből azonban nem következik, hogy itthon is készültek. Erre semmi bizonyíték nincs, bemutatásukat mégis az indokolja, hogy mustrái könyvdíszként nálunk is közkézen forogtak, feltehetően öntvények formájában.⁹

A nyomtatott könyv legkönnyebben, általában a betűkészlettel együtt beszerzett és azokkal leginkább rokon díszai a tipográfiai ornamensek, azaz nyomdai cifrák voltak, amelyek a hazai könyvnyomtató műhelyeknek is nélkülözhetetlen tartozékai voltak. Legegyszerűbb változatukat, a különböző méretű Aldus-leveleket rendszerint egyenként nyomtatták a címlapra vagy a fejezetek végére. Változatos reneszánsz cifrák címlapkeret-té, fejléccé, záróornamenssé összeállítva díszíthették korabeli nyomtatványainkat. Ahogy használatuk egyre sokoldalúbbá vált, megfigyelhető, hogy az egyes elemek egyre kisebbek lettek. A fametszetekkel jobban felszerelt sajtók ritkábban és inkább csak a szöveg tagolására alkalmazták e tipográfiai díszítményeket. Bornemisza, Mantskovit, Gutgesell és Klöss kiadványainak azonban egyik legfőbb ékessége a könyvnyomtató képzelőerejét és leleményességét tükröző, apró elemekből összeállított címlapkeret. Bár a cifrák között előfordult egy-egy, amelyik egyaránt jelen volt a bártfai Klöss- vagy a vimpáci ferences nyomda kiadványain, egy-egy nyomda cifraállománya mégis csak egyetlen műhelyre volt jellemző. A XVI. század folyamán hazai tipográfiáinkban hatvanegy különféle nyomdai cifra volt használatban.¹⁰

Nyomdáink többsége a századok folyamán külföldön vásárolt, öntött betűkkel dolgozott. Beszerzési forrásaik a XVI. században leginkább Bécs és a lengyelországi városok voltak. Az így beszerzett betűkkel hazai nyomdászainknak azonban gyakran támadtak nehézségeik, mert bizonyos ékezetes betűk, amelyekre a magyar szövegek nyomtatásánál szükség lett volna, nem szerepeltek a vásárolt betűsorozatban, ezért nyomdászaink nemegyszer maguk igazították ezeket a magyar ékezet alakjára. A magyar szöveg és a magyar betű különleges problémája az ékezetekben rejlik. Számítások szerint a magyar szedésben

átlagosan minden hatodik magánhangzó ékezetes. Régi nyomdászainknak az ő és ü betű megoldása okozta a legtöbb gondot, és egyúttal a legváltozatosabb megoldásokra adott alkalmat. A másik nehézség abból adódott, hogy az egyes betűk előfordulásának gyakorisága nyelvenként eltérő. Készen vett, külföldi vásárlás esetében bizonyos betűkből gyakran nem talált elegendő mennyiséget, ilyenkor kénytelen volt idegen típussal helyettesíteni a hiányzó betűt. Ez persze rendetlenné – ugyanakkor jellegzetessé – tette a nyomtatást.

XVI. századi tipográfiáinkra jellemző, hogy a betűket hosszú ideig egyre kopottabb, elmosódottabb formában is használták, ha új betű vásárlására nem volt mód, hiszen az ólombetű is elkopott előbb-utóbb. A betűk átöntésére, azaz felfrissítésére a legritkább esetben volt lehetőség, hiszen ahhoz matricára is szükség lett volna, ilyenkor azonban sokkal kevesebb régi nyomdánk volt felszerelve, mint azt a korábbi szakírók gondolták. Az egyszeri befektetés után nyomdatulajdonosainknak ritkán volt anyagi lehetőségük arra, hogy ha az ólombetűkön a kopás jelei mutatkoztak, azonnal új típust vásároljanak. Így adódott, hogy nemritkán ötven-száz évig is használatban voltak még a gyakran használt betűk is.

Amelyik műhely maga nem rendelkezett matricával, de gondot fordított betűkészletére, az az országot járó (külföldi) betűöntők szolgálatait vette igénybe. Meglehet, hogy több betűöntő mester is megfordult az országban, írásos – és nyomtatott – emléke azonban csak a sváb származású Salomon Sultzer tevékenységének maradt fenn.¹¹ Sultzer, miután a Gutgesell-nyomda számára végzett betűöntést Bártfán, mintegy reklám céllal saját nyomtatványával hívta fel a figyelmet tevékenységére, így módon ajánlkozva a lőcsei magisztrátusnál. Szívesen telepedett volna meg nyomdászként e városban, hogy ez mégsem történt meg, az valószínűleg a városi tanács elutasító válaszával magyarázható.¹² Mindenesetre az utókorra hagyta a század egyetlen, Magyarországon készült betűmintalapját, amelyre kétféle betűtípust bemutatva a *Credót* nyomtatta. Korabeli feljegyzésekből életútjának debreceni állomásáról is tudunk, de itteni betűöntő tevékenységére nincs bizonyítékunk.

Úgy látszik, hazai könyvnyomtató műhelyeinkben ritkán végeztek betűöntést. Még a rendkívül igényes betűkkel dolgozó Honterus sem volt felkészülve betűöntésre, de a jelek szerint utóda, Valentin Wagner már igen. A XVI. században mindössze a Hoffgreff–Heltai-nyomdában vannak matrica jelenlétére utaló jelek: a leggyakrabban használt betűtípusokat ugyanis az 1570-es években kissé más magasságra öntött, de azonos rajzú betűk váltották fel.

Nyomdászaink nem foglalkoztak betűöntéssel, betűmetszéssel még kevésbé. A legutóbbi időkgig egyáltalán nem tudtunk Magyarországon folyó betűmetszésről a XVI. században. Az újabb kutatások azonban azt bizonyítják, hogy Hoffhalter Rafael nemcsak magyarországi tevékenységét megelőzően, hanem a jelek szerint itt is metszett betűt. A Debrecenben újonnan feltűnt antikvatípusa saját, magyarországi metszés lehet.¹³

A magyarországi betűtípusokat áttekintve hazai nyomdáink betűkészletének méreteiről és jellegéről is pontos fogalmat alkothatunk. Magyarországon, némi kezdeti ingadozás után, a magyar nyelvű szövegek nyomtatásánál az antikva betű vált általánossá. Ez a gyakorlat már az 1560-as évekre rögződött, nem utolsósorban a krakkói magyar nyelvű könyvek és a kolozsvári Heltai-nyomda kiadványainak köszönhetően. Összhangban állt a legelső magyar nyomda, az Andreas Hess-féle ősnymda gyakorlataival is: a latin nyelvű, nem egyházi szöveg a kor szokásának megfelelően antikva betűvel készült. Vagyis a legelső, Magyarországon megjelent könyvet is antikva betűvel nyomtatták. Hessnek mindössze egyetlen reneszánsz antikvatípusa volt, a *Confessionale* ismeretlen nyomdája viszont három különböző fokozatú fraktúr betűt váltogathatott nyomtatványain. XVI. századi nyomdáink közül mindössze az abrudbányai nyomdának volt csupán egyetlen betűtípusa, más hazai műhelyekben általában tíztizenkét fajta betűből állt a felszerelés. Ennyi kellett ugyanis ahhoz, hogy – a hazai sajátosságoknak megfelelően – három nyelven: magyarul, latinul és németül is tudjanak nyomtatni.

A sárvár-újszigeti nyomda háromféle szövegtípussal nyomtatott, Honterus kezdetben kétfélével. Igen gazdag készlete volt a besztecerbányai műhelynek, különösen ahhoz képest, hogy mindössze egy évig van nyoma tevékenységének. A tisztán magyar lakosságú Debrecenben tudomásunk szerint egyetlen fraktúr betűs (német nyelvű) nyomtatvány sem jelent meg: ilyen betűre ott nem volt szükség. Hoffhalternek természetesen Bécsben volt német betűje, amelyet, úgy látszik, ott értékesített. Különösen fraktúr betűkben volt gazdag Manlius felszerelése, ahogy a bártfai Gutgesellé is. A Bornemisza-Mantskovit-műhelynek és a Klöss-műhelynek egyszerre tíztizenkét betűtípusa is használatban volt. Nem tudjuk, volt-e német betűje a nagyszombati Telegdi-féle műhelynek (ez, bécsi eredetét tekintve, eléggé természetesnek tűnne), nyomtatványain mindenesetre

nem jelent meg. A század másik katolikus nyomdájának, a vimpáci ferencesekének nyolcféle betűtípusa volt, tehát nem tartozott a szegényesen felszerelt műhelyek közé.

Már az előzőekben is utaltunk a készletek összetételének különbözőségére: az egyes vidékeken és sajátos olvasóközönségnek nyomtató műhelyeknek nem egyforma arányban volt szüksége latin vagy fraktúr betűre. A speciálisabb betűket tekintve azt látjuk, hogy görög betűvel a legtöbb XVI. századi tipográfiánk fel volt szerelve, ez egyáltalán nem számított ritkaságnak tudós, XVI. századi reformátor nyomdászaink körében. Még akkor sem, ha nem alkalmazták olyan mértékben, mint a brassói Honterus-féle műhely, amelynek XVI. századi kiadványai között több, teljes egészében görög betűvel nyomtatott könyvet találunk. Volt görög betűje a bártfai Klöss-műhelynek és a sárvár-újszigeti Sylvester-féle nyomdának is. Héber betűje mindössze a sárvár-újszigeti nyomdának volt, ezek azonban valószínűleg fából metszett betűk voltak.

Ellentétben a görög és héber típussal, cirill betű sohasem keveredett latin betűvel nyomtató hazai műhelyeink állományában. Le kell szögeznünk, hogy hazai nyomdáinkban (az önálló Erdélyi Fejedelemség területén működő nyomdákra gondolunk) a latin és a cirill betűs tipográfiák anyaga sohasem keveredett sem a XVI., sem a XVII. században, még akkor sem, ha egy városban működtek. Jól elkülöníthető a brassói, szebeni, gyulafehérvári cirill betűs nyomda és az időnként ezzel párhuzamosan, ugyanabban a városban működő latin betűs tipográfia tevékenysége. Más szóval: ahogy nem volt egyetlen latin (vagy akár görög) betűtípusa sem a Philip vagy Coresi által vezetett nyomdának, ugyanúgy nem volt cirill betűje az erdélyi városok latin betűs műhelyeinek sem. Amikor Heltai Gáspár román nyelvű katekizmust adott ki, egészen szokatlan módon latin betűket és magyaros ortográfiát használt. (A XIX. század derekáig a román nyelvű könyveket hagyományosan cirill betűvel nyomtatták.) Éppen ez az egyik oka, amiért Heltai e nyomtatványa olyan egyedülálló: mai ismereteink szerint ez lehetett a legelső latin betűvel nyomtatott román könyv.¹⁴ Míg a brassói és más, cirill betűs nyomdák elsősorban a Havasalföldi és Moldvai Fejedelemség könyvigényét akarták kielégíteni, vagyis elsősorban „exportra” dolgoztak, addig Heltai az erdélyi románság körében kívánta terjeszteni és meghonosítani román (de latin betűs) énekeskönyvét.

Jegyzetek

- 1 STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., 1963, 47.
- 2 BALLAGI Aladár, Kecskeméthy W. András ötvös munkássága – Függelék. Ismeretlen XVI. századi ötvös étető mintái, *Archaeologiai Értesítő*, 1883, 247, 387–392. – Ezúton is köszönöm lektoromnak, Rózsa Györgynek, hogy erre a könyvtörténeti irodalom által már elfelejtett forrásra felhívta a figyelmemet.
- 3 PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Bp., 1951, 17, 289.
- 4 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 92. – Lásd Debrecen II/3., 4., 5., 6. címlapdíz.
- 5 *Kunstbuch des Peter Flötner Zeichners, Bildhauers und Formschneiders von Nürnberg*, Berlin, 1882.
- 6 Bártfa, Gutgesell-nyomda IV/8. záródíz.
- 7 Bornemisza–Mantskovit-nyomda IV/15. dísz.
- 8 MTA Kézirattári jelzete K56, címe: *Némelly ötvösi jegyzések* (lásd a 23. szövegközi képet).
- 9 Köszönetet mondok Fekete Csabának, a Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye főmunkatársának, aki e mintakönyv nyomára vezetett.
- 10 V. ECSEDY Judit, *Nyomdai címek 16. századi nyomtatványainkban*, in *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2003, 93–106.
- 11 RMNy 622.
- 12 HAJNÓCZI Iván, *A lőcsei könyvsajtó kezdetei*, MKsz, 1905, 186–189.
- 13 BÁNFI Szilvia, *Huszár Gál távozása Debrecenből, és nyomdakészletének további sorsa*, MKsz, 1986, 13–14.
- 14 RMNy 313.

VI. A RÉGI HAZAI NYOMDÁK REKONSTRUKCIÓJA

A magyarországi könyvnyomtatás legkorábbi emléke az a mintegy kilencszáz nyomtatvány, amelyről a XV–XVI. századból tudunk. Ennek fele vagy egyáltalán nem, vagy csak töredékben, illetve egyetlen példányban maradt meg – a véletlennek köszönhetően. Azok a könyvek, amelyekről sem korabeli említés nem szól, sem példánya nem maradt fenn, örökre feledésre kárhoztattak. Ezek száma – a következtetések alapján – legalább kétszer annyi lehetett, mint amennyiről ma tudunk. Ugyanígy nem maradtak fenn korabeli írott források sem a hazai könyvnyomtatás kezdeteiről.

XV–XVI. századi nyomdáink betűinek és díszjeleinek áttekintésekor a teljességre törekedtünk: az összeállított könyvdíszek mai ismereteinket tükrözik. A könyvekben fennmaradt emléanyag elég gazdag ahhoz, hogy könyvkiadásunk és könyvnyomtatásunk legkorábbi szakaszáról összefoglaló képet formálhassunk. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy XVI. századi könyvsajtóink a könyvdíszítés korabeli lehetőségei közül milyen eljárásokat ismertek és alkalmaztak. Az elpusztult könyvanyag vagy az esetleges önálló metszetek ismeretében valószínűleg gazdagabb összkép volna rekonstruálható.

Amennyiben célunk a hazai nyomdák által használt felszerelés legkorábbi emlékeinek bemutatása a teljesség igényével, akkor csak magukból a ránk maradt nyomtatványokból indulhatunk ki. Ha minden egyes régi, Magyarországon nyomtatott könyv betűit és díszjeit összegyűjtjük, vagyis mindazt, ami sokszorosításra került, és legalább egy példányban fennmaradt, akkor ily módon sikerül elvben rekonstruálnunk a korabeli hazai

nyomdák felszerelését. A régi magyar tipográfia emlékei szinte csak könyvekben őrződtek meg. Nem maradtak fenn a sokszorosítás korabeli tárgyi eszközei. A XVI. századi nyomdák felszereléséből ritka kivételként mindössze a brassói Honterus-nyomda három, 460 évesnél idősebb fadúca maradt meg,¹ az összes többi elpusztult az idők folyamán.

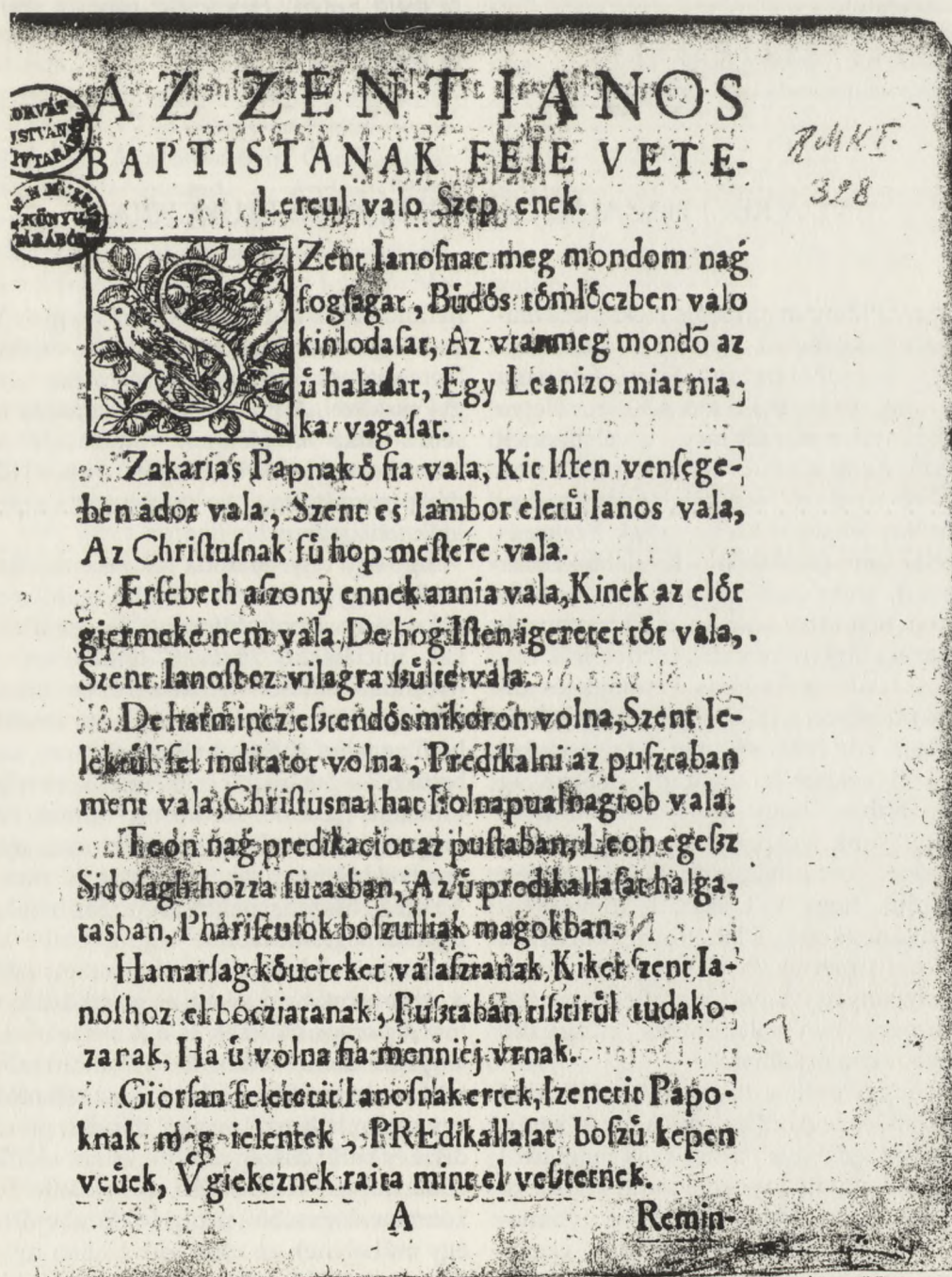
Egy-egy régi nyomda rekonstrukciója úgy történik, hogy a kutatók mérhető másolat segítségével, a könyvekben előforduló illusztrációkat, díszeket, iniciálékat, ábrákat, térképeket, kottákat, nyomdai címeket rendszerezve összegyűjtik. A könyvekben elszórtan található iniciálékból lehetőleg teljes ábécéket állítanak össze, ugyanígy a betűkből is fajtánként és méretenként teljes alfabetumokat. Ez utóbbiak között vannak néha 4 cm nagyságú címbetűk, és vannak olyan apró betűk, amelyekből húsz sor mindössze 52 mm-t tesz ki. A betűk összehasonlításához formájukon kívül ugyanis legfontosabb és legpontosabb a milliméterben mért húsz sornyi méret, amely mint mérték a régi nyomtatványoknál nemzetközileg használatos. A pontos mérések és a következetes, minden lényeges elemre kiterjedő nyilvántartás bebizonyította e tipográfiai módszer használhatóságát. Ha egy nyomda kiadványaiból minden ott előforduló díszet és betűt összegyűjtünk, akkor előttünk áll az adott műhely felszerelése, a nyilvántartásokból (e kötet katalógusából) pedig áttekinthető, hogy egy-egy műhelynek az adott időszakban milyen betűtípusai, iniciáléi, díszjei voltak használatban. Így készült el az 1473–1600 között Magyarországon nyomtatott könyvek díszjeinek és betűjeinek teljes

leltára, azaz repertóriuma, amely e kötetben katalógus és reprodukciók formájában is áttekinthető.

Gondolnunk kell azonban arra, hogy rekonstrukciónkban csak azok a díszek és betűk szerepelhetnek, amelyekkel ténylegesen nyomtattak, sőt, amelyekből egy kiadvány legalább egyetlen példánya, illetve töredéke fenn is maradt. A további lehetőségeket csak találgatni lehet, ez azonban az általunk követett szigorúan tipográfiai módszernek ellentmondana. E feltételezésnek csak akkor lenne létjogosultsága, ha korabeli forrás – legszerencsésebb esetben korabeli tipográfiai leltár – bizonyítaná további díszek vagy betűtípusok meglétét, illetően azonban a XV–XVI. századból egyet sem ismerünk.

A régi hazai nyomdák felszerelésének rekonstrukciója arra szolgál, hogy a címlap nélkül, csonkán, nemritkán csak töredékben fennmaradt könyvekről is meg tudjuk állapítani, hogy Magyarországon készültek-e vagy sem. Ez a szempont ugyanis a könyvészet szempontjából sarkalatos kérdés. Foglalkoztatta ez a bibliográfusokat az ősnymotatványok meghatározásával kapcsos-

sebb esetben korabeli tipográfiai leltár – bizonyítaná további díszek vagy betűtípusok meglétét, illetően azonban a XV–XVI. századból egyet sem ismerünk.

4. Hely megjelölése nélküli nyomtatvány meghatározása. Tipográfiai jellemzői: 6,5 mm-es címbetű, állatfigurás S iniciálé és 121 mm sorméretű antikva szövegbetű

latban is, sőt a célravezető munkamódszert is éppen az ősnymtatványok feldolgozásánál alakították ki a XIX. század végén. Robert Proctor alapvető munkáját² Konrad Haebler tökéletesítette.³ Típusrepertóriumában mintegy négyezer különböző, XV. századi betűtípust adott közre, jól áttekinthető formában. A betűk meghatározásához összehasonlítási alapul az antikva Q és az úgynevezett gót M betű különféle rajzú változatait választotta. Ennek a rendkívüli pontossággal össze-

állított, az egész európai korai könyvnyomtatásra kiterjedő munkának köszönhetően bármelyik XV. századi nyomtatvány kiadási helye és nyomdája – már tenyérnyi töredéke alapján is – 95-98%-os biztonsággal meghatározható.

E módszer lényege, hogy a betűket méretük és alakjuk jellemzi. Azoknak a betűknek az esetében, amelyekből hosszabb szöveget is nyomtattak az egyes típusok megkülönböztetésére – ahogy arról már szó volt –, a szöveg húsz sorának milliméter-

Â Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S S̃ T V W

X Y Z A Æ B C D E F G H I L M N O P Q R S T V W X Y a a ä ä ã æ b c d

e ê ë ç f f f f f g g h i i j k l m n o ó ô õ ö ø p p p p p q q q q q

r s f f f f f t u u u u u ũ ũ v w x y z & & . , : ; - - - - - ? ? ? ? ? § (0 1 2 3 4 5

6789

H A R M A D es vtolsoreſet ez eneknec, imar el mondanam iozan embereknek, es ha helye volna nalunc ez eneknec, ſok nyomorufagat mondom Palnac ſegennec.

Az Claudius Czaſzar mikor meg holt vala, feiedelem vtanna Nero Czaſzar vala, huſon-neg cſtendõ Pal terẽ ſe vala, Cefarcaban meg Felix tiſtartó vala.

Czak két cſtendeig Szent Pal foglya vala, õ tõruenyet Felix hogy halgattia vala, az tiſtartó egy nap hozzaia ment vala, mind felesgeſtül hog Paltul õ tanulna.

5. A tipográfiai jellemzők a debreceni nyomdára utalnak: 6,5 mm-es címbetűsorozat, állatfigurás iniciálésorozat és 121 mm sorméretű antikva betűtípus ábécével és szövegmintával

ben megadott mérete alkalmas. Azért jellemző ez a méret, mert egy-egy betűtípus valamennyi öntvénye (ólombetűje) azonos magasságú, és hacsak át nem öntik más magasságra, nem változik.

Ezt a módszert elméletileg a későbbi századokban is alkalmazhatták volna. Egyik akadályá azonban a nyomtatványok számának ugrásszerű növekedése volt, a másik, hogy a tipográfiai anyag azonosítása is több gondot okozott. A betűk ugyanis fokozatosan elveszítették a XV. században többnyire még jellemző, egyedi vonásaikat. Hamarosan megkezdődött a típusok egységesítésének folyamata. Míg a könyvnyomtatás első századában a műhelyek maguk állították elő patricájukat, matricájukat és öntött betűiket, de legalábbis az utóbbiakat, addig a későbbi századok során az egyes mun-

kafolyamatok önállósultak: egyre inkább más és más szakember foglalkozott a metszéssel, a betűöntéssel és magával a könyvnyomtatással. Míg a patrica, amely egyedi volt, csak ritkán cserélt gazdát, az arról készült matrica már inkább, hiszen több példányban is forgalomban lehetett. A matricáról öntött betűsorozatok száma szinte végtelen.

Jegyzetek

- 1 Erről részletesen a Honterus-nyomdát tárgyaló fejezetben esik szó.
- 2 Robert PROCTOR, *An index to the early printed books in the British Museum*, I-II, suppl., London, 1898–1906.
- 3 Konrad HAEBLER, *Typenrepertorium der Wiegenedrucke*, Halle–Leipzig, 1905–1926.

VII. RÉGI NYOMTATVÁNYOK MEGHATÁROZÁSA TIPOGRÁFIAI MÓDSZERREL (XVI. SZÁZAD)

A könyvek számának növekedésével talán reménytelennek tűnhet az 1500-as évek után a tipográfiai anyag alapján történő meghatározás. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy ez a fajta meghatározás az ősnymtatványok korát követően is kivitelezhető. A módszer használhatóságát a sajátos magyarországi helyzet indokolja. Magyarországon még a XVIII. század első felében is lehetséges volt a tipográfiai meghatározás, ezzel szemben Németországban, ahol a nyomdák és a könyvek száma sokszorosra volt a miénknél, a XVI. század közepe után reménytelen. Bécsben például legalább hússzor annyi kiadvány készült a XVI. században, mint egész Magyarországon.

A sajátos magyarországi helyzet azt jelenti, hogy a török hódoltsággal és az ország három részre szakadásával együtt járó politikai bizonytalanság és gazdasági nyomorúság nem kedvezett a könyvnyomtatásnak. Következésképpen a hazai nyomdászat évszázadokon át viszonylag alacsony fejlettségű és korlátozott mértékű volt. Mindez sokáig jól áttekinthetővé teszi a hazai nyomdák természetét, és jó esélyt jelent a bizonytalan nyomdahelyű és kiadási évű nyomtatványok meghatározására, vagyis, hogy jellegzetességeik révén felismerjük a belföldi nyomtatványokat, egyben kizárjuk a külföldieket.

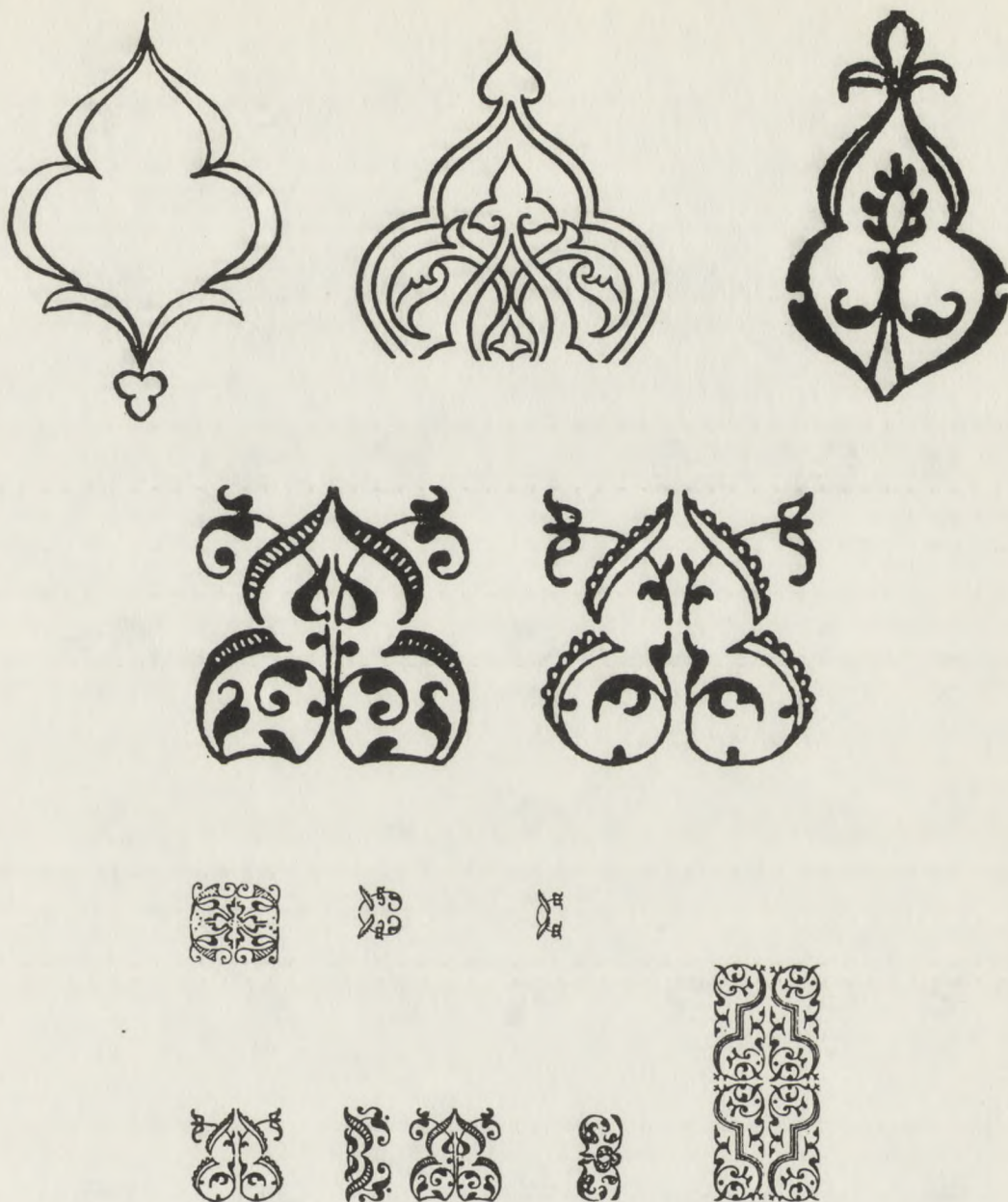
A könyvdíszek, iniciálék és betűk együttese egy-egy magyarországi nyomdára annyira jellemző, hogy ezek alapján számos kiadványt helyhez, nyomdához és időhöz lehet kötni. Nagy hiba volna azonban csak egy betűtípus vagy iniciálé

alapján dönteni egy-egy nyomtatvány hovatartozásának kérdésében. Csakis a teljes nyomdai anyag maradéktalan azonossága szolgál megnyugtató alapként egy-egy műhely meghatározásában. Ugyanaz a típus sokszor több helyen is megtalálható, de a teljes tipográfiai anyag egybeesése kizárt, mert annak összetétele hazánkban évszázadokon át mindig csak egyetlen nyomdára jellemző.

A metszetek dúcai és a rézmetszetes táblák egyediek voltak, mert egyedileg állították elő őket, az előbbieket azonban gyakran vándoroltak a hazai műhelyek között. Jó példa erre az Ádámot és Évát ábrázoló díszléc, amely negyven év leforgása alatt – mai ismereteink szerint – legalább három tipográfiában megfordult: előbb a sárvár-újszigeti nyomdában, majd Debrecenben, azután Semptén. Ugyancsak a sárvár-újszigeti nyomda felszereléséhez tartozott az a gyermekalakos O iniciálé, amelyet még a XVIII. század elején is használtak a első-magyarországi Bártfán. Más esetekben a dúc nem kerül el az eredeti nyomdahelyről, hanem ugyanott, száz év múlva, egy későbbi tipográfia használta, mint például a kolozsvári állatövi jegyeket ábrázoló kis metszeteket.

A díszek és metszetek országon belüli vándorlása a korai hazai nyomdászat egyik jellegzetes vonása, ami a műhelyek – és a nyomdatulajdonosok – közötti kapcsolatokra hívja fel a figyelmet.

A következőkben három XVI. századi példával illusztráljuk a tipográfiai módszer használhatóságát olyan esetekben, amikor töredékek, hiányos

6. Az öntött nyomdai cifrák az arabeszkekre nyúlnak vissza.
Erősen felnagyítva jól látszanak a finom vonalú minták

vagy éppen hamis impresszumú régi könyvek meghatározása a feladat.

Egy eredetileg egyetlen ívméretű lapból álló, de csonkán fennmaradt szatirikus írás a „rest és csácsogó” asszonyok megjavításához kínál tréfás recepteket.¹ Bár sem iniciais, sem könyvdísz nem található rajta, annál változatosabbak azok a betűfajták, amelyekkel nyomtatták. Korábban – egyrészt szatirikus műfaja, másrészt egyes betűinek hasonlósága alapján – feltételezhető volt, hogy a kolozsvári Heltai-nyomdában készült. A lapon voltak azonban olyan betűtípusok is, amelyek nem ismeretek más Heltai-nyomtatványokból. Amikor azután

elkészült a Bornemisza–Mantskovit-műhely betűinek rekonstrukciója, egyértelművé vált, hogy csak ebben a műhelyben készülhetett. Egyetlen olyan típus sem szerepel az egyleveles nyomtatványon, amely ne lett volna meg a Bornemisza–Mantskovit-nyomda felszerelésében is. Sőt úgy tűnik, mintha legújabbán beszerzett betűit szerette volna felsorakoztatni, amelyek itt legjobb, legújabb állapotukban mutatkoznak. Minthogy ismeretes az az időpont, amikor Bornemisza új betűi ügyében intézkedett, és össze tudjuk hasonlítani a betűk állapotát is más, később készült nyomtatványaival, így elmondhatjuk, hogy ez az asszonycsúfoló irat 1580

7. A XVI. századi hazai nyomdák cifraállománya

körül, Bornemisza Péter nyomdájában készült, feltehetően Detrekőn, ott, ahol nagyszabású *Folio-postilláját*² is kiadta néhány évvel később.

A következő példa egyúttal azt is bizonyítja, hogy mennyire a véletlenül múlik egy-egy XVI. századi könyv fennmaradása – és fellelése. Az 1580-as években, egészen a jezsuiták Erdélyből való kiűzéséig, vagyis 1589-ig működött a Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király által alapított kolozsvári jezsuita egyetem. Az egyetem tevékenységével kapcsolatban természetesen kiadványok is készültek, ami óhatatlanul egy jezsuita nyomda létét feltételezi. Itt jelenhettek meg azok a vitairatok, a tanárok tudományos munkásságának darabjai, amelyeknek emléke is fennmaradt. Megvizsgálható példány azonban mindeddig csak egyetlen ilyen vitairatból maradt fenn, arról is bebizonyosodott, hogy bár írója Kolozsvárott tanított, és a vitát is ott tartották, maga a vitairat Krakkóban jelent meg. A közelmúltban véletlenül bukkant fel egy másik, ugyanebből a korból származó jezsuita, kolozsvári vitairat, amelynek gazdagon díszített lapjai elárulták (még ha a címlap nem is), hogy Kolozsvárott, de a Heltai-nyomdában készült.³ A könyvben található összes betű, könyvdísz és jellegzetes, nagyméretű iniciálé a kolozsvári (protestáns) Heltai-nyomda jól megkülönböztethető, egyetlen más hazai műhellyel össze nem téveszthető felszereléséhez tartozik. Ezáltal arról is bizonyítékot nyertünk, hogy a kolozsvári jezsuita egyetemnek nem lehetett nyomdája. Tévesek azok a korábbi feltételezések, amelyek bizonyítottan vélik egy 1580 táján működő kolozsvári jezsuita akadémiai nyomda létét. Igaz, kiadványunk inkább negatív bizonyítéknak tekinthető: ha a jezsuitáknak lett volna ezekben az években Kolozsvárott nyomdájuk, nem adták volna a nyomtatnivalót a protestáns Heltai-nyomdának.

Módszerünk egy másfajta kiadványcsoport meghatározására is alkalmazható. E példánkban olyan könyvecskéről van szó, amelynek utolsó lapján ez áll: „Craccóban Kerekótzí Ferenc”.⁴ Ez a

néhány lapnyi nyomtatvány dísz, iniciálét ugyan nem tartalmaz, betűi mégis elárulják, hogy ismét a kolozsvári Heltai-műhely nyomtatványával van dolgunk. Azt a gyakran használt reneszánsz antikva szövegtípust találni a nyomtatványon, amelyet az 1570-es években átöntetett, itt azonban (méretéből látszik) még az átöntés előtti állapotban találni. Nyomtatványunkon nincs évszám, a betűk alapján azonban megközelítően azt is meg lehetett határozni. Sőt a korabeli kolozsvári események ismeretében pontos évhez (1550) is lehetett kötni: ilyen tartalmú, a katolikus papokat támadó írás akkor, amikor Fráter György éppen Kolozsvárott volt (és akihez Heltai egy másik kiadványának ajánlása szól ez évből),⁵ máshogy, mint hamis hely- és nyomdász névvel aligha jelenhetett volna meg. Tehát a „Krakkó” és „Kerekótzí Ferenc” részben hamis, részben kitalált: valóban nyomtattak akkoriban magyar könyveket Krakkóban, de nem ezt, mivel ez Kolozsvárott jelent meg. Kerekótzí nevű nyomdász pedig sohasem dolgozott Krakkóban, de bizonyosra vehetjük, hogy Kolozsvárott sem.

Általában elmondhatjuk, hogy bármilyen kevés levéltári forrás áll is rendelkezésünkre a régi hazai nyomdákról, a tipográfiai jellemzők alapján levont következtetéseket – más oldalról – a korabeli adatok szűkszavú utalásai sorra alátámasztják. A módszer eredménye: a hiányos impresszumú művek és töredékek biztonságosan meghatározhatók.

Jegyzetek

- 1 V. ECSÉDY Judit, *Névtelen szerző gúnyos receptje a „rest avagy csácsogó” asszonyok ellen*, MKsz, 1985, 287–292.
- 2 RMNy 541.
- 3 VÁSÁRHELYI Judit, *Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből*, MKsz, 1983, 264–272; RMNy 614A.
- 4 RMNy 88.
- 5 *Ritus*, RMNy 87.

TIPOGRÁFIA ÉS KÖNYVDÍSZÍTÉS A XV–XVI. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGI NYOMDÁKBAN

1. A BUDAI HESS-NYOMDA (1472–1473)

Magyarországon az ősnyomtatványok korszakában, vagyis a XV. században mai ismereteink szerint két műhely dolgozott: Andreas Hess budai műhelye és egy másik, valószínűleg szintén Budán működő tipográfia, amelynek tulajdonosa és vezetője egyaránt ismeretlen. Magyarországon a könyvnyomtatás rendkívül korán, jó néhány fejlettebb európai országot is megelőzve honosodott meg – valójában csak Németország, Itália, a mai Svájc, Franciaország és Németalföld előzte meg.

Mint az ősnyomtatványoknak általában, a Magyarországon készült legrégebbi könyveknek sincs címlapjuk, a megjelenés körülményeire utaló megjegyzés – ha egyáltalán van ilyen –, a kódexek mintájára a kötet végén, a zárósorokban, a kolofonban található. A hazánkban a XV. század folyamán működő két nyomdai műhely termékei közül ötből maradt fenn összesen tizenkilenc példány. Az öt ősnyomtatványból kettő készült Andreas Hess műhelyében: a *Chronica Hungarorum*¹ tíz, Basilius Magnus *De legendis poetis* és Xenophón *Apologia Socratis* című, együttesen kiadott művéből² pedig két példány maradt fenn.

Hess budai műhelyének – amely minden bizonnyal már 1472-ben működött Budán – két kiadványáról tudunk. Első könyve, a legelső hazai nyomtatvány, a *Chronica Hungarorum*, amely a magyarok történetéről szól latin nyelven, ezzel a két sorral fejeződik be: „Finita Budae anno Domini MCCCCLXXIII. In vigilia penthecostes per Andream Hess.” Ennek a teljes impressumnak köszönhető, hogy ismerjük az első Magyarországon működött nyomdász nevét és az első Magyarországon nyomtatott könyv megjelenési évét: 1473-at. A *Chronica* ajánlásának címzettje László budai prépost, akinek személyét már régen sikerült megállapítani: Kárai László, aki nyilvánvalóan fontos szerepet játszott az első hazai nyomda létrejöttében.³ Valószínű azonban, hogy ő csak közvetítő volt; a hazai könyvnyomtatás megindítása Vitéz Jánosnak, a magyarországi humanizmus vezető alakjának tulajdonítható, akinek – udvari rangjának köszönhetően – sokirányú külföldi kapcsolatot is sikerült kiépítenie. Korán megismerkedett Gutenberg találmányával, a „mesterséges írás művészetével”, kezdeményezője és legfőbb szervezője volt az 1467-es pozsonyi egyetemalapításnak. Mint bibliofil, a képzőművészetek pártolója, a reneszánsz művészet átvételével messze tekintő kul-

turális programot kívánt megvalósítani. Minthogy a természettudományi és technikai újdonságok egyaránt érdekelték, jól átgondolt tervei közé pontosan illeszkedett a szövegtöbbszörözés korabeli nagy találmánya, amelyet szinte annak megszületése pillanatától ismerhetett. Mindezek fényében aligha lehetett más személy az akkori Magyarországon, mint Vitéz János, aki 1470-ben, vagyis a tipográfia elterjedésének kezdetekor nyomdászt hívatott volna hazánkba.

Ami Hess első nyomtatványainak tipográfiai jellemzőit illeti, azok a betűk, amelyekkel két kiadványát nyomtatta, a római Georg Lauer-féle műhely típusaival mutatják a legtöbb rokonságot, bár teljes azonosságról nincs szó. Lauer, aki a legtöbb betűtípussal rendelkezett a maga korában Rómában, egyben a legkísérletezőbb alkat is volt a betűmetszés területén. Erre utalnak azok az egymástól méretben és formában egyaránt eltérő kisbetűk, amelyeket a budai nyomda kiadványaiban láthatunk viszont. Amennyiben Hess Magyarországra hozott betűit öntött formában szedte össze Rómában, megmagyarázható az egyes betűk sokfélesége. Ha azonban a típusokat nem készen, hanem matricák formájában hozta magával, és a betűket csak Budán öntötte ezek segítségével, akkor érthetetlen, hogy egy-egy betűt miért nem egyetlen matricáról állított elő. A matricáról ugyanis csak egyféle, egymással tökéletesen azonos betűforma önthető. Hessnek tehát – ellentétben a korábbi feltételezésekkel – nem volt Budán matricája, hanem kész, öntött betűkkel rendelkezett.⁴

Munkamenetét rekonstruálva bizonyosnak látszik, hogy műhelye mindössze egyetlen kisméretű sajtóval volt felszerelve, amelyen a *Chronica* lapjai egyenként készültek. Elvben félíves sajtóval is megoldható, hogy az egy levélpáron lévő két szedéstükrörről egyszerre készüljön levonat: mindössze a szedést tartalmazó keretet két menetben kellett volna a sajtó alá betolni. A szedéstükrök helyenkénti elcsúszása viszont azt bizonyítja, hogy a nyomtatás laponként történt a *Chronica* mind a százharminchárom lapja esetében. Ennek oka pedig csakis a korlátozott számban rendelkezésre álló olombetű lehetett. Ha Hessnek valóban három sajtója lett volna, amint azt korábban feltételezték (és amelynek folyamatos működtetéséhez mintegy hetvenezer öntött betűre lett volna szükség), akkor érthetetlen, hogy miért tartott e

viszonylag kis terjedelmű munka kinyomtatása egy teljes esztendeig. Folytatva e gondolatmenetet: ha lett volna matricája, amelyről elvileg bármennyi ólombetű önthető, miért csak egy lapot nyomtatott egyszerre? Hessnek tehát viszonylag szerény mennyiségű öntött betű állhatott rendelkezésére, matrica pedig egyáltalán nem. Abból, hogy szedése laponként készült, és annak kinyomtatása után a nyomdász a betűket kénytelen volt visszaosztani a szedőszekrénybe, hogy új lapot szedhessen ki, kikövetkeztethető a budai műhely betűmennyisége. A *Chronica* egy-egy lapjához kétezer-kétezer betűre volt szükség. Hess másik nyomtatványa, a Basilius–Xenophón-kötet esetében a lappárok együttes nyomtatása a félíves budai sajtóval is megoldható lett volna, hiszen nyolcadrét könyvről van szó, ha a betűmennyiség nem korlátozza a nyomdászt. Ha a rendelkezésre álló tartalékot is figyelembe vesszük, betűkészlete körülbelül tízezer betűre tehető, amelynek súlya mintegy 45 kg lehetett. Eszerint Hess egyetlen, meglehetősen vegyes betűtípusból⁵ körülbelül fél mázsa öntött betűvel érkezhett Budára.

A *Chronica* kis fólió formátumú, százharminchárom nyomtatott lapot tartalmazó kötet, első nyomtatott lapján a nyomdász által írt ajánlás található. Egyetlen, reneszánsz antikva ősnymtatványtípussal készült,⁶ Hess ugyanezzel nyomtatta a Basilius–Xenophón-kötetet is. Többségük, de nem valamennyi példány rubrikált (vagyis a fejezetcímek aláhúzva, a nagybetűs szókezdők kiemelés céljából át vannak húzva pirossal), a kézi díszítés mértéke és igényessége az egyes példányokban eltérő. Vannak gazdagabban, több színnel kifestett, illetve egyszerűbben díszített példányok. A címsorokat aláhúzó piros festés néha lendületes vonalakban nyúlik túl a szedéstükrön. A nyomtatás által kihagyott kezdőbetűk helyére

általában piros tintával egyszerű iniciálékat rajzoltak kézzel, de egyes példányokban kézzel is festett, vagy többszínű, tollrajzos iniciálé került a szöveg élére, esetleg indafonatos díszítéssel. Sokszorosított eljárással készült díszítés tehát nincs sem a *Chronica*-ban, sem a Basilius–Xenophón-kötetben. Éppen ezzel magyarázható, hogy a *Chronica* fennmaradt tíz példánya – egyedi, kézi festése miatt – díszítésében eltérő. Más ősnymtatványokhoz hasonlóan a két budai könyvnek sincs címlapja.

Hess budai műhelye méretei alapján tehát nem tartozott korának jelentős nyomdái közé. Alig fél mázsás betűkészlete és egyetlen sajtója valóban nyomtalanul tűnhetett el az idők folyamán. Talán szerény lehetőségei miatt nem tudta eléggé felkelteni Mátyás király érdeklődését, aki egyébként is előnyben részesítette a reprezentatív, gazdagon díszített kódexeket. Az első hazai nyomda rövid életű volt. Nincs nyoma annak, hogy Hess 1473 után is folytatta volna Budán a könyvnyomtatást, sem neve, sem betűi nem tűntek fel ezt követően egyetlen más európai nyomdában sem.

Jegyzetek

- 1 RMNy 2.
- 2 RMNy 1.
- 3 FRAKNÓI Vilmos, *Karai László*, Bp., 1898.
- 4 BORSÁ Gedeon, *A budai Hess-nyomda új megvilágításban*, MKsz, 1973, 139–149; Uő, *Milyen műhely lehetett Hessnek Budán?*, MKsz, 1989, 237–246; Uő, *Vitéz János és a könyvnyomtatás*, MKsz, 1991, 113–116.
- 5 1A 112 betűtípus.
- 6 A nemzetközi szakirodalomban a betű azonosító jele a Gesamtkatalog der Wiegendrucke alapján: GW 6686.

2. A CONFESSIOALE-NYOMDA BUDÁN (ÉS POZSONYBAN?) (1477–1480)

A csaknem ötszáz éven át ismeretlenségben maradt műhelynek a tulajdonosát vagy vezetőjét, sőt bizonyosan egykori működési helyét sem ismerjük; ezért egyik kiadványa alapján – egyéb adat híján – a hazai és nemzetközi szakirodalom egyaránt a *Confessionale* nyomdájának nevezi. A magyarországi könyvészetnek évszázadokig nem volt tudomása arról, hogy Andreas Hess műhelyén kívül egy másik ősnymda is működött volna Magyarország területén. Előbb Fitz József felismerései,¹ majd Sol-

tész Zoltánné kutatásai szolgáltattak bizonyítékot a második hazai ősnymda létéről.² A betűtípusok azonossága alapján sikerült három nyomtatványt egy addig ismeretlen, Magyarországon működő ősnymda kiadványaiként meghatározni.

Ennek a műhelynek három terméke maradt az utókorra: Antoninus Florentinus 1477-ben megjelent *Confessionaléján*³ kívül, amely tehát a nyomda névadója, ismeretes még *Laudivius Vita beati Hieronymi* című munkájának egy évszám nélküli

kiadása,⁴ és végül egy egyleveles, 1480. május 11-én, Johannes Han által Pozsonyban kiállított nyomtatott búcsúlevél.⁵ Amint látható, e három mű közül Laudivius munkájának kiadási éve nem ismeretes, a nyomtatás helye és a nyomdász személye pedig egyik kiadványon sincs jelölve. A névadó *Confessionale* című műből öt példány maradt fenn, a Laudivius-kötetből és a búcsúlevélből mindössze egy-egy. Lehetséges, hogy még Mátyás királynak egy politikai röplapja is az 1477. évből ugyanebből a nyomdából származik, példánya azonban nem maradt fenn.⁶

A búcsúlevél kibocsátásának helye és a példányok lelőhelye alapján a szakirodalom ma egyöntetűen azon az állásponton van, hogy ennek az ismeretlen nyomdásznak a műhelye az egykori Magyarország területén (legvalószínűbben Budán) dolgozhatott, 1477 és 1480 között.⁷

Ellentétben Hess műhelyével, amelynek csak egyetlen, reneszánsz antikvatípusa volt, a *Confessionale*-nyomda három különböző fokozatú fraktúr betűvel állította elő fennmaradt kiadványait.⁸ E típusoknak ugyan valóban köze van Matthias Moravus nápolyi nyomdászhoz, de a *Confessionale*-nyomdában azoknak részben eltérő sorméretű és kopottságú változatai találhatók. Az 1477. évi *Confessionale*,⁹ a Laudivius-kiadás és a búcsúlevél tehát olyan ismeretlen ősnymoda termékei, amely készletét – közvetve vagy közvetlenül – Matthias Moravustól szerezte be öntött betűk formájában. Semmi bizonyíték nincs arról, hogy az ismeretlen nyomdásznak matricái is lettek volna. Minthogy a szakirodalom legalábbis e művek egyikét korábban a nápolyi Matthias Moravus kiadványának tartotta,¹⁰ indokolt összefoglalni mindazt, amit az ismeretlen nyomdász Moravusszal való kapcsolatáról ma tudunk. Moravusnak valóban voltak hasonló betűi, de e hazai műhely kiadványai sokkal egyenetlenebb szedéssel, kopottabb betűkkel készültek.

A második ősnymoda betűit vizsgálva megállapítható, hogy a háromféle betűtípus közül a legnagyobb textúrához hasonló, hosszúkás fraktúr, a többi ennél kerekdedebb. A legnagyobb fokozatú típus mindhárom nyomtatványban előfordul: a *Confessionale*-ban szöveget, a másik két nyomtatványban a fejezetcímeket és a kiemelt szövegrészeket szedték ezzel.¹¹ A második típus kétféle sorméretben szerepel a *Confessionale*-nyomda kiadványain, jóllehet mindkettő Moravus 5. típusával azonosítható. A Laudivius-kiadásban F 103, a búcsúlevélben F 94 mm a mérete.¹² A *Confessionale*-nyomda harmadik típusa a Moravus-féle 1* kisfokozatú típus.¹³ Ennek néhány kisbetűje megtalálható a *Confessionale*-ban – ezek jelzik a befestendő iniciálékat a rubrikátor számára – és né-

hány betűje a Laudivius-kiadásban. Bár a betűtípusok mindegyike megfelel Moravus egy-egy típusának, mindegyik annak átöntött, más sorméretű változata.

A második ősnymoda kiadványai között sincs olyan, amelyen sokszorosított könyvdísz található. Többségük rubrikált, a címek általában pirossal alá vannak húzva, és nagyméretű, kézzel festett, többszínű kezdőbetűk díszítik a köteteket. Az iniciálék helyét kihagyták, a rubrikátor számára nyomtatott kisbetűvel jelölték, hogy milyen kezdőbetű kerüljön a szöveg élére.

Különösen az ősnymodászok működési helyének megállapításához szokták bizonyító érvenként mérlegelni, hogy hol találhatóak a fennmaradt példányok. Esetünkben mindhárom mű összesen hét példánya a történelmi Magyarország területén maradt fenn, dacára annak, hogy a XVI–XVII. század folyamán a hazai könyvanyag tömegesen semmisült meg. Egyetlen példány sem ismert külföldről, pedig ott a megmaradás esélyei összehasonlíthatatlanul nagyobbak voltak. Kétségtelenül magyarországi nyomdahelyről van tehát szó.

Második ősnymodánk helyét kutatva, pozsonyi nyomdahely mellett szól a Han-féle bűnbocsánati levél, amelyet pozsonyi személy számára pozsonyi templom papja állított ki, és Pozsonyban maradt fenn. E háromszoros érv azonban nem olyan nyomós, hiszen természetes következménye egyik a másiknak. A bűnbocsánati levelet nem feltétlenül a felhasználás helyén készítették: pozsonyi nyomtatása ellen szól, hogy a városi levéltárból eddig nem került elő bizonyíték a nyomda létezéséről, pedig ennek a levéltárnak középkori anyaga megőrződött. A Mátyás által, Vitéz János kezdeményezésére alapított egyetem, az Academia Istropolitana ekkor már aligha működött, így második ősnymodánk fennmaradt kiadványainak egyike sem hozható kapcsolatba az egyetem szükségletével.

Több tényező is arra mutat, hogy második ősnymodánk helyeként inkább Buda jöhet számításba. Beatrix 1476-ban érkezett Magyarországra, a *Confessionale*-nyomda első nyomtatványa a következő évből, 1477-ből való. Az Aragon-ház kapcsolata a nápolyi nyomdászokkal, és a második ősnymoda betűinek kétségtelen rokonsága a nápolyi Moravus-betűkkel önmagában elég erős érvnek látszik ahhoz, hogy a nyomda itteni megtelepedését Beatrix királynéval és a budai királyi udvarral hozzuk összefüggésbe. Lehet, hogy a Moravus-nyomda egyik alkalmazottja jött Magyarországra. Budán a királyi udvar és az egyházi központ közelsége miatt joggal remélhetett támogatót, még ha az első nyomdai vállalkozás nem bizonyult is tartósnak. Hogy Budán korabe-

li adat nem bizonyítja e tipográfia létezését, azt kellően megmagyarázza az a körülmény, hogy a budai levéltárakat 1526-ban a törökök teljesen megsemmisítették.

Jegyzetek

- 1 FITZ József, Hess András, *a budai ősnymodász*, Bp., 1932, 142–154.
- 2 SOLTÉSZ Zoltánné, *A második magyarországi ősnymoda nyomai*, MKsz, 1958, 144–157; Uő, *Ein Unikum-Inkunabel der Budapester Universitätsbibliothek. Ein neues Dokument für das Wirken einer unbekannten ungarländischen Druckerei im 15. Jahrhundert*, Gutenberg-Jahrbuch, 1958, 59–68.
- 3 RMNy 3.

- 4 RMNy 5.
- 5 RMNy 6.
- 6 RMNy 4.
- 7 Csaba CSAPODI, *Wo war die zweite ungarische Inkunabeldruckerei tätig? (Buda oder Pozsony–Pressburg?)*, Gutenberg-Jahrbuch, 1983, 163–165.
- 8 1F 115, 2F 103, 3F 94 betűtípus.
- 9 A Moravus-betűkkel való hasonlóságra már Fitz József felfigyelt. Lásd FITZ József, Hess András..., i. m., 142–154.
- 10 GW 2108.
- 11 1F 115. Ez megfelel Moravus 3. típusának (ott 112 mm). – *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*, 752. tábla.
- 12 A Laudivius-kiadásban F 103. Ez megfelel Moravus 5. típusának (ott 87 mm), a búcsúlevélben ugyanez F 94 mm. – *Veröffentlichungen...*, i. m., 754. tábla.
- 13 *Veröffentlichungen...*, i. m., 750. tábla.

3. A SÁRVÁR-ÚJSZIGETI SYLVESTER-NYOMDA (1536–1541)

1536-ban kezdődtek meg a Habsburg-uralom alá tartozó nyugati országrészben a leggazdagabban illusztrált XVI. századi magyar könyv kiadásának előkészületei. A több szempontból is fontos munka, Sylvester János Újtestamentum-fordítása¹ a sárvár-újszigeti nyomdában készült. Az új könyvnyomtató műhelyt Nádasdy Tamás országbíró alapította.² A külföldi egyetemeken tanult, széles látókörű főúr bőkezűen fedezte a nyomdaállítás költségeit. A sajtó vezetésére 1536-ban – feltehetőleg Bécsben – egy Johannes Strutius nevű nyomdász mestert szerződtetett. Strutius azonban nem felelt meg a várakozásnak, a nyomda szellemi irányítója, a tudós Sylvester³ elégedetlenséggel figyelte tevékenységét. Sylvester két fontos munkáját, latin–magyar nyelvtanát és Újtestamentum-fordítását gyorsan szerette volna közreadni, Strutius azonban minden módon halogatta a munkát. A *Grammatica* végre 1539-ben megjelent.⁴ Az Újtestamentum-fordítás kinyomtatása közben Strutius kivált a vállalkozásból, és Ingolstadtba távozott. A sajtó élére ekkor a korábban Krakkóban dolgozó, és nyomdászként Strutiusnál jóval képzetebb Abádi Benedek került. Az Új Testamentum 1541-ben készült el. A Buda elestét követő nehéz időkben a nagy költséggel berendezett, magyar, latin és görög betűkészlettel felszerelt műhely néhány – példányból ma nem ismert – kisebb nyomtatvány közreadása után megszűnt.

A sárvár-újszigeti nyomdát minden bizonnyal elsősorban azzal a szándékkal alapították, hogy a magyar nyelvű Újtestamentumot kinyomtassák.

Ennek a nagyszabású célnak eleget téve a nyomda amúgy is veszített volna jelentőségéből, hiszen valószínűleg nem voltak kész tervek a tipográfia folyamatos működésével kapcsolatban. Ezt a folyamatot az ország sorsában bekövetkezett tragikus fordulat csak siettette. Sylvester még 1541-ben gogánfalvi birtokára vonult vissza, Abádi pedig 1543 tavaszán beiratkozott a wittenbergi egyetemre.⁵

A Sárvár-Újszigeten megjelent nyomtatványokból csupán a *Grammatica* és az Új Testamentum maradt fenn. A *Grammatica* díszítési módja a korabeli tudományos kiadványokéhoz hasonló: a címlapot fametszetes keret ékesíti, a fejezeteket iniciálék nyitják meg. Az Új Testamentum sokkal díszesebb kiállítású: a terjedelmes műben fametszetes címlapkeret, Nádasdy Tamás és felesége egyesített címere, lapnagyságú Kálvária-kép, hat nagyobb méretű apostolábrázolás, száz kisebb illusztráció és számos iniciálé van. A fametszetek többsége a nyugati országrészhez közelebb fekvő kulturális és művészeti központ, Bécs fametszésével mutat kapcsolatot.

Bécsben meglehetősen későn emelkedett művészi színvonalra a fametszés. A gazdasági, kulturális és politikai szempontból oly jelentős Bécs a könyvnyomtatás átvételében is elmaradt a Német Birodalom más városai mögött. Az első, rövid életű bécsi könyvnyomtató műhely csak 1482-ben létesült: ugyanebben az időben Bécsnél jelentéktlenebb városokban már nagyüzemszerűen folyt a könyvkiadás.

8. A leggazdagabban díszített XVI. századi magyarországi könyv, amely egyúttal az első teljes egészében magyarul nyomtatott hazai kiadvány: a sárvár-újszigeti Új Testamentum (1541). Piros-fekete nyomású címlapjának keretét négy részből rakták össze

Bécs könyvszükségletét sokáig Augsburg elégitette ki. A két város közti szoros kapcsolat tág teret biztosított az augsburgi könyvek beözönlésének. Augsburgi hatás alatt tökéletesedett a bécsi fametszés is. Augsburg fejlett grafikájának ismerete és követése azonban elsősorban nem külsőségekben, nem a – végső fokon olasz eredetű – reneszánsz

motívumok átvételében mutatkozott meg, hanem a bécsi fametszők plasztikus ábrázolásra való törekvésében, nyugodt, lekerekített redőkezelésében jutott kifejezésre. A kevésbé jelentős korai fametszetektől gyors fejlődés vezetett a valósághoz közeledő, művészi értékű ábrázolásokig. Az 1502-ben megjelent *Wiener Heiltumsbuch* illusztrációi fej-

lett előadásmódjukkal már a legjobb bázeli és ulmi fametszetekkel vetekedtek. E korszak egyik fontos emléke az 1503-ban megjelent *Missale Pataviense* kánonképe, amelyet – több más fametszettel együtt – az 1500 és 1504 között Bécsben tartózkodó idősebb Lucas Cranachnak is tulajdonítottak. Cranach ifjúkori fametszeteit s művészetének a bécsi grafikával való összefüggéseit illetően eltérők a vélemények, a *Missale Pataviense* Szent István-metszetét azonban a legújabb Cranach-irodalom Cranach ifjúkori munkájaként tárgyalja. Eszerint Cranach összeköttetésben állt Johann Winterburger vállalkozásával, az első folyamatosan működő bécsi nyomdával, amely gazdagon illusztrált és díszített kiadványaival a legjobb bécsi fametszők művészi kibontakozását támogatta.

A fejlődés későbbi szakaszának két, név szerint ismert, legtehetségesebb művésze a könnyed, elegáns modorban dolgozó Hans Rebell és az önállóbb, de szaggatottabb vonalvezetésű Richard Atzel volt. A két művész közösen tervezett, puttókkal és népi jelenetekkel díszített iniciáléihoz Holbein nagy sikert aratott iniciáléi adhatták az ösztönzést. Más törekvések jellemzik az 1530-as években működő bécsi kismesterek grafikáit. Művészetük legszebb emlékei lécekből összeállított címlapkeretek. Ezeken a metszeten többnyire vízszintes sávozású, semleges háttér előtt, síkban kiterítve helyezkednek el egymás mellett a stilizált növényi motívumok s a kissé bábszerű emberalakok. Az illusztrációs célt szolgáló figurális ábrázolások, bibliai jelenetek rendszerint kis medaillonokba szorúlnak.

Az egyik legszebb ilyen típusú metszet Friedrich Nausea bécsi püspök *Zwuo sonderliche Predige* című művének 1535-ben megjelent Singriener-kiadását díszíti. Ennek a zárt, dekoratív stílusnak már jóval kötetlenebb emléke az úgynevezett Judit-léc, amely ugyancsak címlapkeret formájában, Nausea *Oratio in sacrosanctam Jesu Christi nativitatem* című munkájának 1536. évi kiadásában került a közönség elé.

A bécsi fametszők munkáinak e vázlatos áttekintése nyomán megállapítható, hogy éppen e kismesterek jellegzetes metszeteivel mutat kapcsolatot a két sárvár-újszigeti nyomtatvány fametszetes címlapkerete. Mindkét keret lécekből összeállított, s csak az alsó és felső léce figurális díszítésű. A *Grammatica* címlapkeretének⁶ felső léceben két, stilizált levelekből képzett fantasztikus lény között, medaillon helyezkedik el, amely Jób történetét sommázó ábrázolást zár magába. A hasonló elrendezésű alsó léce az első emberpárt s középen Eszter és Ahasvérus király találkozásait mutatja be. A stilizált levelekkel és vázakkal díszített oldallécekben a középpontot hangsúlyozó

medaillonok Nádasdy Tamás, valamint Kanizsay Orsolya monogrammal jelzett címerét foglalják magukban.

Az *Új Testamentum* nagyobb méretű, impozáns címlapkerete⁷ hasonló elrendezésű négy lécből áll. Itt a két oldalléce magas talapzatra helyezett féloszlopok alkotják. Mindkét oszlop törzsén két címerpajzs Magyarország és Nádasdy Tamás, illetőleg Magyarország és Kanizsay Orsolya címerét zárja magába. Az oldallécek talapzati részén, a fülkeszerű mélyedésben I. és S. betűből álló kézjegy utal a metszet készítőjére. Ugyanez az I. S. mesterjegy a címszöveg alatt lévő záródísz két szőlőlevelében is kivehető (itt S. I. sorrendben). A címlapkeret felső léceben, Ézsaiás és Jeremiás próféta álló alakja közötti szokásos medaillon Lót feleségének sóbálvánnyá változását szemlélteti; az alsó léceben,⁸ Sámson és Judit felmagasodó alakja között pedig a rézkigyó felállításának jelenete tárul a néző elé.

A figurális jelenetekkel díszített lécek felépítése és fametszői technikája teljesen megegyező, s szembetűnő a díszítőmotívumok hasonlósága is. Valamennyi lécen vízszintesen sávozott semleges háttér előtt helyezkednek el a stilizált növényi és állati motívumok, valamint a szimmetrikus beállítású bibliai alakok. A medaillonba zárt bibliai jelenetek szinte maguk is díszítőmotívumként hatnak. Ezeken a kisméretű, zsúfolt jeleneteken az emberi alakokat csak néhány vonás jelzi, míg az önálló bibliai figurákat plasztikus ábrázolásra való törekvés, árnyaltabb, részletesebb előadásmód jellemzi. A figurális jelenetek és a bibliai alakok a metszetek egységes dekoratív jellegéhez igazodnak, de a sajátos művészi eszközök mégis rájuk terelik a figyelmet. Az önállóan megjelenített bibliai alakok ábrázolása áttöri a lécek belső keretét, a medaillonokba zárt jelenetek pedig fehér háttérükkel válnak ki a metszetek sötétebb összhatásából.

Az azonos szellemben készült sárvári keretlécnek annak a bécsi kismesternek igen dekoratív fametszeteihez hasonlítanak, aki az 1530-as évektől kezdve rendszeresen dolgozott a Singriener-nyomda számára. Ugyanez a sajátos dekoratív stílus jellemzi Friedrich Nausea *Zwuo sonderliche Predige* című munkájának és Pesti Gábor *Újtestamentum*-fordításának címlapkeretét. A bécsi kismester egyik szokatlanul nagyméretű, ennek megfelelően az átlagosnál részletesebb, finomabb kidolgozású metszete az úgynevezett *Kaufordnung* címlapdíszének alsó léceként jelent meg. Ennek a metszetnek középső medaillonja ugyanúgy a rézkigyó felállítását ábrázolja, mint az *Új Testamentum* keretének alsó léce. A két jelenet kompozíciója és néhány részlete is feltűnően hasonlít egymásra.

A sárvár-újszigeti nyomda iniciáléinak többsége is a jellegzetes stílusú bécsi kismester művésze-

téhez, a Singriener-nyomda egyik kedvelt iniciálékészletéhez kapcsolódik. A sávozott alapú bécsi iniciálékat többnyire virágkoszorút tartó, hatalmas szárnyú puttók díszítik.⁹ A hasonló szellemenben készült sárvári iniciálék is tetszetős díszek, de nem érik el a világos szerkezetű, dekoratív bécsi mintaképek színvonalát.

A sárvár-újszigeti puttós iniciálék között három változat különböztethető meg. A legteljesebb és legszebb sorozat iniciáléinál a fekete alap és a változatos beállítású, plasztikusan ábrázolt puttók alakja harmonikus, festői összhatást eredményez.¹⁰ Kevésbé hatásos a második sorozat, amelynél fehér alapról erős körvonalakkal és kevés belső árnyalással rajzolódik ki a puttók alakja.¹¹

A puttós iniciálékon kívül más díszítésű és gyakran feltűnően kezdetleges kidolgozású iniciálékat is alkalmazott a sárvári nyomda. Lehetséges, hogy némelyiket, mint a finom kidolgozású, s a többitől egészen eltérő Ő iniciálét, Strutius Bécsből hozta magával.¹²

A keretlecektől és az illusztrációktól is eltérő sajátosságokat mutat az *Új Testamentum* utolsó levélén lévő, 1537-ből keltezett fametszet: Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya egyesített címere.¹³ A címerpajzsot reneszánsz kapuzat fogja közre, amelynek pilléreinek és összekötő gerendájának fekete alapon vázák, talpas edényekből és levélmotívumokból képzett díszítés fut végig. A mértéktartóan tagolt, széles címer oromdíszéről plasztikus hatású akantuszornamentika omlik alá, s szinte szétfeszíti a kapuzatszerű keret oldalléceit. A pompás reneszánsz ornamentika Hans Rebell egyik metszetének, a Singriener-nyomda nagyméretű mesterjegyének azonos részletéhez hasonlít. Valószínű, hogy az egyesített Nádasdy–Kanizsay-címert is Hans Rebell készítette; hasonló felkészültségű magyarországi művészről nincs tudomásunk.

A sárvár-újszigeti kiadványok illusztrátora az I. S. kézjegyű fametsző. Mesterjegyét hat alkalommal tüntette fel: az *Új Testamentum* címlapkeretének oldallécein, ugyanitt egy szőlőleveles záródíszben,¹⁴ három nagyobb méretű apostolképen és egy kisméretű evangéliumi illusztráción. Legszembetűnőbb a kézjegye a Máté apostolt ábrázoló illusztráción.¹⁵ Ezt a fametszetet a mester két ízben is átalakította. A dúc átdolgozásakor az ablak előtt dolgozó apostol alakja változatlan maradt, az angyal helyére azonban Márk apostol illusztrációján oroszlán, a metszet harmadszori felhasználásakor – Júdás Tádé apostol illusztrációján – pedig bunkósbót került. A dúcot másodszor olyan gondatlanul alakították át, hogy a metszet vonalkeretének megtörése világosan mutatja az utólagos változtatást.

További négy nagyméretű illusztráció részletebben jellemzett környezetben, pulpitus vagy asztal mellett, írásba merülve mutatja be az apostolokat. Jakab apostol illusztrációján bábos korláttal körülvett teraszra, a Pál apostolt szemléltető metszeten pedig keleties tájra nyílik kilátás.¹⁶ János evangélista – az általánosan követett ikonográfiai típus szerint – itt is Pátmosz szigetén, látomásba merülve jelenik meg.¹⁷ Ez a kiegyensúlyozott kompozíciójú metszet a többi apostolábrázolást felülmúlja hangulati gazdagságával.

A hat illusztráció legfőbb erénye az apostolok ihletettségének, munkába mélyedésének érzékeltetése. Elhivatottságukat sokszor aránytalanul nagy glória jelzi, s a lényükből kisugárzó nyugalom a jelenet alaphangulatává válik. A metsző az apostolok ábrázolásában nem túlozza el az emberi test méreteit, nem egyéni jellemvonásaikat hangsúlyozza, hanem valamennyi apostolnál a komoly elmélyedéssel végzett munka fontosságára irányítja a figyelmet. Bármilyen környezetben vagy szerkezeti elvek szerint mutatja be őket, alakjuk a jelenet középpontjába kerül. A mondanivaló egyszerű eszközökkel jut kifejezésre, a fametsző előadásmódja sommázó: a határozott körvonalakon belül kevés párhuzamos vonalból álló belső sávozás fejleszti a formákat. A többnyire valószínű, plasztikus alakokkal szemben az architektúra és a bútortárgyak rajzában bántó fogyatékoságok, távlati hibák mutatkoznak.

A hat nagyméretű apostolábrázoláson kívül további száz kis illusztráció szemlélteti az *Új Testamentum* szövegét. Jó néhány metszet többször ismétlődik a kötetben. A három sorozatba tagolódó kis illusztrációk közül a négy evangélista írását szemléltető metszetek a legszínvonalasabbak. A sorozat néhány darabja kitűnik ügyes felépítésével, az alakok változatos és harmonikus egységet képező csoportosításával, plasztikus és részletező ábrázolásával. Szembetűnő, hogy az evangéliumi szöveget szemléltető kisméretű metszetek szerkezete általában művészebb, mint a lényegesen nagyobb apostolképeké. A kompozíció majd minden esetben sikerültebbnek mondható, mint az emberi alakok ábrázolása vagy a környezet érzékeltetése. Mindkét jelenség arra utal, hogy az illusztrációk mintaképek után készültek. Ilyen viszonylag kisméretű illusztrációkat Olaszországban már a XV. században használtak misekönyvek és más egyházi szerzők díszítésére. Az olasz könyvek hatása alatt Bécsben is tért hódítottak az iniciálék nagyságú figurális jeleneteket ábrázoló metszetek. Sárvár-Újszigetre valószínűleg Bécs közvetítésével jutott el ez az illusztrációtípus, közvetlen előképüket azonban nem sikerült felfedezni.

A kisméretű újszövetségi illusztrációk közül csak a Jézus megkísértését ábrázoló fametszetet – a sátán mögött felmagasodó fa tövében – jelölte a mester I. S. kézjeggyével. A többi metszeten bizonyos ismétlődő kompozíciós elvek és kivitelezési sajátosságok jelzik, hogy ezeket az illusztrációkat is I. S. mester készítette. A legtöbb metszet középpontjában Jézus áll, s így alakja önként kívánczik az összehasonlításra. Fejét hosszú vonalakkal képzett, jellegzetes, három csúcsba ágazó glória veszi körül. Öltözete többnyire földig érő köpeny, amelyet csupán néhány függőleges vonás és egészen kevés sávvezetés tagol.¹⁸ A szabadban játszódó jeleneteket megörökítő képek jelentős részében központi szerep jut az előtérben elhelyezkedő, magas törzsű cédrusnak.

A század folyamán több hazai nyomdában készültek olyan nyomtatványok, amelyekben képsorozatok illusztrálják az evangéliumokat. E sorozatok mindegyike kisméretű, általában 26×26 mm-es képecskékből áll, amelyek Hans Sebald Beham metszetsorozata nyomán készültek. A sárvár-újszigeti *Új Testamentum* képei viszont nem a Behamtól származó metszetekre nyúlnak vissza, annál nagyobbak (kb. 43×44 mm) és részletesebb ábrázolások. Ehhez hasonló méretű evangéliumi illusztrációk egyetlen hazai nyomdában sem készültek. A nagyobb méret a művésznek több teret és lehetőséget adott a jelenetek kidolgozására.

A száz evangéliumi kép azonban nem egységes kidolgozású, sőt bizonyára nem ugyanattól a mestertől származik. Az *Új Testamentum* utolsó fejezetét, János jelenéseinek szövegét, a többiekkel azonos formájú, de széteső, zavaros felépítésű, elnagyoltabb kivitelű metszettek kísérik.¹⁹ A harmadik sorozat az apostolok cselekedeteit illusztrálja.²⁰ Ezek a metszettek méretben eltérnek az előző sorozatok darabjaitól, s kidolgozásuk kezdetlegesebb. A legtöbb metszeten csak merev, vastag körvonalak jelzik a sematikus emberi alakokat, s a környezet érzékeltetése is a minimumra egyszerűsített.

A három sorozat színvonalkülönbsége nyilvánvaló, de az összességében leggyengébb harmadik sorozat metszetei között is van jó felépítésű, távlatot, mozgást helyesen érzékeltető illusztráció. Kidolgozásbeli különbségek nemcsak sorozatonként vagy metszetenként, hanem gyakran ugyanazon metszeten belül – két figura ábrázolásában – is mutatkoznak. Így például a Jelenések könyvének egyik illusztrációján a könnyedén lebegő, fenséges és vonzó Máriával szemben az Úr félalakja bántóan merev és elnagyolt.²¹

A sorozatok közötti színvonalkülönbséget tehát nemcsak gyakorlatlanabb metsző közreműködése, hanem mintaképek hiánya s a munka sürgőssége is okozhatta. Nyilvánvaló azonban, hogy az

Új Testamentum díszítésében I. S. mesternél járatanabb metsző is részt vett: a legkezdetlegesebb illusztrációkat²² és iniciálékat²³ ez a hiányosan képzett fametsző készíthette.

Az *Új Testamentum* egyik legérdekesebb illusztrációja, a lapnagyságú Kálvária-kép viszont ismét I. S. mester munkáival mutat azonos vonásokat.²⁴ Kompozíciója eltér a XV–XVI. századi kánonképek ikonográfiai sémájától, s az is sajátos vonása, hogy a kereszten elhelyezett táblán a szokásos INRI rövidítés görög és héber nyelven megismétlődik. Ez a kiegészítés talán a görög és héber nyelvben jártos Sylvester Jánosnak tulajdonítható. Az illusztráció bal oldalán felmagasodó kereszten Krisztus alakja a semleges fehér háttérből sokkal hangsúlyosabban emelkedik ki, mint azokon a XV–XVI. századi kánonképeken, amelyeken a kereszt mögött városkép vagy tájháttér látható. A kereszttel szemben, a kompozíció szerkezeti egyensúlyát biztosító kopár fa alatt háromtagú csoport áll. Középen János apostol alakja emelkedik ki, aki kezét Mária karjára téve, gyöngéd szeretettel igyekszik csillapítani az anya fájdalmát. Mária és János apostol nyugodt mozdulataival, visszafojtott érzelmeivel szemben Mária Magdolna összekulcsolt keze és nyitott ajka a kétségbeesés heves kitöréseit sejteti. Az előtér sziklás, kopár talaja, a környezet sivársága a lényegre, a jelenet drámaiságára irányítja a figyelmet – ez pedig határozott művészi tudatosságra vall. A kompozícióban érvényesülő egyszerűség jellemzi a művész előadásmódját is. A régies, szigorú vonalmetszéssel Krisztus testének plasztikusságát éppúgy érzékelteti, mint Mária Magdolna öltözetének részleteit, vagy a szereplők érzelmi megnyilatkozását.

A drámai hatású Kálvária-kép szokásostól eltérő kompozíciójának közvetett előképe idősebb Lucas Cranach ifjúkori, 1503-ban festett, jelenleg a müncheni Pinakothekban őrzött *Golgotája* lehetett, amellyel a sárvár-újszigeti metszet több szempontból is megegyezik. Ezen a képen tért el első ízben a nagy német művész a kereszt hagyományos – középpontba helyezett és szemből ábrázolt – beállításától. A sárvár-újszigeti metszeten, Cranach festményének tükörképes másolataként, a kép középpontjától kissé balra és oldalnézetben emelkedik Krisztus keresztre. A festői tájháttér és a két lator ábrázolása elmaradt, de a kereszttel szemben felmagasodó fa motívuma, valamint Mária és János alakja csaknem azonos beállításban ismétlődik. Mária mindkét esetben fájdalmas tekintettel néz fel a keresztre, s János apostol is feltűnően hasonló kézmozdulattal igyekszik csendesíteni az anya fájdalmát. Jézus alakja művészi megoldásában messze elmarad a Cranach-kép Krisztusától, de a testtartásban, különösen a lábak ábrázolásában itt is megegyezések mutatkoznak.

9. Az egyetlen szignált metszet a sárvár-újszigeti evangéliumi képsorozatból (kissé nagyítva):
A Jézus megkísértését ábrázoló jeleneten jobboldalt az előtérben egy kővön olvasható az I. S. monogram.
Ugyanennek az I. S. mesternek (Johannes Strutiusnak) kezdőbetűi a szőlőlevelet ábrázoló záródísz
két szélső levelén (itt S. I. sorrendben)

A sárvár-újszigeti metszet a kezét tördelő Mária Magdolna alakjával bővült; merőben más típusokat mutat, és szereplőit merevebb mozdulatokkal, más öltözékben ábrázolja. Az előadásmódban és a kifejezőerőben mutatkozó különbség is szembevetőd. A kompozícióban és a dráma érzékeltetésének leglényegesebb mozzanataiban azonban kétségtelen a két mű közötti összefüggés.

Az 1503-ban keletkezett – korábban Grünewaldnak tulajdonított – festmény Cranach 1500 és 1504 közé tehető bécsi tartózkodása idején készült. Ugyanezekből az évekből Cranachnak több fametszete maradt fenn, s grafikus munkássága bizonyára távozása után is ösztönzést nyújtott a bécsi fametszésnek. Aligha lehet kétséges, hogy I. S. mester Kálvária-képe nem az 1503-ban keltezett Cranach-festmény, hanem egy jóval későbbi fametszet után készült. A közvetlen fametszetes előképről vette át mesterünk a Cranach-kép hangulatától eltérő, hevesen gesztikuláló Magdolna alakját s Máriának népszerűbb felfogást tükröző –

glóriával és szívébe szegezett törrel való – ábrázolását. A Cranach-hatást közvetítő előképet nyilvánvalóan ugyanaz a művész készítette, mint annak a számos újszövetségi jelenetnek a mintaképeit, amelyek a sárvár-újszigeti *Új Testamentumot* illusztrálják. A Máté és Márk evangéliumát szemléltető kisméretű Golgota-jelenet²⁵ ugyanis – eltérő kompozíciója ellenére – sok egyezést mutat a lapnagyságú Kálvária-képpel. Azonos a kereszt kimunkálatlan rönkből való összeállítása, Jézus alakjának beállítása, rajza, fejtípusa és a glória szélességben szétáradó sajátos ábrázolása. Mária itt is tányérszerű glóriával és szívében törrel jelenik meg, s Mária Magdolna is jellegzetes, XVI. századi öltözetet visel. A nagyméretű Kálvária-kép kopár fája pedig számos újszövetségi illusztráció szerkezeti támasza, a jelenet térbe helyezésének, a természeti környezet érzékeltetésének szerény, de szinte elmaradhatatlan eszköze.

A német festészet fejlődésének egyik legfontosabb XVI. század eleji eredménye a módosult táj-

ábrázolásban jelentkezett. A változást jelző műveken a cselekmény szereplői mögött rendszerint mélybe nyúló táj húzódik, amely nem kulissza többé, hanem a kompozíciónak a figurális résszel egyenértékű, nemegyszer annál is fontosabb összetevője. A táj egyre hangsúlyosabb ábrázolása különösen a Duna menti területeken hódított tért. A bensőséges tájbrázolásról ismert úgynevezett dunai stílus kialakításában sokan működtek közre; legkiválóbb képviselőjének Albrecht Altdorfer tekinthető. A dunai stílus az osztrák művészetben korán jelentkezett, s fontos ösztönzéseket adott a magyarországi fejlődésnek is. E stílus távoli, közvetett hatása érződik a sárvár-újszigeti illusztrációk szerény eszközökkel érzékeltetett tájképi háttereiben.

Az *Új Testamentum* illusztrációinak eredete, művészproblémája régóta foglalkoztatja a magyar nyomdászattörténet kutatóit. Az I. S. kézjegyet használó fametsző személyével kapcsolatban több eltérő vélemény alakult ki. A régebbi irodalom a kézjegyet Johann Singriener bécsi nyomdász mesterjegyével azonosította. E feltevésnek ellentmond az a körülmény, hogy a Singriener-kiadványokban csak a címlapmetszeteken fordul elő az I. S. jegy, és minden esetben a könyv nyomdászára, kiadójára vonatkozik, nem pedig a fametszet mesterét jelöli. Félreérthetetlenül kitűnik ez a Singriener-nyomda egyik címlapkeretéből, amelynek alsó lécében az I és S betűk egymásba illesztésével nyert nyomdászjegy, a jobb oldali lécében pedig A. N. mester kézjegye van. Egy másik, I. S. jeggyel ellátott címlapkeret viszont Hans Rebell ismert munkája. Nyilvánvaló tehát, hogy a sárvári illusztrációkon, keretlécen és záródíszben elhelyezett I. S. jegy sem a bécsi Singriener-nyomda, hanem a fametsző kézjegye.

A mester személyének meghatározásához Sylvester Jánosnak és Abádi Benedeknek Nádasdy Tamáshoz intézett, később napvilágra került levelei nyújtottak segítséget. A fennmaradt levelek elég híven tükrözik a két újszigeti kiadvány megjelenésének körülményeit, az illusztrációkkal azonban kifejezetten nem foglalkoznak. Ennek következtében Sylvester leveleinek egyes megállapításai az I. S. jegyű mester személyére vonatkozólag eltérő véleményekhez vezettek. A kérdést az a körülmény is bonyolította, hogy Sylvester János és Johannes Strutius nevének kezdőbetűi azonosak. Gulyás Pál kétségtelennek tartotta, hogy a metszetek ducatit Johannes Strutius készítette. Más vélemények szerint viszont az illusztrációk rajzolója és metszője is Sylvester lehetett. Ismeretes, hogy Sylvester időtöltésből festegetett birtokán. A betűmetszésről egyik levelében azt írta, hogy szívesen elsajátítaná ezt a mesterséget, ha ez

a munka tanulmányaiban erősen nem hátráltatná. Bár a betűmetszés és a fametszés két teljesen eltérő munkafolyamat, Sárvár-Újszigeten valóban folyt betűmetszés – nem annak szokásos értelmében ugyan –, nagyméretű címbetűk készültek fametszetes eljárással. Lehetséges tehát, hogy erre a munkafolyamatra gondolt Sylvester. A több mint száz illusztráció elkészítése azonban mégsem tulajdonítható neki. Még ha feltételezzük is, hogy értett a fametszéshez – amire azonban semmiféle bizonyítékunk nincs –, a számos illusztráció elkészítése ugyanígy gátolta volna az Újtestamentum magyar nyelvre való fordításának munkálataiban. Ellentmond a Sylvesterre vonatkozó feltevésnek az a körülmény is, hogy leveleiben mindenféle tevékenységéről és ügyéről – fordítói és költői munkásságáról, festegetéséről, betegségeiről, családi bajairól – beszámolt Nádasdynak, de fametszetek készítéséről soha nem tett említést.

Ha Sylvester lett volna az illusztrációk készítője, akkor Strutius távozása után nem kellett volna lemondania – mint Nádasdynak írta – a sárvári metszeteknél sokkal egyszerűbb felépítésű főúri címerek elkészítéséről. A mesterkérdés eldöntésének legfontosabb érvét Sylvester 1541. február 13-án kelt levele tartalmazza, amelyben a tudós levélíró elismeri, hogy az Ingolstadtba távozott „János mester a fametszésben ügyesnek bizonyult”.

Lehetséges, hogy Sylvester Strutius mellett elsajátította a fametszés alapismereteit. Az *Új Testamentum*ban több olyan kezdetleges iniciálé és illusztráció van, amely semmi esetre sem származhatott a Kálvária-kép mesterétől. Ezeket a – kizárólag Strutius távozása után alkalmazott – szerény metszeteket bizonyára valamilyen kevésbé képzett műkedvelő fametsző – talán Sylvester – készíthette. Az I. S. jegyű, s az azonos vonásokat mutató sárvári illusztrációkat, keretdíszeket s az iniciálék többségét a mintaképekkel felszerelt s a „fametszésben ügyesnek bizonyult” Strutius készítette – még ha a metszetek közül keveset szignált is –, aki távozása után „tudományának nyomait itt hagyta nálunk”. Sylvester ez utóbbi mondata bizonyára a Strutius által metszett dúcokra vonatkozhatott, amelyeket a nyomda Strutius távozása után is felhasználott. Strutiust a címbetűk és evangéliumi képek fába metszése – úgy látszik – alaposan lekötötte, Varjas Béla szerint talán ezért sem haladt a magyar szövegek kinyomtatásához szükséges speciális betűk előállításával.²⁶

Abádi Benedek nyomdásznak az *Új Testamentum* végére írt soraiból régóta ismeretes, hogy ő folytatta az elődje által megkezdett munkát, de hogy elkerülje a további késlekedést, csak megigazította a betűket, néhányat maga is készített ezekhez a szerinte „nem igen szép” betűkhöz. A meg-

kezdet munkát valószínűleg 1540 elején vette át. Kérdés, hogy a váltás melyik ívnél történt. Varjas Béla szerint ehhez a fogódzót a könyvben található iniciálék szolgáltatják, vagyis míg a kötet elején csak fraktúr díszítésű nagy kezdőbetűket használt a nyomdász, addig a későbbiekben²⁷ képekkel díszített antikva iniciálék szorítják ki ezeket fokozatosan. Ennek oka Varjas szerint Abádi idegenkedése lehetett a fraktúr betűktől, másik oka viszont a fametszetű fraktúr kezdőbetűk készítőjének – Strutiusnak – távozása lehet. Ugyanezt támasztja alá Dán Róbert megfigyelése, amely szerint a kötet végén álló bibliai régiségtanban a héber szavak latin betűs átírásban szerepelnek, mert Strutius, aki a héber szavak fametszeteit faragta, akkorra már elhagyta a műhelyt. A *Grammaticában*²⁸ a fametszetű héber betűket²⁹ és neveket Strutius véste. Ezeknek, valamint az ezekből készült táblázatoknak a mintáit Matthaeus Aurogallus wittenbergi professzor nyelvtenében lehet fellelni.³⁰ Ha azonban az iniciálék megjelenéséhez kötjük Abádi munkába állását, akkor ebből az is következhet, hogy ezeket ő hozta magával. Soltész Zoltánné ezzel szemben – nem annyira Abádi munkába állását, mint inkább Strutius távozását – az *Új Testamentum*nak az Apostolok cselekedeteit tartalmazó részénél feltételezi, az ott megjelenő kezdetlegesebb illusztrációk és elnagyolt (az eredeti sorozatokhoz képest vegyes) iniciálék alapján.³¹ Ezek fametszője szerinte akár Sylvester, akár Abádi Benedek lehetett, esetleg az utóbbi hozhatta magával.

Az *Új Testamentum* díszes kezdőbetűi, a címsorok, fejezetcímek mind fából vannak metszve, egyedileg, többségük valószínűleg nem is betűnként, hanem szavanként. Ezt abból lehet megállapítani, hogy öntött betűk esetében az azonos szavak azonos nyomtatási képet mutatnának, itt azonban a szövegek képe szinte laponként változó. A nyomda két fennmaradt kiadványában tizenhétféle betűfajta különíthető el, ezek közül azonban mindössze három szolgált öntött nyomdabetűként: egy kurzív, egy görög és egy, a magyar szöveg szedésére használt úgynevezett bastard típus.³² A többi, köztük a már említett héber típus is valószínűleg fametszetes eljárással készült. Külön kell foglalkozni az *Új Testamentum* szövegbetűjével, a magyarországi viszonylatban különlegesen számító bastard betűvel.³³ Hazai előzményéről természetesen nem beszélhetünk, hiszen éppen a sárvár-újszigeti *Új Testamentum* az első magyar nyelven, Magyarországon nyomtatott könyv. Folytatása sem volt, vagyis ez a betűtípus nem tudott meghonosodni nálunk. Forrása máig ismeretlen: korabeli bécsi nyomdák kiadványaiban sem találni megfelelőjét. A hazai nyomdák a magyar szöveget a későbbiekben antikva vagy kurzív betűvel nyom-

tatták. A sárvár-újszigeti nyomda szövegbetűjét először Szentkuty Pál elemezte és határozta meg, mint amely nem fraktúr, nem antikva, nem kurzív, hanem „franciás bastarde-betű”.³⁴

Varjas Béla szerint azért esett a választás e szokatlan betűfajtára, mert Sylvester fontosnak tartotta, hogy a magyar ékezetek szerepeljenek a betűkészletben. Ezt pedig a korabeli antikva és kurzív betűsorok, amelyek latin szöveg nyomtatásához készültek, nem tartalmazták. Inkább megtalálhatók voltak a fraktúr betűsorokban, ezek közül azonban némileg lekerekített formáival még a bastard típus volt számára – és a leendő magyar olvasók számára – a legelfogadhatóbb.³⁵ Feltételezte, hogy e betűk matricáit Bécsben vásárolták, de közelebbi forrást nem tudott megjelölni. E megállapításából következik, hogy attól kezdve, hogy az *Új Testamentum* nyomtatásához hozzáfogtak, betűöntés is folyt Sárvár-Újszigeten: ezt a betűk fölé helyezett, ékezetként szolgáló vékony vonalak megjelenésével indokolta. A kötetnek attól a részétől kezdve, amely Abádi feltételezett munkába állásakor volt sajtó alatt,³⁶ valóban észlelhetők következetes változtatások a betűk testén. Mégis, a helyszínen folyó betűöntésnek sok minden mond ellent. Leginkább az *Új Testamentum*nak már kezdetől meglehetősen kopott betűtípusa, de közvetve erre utal – ismét a Nádasdy és Sylvester, valamint Abádi Benedek között folyó levelezésben – a betűöntésre vonatkozó bármiféle utalás hiánya. Semmi sem támasztja alá, hogy Strutius, aki ügyes fametsző volt, egyúttal az ettől teljesen eltérő fémmegmunkáláshoz, a patricák metszéséhez is értett volna, vagy hogy Abádi Benedek matricákkal dolgozott volna Sárvár-Újszigeten.

A sárvár-újszigeti nyomdafelszerelés további sorsáról semmit sem tudni, a betűk hazai műhelyben többé nem tűntek fel. Néhány metszet dúca azonban – ismeretlen körülmények között, de mindenesetre 1541 és 1560 között – Huszár Gál nyomdász-prédikátor tulajdonába került. Egy iniciálét már 1560-ban használt Énekeskönyvében,³⁷ az Ádámot és Évát ábrázoló díszlécet pedig,³⁸ amely eredetileg a Sárvár-Újszigeten 1539-ben ki nyomtatott *Grammaticának* a címlapját díszítette, Debrecenben, 1562-ben. Ezek a dúcok, egy további sárvár-újszigeti iniciáléval³⁹ együtt, Huszár Gál révén Bornemisza Péter nyomdájába kerültek. A legtovább nyomon követhető O iniciálé több mint százhatvan évvel a Sylvester-féle műhely megszűnése után még egy bártfai nyomtatványban felbukkant 1708-ban. Bártfa város nyomdájába azután került, hogy megjárta Kassát, Semptét, Detrekőt és Vizsolyt.⁴⁰ A többi sárvár-újszigeti dísz, a több mint száz kisebb-nagyobb fametszetes illusztráció dúca nyomtalanul eltűnt.

A sárvár-újszigeti nyomda két ismert terméke a magyarországi fametszetes könyvdíszítés kezdeteinek több szempontból is fontos emléke. Az *Új Testamentum* nemcsak az első Magyarországon készült és teljes egészében magyar nyelvű könyv, hanem egyúttal a legdíszesebb XVI. századi hazai nyomtatvány is. A benne megjelent fametszetek száma több korabeli nyomdánk egész könyvdíszállományát felülmúlja. A másik figyelemre méltó jelenség: e metszeteken jelentkezett első ízben a bécsi grafika hatása.

Jegyzetek

- 1 RMNy 49.
- 2 A nyomdára vonatkozó összefoglaló irodalom: SOLTÉSZ Zoltánné, *A sárvár-újszigeti nyomda könyvdíszítései*, Bp., 1955 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, 33); FAZAKAS József, *A sárvár-újszigeti nyomda papírosai*, Bp., 1957 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, 39); VARJAS Béla, *A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai*, ItK, 1958, 140–151; SYLVESTER János, *Új Testamentum*, Újsziget, 1541, a kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta VARJAS Béla, Bp., 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 1).
- 3 Sylvester János munkásságáról lásd BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958.
- 4 RMNy 39.
- 5 RMKT II, Bp., 1880, 434.
- 6 II/1–4. címlapléc. Itt és a továbbiakban a római és arab szám a Katalógus és a Táblák megfelelő helyére utal.
- 7 II/5–8. címlapléc.
- 8 II/6. keretléc.
- 9 A később a nagyszombati nyomdába került Singriener-iniciálék képe a nagyszombati nyomdánál: VI/1. iniciálésorozat.
- 10 VI/1. iniciálésorozat.
- 11 VI/2. iniciálésorozat.
- 12 A VI/3. sorozatban található a különböző típusú és méretű díszes kezdőbetűk.
- 13 III/1. címer.
- 14 Az *Új Testamentum* címlapján lévő záródísz két szélső levelében S és I betű látható: IV/1. dísz.
- 15 Három változatban: I/2., 3., 4. illusztráció.
- 16 I/7. illusztráció.
- 17 I/6. illusztráció.
- 18 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 40–45.
- 19 I/86–110. illusztráció.
- 20 I/70–85. illusztráció.
- 21 I/101. illusztráció.
- 22 I/69., 71., 76., 84., 100., 108., 109., 110. illusztráció.
- 23 VI/3., vegyes iniciálésorozat.
- 24 I/1. illusztráció.
- 25 I/41. illusztráció.
- 26 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 45–49.
- 27 A P ívtől, vagyis az 57. levéltől kezdve. Lásd Varjas Béla tanulmányát az *Új Testamentum* hasonmás kiadásához. I. m., 28–30.
- 28 RMNy 39.
- 29 3H héber betűtípus.
- 30 DÁN Róbert, *Sylvester János héber betűi és forrásai*, MKsz, 1969, 166.
- 31 SOLTÉSZ Zoltánné, *A sárvár-újszigeti nyomda könyvdíszéi*, MKsz, 1955, 192–211.
- 32 5K 88, 4G 88, 15B 104 típus.
- 33 15B 104 bastard típus.
- 34 SZENTKUTY Pál, *Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és nyomdai „cifra” történetéhez*, Bp., 1940, 21. – A sárvár-újszigeti betűkkel foglalkozott még TRÓCSÁNYI Zoltán, *A kisbetűk a régi magyar nyomdászatban*, MKsz, 1955, 212–221.
- 35 Varjas Béla kísérő tanulmánya az *Új Testamentum* hasonmás kiadásához, 28–29.
- 36 P ívből.
- 37 RMNy 160. Az O iniciálét (ott: VI/5 iniciálé).
- 38 Ádámot és Évát ábrázoló díszléc: II/2. keretléc.
- 39 A VI/2. iniciálésorozat R betűje.
- 40 A VI/1. iniciálésorozat O betűje.

4. A BRASSÓI HONTERUS-NYOMDA (1539–1594)

A könyvekben nyomon követhető fametszés első hazai emlékei szinte egyidejűleg jelentek meg a sárvár-újszigeti és a brassói nyomdában. Bizonyára jóval korábban is készültek már szerényebb fametszetek az országban, ezek azonban nem maradtak fenn. A ma ismert legrégebb magyarországi fametszeteket a XVI. század második negyedében megjelent brassói és sárvári nyomtatványok őrizték meg.

A brassói nyomdát a kiváló tudós, pedagógus és reformátor, Johannes Honterus alapította.¹ Honterus bécsi és krakkói tanulmányok s rövid bázeli tartózkodás után tért vissza Brassóba, s haláláig szülővárosa kulturális és vallási életének legfőbb irányítója volt. A brassói könyvsajtót saját költségén rendezte be: a nyomdafelszerelést külföldről hozta.² Bizonyára része volt abban is, hogy egy évtized múlva, 1546-ban papírmalom létesült Brassóban.³

A fametszés mesterségét külföldi tartózkodása alatt sajátította el. Bázelen, ahol a kor legnevesebb kiadói és nyomdászai körében forgott, Honterust már neves térképmetszőként ismerték és foglalkoztatták.

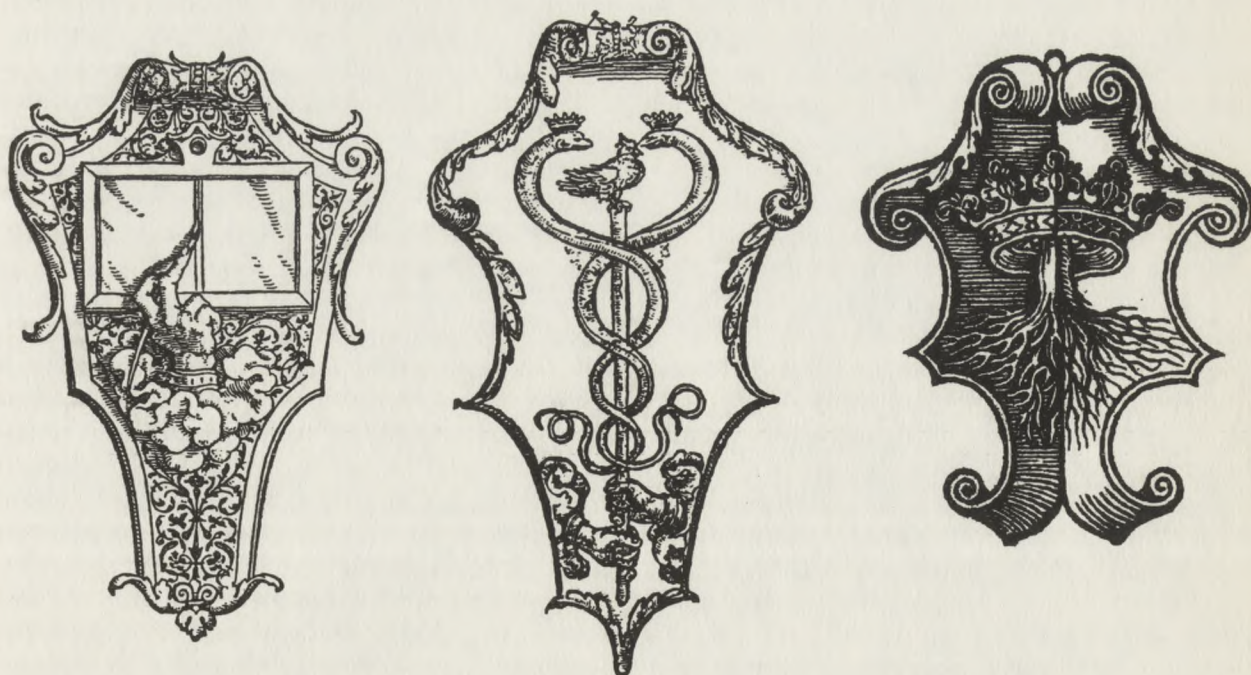
Bázeli tartózkodása alatt készítette azt a két csillagászati térképét, amely teljesen újszerűen ábrázolja az égboltot. A csillagtérképeket 1532-ben, Aratus *Phaenomena* című művének latin fordításához, a bázeli Heinrich Petri cége számára készítette. Honterus égboltképe az égbolt két féltékéjét ábrázoló, két lapból álló csillagtérkép, vagyis az égbolt állócsillagainak szemléletes ábrázolása. A legkorábbi nyomtatott égboltábrázolások közé tartozik, és az első „modern” planiszféraának tekinthető. Felfogásában hasonlít a *Rudimenta Cosmographica*hoz. Tévedés volna egyszerűen Dürer planiszféraja másolatának tekinteni, mert Honterus égboltterképében éppen az az újszerű, hogy szakított a hagyományos, úgynevezett kívülről való ábrázolással, és – elsőként – „belülről” ábrázolta az égboltot, úgy, ahogy azt a valóságban az égboltra feltekintve látjuk. A csillagképek figurái – először a csillagtérképek szerkesztésének története során – arccal fordulnak a szemlélő felé, és a keleti és nyugati irány (jobb és bal) helyesen áll. Ezzel a ma már természetes elrendezéssel Honterus úttörő munkát végzett az égboltábrázolás történetében. Éppen ezért oktatási és tudományos szempontból meghaladja a Johann Stabius

által szerkesztett és Albrecht Dürer által fába metszett térképet.⁴

A nyomdaalapítás gondolatával foglalkozó Honterus bizonyára nemcsak térképeket metszett Bázelen, hanem a könyvdíszítés iránt is érdeklődhetett. A bázeli könyvillusztráció éppen ottléte idején élte virágkorát.

A XVI. század elején Augsburg és Bazel volt az Itálián kívüli kora reneszánsz könyvdíszítés legfontosabb központja. Bázelen szerényebb lehetőségek között fejlődött a fametszés, mint Augsburgban, ahová I. Miksa császár bőkezűen támogatott fejedelmi megbízásai számos kiváló német grafikust vonzottak. Az első kimagasló jelentőségű bázeli illusztrált könyvek a XV. század utolsó évtizedében jelentek meg. 1493-ban került ki Michael Furter nyomdájából Chevalier de la Tour-Landry *Buch des Ritters von Thurn* című népszerű munkája, amelynek harminc fametszete közvetlen előadásmódban szemlélteti a gonosz poruljárásának humoros jeleneteit. Egy évvel később hozta forgalomba Johann Bergmann von Olpe Sebastian Brant *Das Narrenschiff* című munkáját, amely rövid idő alatt, Erasmus *Balgaság dicsérete* című műve mellett, a legnépszerűbb könyvvé vált. A kölni biblián kívül nincs még egy olyan német nyomtatvány, amelynek metszeteit olyan gyakran másolták volna, mint a *Narrenschiff*-ét.

A fametszetes könyvdíszítés első jelentősebb bázeli mestere a számos városban megfordult Urs

10. Bázeli nyomdák lófejet formázó, pajzs alakú címerei az 1520-as évekből (Andreas Cratander és Johannes Frobenius) – Brassó címere: Johannes Honterus metszete (kissé nagyítva)

Graf volt. Bázelen egész illusztrációsorozatokat készített Adam Petri, Johann Amerbach és Michael Furter kiadványaihoz. A rendkívül termékeny művész Schongauer, Dürer, majd Hans Baldung Grien hatása alatt alakította stílusát, kompozícióin pedig olasz motívumokat és mintaképeket is szívesen követett. Bázelt azonban nem annyira Urs Graf, hanem ifjú Hans Holbein közreműködése emelte a XVI. század első negyedében a reneszánsz könyvdíszítés egyik legfontosabb északi központjává. Holbein 1516-ban a bázeli Frobenius-nyomda számára készítette első címlapkeretét, majd több más megbízatás után, 1522-ben illusztrációkat tervezett az Adam Petri és Thomas Wolff kiadásában megjelent Luther-Bibliához. Csaknem valamennyi jelentősebb bázeli könyvkiadóval kapcsolatban állt, s a legszebb bázeli kiadványok címlapkereteit, fametszeteit ő készítette.⁵

A brassói nyomda Honterus működése idején

Korábban feltételezték, hogy bár legkorábbi nyomtatványai 1539-ből valók, brassói műhelyét már évekkel azelőtt felállította volna. Korábbi kiadványainak semmi nyoma, 1539-ből viszont mindjárt tizenegy könyv hagyta el sajtóját. A brassói sajtó fénykora arra a másfél évtizedre esett, amikor maga a nyomdatulajdonos és -alapító állt a műhely élén. A humanista tudós és reformátor nyomdáját teljes mértékben a művelődés és hitújítás szolgálatába állította. Elsősorban az iskolai oktatáshoz szükséges művek és a szász nép reformációját támogató vallásos munkák közreadását szorgalmazta. Népszerű olvasmányok, a kolozsvári széphistória-kiadásokhoz hasonló, szórakoztató történetek nem láttak napvilágot a brassói nyomdában. Honterus és utóda, Valentin Wagner idejében magyar nyelvű könyv nem jelent meg Brassóban.

A komoly célkitűzésekhez alkalmazkodott a nyomtatványok külső megjelenési formája, díszítése. Honterus a brassói könyvek kiállításában a velencei Aldus-cég és a bázeli könyvkiadás nemes hagyományait követte. Szemlátomást az Aldinákhoz hasonló nyolcadrét, kisalakú köteteket kedvelte legjobban, hiszen minden egyes nyomtatványa ilyen formátumú.

A korai brassói könyveket rendszerint csak címlapkeret és fametszetes nyomdászjegy díszíti. A metszeteket maga Honterus készítette. Legtöbb fametszetén a bázeli könyvdíszítés hatása tükröződik. Különösen szembetűnő ez a hatás a legtöbbet használt brassói fametszetén, a nyomda mesterjegyén, amely a kor szokásához igazodva a város címerét (fagyókér felett lilomos korona) ábrázolja.⁶ Ez a volutákkal határolt, tagoltabb,

könnyedebb pajzstípus a bázeli reneszánsz nyomdászjegyek lófej alakú pajzsformáját követi. Nem valamelyik bázeli nyomdászjegy másolata, hanem a közös típus egyik változata. Ugyanez a forma számtalan részletmegoldással variálódik a Frobenius-nyomda, Valentin Curio, Bartholomaeus Westheimer, Michael Isengrin bázeli nyomdászok, valamint a Bebel és Cratander cég egy-egy nyomdászjegyén. A brassói nyomdászjegy erőteljes rajzú, zárt egységet alkotó, tetszetős metszet. A címerpajzs és a korona plasztikus rajzában, a fekete és fehér folthatások, a fény és árnyék ellentétek egyszerű eszközökkel való kiemelésében Honterus művészi igényessége és fametszői készsége egyaránt kifejezésre jutott.⁷

Honterus az első magyarországi fametsző, akinek folyamatos művészi tevékenységét ma is több könyvdísz és térkép tanúsítja. A reneszánsz könyvdíszítés szellemével és formakincsével külföldön ismerkedett meg; művészi ízlése kétségkívül Bázelen érlelődött, ahol elsősorban térképeket metszett, hazatérve azonban fametszői képességeit is nyomdaja szolgálatába állította.

Erdélyt ábrázoló fametszésű térképét, a *Chorographia Transylvaniae Sybembürgent*⁸ korábban bázeli munkássága részének tekintették. Ez az álláspont annyiból valóban indokolt, hogy térképét 1532-ben Bázelen készítette, amint az a metszeten is olvasható, a ma ismert egyetlen példányának nyomtatása azonban már Erdélyben történt. A nyomódúcot még bázeli tartózkodása idején készítette el, művének ma ismert példányát viszont már Brassóban nyomtatta.⁹ Ez az első nyomtatott térkép, amely bizonyítottan Magyarország területén látta meg a napvilágot. Elképzelhető – bár ennek nyoma nincs –, hogy néhány próbalevonatot még Bázelen elkészített. Honterus szűkebb hazájára – a szászok által lakott és ismert térségre – koncentrálna az Erdélyi-medence és részben az azt körülölelő hegykoszorú térképét rajzolta meg. Térképét azért nevezte *Chorographiának*, mert az nem az egész ismert világot ábrázolja, hanem az egész egy részét, önállóan, és kidolgozása inkább festői, tájképszerű.¹⁰ Újonnan felállított brassói sajtójának feltehetően első évében, a legelső kiadványok között készíthette a levonatokat. A térképen észre lehet venni, hogy két részletben nyomtatták, bár gondosan ügyeltek az összeillesztésre. Honterusnak Brassóban az első időkben félféls sajtója volt,¹¹ amelyen ilyen méretű metszetet egy menetben nem tudott nyomtatni. A domborzat szép kidolgozása a fametsző Honterus kitűnő művészi képességeiről árulkodik. A domborzat perspektivikus ábrázolásában a művész szabadságát biztosította a térképraajzolónak. Honterus Erdélyt ábrázoló térképét, a *Chorographiát*

11. A Honterus-nyomdából fennmaradt eredeti, fából készült dúc, amely Brassó címerét ábrázolja (1539), és lenyomata (kissé nagyítva), ahogy a korabeli brassói könyvekben fennmaradt

előkép után készítette: a legelső, Magyarországot ábrázoló térképet, Lázár térképét követte,¹² de a Szászföldet, szűkebb szülőházáját már a mintaképnél sokkal részletesebben ábrázolta.¹³ Erdélyi térképén – későbbi szokásától eltérően – nevét és származását is feltüntette. Munkáját ízléses elrendezésű feliratban Szeben tanácsának ajánlotta, s Brassó és Szeben városának címerével díszítette. I. H. C. betűkből álló mesterjegyét sajátos módon a térképmezőben, szülővárosa, Brassó mellett, egy kis szalagon helyezte el.

Honterus erdélyi térképe a legelső, nyomtatásban is megjelent részletes térképek közé tartozik,¹⁴ s ezért a metszetet a magyarországi kartográfia-történet is egyik legértékesebb korai emlékeként tartja nyilván. Egy közelmúltban előkerült töredék azt bizonyítja, hogy később, 1547–1548 táján a *Chorographiá*t némileg átdolgozta.¹⁵

Honterus térképe nyomán, valószínűleg annak második kiadását követve készült Zsámboki János Erdély-térképe.¹⁶ Ez utóbbin azok a földrajzi helyek is szerepelnek, amelyeket Honterus eredeti térképén a címerek és az ajánlás szövegét tartalmazó kartusok elfednek, a második kiadáson – és Zsámboki térképén – azonban már láthatók.

Rudimenta Cosmographica című nagy sikerű földrajz-könyvének 1542. évi brassói kiadásához¹⁷ négy földrajzi ábrát és tizenkét térképet metszett, de közülük csak egyen, az *Universalis Cosmographia* című világtérképén tüntette fel mesterjegyét s a metszet keletkezésének adatait (I. H. C., Corone, MDXLII).¹⁸ A *Rudimenta* végleges formája 1542-re alakult ki. Tartalmilag is sok vonásban eltér a krakkói első vagy a két évvel korábbi (1540-es) brassói változattól. A könyvecske tulajdonképpen a földrajzi-csillagászati fogalmak latin nyelvű emlékeztetője, a világ leírásának elemeit tartalmazó munka. Ennek a kiadásának a szövege már, éppen a könnyebb megjegyezhetőség kedvéért, hexameterekbe van szedve. A legfontosabb eltérés, hogy Honterus saját nyomdájában, saját kezűleg rajzolt és fába metszett térképekkel is kiegészítette művét. A könyv sikeréhez nagyban hozzájárult ez a függelék, amelyet némi joggal tarthatunk a világ első újkori zsebatlaszának, bár az atlasznak¹⁹ mint egységességre és teljességre törekvő térképgyűjteménynek a fogalma csak évtizedekkel később öltött testet Ortelius és Mercator munkáiban (1585), akiktől az atlasz elnevezés is származik.

A gondos rajzú brassói térképek Honterus térképészeti ismereteiről és művészi képességeiről tanúskodnak. Különös elmélyüléssel és személyes élményekkel gyarapított, alapos földrajzi tájékozottsággal ábrázolta a Német Birodalom területét, Magyarországot és Erdélyt. Térképein a helységek valóságos képét kívánta adni: egyes városok kiemelkedő jelentőségű épületeit – például a bécsi Stephanskirchét vagy a strassburgi Münstert – meglepő hűséggel, könnyen felismerhetően ábrázolta. Gondos metszésű térképei a legszebb XVI. századi térképekkel vetekednek, s az egykorú szakértők osztatlan elismerését vívták ki. Ugyanazzal a célkitűzéssel, mint csillagtérképeinél, itt is a könnyebb érthetőségre és szemléletességre törekedett. A *Rudimenta Cosmographica* csupán Zürichben és Bázelen több mint húsz kiadásban került forgalomba, s az egymást követő külföldi kiadások térképei rendszerint Honterus művei nyomán készültek.

Brassó címerét lófej alakú pajzsban ábrázoló nyomdászjegyén²⁰ és Erdély-térképén szereplő metszetén kívül több más változatban, önálló nyomdadíszként egy pajzs nélküli változatban is megalkotta.²¹

A címerekhez hasonlóan az általa készített korai brassói címlapkeretek is bázeli ösztönzésekről tanúskodnak. Az első címlapkeret – amely több brassói kiadványon ismétlődik²² – klasszikusan egyszerű felépítésével, tiszta reneszánsz szellemével tűnik ki. A finom keretdísz oldalléceit stilizált levelekkel és vázákkal díszített pillérek alkotják. A jobb és bal oldali pilléreken még 1539-ben bizonyos változtatásokat hajtott végre, ezáltal az oszlopok vonala finomabb, kecsesebb lett.²³ A felső lécz közép-pontjában elhelyezett vázát indatestű, emberfejű fantasztikus torzlények fogják közre, az azonos elrendezésű alsó léczben pedig két stilizált griff üres címerpajzsot tart. Hasonló jellegű címlapkereteket a velencei nyomdászok már a XV. században, a bázeli és augsburgi könyvsajtók pedig a XVI. század első negyedében gyakran alkalmaztak. A fehér és fekete ellentétét hangsúlyozó, nyugodt összhatású bázeli címlapkeret ennek a széles körben elterjedt típusnak egyik finom változata.

A második keretdísz Honterus 1547-ben megjelent *Agendájának*²⁴ „Wie man die krancken leuten berichten und trösten soll” című fejezetét nyitja meg. A metszet oldalléceit itt is stilizált levelekkel díszített pillérek alkotják, a felső és alsó léczet azonban már csak növényi ornamentika tölti ki. A címlapkeretnek nemcsak kompozíciója egyszerűbb, hanem kivitelében is hanyatlás mutatkozik. A metszet az *Agenda* címlapján lévő nehézkesebb, darabosabb kidolgozású brassói címerrel mutat rokon vonásokat.

Honterus 1542-ben kiadott *Rudimenta Cosmographica* című művének címlapkerete²⁵ új típust követ. A portálszerű keretben a Brassó címerével díszített talapzat és a két oldalt pillér előtt többszörösen tagolt oszlop emelkedik. A pilléreket összekötő párkány félkörívében galamb lebeg, s a kapuzat felett a keretdísz nem tisztán architektonikus, mert felül stilizált reneszánsz ornamentika ívelődik. Honterus plasztikus és perspektivikus ábrázolásra törekedett, egymás mögé rendeződő építészeti tagok távlatát igyekezett érzékeltetni.

Compendium iuris civilis című munkájának címlapmetszete²⁶ a XVI. századi keretdíszek újabb népszerű típusához kapcsolódik. Ez a metszet már nem reneszánsz kapuzatba zárja a címszöveget, hanem egymásba hurkolódó volutákból, sávozott virágokban végződő indákból és delfinszerű állatokból összetevődő, szimmetrikus elrendezésű díszítménnyel veszi körül a cím számára biztosított középső mezőt. Ezt a könnyed, szellemes és harmonikus összhatású kerettípust Bázelen már a XVI. század második évtizedében használták. Urs Graf 1514-ben, Holbein pedig 1518-ban metszett azonos felépítésű címlapkereteket. A részletek megoldásában mértéktartóbb brassói fametszet a bázeli Frobenius cég egyik keretdíszéhez áll legközelebb. Ellentétben a portálszerű címlapkerettel, ennek a címlaptípusnak nálunk nem lett hagyománya.

Reformatori tevékenységének két legfontosabb irodalmi emléke – az 1547-ben megjelent *Reformatio ecclesiarum Saxoniarum in Transylvania* és a *Kirchenordnung aller Deutschen in Sybembürgen*²⁷ – bizonyára szándékosan készült más külsővel, mint a klasszikus auktor kiadások. A két munka azonos címlapkeretén síkban kiterített növényi ornamentika alkotja a díszítést. A keret alsó léczéből szimmetrikus elrendezésű szőlőindák ágaznak szét az oldallécekbe, s a hullámozó, csavarodó venyigék hajlataiban szőlőt csipegető madarak húzódnak meg.

Honterus címlapkereteken és Brassó címerén, azaz saját nyomdászjegyén kívül más címereket is készített. Zápolya Jánosnak ajánlott jogi kompendiumát – *Sententiae ex libris Pandectarum Iuris Civilis decerptae* – Magyarország és a Zápolya-család címerével díszítette.²⁸ Ennek a kötetnek különösen ünnepélyes külsőt kölcsönöz, hogy a címlap közepén elhelyezkedő címert pirossal nyomták. Izabella királynénak ajánlott *Sententiae ex omnibus* című szemelvénygyűjteményét pedig Magyarország, Lengyelország, a Jagelló- és a Zápolya-család egyesített címerével²⁹ hozta forgalomba. A két címerpajzs formájában lényeges különbség mutatkozik. Honterus a második, többszörösen egyesített címernél a nagyobb belső teret biztosító, jobban ta-

12. A Honterus-nyomdából fennmaradt eredeti, fából készült dúc, amely Gallia térképének bal oldali felét ábrázolja, valamint lenyomata, ahogy az az 1542-es brassói *Cosmographia* című kis zsebatlaszban látható (kissé kicsinyítve)

golható, kerek talpú pajzsformát választotta. Magyarország és a Zápolya-család egyesített címerét viszont a bázeli típust követő könnyedebb, elegánsabb, lófej alakú pajzsban ábrázolta. Ez utóbbinak két változata van; később a belső címet némileg átalakították.³⁰

A korai brassói könyvekben változatos záródíszek tagolják a fejezeteket. A címlapkeretokről már ismert, azokhoz hasonló indás, szőlőleveles motívumok ismétlődnek a valószínűleg szintén Honterus által metszett díszlécen és záródíszeken is. Kitűnik közülük az 1547-ben megjelent *Kirchenordnung*³¹ szőlővenyigéhez hasonló zárómetszete, amely összehatásával a címlapkeret jellegéhez idomul.

A brassói sajtóval foglalkozó korábbi irodalom – korabeli krónikaadatokra hivatkozva – bizonyítottan tekintette, hogy Honterus 1533. január 22-én Theobald Gryffius orvossal, a tipográfia művésztének mesterével Brassóba érkezett. Ennek alapján arra következtettek, hogy még abban az évben felállította könyvnyomtató műhelyét. Egyes szerzők szerint Gryffius a brassói nyomtatványokon fametszőként hagyta volna ránk keze nyomát: eszerint bizonyos brassói nyomtatványok címlapkeretén a páros griffmadár és írásteker³² Gryffius közreműködésére utal. Sőt, lehetségesnek tűnt, hogy tőle eredt volna egy Szebenből elszármazott reneszánsz fejléc is, amelyen az 1528-as évszámot és a ligatúraszerűen összefonódott G. T. R. betűket lehet látni.³³ Ez azonban olyan kezdetleges díszléc, hogy össze sem hasonlítható a brassói, griffmadaras címlapkeretekkel, amelyeket korábban Gryffiusnak tulajdonítottak.

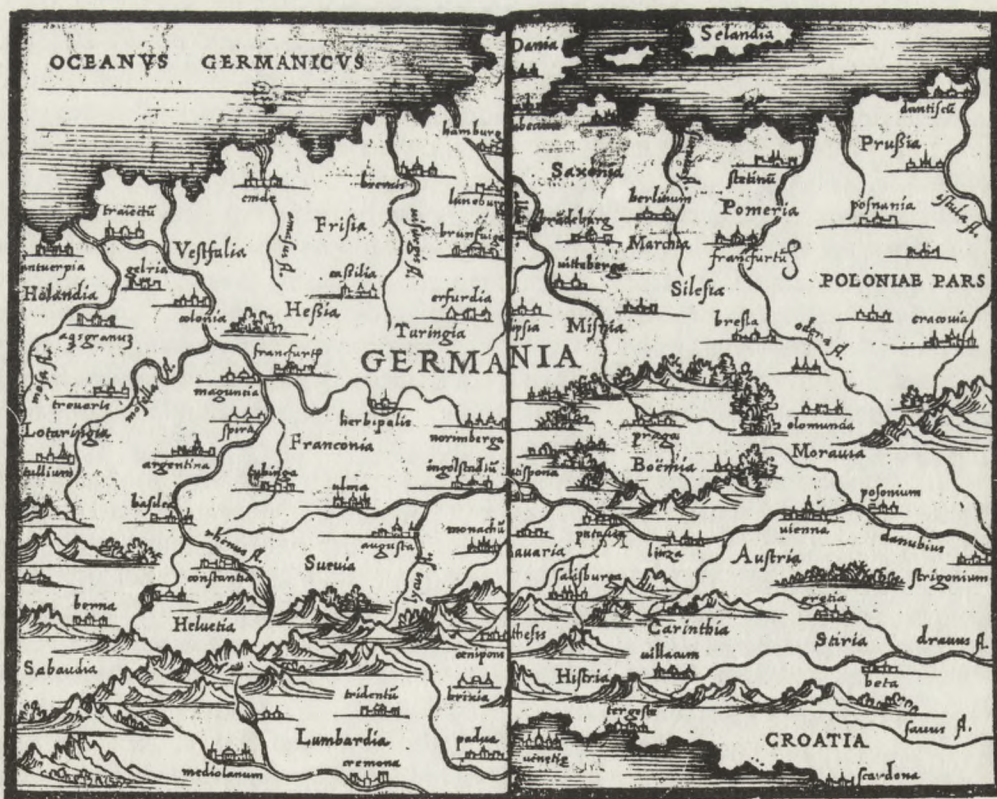
Ma már valamennyi, a brassói nyomtatványokat díszítő korai fametszetet Honterus saját alkotásának tekintjük. Komoly kétségek merültek fel az említett krónikának a szavahihetőségével kapcsolatban, olyannyira, hogy Gryffius személyének valódiságában is kételkednünk kell.³⁴ Meglehet, hogy Kemény József számára, akitől az adat származik, éppen a címlapok griffmadár-motívuma volt gondolatébresztő Gryffius nevének – és személyének – kitalálásakor. A későbbiekben már volt, aki a páros griffmadarakat úgy értelmezte, hogy ez mintegy a fametszésben is járatos Theobald Gryffius mesterjegye. Honterus Brassóba érkezése 1533-ban egyébként is nehezen értelmezhető, hiszen Bázelen volt még abban az időpontban, amikor a krónika szerint már Gryffiuszal Brassóba érkezett volna. Ugyane krónika szerint nyomdászlegényeket, betűöntőt és felszerelést is vitt magával Bázeltől hazamenet. Sem a külföldi nyomdászlegények és a betűöntő brassói jelenlétét, sem a brassói felszerelés bázeli eredetét nem sikerült egyértelműen bizonyítani.

Honterus könyvdísznek szánt metszeteit nem látta el kézjeggyel, s Brassóban készített térképeinek többségét sem szignálta. Kiadványai rendkívül sokrétűek, és számos teljesen újszerű feladat elé állították a humanista tudóst úgy is mint nyomdászt. Nemcsak az első itthon készült térképek fűződnek nevéhez, hanem az első nyomtatott kották is. 1548-ban adta ki *Odae cum harmoniis* című, ódákat tartalmazó könyvecskéjét,³⁵ amely hatívnyi szövegrészt és háromívnyi kottarészt tartalmaz, huszonegy dallammal. A kottasorok és hangjegyek, az alatta lévő szöveggel együtt fametszetűek, nem mozgatható elemekből állnak, hanem egy dúcra metszettek.³⁶ Az ódaskönyv végén az utolsó három lapra már csak üres kottasorok vannak nyomtatva, ami arra utal, hogy a nyomást két menetben végezték: előbb a kottasorokat, majd a hangjegyeket. Ennél korábbi hazai nyomtatott zenei illusztrációt nem ismerünk. Hat évvel megelőzi a Kolozsvárott, a Hoffgreff-Heltai-nyomdában készült két, hangjegyeket tartalmazó könyvet.³⁷

Honterus esetében az igényes művész a körütekintő, közönségét jól ismerő könyvkiadóval párosult. Címlapkereteinek megtervezésében és alkalmazásában nemcsak a könyv tárgyához, hanem az olvasók ízléséhez is igazodott. Humanista ismereteket közvetítő tankönyveiben, iskolai auktorkiadásában impozáns reneszánsz címlapkereteket alkalmazott. A szász nép anyanyelvén közreadott *Kirchenordnung* díszítésében azonban a népművészethez közeledett. A szőlőfürtöket csipegető madarakat ábrázoló címlapkeret bizonyára közelebb állt az egyszerű szász polgárokhoz, mint a korábbi, bonyolultabb, fejlettebb ízlést igénylő reneszánsz keretdísz.

A nyomdának Honterus idejében tizennégy betűtípusa volt, ebből kilenc egyedileg, fából metszett típus, amelynek csak címsorokban és szövegkezdőként voltak használatosak. Nem mind volt meg az induló felszerelésben. A legkorábbi nyomtatványok azt mutatják, hogy 1539–1543-ban, vagyis munkásságának első négy évében mindössze egy kurzív és egy görög szövegtípusa volt,³⁸ csak ezzel a két betűfajttával tudott nyomtatni. 1543-ban a német nyelvű szövegeket – az általános gyakorlattól eltérve – még nem fraktúr, hanem kurzív betűkkel nyomtatta. Ez a körülmény nemcsak a nyomda szerény betűfelszerelésére utal, hanem arra is, hogy Honterus elsősorban antik szerzők kiadására készült fel. A készletben 1547-ben fraktúr és schwabachi betű is volt, de antikvatípust csak utóda, Valentin Wagner szerzett be.

A tipográfia első bővítése még Honterus életében, 1544–1546-ban történhetett. A latin nyelvű könyveket következetesen kurzív betűkkel nyom-

13. A Honterus-nyomdából fennmaradt eredeti, fából készült dúc, amely Germania térképének bal oldali felét ábrázolja, valamint lenyomata, ahogy az az 1542-es brassói *Cosmographia* című kis zsebatlaszban látható (kissé kicsinyítve)

tatta, követve az itáliai mesterek vagy a bázeli klasszikuskiadások gyakorlatát. Láthatóan nem készített iniciálesorozatot, nyomtatványai díszítéséhez sem ezt, sem a bázeli kortársak által annyira kedvelt Aldus-levelet nem alkalmazta. Nyomtatványai közül csupán egyben, egyetlen alkalommal fordul elő egy apró P iniciálé.³⁹ Német nyomtatványaiban következetesen használt díszes kezdőbetűt és iniciáléhoz hasonló lombardot. Kiadványai kivétel nélkül kisformátumú, nyolcadrét alakú könyvek. Sajtója is ilyen könyvek nyomtatásra volt alkalmas: félíves sajtóval dolgozott, mint Andreas Hess budai ősnymodász.

Ha meggondoljuk, hogy a brassói műhely még 1539-ben is milyen szerény betűkészlettel nyomtatott, nehezen értelmezhető a korábbi szerzőknek az a megállapítása, hogy Honterusnak változatos betűkészlete volt. Összefoglalva: tényként annyi állapítható meg, hogy Honterus életében a nyomda eredeti (1539. évi) készletéhez képest bővítésre mindössze egyszer, 1544–1546 között került sor, majd Wagner működése idején másodszor, 1554–1555-ben.

Honterus teljes nyomdafelszerelésének mását nem lehetett felfedezni egyetlen nagy nyomdász-központban sem, sem Bázelen, sem a közelebbi Krakkóban. Kurzív betűje a bázeli Heinrich Petri szövegbetűjéhez áll legközelebb, de húsz sor mérete ezzel sem azonos; ugyancsak nagyon hasonló Honterus kurzívjához a bázeli Bartholomaeus Westheimer betűje. Több közös vonása van a krakkói Matthias Scharffenberg kurzív betűjével is. Ami Honterus görög betűjét illeti, azzal a legnagyobb megfelelést a nürnbergi Petreius és a frankfurti Petrus Brubach egyik görög betűjénél találni. Ez a két típus nemcsak Honteruséhoz, hanem egymáshoz is nagyon hasonlít. Andreas Müller, Honterus görög betűivel foglalkozva megállapította, hogy bár olyan típust használ, amely sok bázeli előképhez is hasonló, mégis részleteiben mindtől eltér. Helytállónak tűnik az a megállapítása, hogy Honterus típusát abba a görög betűcsaládba kell sorolni, amelybe a nürnbergi Petreiusé is tartozik, amelyet azonban a bázeli Frobeniusétól kell eredeztetni.⁴⁰

Honterus nyomdafelszereléséről összességében megállapítható, hogy díszai, akár címlapkeretokről, záródíszekről vagy címerekről legyen szó, egyediek, és Honterus saját kezű alkotásai. Minden bizonnyal saját metszésűek kottái és a többféle méretben készített, fametszetes címbetűi is. Nyomdabetűinek azt a jellegzetes együttesét, amely a kiadványain található, és amely a brassói officina 1539-től 1548-ig (de részben még tovább is) használt nyomdai felszerelését tükrözi, egyetlen más külföldi műhelyben sem sikerült fellelni.

Vagyis nyomdafelszerelését vagy többféle forrásból szerezte be, vagy nem közvetlenül azoktól, akikkel ismereteink szerint kapcsolatban állt.⁴¹ Aból, hogy az 1554–1555-ben (már utóda, Valentin Wagner idejében) bekövetkezett nyomdai felújítás alkalmával kivétel nélkül új betűtípusok jelentek meg, arra kell következtetni, hogy a Honterus-féle sajtónak nem volt matricája. Ezzel megdőlt annak a lehetősége is, hogy Honterus esetleg betűmetszéssel is foglalkozhatott, ami egyébként kiváló képességei alapján elképzelhető lenne.

A brassói nyomda Honterus után

Honterus halála után (1549) a brassói könyvsajtó a Wittenbergben végzett brassói lelkész, Valentin Wagner irányításával zavartalanul működött tovább. A humanista műveltségű új nyomdavezető kiadói programjában és a nyomtatványok gondos kiállításában hű maradt Honterus elveihez, Honterushoz hasonló képzettségű fametsző azonban már nem állt a nyomda rendelkezésére. Félreértésen alapszik az a megállapítás, amely szerint Wagnernek 1555-ben rézmetsző műhelye lett volna. A brassói rézmetsző műhely meglétét a korábbi szakirodalom arra a levélre alapozta, amelyet Sáros várának prefektusa, Georg Wernher királyi tanácsos küldött Eperjesről Pozsonyba, a magyar királyi kamarához, 1555. október 29-én.⁴² A latin levél idézett mondata – „officina sua chalcographica, qua libros graecos et latinos instituit propagare...” – azonban meg is magyarázza, hogy olyan műhelyről van szó, amely görög és latin műveket ad ki. A korabeli latin szóhasználat a nyomdákat még nem következetesen *typographiáknak*, hanem gyakran *chalcographiáknak* nevezi. Még Johannes Fischer kassai könyvnyomtató is az 1610-es években többször írja könyvei impresszumában, hogy „sub include calcographica” vagy „calcographo Ioanne Fischero”.⁴³ A levélben tehát Valentin Wagner brassói könyvnyomdájáról van szó.

A Wagner által 1557-ben kiadott görög–latin Újtestamentumban (*Novum Testamentum*)⁴⁴ olyan fametszetek találhatók, amelyeket újonnan szerzett be a nyomda, bizonyára éppen a bibliakiadáshoz. Ez volt a korszak legjelentősebb brassói nyomtatványa, amelyhez a metszeteket valószínűleg helyi fametsző, L. F. mester készítette. A szerény képességű mester legsikerültebb munkája a Szent Pál leveleit tartalmazó fejezet címlapkerete,⁴⁵ amely sokkal jobban érvényesült volna a kötet címlapján. Nem tudni, hogy miért döntöttek a szerény, csak tipográfiai eszközökkel készített címlap mellett, és a díszes keret miért nem ott kapott helyet. A fametszet keretlécének közepén egy-egy me-

daillon az evangélisták jelképeit zárja magába. A felső lécen haltestű, levélkarú fantasztikus torzlények, az oldallécekben szőlőágakon álló vagy kúszó gyermekalakok fogják közre a medaillont. Az alsó lécz két népies figurája – a nyáját őrző, botjára támaszkodó pásztor és a medaillon másik oldalán lévő dudás alakja – csak nehezen ismerhető fel. A metszet változatos kompozíciója a mainzi Schöffert-nyomda egyik, 1529-ben használt címlapkeretét követi. A botra támaszkodó pásztor figuráját a metsző Johann Schöffert mesterjegyéből is kölcsönözhetette. A brassói címlapkeret csupán az evangélisták jelképeinek beiktatásával tér el mintaképétől. A mester nehezen boldogult a fejlettebb képességeket igénylő, bonyolult kompozíció visszaadásával. Címlapkeretén a vonalvezetés bizonytalan, az alakok rajza elnagyolt, az arcok sokszor kivethetetlenek; a rajz és a metszés kezdetlegessége következtében a mintakép művészi értékei nagyrészt elsikkadtak. A címlapkeretet a mester nem szignálta, csak a kötet más, L. F. betűvel jelzett metszete alapján valószínűsíthető, hogy a címlapkeret és talán a téglalapba foglalt címer is az ő munkája.

Ugyanezen a címlapon, a szöveg alatt ugyanis Brassó téglalapban elhelyezett címerét találni, amely azonban meg sem közelíti a Honterus keze alól kikerült metszetek szépségét. A címet két, merev beállítású férfialak tartja.⁴⁶

Színvonalas, jó előképek után készítette L. F. mester a *Novum Testamentum* további négy fametszetét, az ovális medaillonba zárt, evangélistákat ábrázoló képeket. Az azonos méretű metszetek János evangélistát – az általánosan elfogadott ikonográfiai típus szerint – Pátmosz szigetének festői környezetében, Máté, Márk és Lukács evangélistát pedig változatosan jellemzett enteriőrben mutatják be. Márk evangélista képe az egyetlen, amelyet L. F. mester ellátott kézjeggyel, a Máté evangélistát szemléltető metszeten pedig az illusztrációk keletkezésének idejét, az „1577”-es évszámot tüntette fel. Az előképek másolásánál azonban nem járt el kellő gondossággal; metszetei Lukács evangélistát és az 1557-es évszámot tükörképben mutatják.

Úgy látszik tehát, hogy 1557-ben, amikor a nyomda addigi legnagyobb vállalkozása, a latin-görög nyelvű Újtestamentum készült, a kötet szépségének fokozása érdekében Wagner fametszőt is foglalkoztatott. Bár az illusztrációknak csak az egyikén szerepel L. F. mester szignója, feltehető, hogy a címlapkeret, a benne lévő brassói címerrel és a négy, oválisba foglalt evangélista-metszet mind tőle származik.

Ugyanebben az évben egy másik, gazdagon illusztrált kötet kiadására is sor került Brassóban, amely a nyomdatulajdonos Valentin Wagner *Imagines mortis*⁴⁷ című munkája. Ez a könyv Wag-

ner korszakának leggazdagabban díszített nyomtatványa. Az illusztrációk közül tizenöt metszet Holbein úgynevezett *Nagy haláltánc*a után készült. A mester Holbein metszeteit feltehetőleg Georgius Aemylius valamelyik haláltánc-kiadása alapján másolta dúcra, s így a brassói illusztrációk a mintaképül szolgáló jeleneteket fordított helyzetben, tükörképszerűen mutatják.⁴⁸ A másolás ilyen kezdetleges módjával dolgozó fametsző a Holbein-sorozat kifejezőerejét, művészi értékeit nem tudta érzékeltetni. Metszetein csupán a mondanivaló leegyszerűsített ismétlésére, a mintaképek megközelítő hűségű visszaadására törekedett. Az illusztrációk rajzai, Holbein metszeteihez viszonyítva kezdetlegesek: az alakok merevek, bábszerűek, a háttér és az enteriőrök tárgyi elemei gyakran csak nehezen ismerhetők fel.⁴⁹ A brassói haláltánc-ábrázolások érdekessége, hogy ez az Európa-szerte közkedvelt téma hazai fametszetsorozaton egyáltalán nem jelent meg: ez a század egyetlen ilyen tárgyú ábrázolása.

Az *Imagines mortis* metszetei közül egyetlen egy sincs szignálva, és semmi hasonlóságot nem mutatnak a *Novum Testamentum* metszeteivel. A 1557-ben kinyomtatott két kötet illusztrációi annyira eltérő stílusúak, hogy Soltész Zoltánné is bizonyára csak az időbeli egyezés miatt valószínűsítette, hogy ugyanattól a mestertől származhatnak.⁵⁰ A két kötet illusztrációinak eltérő stílusát még a más-más előképek sem magyarázzák meg kellően.

Az *Imagines mortis* című kötet lapjait nemcsak a haláltáncot ábrázoló illusztrációk, hanem fekete alapú, fehér vonalakkal és pontsorokkal tagolt egyszerű fejlécek és keretlécsek kísérik végig. Címlapkeretként vagy belső lapok keretezéseként hasonlók Wagner más, korábbi nyomtatványaiban is feltűntek;⁵¹ nem kell ezeket L. F. mester megjelenésével összefüggésbe hoznunk. Megalkotásuk nem kívánt különösebb fametszői tehetséget, ugyanakkor hatásosan díszítik a keskeny, nyolcadrét könyveket. Mesterük ugyanaz az ismeretlen fametsző is lehetett, aki a kötet haláltánc-illusztrációit készítette.

Valentin Wagnernek gondja volt a betűkészlet felfrissítésére. Amint már szó volt róla, Honterus maga nem vésett betűket, és a nyomda az ő idejében matricákkal sem volt felszerelve. Ha a nyomdának lehettek volna matricái, akkor az alapítás idejéből származó kurzív és görög szövegtípusok felfrissíthetők lettek volna. Itt azonban a jelek szerint nem erről van szó: Wagner egészen más görög és kurzív típust szerzett be, a korábbiakkal szinte azonos fokozatban. Változatlanul megmaradtak a német nyelvű szövegek nyomtatásához használt típusok, mellettük azonban újonnan megjelent egy kisebb fokozatú kurzív szövegbetű,

egy kiemelésre szolgáló kurzív nagybetűsorozat és kétféle antikva szövegbetű (ez utóbbiak eddig, mint említettük, teljességgel hiányoztak a brassói tipográfia készletéből).

Wagner tehát új görög betűket szerzett be, amelyek a lipcsei Babst-nyomdából származtak. Ezek 1555-től kezdve követhetők nyomon a Wagner-nyomtatványokon, és kissé döltebbek, mint Honteruséi. Ennek és néhány más új típusnak a beszerzése is minden bizonnyal az előkészületben lévő latin–görög Újtestamentum-kiadással lehe- tett összefüggésben. Valószínűleg ekkor cserélték ki a félíves sajtót egész ívesre. A Wagner által beszerzett reneszánsz antikva szövegbetűket utóda az 1560-as években más sorméretre öntötte át. Ez a tény matrica meglétét feltételezi, vagyis a Wagner idejében bekövetkezett nyomdai felújítás a leggyakoribb betűsorokból matricák beszerzését is feltételezte. Wagner azonban bizonyos nyomtatványokon továbbra is használta Honterus görög betűit, tehát párhuzamosan mindkettő használatban volt. Ugyanez állapítható meg a félíves és egész íves sajtóról is: bizonyos könyveket, például a korábbi kiadások újranyomását Wagner továbbra is a félíves sajtóval végezte. Honterusszal kapcsolatban már említettük, hogy minden könyve hosszúkás, kisalakú, azaz nyolcadrét formátumú volt. Wagner is ezt a hagyományt folytatta, és csak egészen kivételesen nyomtattak ennél nagyobb formátumú könyvet, először 1556-ban.

Wagner idejében a nyomda betűállományában nem tapasztalni visszaesést, az illusztrációk azonban magukon viselik a szerényebb képességű fametsző keze nyomát. Wagner halála után (1557) azonban a nyomda fennállása is veszélybe került. A könyvnyomtató műhely működése több ízben évekig szünetelt, leghosszabb ideig 1569 és 1576 között, ez időben nincs nyoma a brassói sajtó működésének. 1580–1581 között a Honterus-nyomda betűivel átmenetileg Szebeni Nyíró János tipográfus dolgozott. Az ő idejéből maradt fenn a brassói nyomda első (és a század folyamán tudomásunk szerint egyetlen) magyar nyelvű nyomtatványa. Honterus és Wagner könyvkiadói tevékenységének nem akadt méltó folytatója.

Valentin Wagner halála után a brassói sajtó kevés reprezentatív kiadványt hozott forgalomba, s csupán néhány szebb metszetet alkalmazott. Többféle, változatos záródísszel jelent meg az 1560-as évek legjelentősebb brassói nyomtatványa, a Mathias Hebler szerkesztésében közreadott *Brevis confessio de sacra Coena Domini Ecclesiarum Saxonicarum*.⁵² Az utolsó levél verzóján lévő finom rajzú reneszánsz záróléc talán külföldről került Brassóba,⁵³ az egyszerűbb díszek azonban helyben készülhettek. A legtöbb záróléc hajladozó szőlő-

ágakhoz, indákhoz hasonló, szimmetrikus elrendezésű díszítmény.⁵⁴ Hasonló jellegű léceket már Honterus is metszett,⁵⁵ s lehetséges, hogy ezek a díszek is még az ő korából valók.⁵⁶

Amikor az erdélyi szászok érdekei szükségessé tették a szász szokásjog kinyomtatását, akkor a brassói sajtó – Nyíró János tipográfus halálát követően – vezető nélkül maradt. A másik rendelkezésre álló nyomda, a szebeni viszont szegényes felszerelése miatt nem volt alkalmas erre a nagyszabású és igényes munkára. Így a szebeni nyomdász, Georg Greus vezetése alatt egyesítették a két felszerelést. Greus a Mathias Fronius brassói várkapitány által összeállított szász jogkönyv latin és német nyelven⁵⁷ való kinyomtatása céljából magával vitte Brassóba a szebeni nyomdafelszerelés leghasználhatóbb részét: újonnan szerzett antikváját, fraktúráját és díszait. Ugyanakkor felhasználták a Brassóban található nyomdafelszerelés megfelelő részét, és 1583-ban elkészült a két nyelven, két kötetben kiadott jogkönyv.

E nagyszabású munkálatok eredménye két reprezentatív kötet, egyúttal a XVI. század utolsó negyedének legszebb kiállítású brassói nyomtatványa, Mathias Fronius *Statuta iurium municipalium Saxonum in Transsylvania* című munkájának 1583. évi latin és német nyelvű kiadása.⁵⁸ A Báthory István lengyel király privilégiumával közreadott jogi munka német és latin kiadását azonos címlapkeret és két címer díszíti.⁵⁹ Mindhárom metszet kitűnő képességű, ismeretlen mester munkája. Azonban sem a címlapkeretet, sem a címereket nem látta el kézjeggyel. Igényessége és tudása a címereken is kitűnik a biztos vonalvezetésben, a fény és árnyék ellentétek érzékeltetésében, s a címerállatok jellemzésében. A Fronius-címert könnyed levéldísz veszi körül, míg a Báthory-címerrel egyesített lengyel címet a nagyszerű sasmadár alakja teljesen betölti.

A művész a pompás címlapkeretbe is beillesztette a kötet megjelenését támogató uralkodó címerét.⁶⁰ Itt a keret felső lécében két változatos és ellentétes beállítású, ülő angyal fogja közre a Báthory-címert. A felső lécs szimmetrikus beosztásához hasonlóan az alsó lécsben két határozottan kilépő, erőteljes duzzadó griff Brassó város babérkoszorúba zárt címerét tartja. A változatos és kiegyensúlyozott kompozíciójú metszeten a két címertartó angyal természetes és könnyed beállítása, a merész mozdulatok és az egymást keresztező tagok anatómiai helyes és plasztikus ábrázolása olyan művészi igényességről és tudásról tanúskodik, amely szinte egyedülálló XVI. századi fametszeteink sorában. Lehetséges, hogy ugyanettől a mestertől származik az a különleges Báthory-címer is, amely egy 1591-es szebeni nyomtatványt díszít.⁶¹

A latin kiadást a három metszeten kívül többféle, részben sematikus levelekkel díszített, részben más típusú, figurális vagy vízszintesen sávozott iniciálé élénkíti.⁶² A német nyelvű kiadásban fraktúr fametszetes kezdőbetűket s két zárómetszetet használt fel a nyomda. Minthogy a szász törvénykönyv kiadása érdekében átmenetileg egyesítettek Brassó és Szeben nyomdáját, ebben a két kötetben nemcsak brassói tipográfiai anyag tükröződik. A munkálatok után Greus, bizonyára Brassó városa beleegyezésével, magával vitte a Honterus-Wagner-sajtó antikva és kurzív betűit és nyomdai díszei egy részét is. Azokat az iniciálékat is, amelyek először a szász törvénykönyv kötetekben tűntek fel,⁶³ később is a szebeni nyomda használta, egész sor kiadványának tanúsága szerint. A Honterus-nyomda Szebenbe költöztetéséről tehát e fenti összefüggésben lehet beszélni. A szász jogkönyv kiadása nemcsak Szeben és Brassó, hanem az egész erdélyi szászság közös ügye volt, és bizonyára művelődéspolitikai megfontolások kívánták meg a szebeni nyomda megerősítését, akár a brassói rovására is.

Brassóban csupán a Honterus-féle régi fraktúr-típusok maradtak. Ennek következtében a brassói nyomda a továbbiakban csak német nyelvű szövegeket nyomtathatott ki. Az 1584-ben elvitt brassói típusokat és díszeket még a század végén is a szebeni nyomda használta. A Honterus-Wagner-féle műhely tehát nem teljes egészében került Szebenbe, Brassóban még az 1586–1588-as és 1594-es években is folyt könyvnyomtatás.⁶⁴

A XVI. századból fennmaradt brassói könyvek áttekintéséből megállapítható, hogy a brassói nyomda kezdetektől törekedett arra, hogy nyomtatványait metszetekkel díszítse. Tekintve, hogy a nyomda élén az induláskor kiváló fametsző állt, így nem kényszerült külföldi eredetű könyvdísz beszerzésére. Úgy látszik, hogy a brassói kötetek fametszeteit a továbbiakban is helyi művészek állították elő, mintegy folytatva a tipográfia hagyományait. Honterus és a szász jogkönyv metszeteit készítő ismeretlen művész a magyarországi fametszés legjobb XVI. századi művelőjéhez tartozik.

A Honterus által alapított brassói nyomda azért is különleges helyet foglal el korai tipográfiánk között, mert ez az egyetlen, amelynek felszereléséből néhány darab máig fennmaradt. Három, a nagy erdélyi reformátor kezétől származó eredeti fadúc ma is megvan, két térképnek és egy brassói címernek a dúca.⁶⁵ A térképdúcok Németországot és Franciaországot ábrázolják, és a több ízben megjelent *Rudimenta Cosmographica*hoz készültek. Mindaddig, amíg a brassói városi nyomdában 1805-ben egy tűzvész el nem pusztította a berendezés jelentős részét, a Honterus-műhely dúcai-

nak nagy része még megvolt, utóda, a Schobel-nyomda tulajdonában.⁶⁶ A tűzvést és az azt követő évszázadokat azonban csak ez a három darab vészelte át, amelyet annak idején L. J. Marienburg, a Honterus-iskola rektora mentett meg a pusztulástól. Bár a kartográfia nemzetközi szakirodalma mostanáig nem tartotta számon, a két térképdúc helye ott van a világszerte ismert legkorábbi fametszetes dúcok között. A szakirodalom mindössze két, ennél korábbi időkből fennmaradt eredeti fa térképdúcot ismer.⁶⁷

Jegyzetek

- 1 Johannes Honterusról az újabb irodalom: Gerhard ENGELMANN, *Johannes Honter als Geograph*, Köln-Wien, 1982; Gedeon BORSA, *Johannes Honterus als Buchillustrator*, Gutenberg-Jahrbuch, 1986 (Mainz), 35–56; Gernot NUSSBÄCHER, *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk in Bild*, Bucuresti, 1999.
- 2 Hermann TONTSCH, *Die Honteruspresse in 400 Jahren*, Kronstadt-Braşov, 1933, 4–5.
- 3 Wilhelm MORRES, *Johannes Honterus der Reformator des Siebenbürger Sachsenlandes*, Kronstadt, 1898, 32; BOGDÁN István, *Az első magyar papírmalmok. Adalék a XV–XVI. századi magyar papírkészítés történetéhez*, Papírpár és Magyar Grafika, 3(1959), 69–70.
- 4 Honterus csillagtérképéről és az elődök munkáiról lásd BARTHA Lajos, *Honterus égboltképe*, in *Honterus-émlékkönyv – Honterus-Festschrift*, szerk. W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes, Bp., 2001, 101–118.
- 5 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 29–31.
- 6 III/1. címer.
- 7 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 32.
- 8 SZABÓ Károly, RMK III 296. (Basel, 1532.) A 380×570 mm nagyságú térkép kicsinyített reprodukciója: VI/1. térkép.
- 9 BORSA Gedeon, *Die beiden Ausgabe der „Chorographia Transylvaniae“ von Johannes Honter*, in *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, (Köln-Wien,) 1988, 150–160. – Magyar változata: „Chorographia Transylvaniae”. *Johannes Honterus művének két kiadása*, in BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások, I, A hazai nyomdászat. 15–17. század*, Bp., 1996, 166–173.
- 10 Honterus Chorographiájáról lásd PLIHÁL Katalin, *Erdély térképi forrásai a 16. században*, in *Honterus-émlékkönyv – Honterus-Festschrift...*, i. m., 73–100.
- 11 BORSA Gedeon, „Chorographia Transylvaniae”. *Johannes Honterus művének két kiadása*, in *Könyvtörténeti írások*, i. m., 158–160.
- 12 RMK III P 5154. – A Lázár-térképről lásd PLIHÁL Katalin, *Erdély térképi forrásai a 16. században*, in *Honterus-émlékkönyv – Honterus-Festschrift...*, i. m., 82.
- 13 FODOR Ferenc, *A magyar térképirás*, Bp., 1952, I, 27.

- 14 Uo.
- 15 V/2. térkép. Lásd erről Gedeon BORSA, *Eine bemerkenswerte Holzstockkorrektur von Johannes Honterus, Gutenberg-Jahrbuch*, 1988, 269–272. – A töredékről készült másolat jelzete az OSZK-ban: RMK III 37a.
- 16 *Tansilvania Sybembürgen* című térképe. Rézkarc. 1566.
- 17 RMK II 28.
- 18 V/6. térkép.
- 19 TÖRÖK Zsolt, *Honterus: Rudimenta Cosmographica (1542) – Kozmográfia és/vagy geográfia?*, in *Honterus-émlékkönyv – Honterus-Festschrift...*, i. m., 57–72.
- 20 III/1. címer.
- 21 III/5. címer.
- 22 II/1. és 2. keret.
- 23 II/2. címlapkeret. Az 1539-es kiadványok egy része is már ezzel a módosított kerettel jelent meg, 1539 után pedig már csak ez a változat volt használatban. Lásd erről BORSA Gedeon, *Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására*, MKsz, 1963, 263–268.
- 24 RMNy 67.
- 25 II/4. címlapkeret – RMNy 50.
- 26 II/9. címlapkeret – RMNy 54 (1544).
- 27 RMNy 69 és RMNy 68 – II/10. címlapkeret.
- 28 III/2. címer – RMNy 35.
- 29 III/4. címer – RMNy 30.
- 30 III/3. címer.
- 31 RMNy 68.
- 32 II/1. címlapkerettípusnál az alsó lécen.
- 33 Jakó Zsigmond feltételezése szerint a fametszetű díszléc G. T. R. kezdőbetűjű alkotójának része lehetett az első szebeni nyomda alapításában is. A díszlécet lásd Lorinț diakónus könyvdíszei között: IV/5. dísz. Előfordulása: RMNy 435.
- 34 V. ECSÉDY Judit, *Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára*, in *Honterus-émlékkönyv – Honterus-Festschrift...*, i. m., 119–148.
- 35 RMNy 71B.
- 36 VII/1–21. – Honterus fametszetű hangjegyei és kottasorai.
- 37 RMNy 108, RMNy 109.
- 38 11K 89 kurzív és 10G 90 görög betűtípus.
- 39 VI/1. iniciálé.
- 40 Andreas MÜLLER, *Der griechische Katechismus des Kronstädter Reformators Valentin Wagner aus dem Jahr 1550*, Heidelberg, 1997 (Inauguraldissertation).
- 41 V. ECSÉDY Judit, *Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára*, i. m., 119–149.
- 42 A levelet közölte BADÁL Ede, *Az első rézmetsző műhely Magyarországon*, Művészettörténeti Értesítő, 5(1956), 134–136. Ő vonta le azt a téves következtetést, amelyet Soltész Zoltánné is átvett. Lásd SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 35.
- 43 Így nevezi magát Fischer az alábbi nyomtatványai-ban: RMNy 1015 (Kassa, 1611) és RMNy 1054 (Kassa, 1613) címlapján.
- 44 RMNy 138.
- 45 II/38. címlapkeret.
- 46 III/8. címer.
- 47 RMNy 142.
- 48 I/5–20. illusztráció.
- 49 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 35–36.
- 50 I. m., 36.
- 51 RMNy 115, RMNy 123, RMNy 131.
- 52 RMNy 189 (1563).
- 53 IV/29. dísz.
- 54 IV/11–16. dísz.
- 55 IV/1–5. dísz.
- 56 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 37.
- 57 RMNy 523, RMNy 524.
- 58 RMNy 523, RMNy 524. – E statútumok legújabb irodalma: P. SZABÓ Béla, *A jogtudós Honterus – az európai „jus commune” közvetítője*, in *Honterus-émlékkönyv – Honterus-Festschrift...*, i. m., 52–54.
- 59 II/39. címlapkeret és III/9., 10. címer.
- 60 Mérete: 174×122 mm.
- 61 RMNy 674. – Lásd a szebeni III/1. címet.
- 62 VI/2–5. iniciálék. – Ugyanezek az iniciálék díszítik – többek között – Lucius alábbi nyomtatványát: *Virgilio-Centones auctorum notae optima antiquorum et recentium*, ed. Henricus MEIBOMIUS, Helmstadt, 1597.
- 63 IV/31. záródísz és VI/2., 4., 5. iniciálé.
- 64 A két nyomda kapcsolatáról lásd BORSA Gedeon, *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében*, MKsz, 1965, 56–61.
- 65 A III/1. címer és két fél térkép dúca: V/8. Gallia és V/9. Germania. – Ezúton is köszönöm Borsa Gedeonnak, hogy erre felhívta a figyelmemet; Gernot Nussbächernek (Brassó) és Bogdan-Florin Popovicinek (Brassó), hogy segített hozzájutni a dúcok másolatához.
- 66 Gerhard ENGELMANN, *Johannes Honter als Geograph*, Köln–Wien, 1982. – A dúcok őrzője az Evangelisches Stadtpfarramt A. B. Dokumentumbibliothek und Archiv der Schwarzen Kirche, Brassó. A fényképfelvétel készítését Christian Plajer főlelkész úr tette lehetővé, akinek szívességét ezúton is köszönöm.
- 67 Jacopo de Barbari Velencét ábrázoló dúca 1500-ból és Johannes Stabius 1515-ből származó dúca a keleti féltekéről. Lásd erről D. WOODWART, *Five centuries of map printing*, Chicago–London, 1975, 42.

5. PHILIP DIAKÓNUS CIRILL BETŰS NYOMDÁJA (1544–1552)

Az ortodox egyházi könyvek egy részét korábban Velencében nyomtatták, minthogy azonban a török előretörése a román fejedelemségeket elvágtatta ettől az útvonaltól, ezért részükre 1544 és 1588 között a nyomtatott, főleg liturgikus könyveket az erdélyi szászok városaiban készítették. Erdélyben elsőként 1544-ben, Szebenben jelent meg cirill betűs kiadvány román és ógyházi szláv nyelven.

Bár a legkorábbi, 1544-es román nyelvű, cirill betűs katekizmusból nem maradt fenn példány, emlékét és nyomdászának nevét az egykorú írárok megőrizték. Érdekessége, hogy evangélikus katekizmus.¹ Ez a kiadvány jelenti a román nyelvű könyvnyomtatás kezdetét; ennél korábbi román nyelvű könyvet a román fejedelemségekben sem nyomtattak.

Nyomdásza a korabeli feljegyzések szerint Philip volt. A korábbi irodalom Philip személyét és a nyomtatás helyét sokat vitatta, amióta azonban két más kiadványról is sikerült bebizonyítani, hogy az ő műhelyéből való, azóta nem kétséges, hogy Szebenben már 1544-ben Philip vezetésével cirill betűs nyomda működött, ahol ezt a katekizmust is nyomtatták. Következő, egyben első fennmaradt nyomtatványa 1546-ban készült.² A nyomtatás helye sokáig ismeretlen volt, az evangéliumok szövege előtt azonban a fejlécek közepén Szeben város címere látható,³ amiből kétségtelenül következik, hogy a könyv és az 1544-es katekizmus nyomtatója ugyanaz a személy, valamint hogy a nyomtatás helye Szeben volt.⁴

Philip neve 1521 és 1554 között többször előfordul a szebeni számadáskönyvekben: ő volt a város tolmácsa és követe a havasalföldi és erdélyi románoknál. „Pictor” előneve és az 1546-os nyomtatványában monogramjával ellátott illusztrációk⁵ arra engednek következtetni, hogy a fametszeteket és talán cirill nyomdabetűit is maga készítette. Ezt a kiadványát két címer is díszíti.⁶ Máté evangéliuma előtt Szeben városá-

nak, az utolsó lapon pedig a Moldvai Fejedelemségnek a címere látható. A fejlécek a cirill liturgikus könyvek jellegzetes díszítőelemeiből épülnek fel, fekete alapon világos fonadékos mintákból.⁷ A Philip könyveit díszítő iniciálék egy része is hasonló, fonadékos, másik része egyszerű, nagyobb méretű kezdőbetűből kinövő apró ágakat, leveleket ábrázol.⁸

A XVI. századi erdélyi cirill betűs nyomtatott könyvek jellegzetessége, hogy sem címlapjuk, sem címük nincs, a könyv megnevezése és a nyomtatás adatai azonban legtöbbször megtalálhatók az utószóban. Lapszámozás és őrszó egyben sincs. A legtöbb kiadvány feketével és pirossal van nyomtatva a román ortodox egyház részére, liturgikus használatra.

Egy cirill betűs részleges bibliafordítás töredékéről sikerült megállapítani, hogy az Philipnél készült, az 1551–1553 közötti években.⁹ Későbbi nyomdásztevékenységéről már nincs adat.

A XVI. század folyamán öt helyen folyt hosszabb-rövidebb ideig cirill betűs könyvnyomtatás Erdélyben – ezek egyike Szeben –, de sem itt, sem Brassóban nem mutatható ki biztonságosan összefüggés a városi nyomda és a cirill betűs könyveket nyomtató műhely között.

Jegyzetek

1 RMNy 59 – BRV I 5.

2 RMNy 66 – BRV IV 2–3.

3 IV/1. fejléc.

4 HERVAY Ferenc, *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres au langue roumaine*, MKsz, 1965, 119–127.

5 I/1., 2. illusztráció.

6 III/1., 2. címer.

7 IV/2., 3. fejléc.

8 VI/1., 2. iniciálésorozat.

9 RMNy 99A – BRV I 25.

6. A KOLOZSVÁRI HOFFGREFF–HELTAI-NYOMDA (1550–1600–)

A sárvár-újszigeti könyvsajtó megszűnése után a magyar nyelvű könyvkiadás évekig szünetelt az országban, fametszetes könyvillusztrálás pedig csak az erdélyi szász városban, Brassóban folyt. A nagy gonddal és nem kevés költséggel berendezett sárvári nyomda megszűnése után hosszú ideig nem létesült új könyvnyomtató műhely az ország nyugati részében. Buda eleste és a török dunántúli térhódítása után már nemcsak az ország középső részein, hanem a nyugati területeken is megszűnt a békés alkotómunka lehetősége; a várak megerősítése kötött le minden erőt. A sárvár-újszigeti nyomda két fontos kezdeményezését – a magyar nyelvű könyvkiadást és a népszerű metszetekkel való könyvillusztrálást – csak közel tíz évi szünet után folytatta az Erdélyben létesült új könyvsajtó, a kolozsvári Hoffgreff–Heltai-nyomda.¹

Aligha véletlen körülmények összejátszása folytán lett a magyar nyelvű könyvkiadás első központja éppen Kolozsvár, a legtöbb privilégiummal körülbástyázott erdélyi város. Fejlett és változatos kézműipara, szerteágazó kereskedelmi kapcsolatai révén a XVI. század második felében Kolozsvár lélekszámban is Erdély legnépesebb városa volt, és ami a könyvkiadásban a legkevésbé sem közömbös, polgárságának többsége mindinkább magyar, noha a kolozsvári könyvnyomtatás kezdeményezői maguk még szász eredetűek voltak.

A kolozsvári nyomdát nem Heltai Gáspár, hanem valójában Hoffgreff György alapította. Korabeli adatok tanúsítják, hogy Hoffgreff kolozsvári származású volt, és 1542 tavaszán Valentin Wagnerrel, a brassói nyomda Honterus utáni vezetőjével együtt iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1544 végén az újjászervezett brassói iskolában működhetett egy ideig mint Wagner beosztottja, és meglehet, hogy érdeklődése már ekkor a nyomdatársat felé fordult. Hoffgreff valószínűleg 1547 elején utazott ki újból, talán egyenesen Nürnbergbe, azzal a határozott szándékkal, hogy Kolozsvárott nyomdát alapít a humanista művelődés és a reformáció szolgálatára. Biztosra vehető, hogy előzőleg Kolozsvár tanácsánál tudakozódott, kap-e működési engedélyt, és hogy milyen könyvnyomtatási feladatokra, üzleti lehetőségekre számíthat. Nyomdaalapítási szándékához nemcsak a képzettség megszerzésére volt szükség, hanem felszerelésre is, amelyet valószínűleg valamelyik német városból szándékozott beszerezni. Tudnia kellett tehát Heltai Gáspár és társai bibliafordítói szándékáról és főleg a magyar kiadványok terveiről. Tisztában kellett lennie azzal, hogy jelentős mértékben ma-

gyar nyelvű könyvek kinyomtatására kell felkészülnie. Hoffgreff Nürnbergben Johann von Berg és Ulrich Neuber műhelyében tanult és dolgozott. Ottlétéről 1549 első felében van tudomásunk.

Hoffgreff, aki egyetemet végzett ugyan, de teológiai képesítést nem szerzett, Kolozsvárott független polgári vállalkozóként alapította meg és vezette műhelyét. Valószínűleg 1549 második felében tért haza, mert a kolozsvári officina berendezésének elkészítése, a betűöntés, a papír beszerzése, a segédek betanítása és számos egyéb előkészület bizonyára legalább fél évet igénybe vett. 1550 előtt aligha indulhatott meg a munka. Legkorábbi, pontosabban keltezett kiadványa, a *Ritus*² 1550 májusában jelent meg, Martinuzzi Fráter György, Erdély kormányzójának költségén. Úgy tűnik, hogy csak ezután, 1550 közepén társult Heltai Gáspárral: ettől kezdve 1552 végéig a kiadványokon mindkettőjük neve szerepelt. Társulásuknak anyagi, üzleti okai lehettek. Nem valószínű, hogy Hoffgreff utólag, Heltaival való társulása után szerezte be betűkészletének jelentősebb részét, hanem azt – bizonyára német földről hazatérve – már magával hozta. Több mecénásra és keletőbb művekre lett volna szükség ahhoz, hogy a nyomda költségei megtérüljenek. Ezt Kolozsvár német nyelvű híveinek első evangélikus lelkészétől, a reformáció ügyét a magyarok körében irodalmilag is támogatni kívánó, és írói ambíciókkal is rendelkező Heltai (Helth) Gáspártól várhatta.

Amikor Hoffgreff beszerezte betűkészletét (feltehetően matricák formájában), még egyáltalán nem dőlt el, hogy a magyar nyelvű szövegek nyomtatásához a fraktúr (esetleg a sárvár-újszigeti *Új Testamentum*³ használt bastard) vagy az antikva megfelelőbb-e. Már a Krakkóban készült magyar nyelvű nyomtatványok is az antikva irányába mutattak, de általánossá vált használatuk magyar nyelvű szövegekben nagyrészt éppen a Hoffgreff–Heltai-nyomda gyakorlatának köszönhető. A Hoffgreff által beszerezett betűkészletet túlnyomórészt antikva betűk alkották, jóval kisebb arányban fraktúr és kurzív típusok. Heltai társulásakor tehát ez a jórészt antikvakészlet – amely egyébként a latin szövegek nyomtatására volt alkalmas a korabeli, főleg itáliai gyakorlat szerint – már adva volt.

Heltai Gáspár kétségkívül lelkes terjesztője volt a reformációnak, maga is Wittenbergben tanult, ugyanakkor kitűnő üzletembernek is bizonyult. Hoffgreff nem csalódott Heltaiban az anyagi támogatást és a folyamatos munka lehetőségét, a

határozott, céltudatos könyvkiadói programot illetően.⁴ Valószínűleg 1550-ben történt megállapodásuk szerint Heltai Hoffgreffhez mint magánvállalkozóhoz társult, és így távol tartotta a nyomdát attól, hogy egyházi vagy városi üzemmé váljék, amint ez Brassóban vagy később Debrecenben történt. Heltai és Hoffgreff közös kiadványainak több mint a felét Heltai vagy fordította, vagy mint átdolgozó működött közre, tehát a szellemi vezetés már nagyon korán az övé volt. 1552 végén a két társ között az együttműködés megszakadt, ezután egy darabig egyedül Heltai kezén volt a nyomda, majd öt évig Hoffgreffén. Abban az öt évben (1553 végétől 1558 végéig), amikor a nyomdát Hoffgreff vezette, olyan jelentős kiadványok kerültek ki a sajtó alól, mint Tinódi Sebestyén *Cronicája*, vagy a Hoffgreffről elnevezett, ugyancsak magyar nyelvű énekeskönyv.⁵ Az előbbi kiadásának egyik fő mozgatója Nádasdy Tamás, a sárvár-újszigeti nyomda egykori tulajdonosa volt, aki megszerezte az engedélyt arra, hogy Tinódi a kötetet Ferdinánd királynak ajánlhassa. Ez és a Hoffgreff-énekeskönyv is kottanyomtatással készült, bár két különböző technikával. A krónikát fába metszett kottasorokkal,⁶ az énekeskönyvet szedett kottafejekkel, negyvenöt darabból álló öntött készlettel nyomtatták.⁷

A nyomda hírnevét Heltai Gáspár alapozta meg. Kiválóan ismerte olvasóközönsége igényeit, s gondja volt arra, hogy kiadványai érdeklődést keltő, ízléses kiállításban, tetszetős köntösben jelenjenek meg. Tőkéje növelése és azon keresztül vállalkozása függetlenségének biztosítása érdekében nagyobb anyagi befektetésektől sem riadt vissza. Nyomdája papírellátását biztosítandó, 1563-ban Kolozsmonostoron papírmalmot létesített.⁸

Írói és könyvkiadói tevékenysége kezdetén mindenekelőtt az erdélyi magyar protestáns egyház megerősödését kívánta elősegíteni; ezért szorgalmazta a Biblia és más vallásos művek magyar nyelvű közreadását. Minthogy a közönség szívesen fogadta a történeti elbeszéléseket, első sorban históriás énekeket, történeti műveket hozott forgalomba.

Heltai Gáspár halála után egy ideig szünetelt a nyomda, majd a nehézségek elhárítása után Heltainé vette át a műhely vezetését. Az özvegy eleinte talán anyagi nehézségek miatt, majd a közönségsiker fokozása érdekében népszerű művek kiadására tért át. Ennek a változásnak egyik oka bizonyára Báthory István fejedelem rendelete lehetett, amely megtiltotta a hitvitával foglalkozó könyvek kinyomtatását. Heltainé idejében bibliakiadások, magyar krónikák, vallásos művek helyett többségében külföldi széphistóriák magyar fordításai és magyar históriás énekek jelentek meg Kolozs-

várott. A nyomda tevékenysége a tipográfiai gondosság és díszítés szempontjából is hanyatlott.

Az özvegy halála után újabb változás állt be a nyomda kiadói programjában és könyvdíszítő gyakorlatában. Ifjabb Heltai Gáspár működésének első éveiben leginkább megrendelésre dolgozott. Később nagyobb lendülettel folytatta a históriás énekek és a szépirodalmi művek népszerű formában való kinyomtatását, ugyanakkor a könyvkiadás egyéb ágait sem hanyagolta el. Az ő irányítása alatt jó néhány értékes tudományos munka, tankönyv és vallásos mű is megjelent Kolozsvárott. A gyakorlott nyomdavezető fokozottabb igényessége a kiadványok külsején, gondosabb, díszesebb kiállításán is tükröződött.

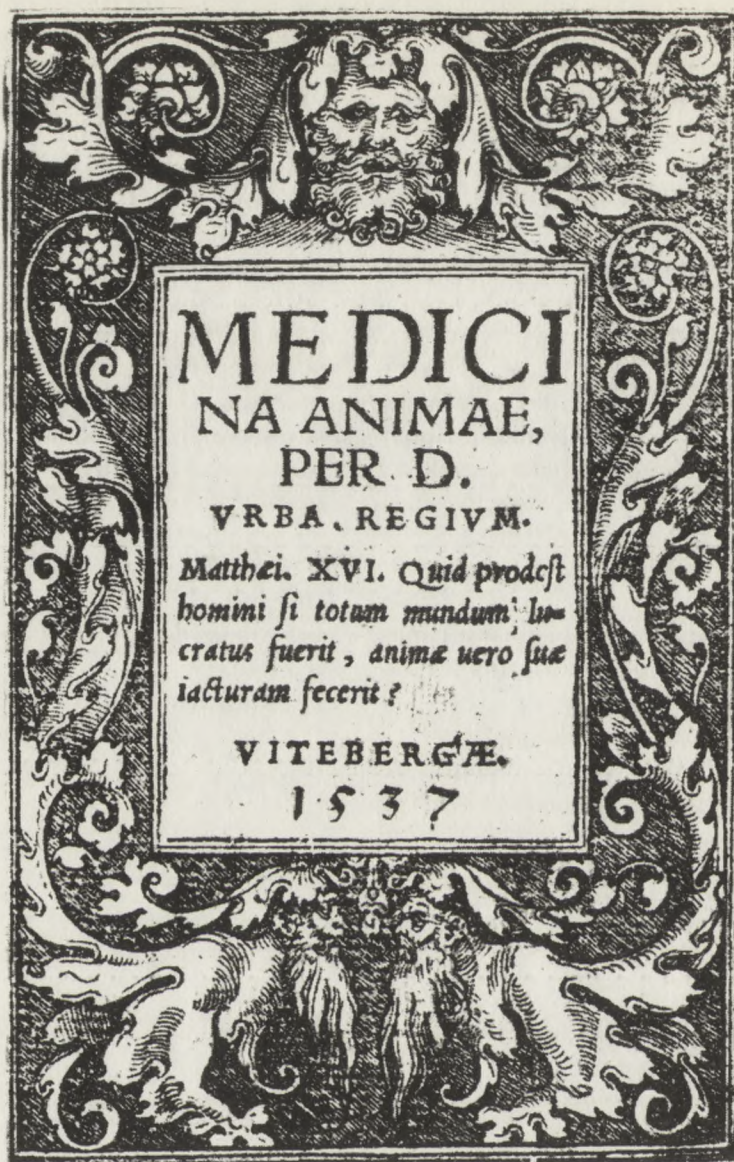
A kolozsvári nyomda 1559-ben, Hoffgreff halálával végérvényesen Heltai birtokába került. A nyomda XVI. századi tevékenysége a tulajdonosváltozások alapján három nagyobb korszakra tagolható. A vezetők egyénisége, törekvései szerint változott a kiadványok jellege és ezzel egyidejűleg a könyvek díszítésének módja és színvonala.

A nyomda első korszaka: Jacobus Lucius kolozsvári munkássága

A magyarországi könyvdíszítés szempontjából a kolozsvári nyomda működésének első korszaka – Hoffgreff és Heltai Gáspár önálló vagy közös vállalkozásának ideje (1550–1574) – a legfigyelemreméltóbb. A legszebb kolozsvári metszetek ebben az időszakban jelentek meg, s számszerűleg is igen jelentős volt már a nyomda könyvdíszállománya.⁹

A három iniciálékészlet közül jellegzetes díszítésükkel kitűnnek a nagyméretű (kb. 42×43 mm) iniciálék.¹⁰ A változatos felépítésű iniciálékban naturalisztikus és stilizált virág- és levélmotívumok, fantasztikus torzlények – sárkányfejen lovagló puttók, stilizált delfinek –, valószínűen ábrázolt madarak és zömök gyermekalakok képezik a díszítést. A különböző motívumok ügyes és dekoratív elrendezésével szemben a betűformák kevésbé sikerültek, diszharmonikusak. A betűk végeinek stilizálása arra mutat, hogy a fametsző magát a betűtestet is díszítményként kezelte, s ezért nem ragaszkodott a pusztán nemes arányaikkal ható, klasszikus szépségű betűtípusokhoz. A betűk elstilizálása azonban nemcsak a különben igen tetszetős kolozsvári iniciáléknál jelentkezett: a betűformák kialakításának sajátos, külön törvényeiről a XVI. században számos grafikus feledkezett meg.

A kolozsvári nyomda második iniciálékészletének¹¹ egyes darabjainál is eléggé szembetűnő a betűtest aránytalansága. Ezekben a lényegesen

14. Nikolaus Schirlentz wittenbergi nyomdásznak levelekből kinövő manókat ábrázoló fametszetű keretdísz

kisebb (24×25 mm), sávozott alapú iniciálékban különböző helyzetben ábrázolt gyermekalakok, torzlények, stilizált növények váltakoznak. A gyakran használt betűkből – E, M, A, I – négy-ötféle fametszet is készült ugyanebben a méretben. Harmadik iniciálékészletét 1560 körül szerezhette be a nyomda. Ezekben a 19×19 mm nagyságú iniciálékban¹² a betűtest arányai már kiegyensúlyozottabbak; a díszítést stilizált indák s közöttük meghúzódó faunhoz vagy szirénhez hasonló torzlények alkotják.

A Heltai Gáspár halála előtt használt fejlécek, záródíszek közül a Heltai-krónika¹³ feltűnően ízléses és finom záróléce emelkedik ki. A metszet kiegyensúlyozott felépítésénél, tiszta reneszánsz motívumainál és kolozsvári vonatkozásainál fogva egyaránt figyelmet érdemel. Középpontját egy tő-

ből kétfelé ágazó és virágban végződő, ritmikusan ívelődő akantuszinda foglalja el, amelyhez kétoldalt egy-egy azonos rajzú és méretű babérkoszorú csatlakozik. A jobb oldali koszorú a Heltai-nyomda első nyomdászjegyének motívumát, Kolozsvár címerét, a bal oldali a sajtó második nyomdászjegyét – a C. H. betűkkel közrefogott tudás fáját – zárja magába. A záróléc díszítőmotívumai olasz eredetűek. A babérlevelekből összeállított különféle koszorúk díszítőmotívumként való alkalmazása – antik mintára – az olasz kora reneszánsz művészetben alakult ki. Hasonlóképpen az akantuszlevél és -virág is a XV. századi velencei reneszánsz ornamentikával terjedt el Itáliában, majd Mátyás idejében Magyarországon is. A kolozsvári záróléc ezt a két olasz eredetű motívumot harmonikus könyvdísszé egyesítette.

15. Heltai Gáspár *Catechismus*ának címlapja a valószínűleg Wittenbergből származó kerettel (Kolozsvár, 1550)

A nyomda további öt korai záródíszje egyszerűbb, átlagosabb metszet. Három záródísz¹⁴ különböző elrendezésű, szimmetrikus felépítésű, fonatos díszítmény, kettő pedig¹⁵ sajátos, nehézkes és merev, stilizált indához, illetve ágak és virágok szövevényéhez hasonlít.

A korai kolozsvári kiadványokban a sajtó első nyomdászjegyének három változata maradt fenn.¹⁶ A nyomdászjegy babékoszorúban Kolozsvár címerét ábrázolja, a címer felett CLAVSEMBVRG felirattal. A babékoszorút a nagyméretű változatnál négy helyen puttófő, a két kisebb metszeten ugyanilyen elrendezésben kettős tulipánhoz hasonló levelek díszítik. A sötét keretet alkotó babékoszorúban a belülről stilizált levélornamentikával díszített, kecsesen ívelt címerpajzs és Kolozsvár címerének pártázattal lezárt három tornya rendkívül dekoratív összhatást eredményez.

A finom rajzú és metszésű nyomdászjegyek, a kivételes szépségű záródísz és a változatosan díszített, tetszetős iniciálék tiszta reneszánsz stílusa és kidolgozása azonos mesterkézre vall; az iniciálék stílusukat és díszítőmotívumaikat tekintve feltűnően hasonlítanak Hans Lufft wittenbergi nyom-

dász iniciáléihoz. Néhány wittenbergi és kolozsvári iniciálé szinte a megtévesztésig azonosnak látszik, más iniciálékban eltérő beállításban vagy más betűben ismétlődik ugyanez a motívum. Ilyen esetekben akár öntött díszekről is lehet szó.

A Lufft-nyomda a wittenbergi könyvillusztrálás kibontakozásában s Luther eszméinek közreadásában egyaránt fontos szerepet töltött be. Hans Lufft műhelyében jelent meg kivételes gondosságu reprezentatív kiállításban Luther első teljes bibliafordítása s még számos, a hitújítás eszméit terjesztő munka. A Lufft-nyomda az 1530-as, 1540-es években egész fametsző gárdát foglalkoztatott. Kiadványainak legszebb illusztrációit a wittenbergi fametszés vezető művészegegyénisége, idősebb Lucas Cranach készítette. A szerényebb díszeket a Cranach-műhellyel többé-kevésbé kapcsolatban álló grafikusok – ifjabb Lucas Cranach, Georg Lemberger, Hans Brosamer, Gottfried Leigel és Jacobus Lucius Transylvanus – metsztették. A kolozsvári könyvdíszekkel kapcsolatban elsősorban Lucius tevékenysége érdemel figyelmet.

Lucius Wittenbergben, Rostockban és Helmstedtben folytatott sokoldalú munkásságával,

könyv- és zeneműkiadói, művészi és öntvénygyártó tevékenységével a külföldi irodalom több ízben s elég behatóan foglalkozott. Ismeretes, hogy kiadványait általában Jacobus Lucius Sövenbürger vagy Jacobus Lucius Transylvanus néven bocsátotta ki, s többnyire saját metszeteivel díszítette. Emellett több fametszete jelent meg Johann Crato és a Rhau-nyomda *Icones-* és *Imagines-*kiadványaiban. Ezeket a katekizmusillusztrációkat és egyéb vallásos tárgyú metszeteiket rendszerint a Cranach-műhellyel kapcsolatban álló D. B. mester rajza után készítette. Fametszeteit I. L. C. T. betűkből – vagy e rövidítések valamelyikéből – és metszőkésből álló mesterjeggyel jelezte. 1556-ban már Wittenbergben önálló nyomdája volt; korai keltezett wittenbergi metszetei is ezekben az években, 1555-ben és 1556-ban készültek.

Lucius wittenbergi letelepedésének idejéről, korábbi tevékenységéről, ifjúságáról megbízható adatok nem ismertek: életének ezzel a korai szakaszával a külföldi és a hazai irodalom is csak feltévésszerűen foglalkozott. Fiatalkori munkásságára és a kolozsvári nyomdával való összeköttetésére az újabb kutatások derítettek fényt.¹⁷

Lucius és a kolozsvári könyvsajtó kapcsolatának kétségszű bizonyítéka a harmadik, sötét alapú kolozsvári iniciálékészlet.¹⁸ Ugyanezeket az iniciálékat a kolozsvári nyomdával egy időben számos külföldi könyvsajtó, köztük Lucius saját nyomdája is használta,¹⁹ ahogy a korabeli krakkói nyomdák is. A különböző városokban teljesen azonos formában alkalmazott iniciálék öntvényről készültek, s az is ismeretes, hogy azokat Lucius állította elő és továbbította nyomdásztársainak.

Az iniciáléöntvények azt bizonyítják, hogy Lucius 1560-ban összeköttetésben állt a kolozsvári nyomdával. Ez a kapcsolat azonban jóval korábban szövődött; már a nyomda megalapításakor fennállt. 1550-ben jelent meg a kolozsvári nyomda leggazdagabban illusztrált korai kiadványa, Heltai Gáspár *Catechismus minor*²⁰ című munkája, amelyhez Lucius hét fametszetet készített.²¹

A címlapkeret szeszélyesen ívelő levélornamentikájának maszkokkal való sajátos kombinációja azonnal elárulja a kompozíció wittenbergi eredetét. A díszítés alapmotívuma, a csipkézett, ívelő levélornamentika a keret felső lécében nagybajuszú, csigavonalba rendezett szakállú férfifejet fog közre, az alsó keretlécében viszont két szembenéző maszkban végződik. A keretdísz megtévesztésig hasonló előképét az 1530-as években Nikolaus Schirlentz wittenbergi nyomdász használta.²²

A kis könyv hat illusztrációjának mérete (88×65 mm), stílusa, kidolgozása azonos. Az illusztrációk népszerűen, az egyszerű emberek számára is érthető formában mutatják be a jeleneteket: általá-

ban kevés alak szerepel rajtuk, és a környezet is leegyszerűsített. A kissé naivul sommázó előadásmód a Mózeszt a Sínai-hegyen ábrázoló metszeten²³ a legszembetűnőbb: itt a térdelő Mózes mögött – a középkori tömegábrázolásokhoz hasonlóan – a zsidók csoportját a messze hátranyúló fejtetők tömege, a cselekmény színhelyét egy-két fa, szikla jelzi. A hasonlóképp szűkszavú Genézis-illusztráció széles körben elterjedt kompozíciós sémát követ: az Úr dicsfénnel körülvett alakját s mellette a teremtő kézmozdulata nyomán létrejött dolgokat bemutató világkorongot ábrázolja. Az egyik legkiegyensúlyozottabb kompozíció az imádságról szóló fejezet illusztrációja.²⁴ A középpontban Jézus sugárzónnal körülvett, felmagasodó alakja áll, s körülötte lépcsőzetes elrendezésben helyezkednek el a térdelő tanítványok. A keresztség illusztrációján boltíves helyiségben, díszes keresztelőkút körül rendeződnek el a jelenet résztvevői: a szertartást végző pap, jobbán nyitott könyvet tartó férfi, a medence másik oldalán egy fiatal nő és idősebb férfialak. A gyónásjeleneten egyszerű helyiség középpontjában foglal helyet a Luther vonásaira emlékeztető fiatal pap s az előtte térdelő, jellegzetes arctípusú férfi. A háttérben, padban ülő férfi figyeli a jelenetet. A legkevésbé sikerült kompozíció az úrvacsoraasztás illusztrációja,²⁵ amelynek háttérben a Kálvária-képpel díszített szárnyas oltár és az Utolsó vacsorát ábrázoló kép viszonya meglehetősen tisztázatlan.

A fametszetek a H. A. kézjeggyű német grafikus népszerű illusztrációi után készültek. H. A. mester fametszetei első ízben Luther énekeskönyvének 1545. évi kiadásában jelentek meg.²⁶ A világos felépítésű, közvetlen előadásmódú illusztrációk rendkívül népszerűek lettek, s gyakran másolták őket. A sorozat pontos másolatait 1555-től kezdve Jakob Bärwald lipcsei kiadó használta. A kolozsvári illusztrációk elég híven, de tükörképesen adják vissza ugyanazon jeleneteket. Eltérés inkább csak a bonyolultabb, több alakot egymás mögötti csoportokban összefogó kompozícióknál mutatkozik, mert a fiatal Luciusból az 1550-es években még hiányzott a reális térábrázolás biztonsága. A szereplők azonban a kolozsvári jeleneteken is valószerű beállításban és természetesen, életteljes mozdulatokkal vesznek részt a cselekményben. A legsikerültebb illusztráció a kolozsvári sorozatban is a Jézust tanítványai körében bemutató jelenet. Jézus és a tanítványok arctípusa kissé eltér a mintaképtől, de a jelenet bensőséges hangulatának visszaadásában, a tanítványok odaadó szeretetének és figyelmének változatos bemutatásában Lucius metszete nem maradt el H. A. mester illusztrációja mögött.

Hasonló fametszetekkel jelent meg 1558-ban a wittenbergi Crato-nyomdában Johann Hoffer

Icones Catecheseos et virtutum ac vitiorum illustratae numeris című munkája. A számos illusztrációval díszített kis könyv József és Putifárné-metszetét – a kettős mesterjegy tanúsága szerint – 1557-ben Lucius metszette D. B. mester rajza után. Nagler szerint a kötet többi illusztrációja is a két művész közös munkája.²⁷ A wittenbergi metszetek tanúsága szerint Lucius hét évvel később, fejlettebb rajz- és fametszői készséggel, biztosabb perspektívával újrametszette a már korábban is mintaképül használt népszerű illusztrációkat.

Lucius az 1550-es évek elején még nem volt kiforrott művész; kolozsvári illusztrációinak, címlapkereteinek kompozícióját rendszerint más mesterektől kölcsönözte. Tinódi Sebestyén *Cronica*jának²⁸ kézjegyével ellátott címlapkeretét is előkép után metszette. Az ízléses, szép keret²⁹ felső lécében puttófejben végződő stilizált levelek ívelődnek; az oldalléceket csipkézett levelekkel körülvett oszlopok alkotják. Az alsó léc domboldalra épült várral lezárt tájháttér előtt Sámsonnak az orozslánnal való küzdelmét mutatja be. A keretdísz idősebb Lucas Cranach közreműködésével készült előképét az 1530–1540-es években a wittenbergi Rhau-nyomda több ízben felhasználta.³⁰ A kolozsvári címlapkeret pontosan megegyezik Cranach metszetével, csupán az alsó lécen van egy – a wittenbergi metszeten még nem lévő – metszőkés fölé helyezett L betűből álló jegy: Lucius mesterjegyeinek egyik változata. A kolozsvári nyomda ezt a tetszetős címlapkeretét Heltai Gáspár *Agenda* című munkájában,³¹ Werbőczy István *Decretum*ának 1571. évi második kiadásában,³² valamint e mű első kolozsvári, latin kiadásában³³ ismételtelen felhasználta.

Lucius metszeteivel jelent meg az egyik leg szebb címlapú kolozsvári könyv, a *Ritus explorandae veritatis*.³⁴ A Várad Regestrumot tartalmazó fontos történeti forrásmű kivételes ízléssel és tipográfiai gondossággal elrendezett, változatos betűtípusokkal szedett címlappal került forgalomba. A cím első szavát kiemelő, stilizált levelekkel és középen puttófejjel díszített keret³⁵ Lucius igénytelenebb metszeteihez tartozik, de itt a mesterjeggyel – a babérkoszorús kolozsvári címerrel – együtt szerves része a címlap vonzó esztétikai hatásának. A két metszet együttes alkalmazása arra vall, hogy a *Ritus*-címlap díszítéséhez krakkói nyomtatványok adhatták az ötletet. A krakkói Ungler-nyomda több kiadványát – köztük Gregorius Shamotuliensis *Processus iurius brevior* című munkájának 1531. évi kiadását – két hasonló rendeltetésű és felépítésű fametszettel díszítette. Ismeretes Florian Ungler nyomdájának az a fametszete is, amely – a kolozsvári nyomdászjegyhez hasonlóan – babérkoszorúban a város címerét ábrázolja.

A kolozsvári nyomdászjegy és keretdísz részleteiben lényegesen eltér a krakkói fametszektől; a *Ritus*-címlap díszei fejlettebb dekoratív érzékről tanúskodó, harmonikusabb fametszetek.

Lucius kolozsvári könyvdíszzeivel mutat rokonságot Tinódi Sebestyén címere,³⁶ amely első ízben a Tinódi-krónikában jelent meg.³⁷ A címerpajzs formájában és peremkiképzésében szinte teljesen megegyezik a *Ritus*-címlapon alkalmazott mesterjegy címerével. A címer balról szablyát markoló, jobbról lantot – illetve kobzot – tartó kézfejet ábrázol, felső részében Tinódi nevének kezdőbetűivel jelzett, keskeny szalag ívelődik. A fametszetes címer több részletében eltér Tinódi címer- és nemeségkérő folyamodványának címertervezetétől. Hasonlóképpen nem követi az 1553. augusztus 25-én, Bécsben kiállított nemeslevél címerleírását sem. A nemeslevél és a címertervezet szerint a címerpajzs oromdísz és orrjegy nyugszik, maga a pajzs kettéosztott, de sem az S. T. betűs szalag, sem a lantot tartó kar nincs ábrázolva. Csupán abban egyezik meg a két címer, hogy a balról benyúló kézfej nem a markolatnál, hanem a pengénél tartja a szablyát. A címet első ízben ismertető Szádeczky szerint a szablyát markolaton felül fogó kéz Tinódi harcos voltának jelképe, s bal kezének – Dombóvár körüli sebesülésekor szerzett – „nehéz seb”-ére emlékeztet.³⁸

Heltai Gáspár kiadványaiban további két olyan metszet van, amelyet minden valószínűség szerint Lucius készített. Az egyik az a finom, részletező technikájú, egész oldalas Genézis-kép, amely Heltai Gáspár, Ozorai Imre, Vizaknai Gergely és Gyulai István négy terjedelmes kötetben közreadott bibliafordításának egyetlen illusztrációja.³⁹ Mint Lucius legtöbb kolozsvári metszete, ez is külföldi mintaképet követ: a Luther-Biblia 1534. és 1541. évi wittenbergi kiadását díszítő, azonos tárgyú fametszet tükörképes kicsinyített másolata. A wittenbergi Genézis-kompozíció az 1537. évi prágai Bibliában is megjelent.

A Luciustól származtatható másik fametszet Heltai Gáspár 1575-ben megjelent *Chronicájának*⁴⁰ a keretdísz. Ez sem önálló kompozíció.⁴¹ Előképét 1530-ban Heinrich Gran hagenai nyomdász *Concordantiae Maiores Sacrae Paginae, quam Bibliam vocant* című kiadványában használta. A fametszet a korábbi kolozsvári címlapkeretekhez – a Heltai-katekizmus és a Tinódi-krónika keretdíszéhez – hasonlóan a wittenbergi Cranach-iskola modorára emlékeztet. Az oldallécek levelekkel díszített oszlopain tojásfrízzel lezárt timpanon nyugszik, amelyet stilizált levélornamentika közé helyezett váza tölt ki. Az alsó lécen levéltestű, emberfejű torzlények között mindkét kezében egy-egy címet tartó puttó áll. A hagenai metszeten a két címer

Heinrich Gran mesterjegyének elemeit – a hagenai rózsát és a gabonaszárra helyezett, keresztbe fektetett kettős horgot – zárja magába. Lucius tükröképesen és némileg leegyszerűsítve másolta át a kompozíciót, az alsó lécz két címerpajzsát pedig – Heinrich Gran címerét elhagyva – sötét felülettel alakította.

A Heltai-krónikát a címlapkereten és a kolozsvári nyomda két mesterjegyével lezárt reneszánsz zárólécen⁴² kívül még egy illusztráció díszíti.⁴³ Az 1574-ben keltezett fametszet Mátyás királyt udvari emberei körében, magas trónszéken ülve, fején koronával, jobbában országalmával ábrázolja.⁴⁴ A trón két oldalán elhelyezkedő előkelőségek alig vehetők ki a vízszintes sávozással lezárt semleges háttérből. A trón felett lebegő – és a IVSTE IVDICATE REGES feliratú mondatszalogot tartó – két angyal alakját is merev és zavaros vonalvezetés torzíja el. A feltűnően kezdetleges illusztrációt már nem Lucius, hanem egy nálánál jóval szerényebb képességű ismeretlen mester metszette. A szép reneszánsz záróléc stílusa s több részlete Lucius egyéb metszeteivel – a nyomda első mesterjegyével és Tinódi fametszetes címerével – mutat szoros kapcsolatot. A címlapkeret és a záróléc nem a *Chronica* megjelenése előtt, hanem az 1550-es évek elején készülhetett, s Heltai tarthatta fenn ezeket a reprezentatív metszeteket élete egyik fő műve, „a nagy munkával és nagy nehezen” összeállított *Chronica* díszítésére.

Minthogy a legszebb korai kolozsvári fametszetek mind Lucius művei, felettébb izgalmas az a probléma, honnan származott és hogyan került kapcsolatba a kolozsvári nyomdával. Ifjúkoráról nincsenek adataink. A külföldi irodalom szerint 1530 körül, valószínűleg Brassóban született. Brassói származásának tartotta Czákó Elemér is, aki a magyar irodalomban első ízben foglalkozott Lucius külföldi munkásságával, de a kolozsvári nyomtatványokban alkalmazott fametszeteit és a nyomdához fűződő kapcsolatát nem ismerte. Czákó szerint Lucius Heltaival és Abádival együtt járt a wittenbergi egyetemre, neve azonban nem szerepel a magyarországi egyetemi hallgatók nyilvántartásaiban. Gulyás Pál, Lucius származását kutatva, I. L. C. T. betűkből álló kézjegyéből indult ki, s arra a megállapításra jutott, hogy a monogram C betűje egyképp jelentheti Nagyszeben (Cibinium) és Brassó (Corona) latin nevét. Fitz véleménye szerint a mesterjegy C betűjén Kolozsvár latin neve (Claudiopolis) is érthető.⁴⁵

A kérdés vizsgálatát megnehezíti, hogy a Heltai-nyomda belső életéről, személyzetéről nem ismerünk megbízható adatokat, s ilyen korai időből Kolozsvárnak nincsenek anyakönyvei sem. A kolozsvári adórajstromok, tanácsi és bírósági jegyző-

könyvek bejegyzéseiben sem Lucius neve, sem a Lucius családnév nem fordul elő. Jakó Zsigmond megállapítása szerint a latinizált családnév a kolozsvári szászság körében sokkal kevésbé volt használatos, mint például Szebenben vagy Brassóban. Lucius kolozsvári származása tehát kevésbé valószínű. Több érv szól Brassó városa mellett. Amennyiben Lucius 1555 előtt nem járt Wittenbergben, hanem a kolozsvári nyomda szolgálatában kezdte fametszői munkásságát, akkor a fametszést valahol szülőhazájában kellett elsajátítania, mert a kolozsvári metszetek nem képzetlen műkedvelő, hanem gyakorlott, jó ízlésű, csak még éppen nem eléggé önálló művész munkái. Kolozsvárra a XVI. század első feléből nem ismerünk fametszőt; Brassóban, Honterus nyomdájában viszont mind a fametszést, mind a könyvnyomtatás mesterségét elsajátíthatta. Honterus révén könnyűszerrel kapcsolatba kerülhetett a kolozsvári nyomda első éveiben oly fontos funkciót betöltő Hoffgreff Györggyel is. Mindez azonban csak feltevés: Lucius kolozsvári és wittenbergi kapcsolatainak kialakulását csak a jövő kutatásaitól remélhető adatok birtokában lehet majd megnyugtatóan tisztázni.

Bár Lucius kolozsvári metszetein túlnyomórészt idegen mintaképekre – wittenbergi és krakói fametszetekre – támaszkodott, művei mégis határozottan elkülönülnek a későbbi kolozsvári díszektől: harmóniára törekvés, világos vonalvezetés, azonos fametszői technika jellemzi őket. Fametszeteit – mint azt a Tinódi-féle *Cronica* címlapkerete s az iniciálék is bizonyítják – kétségtelen wittenbergi megtelepedése után is használta a kolozsvári nyomda; sőt az öntvények tanúsága szerint a Heltai-műhely újabb könyvdíszeket is beszerzett a wittenbergi lehetőségek között gyorsan érvényesülő Jacobus Luciustól.⁴⁶

A nyomda korai időszakában készülhetett az a kisméretű újszövetségi metszetsorozat,⁴⁷ amelyet elsősorban a perikopás könyvek (bibliarészletek) gyűjteménye: evangélium és lecke) illusztrálására használtak és amelynek nyolc darabja Heltai *Evangéliumok és epistolák* című munkájának második kiadásában maradt fenn.⁴⁸ A kolozsvári sorozat más darabjait később ifjabb Heltai Gáspár alkalmazta a *Magyar Arithmetica* 1591. évi⁴⁹ és a *Cisio* 1592. évi kiadásában,⁵⁰ Vásárhelyi Gergely 1599. évi katolikus katekizmusában,⁵¹ legnagyobb számban azonban az *Evangéliumok és epistolák* sokáig lappangó, majd újabban előkerült harmadik, 1593-as kiadásában találhatók.⁵² Ezzel a ma ismert kolozsvári evangéliumi képecskék száma negyvenötre emelkedett.⁵³ Az iniciálé nagyságú illusztrációk Hans Sebald Beham nürnbergi művész azonos tárgyú és csaknem azonos méretű fametszeteit követik,

amelyek egy kétszázharminchárom darabból álló nagy sorozatot alkotnak. Beham illusztrációsorozata a Luther-féle Újtestamentum-fordítás 1526. évi nürnbergi kiadásában jelent meg, s rövid idő alatt Európa-szerte ismertté vált.

A XVI. századi hazai nyomdák közül a kolozsvári, a Hoffhalter-, a Manlius- és a nagyszombati Telegdi-nyomdának voltak Beham sorozatát másoló evangéliumi képsorozatai, mindegyikük Beham rendkívül népszerű munkájának nyomdánként eltérő másolata. Közülük legkorábbi az 1557–1574 közé tehető kolozsvári Hoffgreff-Heltai-féle sorozat. A képsorozatokkal Borsa Gedeon foglalkozott⁵⁴ részletesen, aki megállapította, hogy a negyvenöt kolozsvári metszetből huszonnégy azonos helyzetű másolata a megfelelő Beham-metszetnek, húsz pedig tükörkép helyett, egy esetben pedig a kompozíció jelentős megváltoztatása miatt nem volt lehetséges ennek meghatározása. A metsző azon fáradozott, hogy a – talán számára túlságosan bonyolult – kompozíciókat leegyszerűsítse. Így nem ritka az eredetihez képest egy-két személy elhagyása, de kompozíciós változtatások is megfigyelhetők, például térdelő alak helyett álló alak, csúcsíves ablak helyett egyszerűbb, négyszögletes ablak stb. Legérdekesebbek azok a részletek, amelyek az eredetihez képest új elemeket is tartalmaznak: az üres tájba beillesztett fa, vagy az előtérben több ízben elhelyezett apró kövek (amelyek akár mesterjegyként is értelmezhetők), fa előtt címer, amelynek közepén E betű látható. Ugyanez az E betű új elemként még egyszer feltűnik egy szalagon, az 1552-es évszámmal együtt (a sorozat első képén, amely az Ecce homo jelenetét ábrázolja).⁵⁵

Mindebből következik, hogy a másolat készítője maga is tehetséges volt, aki sok találékonysággal végezte munkáját, még ha Beham képességeit nem is érte el. A kolozsvári fametszetsorozat a Beham-féle mű másolataként a két képen is látható évszám alapján 1552-ben keletkezett. Idősebb Jacobus Luciushoz azonban aligha köthető, mert az általa monogramként alkalmazott iniciálék – I. L. C. T. és L – nem lehet összefüggésbe hozni az említett, néhány kolozsvári metszeten szereplő E betűvel. Egyelőre tehát nem oldható meg a rajzoló és a metsző személyének kérdése.

Heltai Gáspár kiadványainak illusztrációitól tárgyában és stílusában is merőben eltér az a három metszet, amely Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata *Refutatio* című munkájának Kolozsvárott megjelent, 1569. évi kiadásában maradt fenn.⁵⁶ Az első metszet egy Szentháromságot jelképező háromarcú, trónoló férfit ábrázol, amint pajzsot tart maga elé. A pajzsban lévő ábra – a Patert, Filiust, Spiritus Sanctust, valamint a három

személyt egyesítő Deust jelképező – medailonokkal és a közöttük lévő lépdelő, három hajfonatú fiatal nőt ábrázolja, fején pápai koronával, vállán palliummal, kezében kereszttel és világ-gömbbel. A Lycisca felirat szerint ez az ábrázolás Claudius császár Lycisca néven elhíresült felesége, Valeria Messalina képében gúnyolja a római egyházat. A harmadik metszet a Szentháromság-ábrázolásoknak a XIII. század óta elterjedt, majd VIII. Orbán pápa által eretneknek nyilvánított típusához tartozik: a világot jelképező gömbön egy trónoló, háromarcú férfialakot ábrázol, akinek végtagjai három-három kézben, illetőleg lábfejen végződnek. A metszet felirata mintaképként egy krakkói templomi ábrázolásra hivatkozik.

A három metszet aligha készült Kolozsvárott. Ha Magyarországon metszették őket, akkor mesterük leginkább Hoffhalter Rafael lehetett, akinek hasonló jellegű és feliratú Szentháromság-metszetei az előző években jelentek meg a gyulafehérvári nyomda nagy felháborodást keltő unitárius kiadványaiban.

A kolozsvári nyomda második korszaka: özvegy Heltai Gáspárné és a népszerű illusztrált kiadványok

A kolozsvári könyvsajtó XVI. századi működésének második korszakában, Heltainé nyomdavezetői tevékenységének idejében (1575–1582) Heltai *Catechismus*ához vagy *Chronicá*jához hasonló díszes kiállítású könyv nem jelent meg Kolozsvárott; a metszetállomány azonban ezekben az években is gyarapodott néhány illusztrációval és könyvdísszel. Valószínűleg ekkor készült a negyedik kolozsvári iniciálékészlet. Ennél a típusnál (30×30 mm) sávozott háttérből erőteljes körvonallal rajzolódik ki a fehér betűtest és az iniciálék díszítő állatok alakja.⁵⁷ A fametsző a rendelkezésre álló négyszögű mezők változatos kitöltése s a különböző állatok sajátosságainak jellemzése érdekében gyakran alaposan eltorzította a betűformákat, egyes állatokat azonban meglepő valószerűséggel, élethűen ábrázolt. A sorozat bizonyára német előképek után készült: az iniciálék többségét ugyanis olyan állat képe díszíti, amelynek német neve azonos betűvel kezdődik.

A Heltainé idejében közreadott széphistória-kiadások a népszerű olvasmányok közé tartoztak. Ezek a néhány lapból álló füzetek rendszerint művészi szempontból kevésbé érdekes, naivul elbeszélő, szemléltető metszetekkel jelentek meg. E korszak legvonzóbb illusztrációja a *Salamon és Markalf* címen ismert első magyar nyelvű, tréfás népkönyvet díszíti.⁵⁸ Az S. G. C. betűkből álló kézjeggyel jelzett, 1577-ből keltezett fametszet⁵⁹ nem-

csak a három főszereplőt állítja a néző elé, hanem a történet egész színterét aprólékos részletezéssel mutatja be: Salamon király, emeletes kastélya kerítéssel körülvett, kövezett udvarában, baldachinos trónján ülve fogadja a fegyveres katona kíséretében eléje járuló, furcsa külsejű házaspárt. Markalf alakján szinte semmi sem hiányzik a szövegben felsorolt torz ismertetőjegyekből. Esetlen és furcsa lény Policana asszony is, bár az ő megjelenítése sokkal kedvezőbb. Az ügyes kompozíció hatását számos életteltjes, valószínű részlet fokozza. A kastély kéményei füstölnek, az udvar végében álló fára madarak készülnek leszállni, a kíváncsi szolgálóleány fejét kidugva figyeli a jelenetet. A művész a szereplők testi sajátosságait, lelkiállapotát s az esemény komikumát oly ügyesen érzékelteti, hogy az egész képből tréfás hangulat árad.

Salamon és Markalf históriája külföldön már a XV. században kedvelt olvasmány volt. A XV. századi német kiadások illusztrációi többnyire csak Salamon királyt és Markalfot ábrázolják. Schramm megállapításával ellentétben Markalf és Policana áll egymással szemben abban az S iniciálében, amely Heinrich Knobloch-ter strassburgi ösnyomdász *Salamon és Markalf*-kiadásának egyetlen díszjele.⁶⁰ A kolozsvári fametszethez közelebb áll az 1496. évi ulmi Zainer-kiadás illusztrációja, amely Salamont, Markalfot és feleségét mutatja be. A kolozsvári metszet környezetrajzával és a tréfás történet hangulatának, vaskos humorának érzékeltetésével hívebben tükrözi a népkönyv mondanivalóját, mint az említett korai külföldi illusztrációk. Mesterünk fejlettebb, XVI. századi külföldi illusztrációt használhatott mintaképül.

A legtöbb népszerű kolozsvári kiadvány illusztrációja azonos tárgyú külföldi nyomtatványok fametszetei után készült. Waldapfel József, Ponciánus császár népszerű históriájának kiadásait kutatva, egyetlen német népkönyvben hat kolozsvári illusztráció előképét ismerte fel.⁶¹ Legújabb ismereteink szerint még további két kolozsvári metszethez is ugyanez a népkönyv szolgáltatva a mintaképet. Ezek a fametszetek özvegy Heltainé, ifjabb Heltai Gáspár és a XVII. század első felében a műhely élén álló Abruji György különböző tárgyú, népszerű nyomtatványaiban maradtak fenn. Nyilvánvaló, hogy a nyolc illusztráció nem ezekhez a korban és tárgyban igen eltérő munkákhoz, hanem egy ma már egyetlen példányban sem ismert kolozsvári Ponciánus-kiadáshoz készült. A Ponciánus-históriának ezt az elveszett magyar változatát idősebb Heltai Gáspár valószínűleg 1571 és 1574 között dolgozta át a *Die sieben weisen Meister* néven ismert német népkönyv 1565. vagy 1570. évi frankfurti kiadása alapján. Idősebb Heltai Gáspár életének utolsó éveiben készülhet-

tek tehát a magyar változat díszítéséhez metszett, s később több ízben felhasznált illusztrációk is.

A sorozat két darabja a XVI. században oly kedvelt Fortunatus-história kolozsvári magyar nyelvű kiadásában maradt fenn.⁶² A széphistória II. fejezetének illusztrációja a *Die sieben weisen Meister* 1565. évi frankfurti kiadásának első szövegképét követi. A mozgalmas kompozíciójú metszet négytagú társaság lakomáját ábrázolja.⁶³ Kis mérete ellenére viszonylag fejlett perspektívával érzékelteti a térvizonyokat, életteltjes mozdulatokkal jellemzi a szereplőket. A lakoma résztvevőinek előkelő kimértséget, a zenészek igyekezetét s a felszolgáló legények buzgalmát, sürgését egyaránt kifejezésre juttatja. Ugyanez a közvetlen előadásmód jellemzi a história IV. fejezetének várból távozó lovagokat ábrázoló illusztrációját,⁶⁴ amely eredeti formájában, a frankfurti népkönyvben, Ponciánus császárnak fiával való találkozását szemlélteti. Mindkét kolozsvári metszeten tükörképesen ismétlődnek a frankfurti népkönyv jelenetei, ami azzal magyarázható, hogy a fametsző közvetlenül a dúcra másolta át az előkép figuráit. Az ügyesen gazdálkodó kolozsvári nyomda a két hangulatos metszetet későbbi kiadványaiban ismételtelen felhasználta.

A Fortunatus-história címlapmetszete méreteiben és kivitelében is eltér az előbbi két illusztrációtól. Ez a jelenet – az időben egymástól távol eső eseményeket közös kompozícióban ábrázoló középkori festményekhez hasonlóan – az elbeszélés három fő mozzanatát sommázza.⁶⁵ A háttér Fortunatus szökését mutatja be a flandriai gróf kastélyából. Az előtér bal oldali jelenete az oroszlánvaló küzdelmét, jobb oldali csoportja pedig Fortuna istenasszonnyal való találkozását szemlélteti. Bizonyosra vehető, hogy a metszet a Fortunatus-história valamelyik német kiadásának illusztrációja után készült, mert a mélybe nyúló tájba helyezett három jelenet közös képbe való összefogása, vagy Fortuna istenasszony divatos öltözetének önálló ábrázolása semmiképpen sem tulajdonítható az illusztráció szerény képességű fametszőjének.

A frankfurti Ponciánus-kiadás illusztrációi után készült kolozsvári metszetek egyikét használta fel 1578-ban özvegy Heltainé Szegedi Veres Gáspár *Szép rövid história két nemes ifjaknak igaz barátságokról* című széphistóriájának díszítésére.⁶⁶ Az eleven kompozíciójú jelenet hátrakötött kezű ifjú kivégzésre vezetését szemlélteti, bemutatván a háttérben a bitófát, az elítélt mellett a vigasztaló barátot s a fegyveres kíséret tagjait.⁶⁷ A naiv, elbeszélő jellegű illusztráció a metszetek eredeti rendeltetésüktől eltérő felhasználásának érdekes példája. Eredetileg Ponciánus császár fiának kivégzésre vezetését ábrázolta, a kolozsvári széphistóriában vi-

szont Gisippus megpróbáltatását eleveníti meg az egyszerű olvasók számára. A kolozsvári fametsző tükörképesen s némileg módosítva adta vissza a jelenetet: a főhőst kalap nélkül s fiatalabbnak ábrázolta, a két kísérő alakját pedig egymás mögött menetelő katonák tömegévé alakította. A metszet ma ismert, kopott lenyomatán a szereplők arckifejezése és a kísérők alakja alig kivehető.

A Telamon királyról szóló széphistória 1578. évi kiadásának⁶⁸ címképe ugyancsak a frankfurti népkönyv egyik illusztrációját követi. A metszet bal oldalán díszes köpenyt s koronát viselő zord királyi alak áll, aki elé előkelő öltözetű udvari ember rettegő fiatal nőt vezet. A jelenet eredetileg Ponciánus császár feleségének hatodik példáját illusztrálta a rút király s a szépséges feleségét áruba bocsájtó udvaronc bemutatásával, de a Telamon-história drámai cselekményének szemléltetésére is megfelel. Ez esetben a királyi alak a gögös és kegyetlen atyát, Telamon királyt, a vele szemben álló pár pedig Diomédész királyfit s ifjú mátkáját jelképezi. Így lett ugyanaz a fametszet egyszer az erkölcstelen, kapzsi férj, máskor a jegyesét a halálba is követő férfihiúság illusztrációja. A kolozsvári fametsző lényeges változtatás nélkül, ismét egyenesen a dúcra másolta át a mintaképül használt frankfurti jelenetet.

A XVI. századi széphistória-kiadások fametszei általában nem igényes műértők gyönyörködtesére készültek; csupán az illusztráció érdeklődést keltő és szövegmagyarázó feladatának kívántak megfelelni. Ugyanezt a célt szolgálta Guilelmus Misocacus *Prognosticon*jának 1578. évi kiadásában az új kométa feltűnését ábrázoló illusztráció.⁶⁹ A kis nyomtatványban kétszer is felhasznált metszeten csodálkozó gyermek figyelmezteti a beszélgetésbe merült falusi embereket a fallal megerősített vár felett megjelenő üstökösre.⁷⁰

Melius Juhász Péter 1578-ban közreadott *Herbarium*ának címlapmetszete⁷¹ Adam Lonicer frankfurti orvos *Kräuterbuch*jának négy illusztrációja után készült.⁷² A *Kräuterbuch* 1577. évi frankfurti kiadásának növényeket válogató nőalakját (A₁a lap) követi a kolozsvári metszet hasonló munkát végző falusi asszonya. Az előtér bal oldalán lévő kemence a *Kräuterbuch* B₂b levelén lévő metszet tükörképe. A frankfurti kiadvány „Von Bauung der Gärten und Pflanzung der Bäume” című fejezetének első metszete volt a harmadik előkép. S végül a *Kräuterbuch* pompás patikajelenete adhatta az ötletet a kolozsvári metszet patikaábrázolásához. Az S. J. R. betűkből képzett kézjegyet használó kolozsvári metsző a nagyszerű frankfurti illusztrációknak csak egy-egy részletét vette át. A gyógynövények termelését, válogatását, szárítását és felhasználását naiv egyszerűséggel szemlél-

tető négy jelenetnek egyetlen kompozícióban való egyesítését elég ügyesen oldotta meg: a részletek reális érzékeltetése azonban felülmúlta képességeit. Figurái merevek, esetlenek; az előképek szépségének nyoma sincs metszetén.

A Heltainé idejében készült, illetőleg felhasznált kolozsvári metszetek sorát Báthory István lengyel király címere zárja le, amelyet Gyulai Pál *Commentarius rerum, a Stephano rege, adversus magnum Moschorum Ducem gestarum, Anno 1580* című munkájában alkalmazott a nyomda.⁷³

*A kolozsvári nyomda harmadik korszaka:
ifjabb Heltai Gáspár*

Ifjabb Heltai Gáspár idejében (1584–1600) új lendületet kapott a kolozsvári könyvdíszítés. A gyors egymásutánban nyomtatott könyvek változatos kiállításához a régi fametszetkészlet nem volt elégséges. A széphistóriák kiadásához természetesen új illusztrációkra volt szükség; egyidejűleg az iniciálé- és záródíszállomány is új metszetekkel gyarapodott. Ebben az időszakban szerezhette be a nyomda ötödik iniciálékészletét.⁷⁴ A ritkán használt figurális díszű iniciálék közül kettő párviadalt, a harmadik ökrösszekeret ábrázol. Ugyanennek a sorozatnak egy negyedik darabja még 1623-ban is használatban volt a kolozsvári Heltai-nyomdában.⁷⁵ Hasonló iniciálékat alkalmazott Kölnben a Walther Fabritius és Johann Gymnich cég Iustinus *Ex trogo Pompeo historia* című művének 1567. évi kiadásában.

Az új fejlécek és záródíszek többségét Baranyai Decsi János *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* című munkájának 1593. évi kiadásában⁷⁶ alkalmazta első ízben a kolozsvári nyomda. A legszebb záróléc⁷⁷ közepén puttót és szimmetrikus elrendezésű, volutákat tartó faunokat ábrázol. Hasonló, de finomabb kivitelű fejléctet használt Hoffhalter Rudolf 1584-ben egyik debreceni, 1585-ben pedig egyik váradi kiadványában.⁷⁸ A másik két új fejléc volutaszerűen szétágazó levélpárból áll.⁷⁹ A két metszet csak annyiban tér el egymástól, hogy az egyiket középen puttófej díszíti.⁸⁰

A *Syntagma* néhány példányában a szerző egész lapot betöltő, fametszetű arcképe is megtalálható a kötet elején.⁸¹ A kép nyugati divatú öltözékben, magas, fodros gallérral ábrázolja a tudóst. A keret felső sarkait volutás díszítés tölti ki. Meglehet, hogy a metszet nem itthon készült, a nyomtatás azonban biztosan Kolozsvárott, tekintve, hogy a kép fölötti szöveget: „Vera effigies Ioannis Decii Baronii” a Heltai-nyomda betűivel szedték. Ez az egyetlen, Magyarországon sokszorosított arckép a XVI. századból.

Szembetűnő a nyomda záródíszjeinek gyarapodása; e korszak kiadványaiban tizenkét, korábban valószínűleg nem használt záródísz van.⁸² A finom rajzú, arabeskszerű záródíszek többsége bizonyíthatóan öntvényről készült. Feltételezhetően a Luciusból beszerzett sokszorosított könyvdíszek is, amelyeknek nem azonos, csak hasonló változatai ismertek. A díszek közti kisebb eltérések a használat közben beállott kopás, görbülés, rongálódás következményei lehetnek. Az is valószínű azonban, hogy a gyakran keresett díszek sokszorosításához Luciusnak idővel újabb fametszetet kellett készítenie, s az új dúcok eltéréseinek következtében különbözőek az öntött díszek s azok lenyomatai.

Ifjabb Heltai Gáspár új nyomdászjegyet⁸³ is metszetett, amely volutákkal, puttófókkal, gyümölcs- és levélcsomókkal díszített téglalap alakú keretben a tudás fáját ábrázolja.⁸⁴ Az első nyomdászjegy két-dimenziós dekoráció jellegével szemben ez a mesterjegy képszerű hatásával és bonyolultabb felépítésű keretének plasztikus kidolgozásával fejlettebb művészi törekvéseket képvisel.

Hasonló jellegű címlapmetszettel jelent meg Baranyai Decsi János *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* című munkájának 1593. évi kiadása.⁸⁵ A címlapdísz EX PACE VBERTAS feliratú ovális belső terében balról benyúló kar vázába helyezett olajágot tart. A jelképes ábrázolást itt is volutákkal és gyümölcsfüzerekkel díszített téglalap alakú keret zárja közre.

A kolozsvári nyomda harmadik, hasonló típusú címlapmetszetét G. C. mester készítette Enyedi György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című munkája számára.⁸⁶ A téglalap alakú metszet – EX BELLO PAX – EX PACE VBERTAS köriratú – belső mezőjében trófeák között bőségszarut és babérlevelekkel körülfont kardot tartó Fortuna áll.⁸⁷ A medaillon két oldalán sávozott alapon, delfinfejből kinövő reneszánsz indadísz ívelődik. A sötét háttérből kivillanó, kecsesen hajladozó indadísz s a Fortuna szélről lobogtatott ruházatának érzékelte-tése G. C. mester ilyen mértékben ritkán érvényesülő legjobb kvalitásait mutatja.

G. C. mester sokkal kezdetlegesebb metszetével jelent meg 1599-ben Adami Jánosnak *Az igaz, jámbor és tökéletes barátságról való éneke*.⁸⁸ A lapnagyságú illusztráció három szimbolikus alak és számos felirat segítségével az idők változásától és a szerencse forgandóságától független barátságot szemlélteti. A lépő helyzetben, háromnegyed nézetben ábrázolt, lobogó hajú, felhasított mellkasú női akt Amicitia-t, a bal oldali, gömbön lebegő ruhátlan nőalak Fortunát, a jobb oldali, földön heverő, koronás férfi pedig Craesust (=Croesus) jelképezi.⁸⁹ A G. C. mester kézjegyével jelzett ábrázolás merőben más vonásokat mutat, mint akár

a Salamon és Markalf-illusztráció, akár az Enyedi-kötet allegorikus címlapdíszje. A metszet valószínűleg olasz előkép után készült, s a kevéssé önálló G. C. mester az idegen művész rajz- és fametszői modorát is híven utánozta.

Sokkal részletesebb, árnyaltabb kidolgozás jellemzi azt a három Szibilla-ábrázolást, amely Csáktornyai Mátyás *Régenten a római főasszonyoknak ... perldések* című széphistóriájában jelent meg.⁹⁰ A címlapmetszet a Sybilla Delphica,⁹¹ az utolsó levél két fametszete pedig a Sybilla Libica és Hellespontica képével azonos.⁹² Ez utóbbi fametszetet a nyomda 1597-ben *Páris és Görög Ilona históriájában* is felhasználta.⁹³ Minthogy 1597 és 1599 között néhány kolozsvári könyvet Szibillákat ábrázoló fametszet díszít, bizonyára nyomtattak Kolozsvárott a XVI. század folyamán olyan sorsvetőkönyvet, amelyben az összes Szibilla fametszete szerepelt.⁹⁴

Két, külsejében egymástól eltérő, ám egyaránt csonkán, címlap nélkül fennmaradt sorsvetőkönyv rejtélyére több mint száz éve próbálnak rájönni a könyv- és művészettörténészek. Az egyik hagyományosan *Sybillák jövőndöléseként* vonult be az irodalomba, a másik mint *Fortuna, azaz szerencsének kereke*, jóllehet ugyanarról a műről, ugyanannak a műnek különböző nyomdákban készült kiadásáról van szó. Mindkettőben szerepelnek a Szibilla-képek, amelyek ugyan számos részletben hasonlítanak a másik nyomdában készült párjukhoz, azonban eltérések is vannak köztük, elsősorban az, hogy egymásnak tükröképei. Kezdetől fogva a bártfai és kolozsvári nyomtatás mellett foglaltak állást a kérdéssel foglalkozók, azonban a probléma megoldhatatlannak látszott, minthogy éppen az a kiadás, amely betűi alapján a kolozsvári Heltai-nyomda termékének látszott, Jakob Klöss csonka előszavával jelent meg. Klöss azonban bártfai nyomdász volt. Ezt a nehézséget a kutatók úgy próbálták meg áthidalni, hogy azt feltételezték, Klöss egy ideig Kolozsvárott is tartózkodott.

További rejtély volt az egyik Szibilla-képen a G. C. kezdőbetűjű mester jele, aki egyébként kolozsvári díszek metszője. Minthogy azonban ez a szignó éppen azon a nyomtatványon található, amelyet bártfai nyomtatványnak határoztak meg, Soltészné feltételezte, hogy G. C. munkássága Bártfa és Kolozsvár között oszlott meg. Ilyen értelemben sorolta a két Szibilla-képsorozatot Bártfához, megjegyezve ugyan, hogy közülük három metszet, másodlagosan felhasználva, XVI. század végi kolozsvári nyomtatványokon is látható.

Végül az alaposabb, nemcsak a Szibilla-képeket, hanem az egyéb tipográfiai sajátosságokat is figyelembe vevő vizsgálat megállapította, hogy mindkét, különböző nyomdában készült sorsvetőkönyv a betűk és díszek alapján a XVII. század el-

ső felében készült,⁹⁵ nem pedig a XVI. században.⁹⁶ A *Sybillák* néven ismert mű Bártfán, a *Fortuna* Kolozsvárott. Minden bizonnyal mindkettőt több, XVI. századi kiadás⁹⁷ is megelőzte, hiszen nagyon népszerű könyvről van szó. A két külön nyomda megmagyarázza a metszetek különbözőségét. Kolozsvár esetében bizonyos, hogy ezek a képek már 1597-ben kész voltak – bár minden bizonnyal ennél jóval korábban készültek –, a század utolsó éveiben mindenesetre felhasználták olyan kiadványokhoz, ahol a Szibilla-kép a könyv tárgyához illett.

A Szibilla-képekhez hasonlóan számos példa arról tanúskodik, hogy ifjabb Heltai Gáspár gyakran egészen eltérő tárgyú nyomtatványokban alkalmazta ugyanazt az illusztrációt. A *Die sieben weisen Meister* című népkönyv 1565. évi frankfurti kiadásának képei alapján készült kolozsvári fametszetsorozat két jelenetével öt népszerű kiadványát díszítette. A német népkönyv Vaticinium-illusztrációjának tükörképes kolozsvári másolatát Bogáthi Fazekas Miklós *Aspasia asszony dolga* című széphistóriájának címképeül használta fel.⁹⁸ A kis metszet lényegében itt is megfelel feladatának, hiszen a szerény berendezésű szobában két előkelő öltözetű férfi társaságában ábrázolt szolgálatkész, vonzó nőalak a történet hősnőjeként, az ablakon át berepülő galamb pedig Aspasia asszony álmára való utalásként is felfogható.⁹⁹

Még kevesebb gondot okozott az említett frankfurti népkönyv Canis-illusztrációja alapján készült kolozsvári metszet felhasználása. A buzogányt forgató lovagot és a mellette haladó, íjat és dárdát tartó fegyverhordozót ábrázoló illusztrációt ifjabb Heltai Gáspár négy kiadványában is lenyomtatta.¹⁰⁰ 1590-ben és 1597-ben Illyefalvi István *Iephtáját*, 1592-ben pedig Csáktornyai Mátyás Ajax és Ulixes-történetét, valamint Aeneas Sylvius Piccolomini *Eurialus és Lucretiájának* magyar nyelvű verses átdolgozását díszítette a természetes tartásban, eleven mozdulatokkal ábrázolt két harcos képével.¹⁰¹ A népszerű metszetet még a XVII. század második negyedében is felhasználta a kolozsvári nyomda.¹⁰²

Az *Eurialus és Lucretia*-kiadás címképe is a frankfurti népkönyv illusztrációinak hatásáról tanúskodik, ez a jelenet azonban lényegesen módosult.¹⁰³ A frankfurti metszeten a császárné udvarhölgye kíséretében üdvözli mostohafiát. A kolozsvári fametsző a német metszet komoly öltözetű császárnéját koronával ékesített, vonzó fiatal nővé alakította, az udvarhölgy alakját elhagyta, a szoba berendezését ágygal és íróeszközökkel felszerelt asztallal egészítette ki, a nyitott ajtó előtt pedig, az előképtől eltérően, nem lovát tartó férfit, hanem sudár fát ábrázolt. A hangulatos illusztráció

a frankfurti előképek után készült kolozsvári fametszetsorozat legönállóbban átalakított darabja.

Kivételesen sok fametszettel díszítve jelent meg ifjabb Heltai Gáspár *Cisiójának* 1592. évi kiadása.¹⁰⁴ A kis könyv nyolcvanhét fametszete közül huszonhárom illusztrációt kétszer használt fel a nyomda a *Cisióban*. A kalendárium részben az egyes hónapokat gyakran három-négy metszet szemlélteti; a legszínvonalasabbak a 45×49 mm nagyságú hónapábrázolások.¹⁰⁵ A sorozat metszetei a gazdálkodó ember éltének fontosabb, az egyes hónapokra jellemző munkáit mutatják be. Kivétel a januári illusztráció, amely terített asztal mellett ülő, jobb módú polgári házaspárt s nyitott tűz mellett melegedő idősebb férfit ábrázol, valamint a csónakázó és fürdőző társaságot szemléltető májusi zsánerkép. A januári hónapkép rendkívül sokáig nyomon követhető: M. Tótfalusi Kis Miklós 1699-ben még ezzel díszítette egyik kiadványát.¹⁰⁶ Augusztus havánál a szokásos illusztrációt négy kisebb (30×33 mm) metszet helyettesíti: kettő aratókat, a harmadik virágos réten ülő, s kezében virágot tartó fiatal nőt ábrázol. Az utolsó, augusztusi illusztráció ifjabb Heltai Gáspár *Magyar Arithmeticájának*¹⁰⁷ címlapmetszetével azonos, és Hans Sebald Beham kétszázharminchárom jelenetből álló újszövetségi illusztrációsorozatának egyik kompozíciója után készült.

Az évszak- és hónapábrázolások a középkori művészet legnépszerűbb világi tárgyú sorozataihoz tartoztak. A jelenetek rendszerint régen kialakult – olykor még antik, vagy legalábbis kora középkori hagyományokból kifejlődő – ikonográfiai típusokat követtek, s miniatúrákon, freskókon, mozaikokon, katedrálisok faragványain számtalan megoldásban ismétlődtek.

A XVI. századi fametszetes hónapábrázolások megkapó közvetlenséggel, a szó legjobb értelmében népszerűen dolgozzák fel az egyes jeleneteket. A legtöbb korabeli, sőt későbbi kalendáriumkép Hans Sebald Beham fametszetsorozataira vezethető vissza. A híres parasztfigurák és jelenetek népszerű nürnbergi mestere három ilyen tárgyú sorozatot készített: 1527-ben tervezett első hónapábrázolásai Luther Nürnbergben kiadott imádságoskönyvében jelentek meg, ezt követte a második, 1529–1530-ra datálható sorozat, s ismeretes egy csonka, kilenc lapból álló sorozat is. Beham metszetei széles körben hatottak: Virgil Solis rajz- és metszetsorozatban dolgozta fel őket, a nyomtatott kalendáriumok többnyire ismeretlen illusztrátorai pedig rendszerint e sorozatok valamelyikét vagy későbbi variációit, kópiáit használták mintaképkül.

A *Cisio* kalendáriumképei Beham 1529–1530-ban készült metszeteit követik. Ez a sorozat Beham

korábbi hónapábrázolásaival szemben egyszerűbb környezetben s kevesebb alakkal oldja meg a jeleneteket. A *Cisio* illusztrációin tükröképesen s általában elég híven ismétlődnek a népszerű zsánerképek: a zodiákus jegyét ugyanúgy duzzadó, ívelő felhőcsík választja el, mint Beham második sorozatában, s a háttér építészeti és figurális elemei is megegyeznek. A mintaképeknél jóval szélesebb kolozsvári képmezőkben a kompozíció soha nem bővül új részletekkel, ellenkezőleg, néhány metszeten inkább további leegyszerűsítés észlelhető. A márciusi illusztráción nem szerepel a szőlőkarót hordó férfi figurája, s a májusi jelenetről lemaradt a második fürdőző alakja. Ily módon a nagyobb méretű kolozsvári metszeteiken egyszerűbb formában ismétlődnek Hans Sebald Beham kompozíciói, s jobban kivehetők az alakok mozdulatai, vonásai. A mintaképek rajzbeli finomságait, kifogástalan térábrázolását azonban a szerényebb tehetségű mester már nem tudta visszaadni. A Beham-metszetekhez viszonyítva kissé nehézkes kolozsvári illusztrációk így is a legszebb XVI. századi magyarországi munkaábrázolások. Össze sem hasonlíthatók a Mantskovit-nyomda 1582. évi kalendáriumának primitív metszeteivel, s a rendkívül népszerű nagyszombati hónapábrázolásokat is felülmúlják a kedvelt jelenetek valóságos és élettelen bemutatásában.

A *Cisio* naptári részében a hónapábrázolásokon kívül minden hónapnál van még egy 36×38 mm nagyságú képecske, amely szőlőfürttel díszített keretben a zodiákus jegyét ábrázolja.¹⁰⁸ A *Cisio* egy másik fejezetében megismétlődnek a hónapábrázolások, a zodiákus jegyét azonban itt tizenkét új – kisebb és sematikusabb – fametszet szemlélteti.¹⁰⁹ E kisméretű képek némelyike még a XVII–XVIII. század fordulóján is használatban volt: M. Tótfalusi Kis Miklós több alkalommal is felhasználta címlapdíszként.¹¹⁰ A „Practica az hét planéta szerént” című fejezetet hét, természetes mozgású, élettelen és anatómiailag is helyesen ábrázolt planétakép díszíti. A XVI. századi fametszetes planétaábrázolások általában régóta kialakult – egyes részleteikben az antik korig visszavezethető – ikonográfiai típusokat követtek, amelyek a középkori asztrológiai tárgyú kéziratok, később a Blockbuchok révén széles körben ismertté és népszerűvé váltak. A művészi invenció és a különböző mintaképek következtében a fametszetes planétaábrázolások között mégis lényeges különbségek mutatkoznak. A sorozatok az alakok beállítása, az istenségek ülő vagy álló helyzetben való ábrázolása, ruhátlan vagy változatos öltözékű bemutatása szerint több típusba sorolhatók. Még a planéták attribútumaiban is különbségek vannak. Marsot általában kopjával és karddal, máskor lobogó fáklyával ábrázolják,

Aldegrever metszetén azonban lovat és tehenet vezet maga mellett. Venus gyakran tükörrel és virággal jelenik meg, máskor lángoló szívet vagy fáklyát és nyilakat, Aldegrever metszetén pedig ivópoharat tart a kezében.

A kolozsvári *Cisio* fametszetsorozata sem a planéták megjelenítésében, sem az attribútumok alkalmazásában nem hoz új megoldást: valamennyi figurája az 1568-ban megjelent frankfurti planétáskönyv metszetei után készült.¹¹¹ Saturnusa ugyanaz a mankóra támaszkodó aggastyán, jobbában gyermekkel, baljában sarlóval. Pontosan megegyezik Mars beállítása, páncélos, sisakos öltözeke, kardjának és vállához támasztott zászlójának formája. Jupiter is ugyanaz az erőteljes ifjú, fején koronával, baljában jogarral; csupán az arcvonásokban mutatkozik eltérés. Solt mindkét sorozat oroszán hátán trónolva, baljában jogarral, Merkurt szárnyas kalappal és hírnökpálcával ábrázolja. A megtévesztésig hasonlít egymásra a két sorozat fáklyát és nyilakat tartó, ruhátlan Venusa, s a holdsarlón álló, íjjal és nyíllal felszerelt Lunája. A planéták mellett ábrázolt mellékalakokon is csupán lényegtelen, kidolgozásbeli eltérések mutatkoznak. A frankfurti metszeteket követő kolozsvári mester ügyesen másolt: a mintaképek szépségét, az alakok élettelen, természetes mozdulatait is híven visszaadta.

A hónapábrázolásokon, a zodiákus jegyével díszített két sorozaton és a planétaképeken kívül néhány kisméretű munkaábrázolás, újszövetségi illusztráció és szemléltető ábra élénkíti és magyarázza a *Cisio* szövegét.¹¹² Az illusztrációk és ábrák között néhány az időjárási jelenségek megfigyelésével foglalkozik,¹¹³ mások az érvágáshoz és tenyérvérváshoz szükséges tudnivalókat szemléltetik.¹¹⁴ Ez utóbbi német nyelvű szövegmagyarázatai egyértelművé teszik az ábrázolások – és talán a dúcok – jelentős részének német eredetét.

A *Cisio* „Phisiognomia” című fejezetében még egy érdekes metszet van, amely stilizált levelekkel körülvett, kör alakú keretben szakállas, turbános, idősebb férfit ábrázol.¹¹⁵ Hasonló stílusú, keretbe foglalt mellkép díszíti Bogáthi Fazekas Miklós *A nagy Castriot Györgynek ... históriáját*,¹¹⁶ valamint a *Páris és Görög Ilona históriáját*.¹¹⁷ Az utóbbi metszeten a szokásos keret nagy bajuszú török férfiarcot zár közre.¹¹⁸ A három azonos stílusú fametszet bizonyára nem ezekhez a nyomtatványokhoz készült. Castriot György históriájának címlapképe nem hasonlít a híres albán hős ismert ábrázolásaira, s ugyanígy nincs összefüggés a két török mellkép és a *Cisio* szövege, vagy a *Páris és Görög Ilona históriája* között. A nagy bajuszú török férfiarc eredetileg ugyanúgy nem Párist szemléltethette, amint a népszerű történet címképe sem Helena

arcképének készült. Ez utóbbi metszet G. C. mester Szibilla-sorozatának Sybilla Hellesponticát ábrázoló képével azonos.¹¹⁹ Ifjabb Heltai Gáspár ezeket a metszeteket – gyakorlatának megfelelően – pusztán díszítés céljából használta fel az említett nyomtatványokban.

Csáktornyai Mátyás *Grobian verseinek magyar énekbe való fordítását*¹²⁰ is olyan illusztráció díszíti, amely aligha készült Csáktornyai munkájához.¹²¹ A kezdetleges és kopott fametszet fiatal férfit és vele szemben álló nőt ábrázol: a két figura között edények, szerszámok, házi vagy laboratóriumi eszközök sorakoznak egymás mellett.

Néhány fametszet díszíti Petrus Canisius *Catechismus*ának Vásárhelyi Gergely-féle magyar fordítását.¹²² E katolikus katekizmus ma ismert csonka példányában három kisméretű illusztráció maradt fenn, amely az utolsó ítéletet, az oszlopcsarnokban megjelenített „Ecce homo”-t s a keresztből és IHS monogramból képzett Krisztus-jelképet ábrázolja. Ezt a jellegzetes, a Heltai nyomtatványok díszítőitől elütő, és nyilvánvalóan katolikus könyvek díszítésére szolgáló metszetet egyébként még több ízben felhasználta a kolozsvári nyomda a XVII. század folyamán is katolikus könyvek díszítésére. Az „Ecce homo”-jelenet egyik oszlopán, mondatszalagon az 1552-es évszám betűzhető ki. Nyilvánvaló, hogy ezek a metszetek sem az 1599-ben megjelent katekizmus-kiadáshoz készültek, hanem az evangéliumi képsorozat tagjai.¹²³

A kolozsvári nyomda néhány gyakorlati célú és tudományos kiadványához egyszerű, kizárólag a szemléltetést és jobb megértést szolgáló ábrák készültek. Ezek közül külön említendő az a négy fametszet, amely a források eredetét illusztrálja.¹²⁴

Szólni kell még a század utolsó két évtizedének nyomtatványait díszítő címerekről. 1581 és 1599 között négy címerábrázolás található a kolozsvári könyvekben: két esetben két különböző metszésű Báthory-címer,¹²⁵ 1593-ból Kovacsóczy Farkas címere,¹²⁶ míg az 1599-es Vásárhelyi-féle katolikus katekizmusban Keresztúri Kristóf címere kapott helyet,¹²⁷ mint aki a könyv kiadását anyagilag támogatta.

A számba vett emléktárgy bizonyára nem öleli fel a kolozsvári nyomda összes fametszetét, hiszen a csonkán fennmaradt könyvek jelzik a nagymértékű pusztulást. A kolozsvári könyvdíszállomány azonban magyarországi viszonylatban még így is páratlanul gazdag, s számos darabja szépségben, művészi értékben felülmúlja egykorú metszeteinek átlagát. Az erdélyi magyarság szellemi központjában szokatlanul kedvező körülmények között működő kolozsvári könyvsajtó fél évszázados folyamatos tevékenysége a helyi fametszés kibon-

takozására is serkentőleg hatott. Kolozsvár – éppen a Hoffgreff–Heltai-sajtó ösztönzései következtében – XVI. századi fametszésünk legfontosabb központjává vált. A könyvdíszek előállításában közreműködő helyi mesterek szerény képességeik tudatában ritkán jelölték metszeteiket: a legtöbb kolozsvári illusztráción, címlapkereken és záródíszben nincs mesterjegy. A kézjeggyel jelölt kolozsvári illusztrációk három fametsző tevékenységéről tájékoztatnak. Az S. J. R. jegyű fametszőnek egyetlen illusztrációja ismert: Melius Juhász Péter *Herbarium*ának¹²⁸ címlapképe. Bizonyosra vehető azonban, hogy több egyszerű metszetet is készített a helyi nyomda számára.

Jobban nyomon követhető a tehetségesebb G. C. mester munkássága. Első jegyzett illusztrációja, a *Salamon és Markalf* történetéről szóló népkönyv¹²⁹ címlapdísz 1577-ben jelent meg, mesterjegye azonban századvégi kötetekben is fellelhető. Az 1590-es években készítette Enyedi György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című művének¹³⁰ Fortunát ábrázoló címlapdíszét, Adami János 1599-ben megjelent széphistóriájának¹³¹ illusztrációját s Jakob Klöss bártfai nyomdász *Fortuna* című sorsvetőkönyvének¹³² 1594-ben jelzett Szibilla-sorozatát. A mesterjeggyel jelzett metszetek tanúsága szerint több mint húsz évig kapcsolatban állt a Heltai-nyomdával, s bizonyára folyamatosan részt vett a kolozsvári nyomtatványok illusztrálásában.

A század utolsó negyedében foglalkoztatott fametszőknél tehetségesebb művész volt a legszebb kolozsvári illusztrációkat és könyvdíszeket készítő Jacobus Lucius. Az 1550-es évek elején Lucius még nem volt önállóan alkotó, kiforrott egyéniség. Kolozsvári illusztrációi és címlapkeretei fiataalkori művei, ma ismert legelső fametszetei, amelyeken még mintaképeket követett; tehetsége azonban ezeken a műveken is elég pontosan lemérhető. Világos, harmonikus kompozícióra törekvő, fejlett ízlésű, igényes és gondos művész. Hozzá hasonló kvalitású fametsző később sem dolgozott a Heltai-nyomda számára. A kolozsvári könyvdíszítést Lucius közreműködése emelte a korabeli magyarországi átlagos színvonal fölé.¹³³

A könyvdíszek esetében számolni kell azonban a kész dúcok külföldről történő vásárlásával is. Nem lehetünk biztosak abban, hogy mind helyi előállítás. Még az azonos mesterjeggyel (kezdőbetűkkel) jelzett metszetek sem feltétlenül készültek a helyszínen. Ugyanilyen bizonytalan következtésekre ad csak lehetőséget a dúcok elkészültének és felhasználásuknak időpontja az évszámmal el látott metszetek esetében. A dúcon jelzett évszám után évtizedekkel is eljuthattak egy-egy nyomdába, az is lehet azonban, hogy már korábban ott

voltak, csak nem maradt fenn olyan nyomtatvány, amelyben felhasználták volna.

A kolozsvári Hoffgreff–Heltai-nyomda betűkkel is rendkívül gazdagon el volt látva. Huszonkétféle betűtípusa közül hét szövegtípus volt, a többi címbetű. A szövegtípusok többsége már a nyomda indulásakor megvolt, bár a kiadványok nyelvéből adódóan az antikva és kurzív betűtípusok voltak legtöbbször használatban. Német nyelvű kiadvány igen kis számban készült, pedig a műhely erre a feladatra is fel volt készülve. A fraktúr betűk nagyobb fokozatait gyakran latin vagy magyar könyvek címsorainak szedésére is használták.

A kolozsvári Hoffgreff–Heltai-műhely azon kevés hazai nyomtatóműhely közé tartozott, amely matricával is fel volt szerelve, így tehát betűöntésre is be volt rendezkedve. Erre csak közvetett bizonyítékaink vannak: egyszer 1575-ben, egyszer a XVII. század elején, ifjabb Heltai Gáspár idejében kissé más méretre öntötték újra a nyomda szövegbetűit. Ez a jelenség a két leggyakrabban használt antikva-típusnál figyelhető meg: az 1570-es évekre meglehetősen elkopott, elmosódott vonalú betűket, amelyek 1550 óta egyfolytában használatban voltak, előbb 1575-ben, majd egyszer a XVII. század elején éles vonalú, újnak ható betűkre cserélték le. A Heltai-nyomdának éppen ezeket a betűtípusait, akárcsak néhány díszet, még a XVII. század végén Kolozsvárott dolgozó nyomdák is használták.¹³⁴

Jegyzetek

- 1 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 50.
- 2 RMNy 87.
- 3 RMNy 49.
- 4 Heltai Gáspárról mint könyvkiadóról lásd VARJAS Béla, *Heltai Gáspár, a könyvkiadó*, MKsz, 1973, 290–314.
- 5 RMNy 109 és RMNy 108.
- 6 VII/1. kottasorok.
- 7 VII/2. öntött, szedett kották.
- 8 PIRNÁT Antal, VÉGH Ferenc, *Új adatok Heltai Gáspárról*, ItK, 1956, 67; BOGDÁN István, *A magyarországi papíripar története*, Bp., 1961.
- 9 A kolozsvári könyvdíszekről részletesen írt SOLTÉSZ Zoltánné, *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*, Művészettörténeti Értesítő, 1957, 141–160.
- 10 VI/1. sorozat.
- 11 VI/2. sorozat.
- 12 VI/3. sorozat.
- 13 RMNy 360. (Kolozsvár, 1575.)
- 14 IV/1., 2., 4. dísz.
- 15 IV/5., 8. dísz.
- 16 III/1., 2., 3. – három, különböző méretű kolozsvári címer.
- 17 SOLTÉSZ Zoltánné, *A XVI. századi kolozsvári...*, i. m., 154–157.
- 18 VI/3. iniciálésorozat.
- 19 SOLTÉSZ Zoltánné, *A XVI. századi kolozsvári...*, i. m., 156.
- 20 RMNy 86.
- 21 A címlapot (lásd II/1.) és hat illusztrációt (I/1–6.).
- 22 Martin LUTHER, *Simplex et aptissimus orandi modus*, Vitebergae 1537.
- 23 I/1. illusztráció.
- 24 I/3. illusztráció.
- 25 I/6. illusztráció.
- 26 Lipcse, Valentin Babst.
- 27 G. K. NAGLER, *Die Monogrammisten*, München–Leipzig, III, 1063–1064, IV, 171.
- 28 RMNy 109.
- 29 II/3. címlapkeret.
- 30 *Von den Worten Christi. Lasset es beides miteinander aufwachsen bis zu der Erndte*, Wittenberg, 1541.
- 31 RMNy 154.
- 32 RMNy 307.
- 33 RMNy 317.
- 34 RMNy 87.
- 35 II/2. keret.
- 36 III/7. címer.
- 37 RMNy 109.
- 38 SZÁDECZKY Lajos, *Tinódi Sebestyén címeres nemeslevele*, Erdélyi Múzeum, 18(1901), 391–392.
- 39 I/7. illusztráció.
- 40 RMNy 360.
- 41 II/4. címlapkeret.
- 42 IV/7. dísz.
- 43 Mérete: 99×158 mm.
- 44 I/56. illusztráció.
- 45 Luciusról lásd CZAKÓ Elemér, *Az iparművészet könyve*, Bp., 1902, I, 464–478; GULYÁS PÁL, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV–XVI. században*, Bp., 1931, 45; József FITZ, *Jakob Lucius der Ältere in Siebenbürgen*, Gutenberg-Jahrbuch, 1959, 171.
- 46 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 51–60.
- 47 I/8–52. illusztráció.
- 48 RMNy 218. (Az első kolozsvári kiadás nem tartalmazott képeket. Lásd RMNy 91.)
- 49 RMNy 665.
- 50 RMNy 684.
- 51 RMNy 860.
- 52 RMNy 721.
- 53 I/8–52. illusztráció.
- 54 Gedeon BORSA, *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher*, I, Heltai, Gutenberg-Jahrbuch (Mainz), 1979, 283–290. – Magyar nyelvű változata: BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások*, I, *A hazai nyomdászat*. 15–17. sz., Bp., 1996, 166–173.
- 55 I/8. illusztráció. E betű: I/9., I/47. képen.
- 56 RMNy 272. A három metszetet lásd I/53., 54., 55.
- 57 VI/4. iniciálésorozat.
- 58 [1577.] RMNy 389. A metszet mérete: 118×90 mm.
- 59 I/58. illusztráció.
- 60 Albert SCHRAMM, *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*, V, Leipzig, 1922, 433.
- 61 WALDAFFEL József, *Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1957, 86.
- 62 RMNy 461.
- 63 I/57. illusztráció.

- 64 I/64. illusztráció.
 65 I/59. illusztráció.
 66 RMNy 415.
 67 I/62. illusztráció.
 68 RMNy 416. – I/60. illusztráció.
 69 RMNy 414.
 70 I/63. illusztráció.
 71 RMNy 413.
 72 I/61. illusztráció.
 73 1581. RMNy 491. – III/8. címer. – Lásd még SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 60–65.
 74 VI/5. iniciálésorozat.
 75 A VI/5. sorozathoz tartozó, bár a XVI. században elő nem fordul T betű.
 76 RMNy 719.
 77 IV/19. dísz.
 78 RMNy 539, 2a, RMNy 572.
 79 IV/24., 25. dísz.
 80 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 60–65.
 81 I/122. illusztráció. – A *Syntagma* példányai közül ma csak a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban őrzött egyik példányban található meg az eredeti metszet. A Magyar Tudományos Akadémia és a budapesti Egyetemi Könyvtár példányában lévő képek ennek XIX. század végi vagy XX. századi hasonmásai. Baranyai Decsi János portréjával Paczolay Gyula (Veszprém) foglalkozott, akinek segítségét ezúton is köszönöm.
 82 IV/15–25. dísz.
 83 Mérete: 49×40 mm.
 84 III/4. nyomdászjegy.
 85 RMNy 719. – A nyomdászjegy: III/5.
 86 RMNy 836.
 87 III/6. nyomdászjegy.
 88 RMNy 857.
 89 I/126. illusztráció.
 90 RMNy 858.
 91 I/125. illusztráció.
 92 I/123., 124. illusztráció.
 93 RMNy 807.
 94 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 65–67.
 95 RMNy 892, RMNy 807.
 96 A kérdésről legújabbán lásd BORSA Gedeon, *Hol és mikor nyomtatták az addig ismert két legrégebb magyar sorsvető könyvet?*, MKsz, 1964, 348–354; Uő, A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete, MKsz, 1966, 75–81.
 97 RMNy 747.
 98 RMNy 662.
 99 I/66. illusztráció.
 100 I/65. illusztráció.
 101 RMNy 645, RMNy 686, RMNy 693, RMNy 805.
 102 RMNy 1647.
 103 Mérete: 55×68 mm.
 104 RMNy 684.
 105 I/72–82. illusztráció.
 106 RMK I 1539. – A Heltai-nyomda kalendárium-illusztrációnak továbbéléséről lásd DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., 2003, 87, 111.
 107 1591. RMNy 665. – I/44. illusztráció.
 108 I/83–94. illusztráció.
 109 I/110–121. illusztráció.
 110 DUKKON Ágnes, i. m., 76–77, 111.
 111 I/95–101. illusztráció.
 112 Az újszövetségi képeket lásd I/8–52. illusztráció.
 113 I/107–109. illusztráció.
 114 Például V/16. ábra.
 115 I/70. illusztráció.
 116 1592. RMNy 683.
 117 1597. RMNy 807.
 118 I/71. illusztráció.
 119 I/123. illusztráció.
 120 RMNy 685. – I/68. illusztráció.
 121 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 67–72.
 122 RMNy 860.
 123 I/8–52. illusztráció.
 124 V/2–5. ábra. Előfordulásuk: RMNy 567.
 125 RMNy 491: III/8. címer; RMNy S 614A: III/11. címer.
 126 RMNy 724: III/9. címer.
 127 RMNy 860: III/10. címer.
 128 1578. RMNy 413.
 129 RMNy 389.
 130 [1598–1599.] RMNy 836.
 131 RMNy 857.
 132 Vö. RMNy 747, RMNy 916.
 133 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 72–73.
 134 1A 92 és 4A 116 típus.

7. CORESI DIAKÓNUS CIRILL BETŰS NYOMDÁJA (1557–1588)

A Brassóban alapított cirill betűs nyomdával a fametszetes könyv díszítésének a nyugat-európai és a magyarországi gyakorlattól egyaránt eltérő, speciális módja honosodott meg az országban. Az Erdélyben készült cirill betűs, elsősorban az ortodox egyház használatára szánt könyvek díszítésében a nyomdászok az ószláv egyházi könyvek hagyományos külsejéhez igazodtak. A szöveg jellegzetes metszésű cirill betűkkel és gyakran vörös és fekete nyomással készült; a gondosabb kiállítású kötetekben díszes iniciálék és nagyméretű fejlécek váltakoznak.

1544 és 1588 között a nyomtatott, főleg liturgikus könyveket az erdélyi szászok városaiban, legnagyobb számban Brassóban állították elő. A XVI. század folyamán öt helyen, de három műhelyben folyt hosszabb-rövidebb ideig cirill betűs könyvnyomtatás Erdélyben, de e műhelyek mindegyike a városban működő latin betűs nyomdától független tipográfiának látszik. Nem mutatható ki biztonságosan összefüggés a brassói Honterus-féle nyomda és a Coresi-tipográfia között sem.

A XVI. századi cirill betűs erdélyi nyomtatott könyvek jellegzetessége, hogy sem címlapjuk, sem címük nincs, a könyv megnevezése és a nyomtatás adatai azonban legtöbbször megtalálhatók az utószóban. Az erdélyi cirill betűs tipográfiák közül a legtermékenyebb és a leghosszabb ideig Erdély területén tevékenykedő műhely Coresi diakónus brassói nyomdája volt. Coresi a târgoviștei metropolita diakónusa volt. Korábban a Havasalföldön, Târgovișteben nyomtatott, majd tartósan Erdélyben telepedett le. Kisebb megszakításokkal 1557-től 1583-ig nyomtatott az Erdélyi Fejedelemség területén, majd műhelyével Șerban nevű fia dolgozott tovább. Több más munkatársát is ismerjük név szerint: egy darabig Opreával, Tudorral és Mănaiával dolgozott. Coresi és fia román és óegyházi szláv nyelvű, többnyire terjedelmes liturgikus műveket adott ki. Olyan termékeny volt a sajtója, hogy ha nem a kiadott művek számát, hanem azok nyomtatott ívekben számolt terjedelmét vesszük alapul, akkor nyomtatási tevékenysége az első között áll a XVI. századi Magyarországon.

A brassói román nyomda első termékét, az *Osmoglasnikot* 1557-ben, Johann Benkner brassói bíró megbízásából Oprea és Coresi nyomtatta.¹ Ez a könyv a két nyomdász közül még az előbbi nevét említi először, 1560-tól kezdve azonban már Coresi a nyomda tulajdonosa.

Coresi több nyomtatványa is Benkner megbízásából készült, ezek terjesztéséről azután valószínű-

leg brassói kereskedők gondoskodtak. Több liturgikus könyvet Alexandru havasalföldi fejedelem megbízásából nyomtatott ki. Coresi tevékenységének másik színhelyén, Szászsebesen készült 1580-ban a *Sbornik*, amely az egész bizánci egyházi év álló ünnepeinek zsolozsmáit tartalmazza.² Mintájául az 1538-ban, Velencében nyomtatott kiadás szolgált, a fametszetek is ennek illusztrációit utánozták. Ezt a kiadást Ghenadie erdélyi ortodox metropolita utasítására jelentette meg, záródísz pedig a Báthoryak címerét foglalja magában.

Az 1581-ben, Coresi által – már ismét Brassóban – kinyomtatott ortodox *Evangelie*³ előszavából megtudni, hogy a könyvet nyomdája Lucas Hirscher brassói bíró megbízásából készítette. A kötet elején Hirscher egész lapot betöltő, szarvast ábrázoló címere látható reneszánsz kapuzatban,⁴ végén pedig piros nyomással Brassó városáé.⁵ Korabeli adatokból ismeretes, hogy a könyv terjesztésével és értékesítésével maga Hirscher foglalkozott, és hogy a fogarasiak, szebeniek és a helybeliek mellett a Havasalföldi és Moldvai Fejedelemség is sok példányt vitt el. Ebben a kötetben nem a Hirscher bíró címerét körülvevő kapuzat az egyetlen reneszánsz díszítmény, hanem az a különösen igényesen metszett, és mindössze egyszer előforduló, sötét, vízszintesen sávozott háttérű fejléc is, amely két bőségszarut ábrázol.⁶

A brassói ortodox sajtó ma ismert első nyomtatványában, az *Osmoglasnikban* néhány fekete, illetőleg vörös alapú, fehér fonatos iniciálék és öt fejléc ismétlődik. A leggyakrabban alkalmazott keskeny fejlécben egymást keresztező fehér fonatok alkotják a díszítést.⁷ Két nagyobb méretű fejléc felépítése azonos:⁸ mindkettőn fekvő téglalap alakú fekete mezőben fehér fonatok, valamint indák ívelődnek, az elsőben szimmetrikus köröket, a másodikban szabálytalan hálómintát képezve.⁹ Mindkét lécszerű peremét fent középen egy-egy fonatból képzett, egyenlő szárú kereszt töri át, két oldalán pedig bimbóban végződő, indaszerű díszítmény húzódik. A két hasonló, négyszög alakú metszet közül az egyik Havasalföld címerét zárja magába. A fekete alapon ívelődő fehér fonatos díszítmény ezen a lécen fekvő téglalap alakú mezőre fog közre, amelyben két élő fa között keresztet tartó sas áll.¹⁰ A csonka könyv ötödik, hasonló felépítésű és méretű metszetében fekete alapon kör alakban ívelődnek a fehér fonatok.¹¹ A külső kör fonatai között stilizált bimbók húzódnak meg, a díszítmény középpontjában pedig koronával és karddal ábrázolt sas áll. A két utóbbi metszet mel-

lett is stilizált indadisz húzódik, felső peremüket pedig egyenlő szárú kereszt s egy-egy bimbószerű levélcsofó töri át.¹²

A Coresi-nyomda más kiadványait azonos vagy igen hasonló iniciálék és fejlécek díszítik. A Tudor diák közreműködésével készült *Evangeliiar româneschen*¹³ a négy evangélium kezdeténél ugyanaz a fonatos fejléc ismétlődik. Az 1562-ben megjelent ószláv evangélium¹⁴ változatosabb díszítésű kötet, metszeteinek többségét azonban már korábbi kiadványaiban használta a nyomda: a Havasalföld címerét bezáró lécs s a kardot tartó sassal díszített impozáns metszet a sajtó legelső nyomtatványában került először a közönség elé, s az igen tetszetős vörös és fekete alapú, fonatos iniciálék is megvoltak már korábban.

A Coresi-nyomtatványokban található fametszetek eredete nyomon követhető. A fehér fonatokkal átszőtt vörös és fekete alapú iniciálék rendkívül hasonlítanak a Târgovișteben működő első román nyomda iniciáléihoz. Az 1508-ban megjelent *Liturgier slavonesc* és az 1512-ben elkészült *Evangeliiar slavonesc* című târgoviștei nyomtatványokban¹⁵ megtévesztésig hasonló iniciálék változnak: az utóbbi kötetben az ismertetett fejlécek csaknem azonos előképei is megtalálhatók.

A fametszetek másik csoportja a velencei ószláv nyomtatványok díszével mutat közeli kapcsolatot. A Báthory-címert körülvevő fonatos díszítmény előképe Moyses hierodiakónus 1538-ban megjelent *Minej prazdničnyj* című kiadványának a₁a levelén lévő fametszete lehetett. Az 1580-ban, Szászsebesen megjelent *Sbornic*¹⁶ figurális képei ugyancsak a velencei *Minej prazdničnyj* illusztrációi után készültek. A szentek mellképei mellett alkalmazott szőlőágszerű díszítmények is e kötet hasonló metszeteinek alig eltérő változatai.

A Coresi-nyomtatványok könyvdíszai és figurális metszetei tehát részben a târgoviștei, részben a velencei ószláv szerkönyvek metszeteire vezethetők vissza. A velencei hatást a Velencében készült szerkönyvek ismerete s az a tény, hogy Coresi első társa vagy főnöke, Oprea, korábban Božidar Vuković velencei nyomdász Târgovișteben tevékenykedő unokájánál, Dimitrie Logofătnulnál dolgozott, éppen eléggé megmagyarázza. A Târgovișteből áttelepült nyomdásznál a târgoviștei hatás ugyancsak magától értetődő. A stilizált indákból, fonatokból impozáns reneszánsz dekorációt létrehozó stílus eredete azonban tovább is követhető. Hasonló stílusú fejlécet és iniciálét alkalmazott már az 1493–1496-ban működő cetinjei nyomda vezetője, Makarios hieromonachus is, aki a cetinjei sajtó megszűnése után, Târgoviștebe költözve, az első román nyomdát alapította. Az antikva betűtípusú cetinjei iniciálék-

kon még közvetlenebb formában jelentkezett az olasz reneszánsz grafika, mindenekelőtt Erhard Ratdolt iniciáléinak hatása. A târgoviștei s a brassói iniciálék és fejlécek stílusában az olasz reneszánsz könyvdíszítés jellegzetességei már a délszláv és román kéziratok iniciáléinak s más festett dekorációinak sajátosságaiával egyesültek.¹⁷

Coresi jó néhány nyomtatványának utószava pontosan megmondja a nyomtatás megkezdésének és befejezésének időpontját, és azt is, hogy hány – név szerint nem mindig említett – társa vett részt a nyomtatási munkában. 1583-ban készített munkája lehetett az utolsó, amely még az ő keze alól került ki. Ezzel egyidejűleg fia, Șerban, már Szászvárosban kezdett dolgozni, ugyanazzal a felszereléssel, mint apja. Munkatársa egy Marien nevű nyomdász volt, a felszerelés pedig azonos Coresi brassói tipográfiájával: a nyomdászok valószínűleg Brassóból telepedtek át Szászvárosba. Itt nyomtatta ki a *Paliát*, a román nyelvű Ószövetség első két könyvét az erdélyi református románok számára. Coresi nyomdájának háromféle szövegtípusa volt,¹⁸ ezek közül a legkisebb fokozatút, a 144 mm húsz sor méretűt már legelső, 1557-es nyomtatványában is használta.

A XVI. század utolsó erdélyi cirill betűs könyve 1588-ban Brassóban, Șerbannál, Coresi fiánál jelent meg. Ezt követően legközelebb fél évszázad múlva nyomtattak újra cirill betűs könyveket Erdélyben.

Jegyzetek

- 1 RMNy 139 – BRV IV 3–4.
- 2 RMNy 477 – BRV I 28.
- 3 RMNy 482 – BRV I 29.
- 4 III/1. címer.
- 5 III/3. címer.
- 6 IV/24. dísz.
- 7 IV/7., 14. dísz.
- 8 Méretük: 88×162 mm és kb. 80×145 mm.
- 9 IV/1–2. fejléc.
- 10 IV/4., 5. fejléc.
- 11 Mérete: 135×150 mm.
- 12 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 75.
- 13 RMNy 168 – BRV I 10.
- 14 RMNy 174 – BRV I 11.
- 15 BRV I 1, 3.
- 16 RMNy 477 – BRV I 28.
- 17 SOLTÉSZ Zoltánné, *i. m.*, 76.
- 18 2C 144, 3C 198, 4C 169.

8. HUSZÁR GÁL ÉS HUSZÁR DÁVID NYOMDÁJA (1558–1577)

A gazdasági és kulturális fejlődés korabeli közép-pontjában, az Erdélyben létesült brassói és kolozsvári könyvsajtókkal ellentétben a hitújítás terjesztésére állított nyomdák lényegesen kedvezőtlenebb feltételek között dolgoztak. Ezek a könyvsajtók is számos, kivételes gondosságról tanúskodó, szép kiállítású könyvet hoztak forgalomba; könyvdíszkészletük azonban rendszerint külföldről beszerzett iniciálékból, záródíszekből állt, s illusztrációt vagy egyáltalán nem, vagy csak ritkán alkalmaztak, és helybeli fametsző sem tevékenykedett e nyomdák mellett. Olyan jellegű népszerű vagy szórakoztató olvasmányok, mint a kolozsvári Hoffgreff-Heltai-nyomda széphistóriái vagy csíziója, nem is készültek ezekben a nyomdákban. Gyakran a könyvnyomda tulajdonosa s irányítója – mint például Bornemisza Péter – nem képzett nyomdász volt, hanem prédikátor, aki a reformáció terjesztését érezte hivatásának, s írói és könyvkiadói tevékenységével is ezt a célt szolgálta.¹

Az első ilyen típusú könyvsajtót 1558-ban Huszár Gál alapította. A reformáció melanchthoni irányát képviselő prédikátor 1554-től lelkészkedett Óvárott, az ország nyugati határának közelében, Miksa főherceg birtokán.² Bécsben tanulta a nyomdászatot 1557-ben, a tekintélyes Hoffhalter Rafaelnél, a császári privilégiummal rendelkező nyomdásznál. 1558 elején pártfogóitól kölcsönként pénzen nyomdát vásárolt Hoffhaltertől. Készlete ismeretlen körülmények között a Nádasdy Tamás által alapított és már megszűnt sárvár-újszigeti nyomdából is kiegészült néhány könyvdísszel. Nyomdájával visszatért Óvárra, ahol a lelkészi hivatás mellett könyvnyomtatással is szolgálta a reformáció ügyét.

Nyomdatulajdonosként működését saját prédikációinak kinyomtatásával kezdte, amelyet Miksa főhercegnek ajánlott. Bár 1558. november 1-jén a király, Oláh Miklós javaslatára, eltiltotta a könyvnyomtatástól, ennek a parancsnak egy ideig nem volt foganatja; Huszár még 1559-ben is tovább dolgozott sajtóján. Amikor azonban Óvárról eretnecség vádjával távoznia kellett, elfogadta Kassa város meghívását, és 1560 februárjában teljes háza népével, nyomdájával az észak-magyarországi városba költözött. A kassai lelkészi állásba 1560. március 20-án iktatták be, október első napjaiban, az egri püspök által kieszközölt királyi parancsra elfogatták, a börtönből azonban, valószínűleg Bornemisza Péter segítségével, sikerült megszöknie. Rövid kassai tartózkodása alatt folytatta annak az Óvárott megkezdett nagy jelentőségű protestáns

énekeskönyvnek, *A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséreteknek* kinyomtatását,³ amelyből minden későbbi, ilyen jellegű hazai református és evangélikus kiadvány ered mind a mai napig. Kötés énekeskönyve, több száz évi lappangás után, csak az 1970-es évek óta ismeretes, egyetlen példányban.⁴ A címlapon nincs jelölve a nyomtatás helye, de az ajánlás végén Huszár Gál, szokásához híven, feltüntette a nyomtatás, legalábbis a nyomtatás megkezdésének helyét, Óvárt.

Huszár Gál – Kassáról való menekülése után – Debrecenben telepedett le, ahol befejezte énekeskönyvének nyomtatását (1561), az Óvárról ismert betűivel és díszekkel. E mű tekinthető az első debreceni nyomtatványnak, amelyet azonban még abban az évben követett Melius Juhász Pétertől Szent Pál apostol leveleinek magyarázata. Ez az első olyan nyomtatvány, amelyen Debrecen mint nyomdahely is fel van tüntetve. Az 1562-ben megjelent *Egervölgyi hitvallás* nyomtatását csak elkezdte, de nem ő fejezte be, mert még az év tavaszán távozott Debrecenből, és visszatért a királyi Magyarországra. Az 1562-ből származó debreceni nyomtatványok közül tehát nem mind készült Huszár Gál idejében, minthogy azonban nem vitte magával teljes felszerelését, így betűi egy része továbbra is felismerhető a debreceni nyomtatványokban.

Huszár Gál mint protestáns prédikátor 1562 októberében már Komáromban tartózkodott. Itt azonban nincs nyoma annak, hogy könyvnyomtatással foglalkozott volna. Egy időre nyoma vész. Tíz év múlva, 1573-ban már Komjátiban működött lelkészként, ahol ismét megkezdte nyomtatói működését, tipográfiájának azzal a részével, amelyet Debrecenből hozott magával.

Komjáti működésének két évéből két nyomtatványa ismeretes. Az elsőt, Bornemisza Péter prédikációinak első kötetét, még a szerzővel társulva, közösen adták ki. A testes kötet nyomtatását a kolofon szerint Komjátiban kezdték, de Semptén fejezték be. Huszár Gál és Bornemisza társulásakor a Huszár tulajdonában lévő készlet feltehetően Bornemisza vásárlása révén vált alkalmassá nagyobb munkák kinyomtatására. Úgy látszik, Huszár magával hozta Debrecenben használt díszait, köztük a megszűnt sárvár-újszigeti nyomdából származó darabokat (például az Adámot és Évát ábrázoló dúcot, amely 1562-ben Huszár Gálnak egy debreceni, 1574-ben pedig már Bornemiszának egy semptei nyomtatványát díszítette). E díszek és iniciálék egy része ugyanis szétválásuk után Bornemiszához, Semptére került. Különválásuk egyik

oka valószínűleg a földrajzi távolság volt, hiszen Bornemisza Semptére kötötte egyházi hivatala.

Néhány dísz, mint horgonyos nyomdászjegyek dűca, természetesen továbbra is Huszár tulajdonában maradt: 1561-től (Debrecen) Komjatin át (1574) egészen fia, Huszár Dávid pápai műhelyéig (1577) követhető nyomon. Huszár Gál másik komjáti kiadványa, amelyet már önállóan nyomtatott, második énekeskönyve, az 1574-ben kinyomtatott *A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséret* című evangélikus énekes- és imádságoskönyv.⁵

Huszár mindkét énekeskönyvének zenei illusztrálására ugyanazokat a szedett kottákat alkalmazta: felszerelése lényegében azonos formában volt meg 1559-ben Óvárott, majd közel másfél évtized után, 1574-ben, Komjatin. Közben azonban – tudomásunk szerint – hangjegyeit nem használták sehol sem. Jogosnak látszik tehát az a feltételezés, hogy Huszár 1562 tavaszán Debrecenből való távozásakor a betűk egy részével és a könyvek díszítőanyagával együtt magával vitte a kották nyomtatására szolgáló felszerelést is.⁶ Igazolni látszik ezt az a körülmény is, hogy sem a Hoffhalter által nyomtatott 1566. évi váradí, sem a Komlós-féle 1569-es debreceni énekeskönyvben nem található zenei illusztráció.⁷ A harminckilenc darabból álló öntött hangjegykészlet 1574 utáni sorsa ismeretlen, egyetlen hazai kiadványban sem tűnt fel többé. A komjáti énekeskönyv Huszár Gál legutolsó nyomtatványa.

Nyomdája fiára szállt, aki egy ideig még üzemben tartotta azt. Huszár Dávid, aki a pápai református lelkészségben és a nyomda vezetésében apját, Huszár Gált követte, *A keresztyéni hitről való tudománynak summája* című református katekizmusát mint első írását említi. Kiadta még a *Hercegszölősi kánonokat* latinul és saját fordításában magyarul.⁸ Nincs nyoma annak, hogy 1577 után nyomtatott volna bármit, apjától örökölt tipográfijának további sorsa is ismeretlen.

Huszár Gál, zaklatott életpályáján, keveset áldozhatott nyomdája felszerelésére és kiadványai fametszetes díszítésére. Első állomáshelyén, Magyaróvárott készült nyomtatványaiban csupán néhány finom, ornamentális díszítésű iniciálét alkalmazott, amelyek azonban végigkísérték Huszárt Kassán és Debrecenben, majd Bornemisza felszerelésébe kerültek.⁹

Debrecenben már változatosabb kiállításban jelentek meg nyomtatványai. Melius Juhász Péter *A Szent Pál apostol levelének ... magyarázatja* című munkáját¹⁰ fametszetes nyomdászjeggyel hozta forgalomba.¹¹ Ez a jelvény ótestamentumi szimbólum: a rézkígyó és a horgony kombinációja, amelybe két oldalról egy-egy kéz kapaszkodik. A Mózes által rúdra tűzött rézkígyó Krisztus ószö-

vetségi előképe, amelynek megpillantása – a bibliai szöveg szerint – a kígyómarta embereket megmentette a haláltól. A horgony a reménység szimbóluma. A jelképes ábrázolás szerint tehát erőt, támogatást nyernek azok a hívők, akik Krisztus keresztjébe s egyúttal a reménység horgonyába kapaszkodnak.

Huszár nyomdászjegye Genfben működő könyvkiadók mesterjegytípusát követi. Jean Crespin genfi nyomdász több hasonló felépítésű nyomdászjegyet használt. Silvestre őt, Heitz pedig Crespin tizenegy nyomdászjegyet tartja nyilván, amelyek közül két-három metszet csak jelentéktelen részletekben tér el Huszár Gál nyomdászjegytől. Néhány változatnál a horgony mellett Crespin nevének kezdőbetűi, egy metszeten pedig az ANCHORA SACRA felirat olvasható. Azonos típusú és feliratú nyomdászjegyet használt Eustache Vignon genfi nyomdász is. Huszár Gál a genfi könyvkiadók körében kedvelt nyomdászjegytípus választásával bizonyára Debrecenben kialakult felekezeti állásfoglalását, a zwingli–bullingeri tanításhoz való csatlakozását kívánta kifejezésre juttatni.¹²

Huszár Gál debreceni nyomtatványait – a nyomdászjegyen kívül – mindössze néhány iniciálé és zárómetszet díszíti. Az Ádámot és Évát, valamint Eszter és Ahasvérus király találkozását ábrázoló¹³ és a Pyramus és Thisbé-jelenetet¹⁴ szemléltető záróléceken a bécsi Singriener-nyomda jellegzetes díszjeleinek hatása érezhető. Az első metszet a sárvár-újszigeti nyomda kallódó készletéből került Huszár, később pedig Bornemisza Péter tulajdonába. Egy sárvár-újszigeti iniciálé pedig már Óváron megkezdett és Debrecenben befejezett énekeskönyvében is látható.¹⁵ A másik záródísz előképét a Singriener-nyomda használta 1536-ban Pesti Gábor *Novum Testamentum*-fordításában. Később ez a metszet is a Bornemisza-nyomdába került.¹⁶ Valószínűleg ismeretlen bécsi kismester metszette azt a bőségszarukkal díszített kis zárómetszetet is, amely 1562-ben, a *Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita* című kötetben jelent meg.¹⁷ Két másik debreceni záróléc szimmetrikus elrendezésű, stilizált levelekből képzett reneszánsz díszítmény.¹⁸ Óvartól kezdve használta jellegzetes, könnyed ornamentikájú iniciálésorozatát: ezek a kezdőbetűk díszítik első énekeskönyvét is, ugyanitt jelennek meg először öntött hangjegyei is.¹⁹

Számtalan új könyvdísszel jelent meg 1574-ben Huszár Gál második énekeskönyve, életének fő műve, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséret és imádságok* című énekeskönyve.²⁰ Az első énekeskönyvénel nagyobb alakú, kottákkal ellátott, ízléses kiállítású könyv az állandó üldöztetésben élő prédikátor-nyomtató legdíszesebb, leg-

reprezentatívabb kiadványa. Az énekeskönyvben közel félszáz iniciálé, hét fejléc és három zárómetasztet váltakozik; a címlapot Huszár Gál nyomdászjegye díszíti. A fejezetek élén alkalmazott fejlécek reneszánsz stílusú, tetszetős könyvdíszek.²¹ Méretük, felépítésük és kidolgozásuk hasonló: a díszítés alapmotívuma stilizált levélornamentika, amelyben egymásba kapcsolódó állatfejek, gyümölcsöstálat tartó puttók, fantasztikus lények, vagy kosfejet közrefogó puttók húzódnak meg.

A komjáti énekeskönyvben lévő iniciálék többsége egy nagyméretű, keret nélküli, sematikus, sávozott levelekből álló sorozat tagja, amelyek azonban ekkor kerülhettek Huszár tulajdonába.²² A többi iniciálé, bár korábban nem tűnt fel nyomtatványaiban, meglehetősen használt, kopott, hiányos sorozatok tagja. Ennek ellenére funkciójuknak eleget tesznek, mert az énekeskönyv nyomtatott szövegét változatosan tagolják.²³ Más stílusban készült az s₂a lap A iniciáléja, valamint az r₁b lap kisebb D iniciáléja.²⁴ Ezeket a poncolt, fekete alapú iniciálékat stilizált növényekből készített reneszánsz díszítés tölti ki. Az eltérő stílusú és kivitelű, gyakran eléggé kopott iniciálékat, fejléceket Huszár különböző nyomdák készletéből gyűjthette egybe, származási helyük azonban ismeretlen. A komjáti énekeskönyv egyik fejléce²⁵ Abraham Lamberg lipcsei nyomdász felszerelésében is megvolt.²⁶

Az ízlésesen kiállított kétkötetes énekeskönyv Huszár utolsó nyomtatvány.²⁷ 1575-ben, Pápán bekövetkezett halála után a nyomdát fia, Dávid pápai prédikátor örökölte, akinek nyomtatványaiból mindössze hármat ismer a bibliográfia.²⁸ Ezekben a kis munkákban a komjáti énekeskönyv könyvdíszei ismétlődnek.

Huszár Gál nyomdájának betűi a bécsi Hoffhalter-nyomdából származnak, így igen szoros rokonságot mutatnak a két Hoffhalter magyarországi nyomtatványainak betűivel. A már Óvárótt és Kassán is meglévő betűi közül öt típust Debrecenben is használt, sőt közülük hármat ott is hagyott,²⁹ kettőt viszont továbbvitt, és a későbbiekben Komjátin használt.³⁰ Bánfi Szilvia megállapítása szerint matricával nem rendelkezett, mert ebben az esetben minden típusból tudott volna új betűket önteni, és azokat is magával vihette volna.³¹ Érdekesebb, hogy az a 39-féle öntött hangjegy, amellyel Huszár Gál első és második énekeskönyvét nyomtatta, szintén Hoffhaltertől, bizonyára még Bécsből származik. Ugyanakkor a Hoffhalter-nyomda Magyarországon készült kiadványai között nincs olyan, amelyben hangjegy is lenne.

Huszár Gál és Dávid könyvsajtójának felszereléséhez külföldön készült, valószínűleg sokszorosított könyvdíszek tartoztak. A nyomda legegységibb

metszete kétségkívül Huszár Gál nyomdászjelvénye. Ugyanakkor Huszár Gál sajtójának köszönhető, hogy a sárvár-újszigeti nyomda egy-egy jellegzetes iniciáléja és könyvdísz a század folyamán készült hazai könyvekben továbbra is jelen volt.

Jegyzetek

- 1 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 77.
- 2 Huszár Gál életéről és munkásságáról összefoglalóan lásd BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512–1575)*, Bp., 1991.
- 3 RMNy 160.
- 4 BORSA Gedeon, *Huszár Gál 1560. évi Énekeskönyve*, ItK, 1976, 367–377; Uő, *Huszár Gál 1560. évi Énekeskönyve mint zenetörténeti emlék*, Magyar Zene, 1976, 119–133.
- 5 RMNy 353.
- 6 BÁNFI Szilvia, *Huszár Gál távozása Debrecenből, és nyomdakészletének további sorsa*, MKsz, 1986, 1–16.
- 7 RMNy 222 (Várad, 1566) és RMNy 264 (Debrecen, 1569).
- 8 RMNy 393, RMNy 394.
- 9 Huszár Gál VI/1. iniciálesorozata.
- 10 RMNy 171.
- 11 III/1. nyomdászjegy.
- 12 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 78.
- 13 IV/5. dísz.
- 14 IV/3. dísz.
- 15 RMNy 160. – VI/5. iniciálé, csak O betű.
- 16 BORNEMISZA Péter, *Másik része az evangeliumokból és epistolákból való tanúságoknak*, Sempte, 1574 (RMNy 355, 478a).
- 17 IV/4. dísz. Előfordulása: RMNy 176.
- 18 IV/1., 2. dísz.
- 19 RMNy 160. – Lásd Borsa Gedeon kísérő tanulmányát az énekeskönyv hasonmás kiadásához (Bp., 1983).
- 20 RMNy 353.
- 21 VI/23–29. dísz.
- 22 VI/6. iniciálesorozat.
- 23 VI/4., 7., 8. stb. iniciálesorozat tagjai.
- 24 VI/9., 11. iniciálesorozat tagja.
- 25 VI/25. fejléc.
- 26 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 79.
- 27 Huszár Gál komjáti korszakáról lásd BÁNFI Szilvia, *Huszár Gál komjáti nyomdája és nyomdafelszerelésének eredete*, in *Gesta typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére*, Bp., 1993, 28–49.
- 28 RMNy 393, RMNy 395, RMNy 394.
- 29 A 292, A 118 és A 96 antikva betűt.
- 30 A 80 és A 96 antikva betűt.
- 31 BÁNFI Szilvia, *Huszár Gál távozása...*, i. m., 1–16.

9. A DEBRECENI VÁROSI NYOMDA (1561–1600–)

Debrecenben az első nyomtatott könyv 1561-ben jelent meg, ettől kezdve a század derekára szinte egyöntetűen kálvinista hitet követő városban a sajtó folyamatosan működött. A nyomdát vezető személyek azonban sűrűn váltakoztak. Első nyomdásza Huszár Gál volt, aki itt fejezte be énekeskönyvének Óvárott megkezdett, majd Kassán folytatott nyomtatását. Az első, teljes egészében Debrecenben készült könyv Melius Juhász Péter műve, Szent Pál levelének magyarázata,¹ amelynek megjelentetését a város anyagi támogatása tette lehetővé. A tipográfia felállítása nyilván a városi tanács segítségével történt, ami korántsem jelentette, hogy a nyomda ezzel városi tulajdonná vált volna. Olyan egyéni kezdeményezés volt ez, amely fölött a református egyházi és városi tanács őrködött. A debreceni nyomdászat sajátossága, hogy több alkalommal olyan nyomdászok vezették a műhelyt, akiknek korábban maguknak is önálló tipográfiájuk volt, így felszerelésük átmenetileg a debreceni nyomdát gazdagította. Amikor továbbmentek, hogy önállóan más helységben dolgozzanak, felszerelésük nagy részét magukkal vitték. Ilyen nyomdatulajdonos volt Huszár Gál és a két Hoffhalter is.

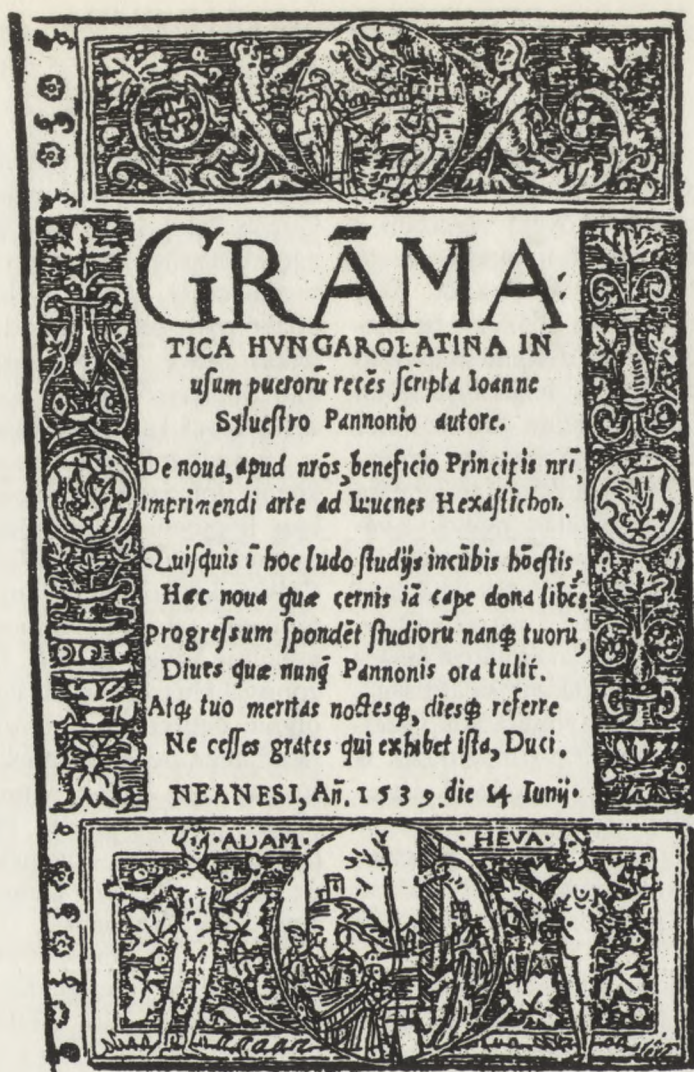
Huszár Gál 1562 tavaszán eltávozott Debrecenből, az év nyarán már más állt a nyomda élén. Nyomdai felszerelésének egy részét azonban Debrecenben hagyta, így módon a sajtó további működése biztosítva volt.² 1563 elején már név szerint is ismerjük a nyomda új vezetőjét, Török Mihályt. Munkássága rövid időre terjedt: 1563–1564-ben, majd kétévi szünet után, 1567-ben adott ki néhány szerény kiállítású könyvet. Egyetlen díszes kiállítású nyomtatványának, Melius Juhász Péter 1563-ban megjelent *Magyar prédikációk* című munkájának³ fametszeteit a Bécsből Debrecenbe áttelepült neves nyomdász, Hoffhalter Rafael készítette, illetőleg bocsájtotta a nyomda rendelkezésére. A címlap közepén elhelyezkedő metszet⁴ reneszánsz kapuzathoz hasonlít: két pilléren nyugvó gerendázatán félköríves vakárkásor húzódik, a középső nagyobb és nyitott boltív alól könyv fölé hajoló, prédikátor külsejű férfialak tekint alá. A metszet közepét ovális medaillon foglalja el, amelyben a debreceni címet követő agnus Dei-ábrázolást a következő körirat keretezi: *†MINT A BARAN. MEG. NEMVL A NIRV. ELŐT ESA. LIII.* Megjegyzendő, hogy Csűrös Ferenc, a debreceni nyomda első monográfusa, a fametszetet külföldi művész munkájának hitte annak alapján, hogy a prédikátor karingból és helvét süvegből álló viselete eltér

a korabeli magyar prédikátorok öltözetétől. Az 1563-ban keltezett fametszetet azonban – mint Gulyás Pál is sejtette – a Svájcból Bécsen át érkezett Hoffhalter Rafael készítette, aki a címlapdísz medaillonját később csaknem azonos formában önálló metszetként is feldolgozta.⁵ A Bécsből menekült művész a Melius-kötet nyomtatása idején már Debrecenben tartózkodott, de a nyomda vezetését csak később vette át.

Hoffhalter Rafael, a neves nyomdász 1563–1565 között dolgozott a debreceni műhelyben. Korábban Bécsben valószínűleg nála ismerkedett a nyomdászattal Huszár Gál és Bornemisza Péter. Császárilag privilegizált nyomdász létére a protestantizmussal rokonszenvezett, emiatt idővel menekülnie kellett Bécsből. Debrecenbe minden bizonnyal Huszár Gál közvetítésével került. Az első olyan debreceni nyomtatvány, amelyen már Hoffhalter neve szerepel, Melius *Az két Sámuel könyve*⁶ című, 1565-ben megjelent műve. Legjelentősebb itteni munkája Werbőczy *Magyar decretumának*⁷ kiadása ugyanebből az esztendőből. Az év végén elhagyta Debrecen, és nyomdájával együtt Váradra ment.

Huszár Gál, Török Mihály és Hoffhalter Rafael néhány évre terjedő debreceni könyvnyomtató tevékenysége után, 1569-ben Komlós (latinosan Lupinus) András került a debreceni sajtó élére. Az ő vezetése idején folyamatosnak tekinthető a debreceni könyvnyomtatás, haláláig mintegy negyven könyv jelent meg a debreceni nyomdában. Abból, hogy Komlós András Heltai Gáspár özvegyével üzleti összeköttetésben állt, arra következtethetünk, hogy Kolozsvárott tanulhatta a mesterséget. Bár ügyes nyomdász volt, munkájának színvonala nem érte el Hoffhalterét.

A nagyméretű, elsősorban címlapok díszítésére szolgáló, szőnyegszerű arabeszk fametszeteknek mind a négy változata 1574-től kezdve jelenik meg a debreceni nyomtatványokon. Szikszai Hellopoeus Bálint *A mi keresztyéni hitünknek ... három fő articulusáról* című munkájában három ilyen ornamentális fametszetet⁸ alkalmazott; a címlap verzőjén és az utolsó levélen lévő metszetek mérete csaknem azonos. Mindkét metszet középső mezőre és keskeny keretre tagolódik. A keretben szimmetrikus elhelyezésű stilizált levelek, apró növényi elemek sorakoznak egymás mellé; a középső mezőben vastagabb vonalakkal határolt, kisebb szimmetrikus egységekké rendeződik a könnyedebb indákból, stilizált levelekből vagy tulipánhoz hasonló virágokból álló dekoráció. A harmadik

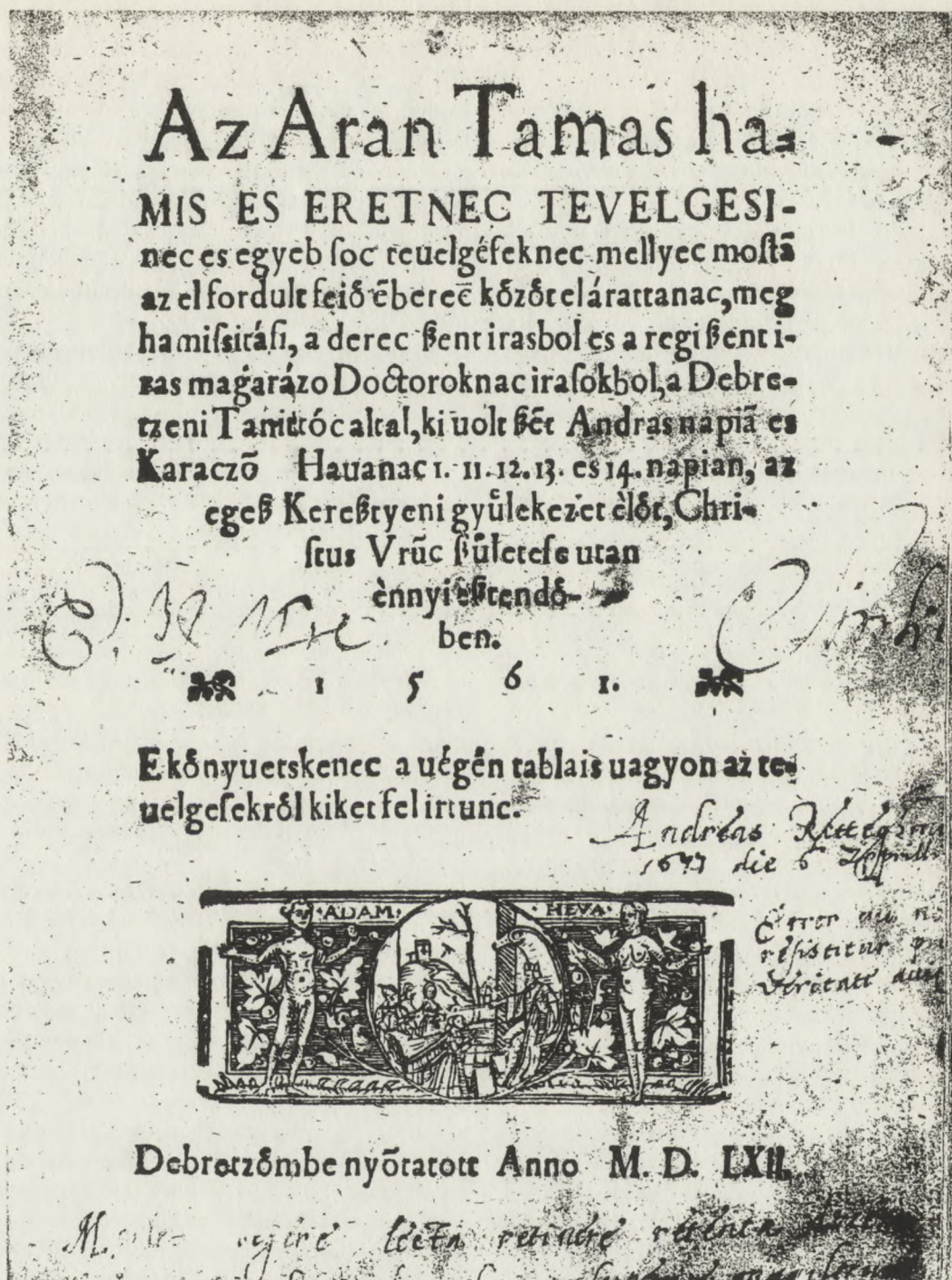
16. Ádámot és Évát ábrázoló díszléc a sárvár-újszigeti *Grammatica* címlapkeretében

metszet felépítése egyénibb: ebben szimmetrikus díszítményt alkotó, a két keskeny oldalon szív alakban végződő fonat ívelődik, s a fonatok között karcsú indák, levélké, virágok húzódnak meg. A kompozíció középső, ovális mezőjét az igen népszerű reneszánsz díszítőmotívum, az úgynevezett olasz korsó foglalja el,⁹ amelyből szegfű ágazik ki. Hasonló jellegű, de motívumaiban eltérő, kisebb ornamentális díszítésű fametszet több mint tíz Komlós-kiadványban ismétlődik.

E metszetekkel rokon ornamentális díszítmények elsősorban az ötvösök, könyvkötők és más iparművészek számára készült mintalapok révén terjedtek el. Hasonló jellegű dekorációs terveket adott közre az a sokáig Peter Flötner művének tekintett, de tulajdonképpen különböző grafikusok díszítményeiből összeállított mintakönyv is, amely első ízben 1549-ben, Rudolf Wyssenbach kiadásában, Zürichben jelent meg. E lapok egy részét ké-

sőbb Jacques Androuet Ducerceau – kisebb változtatással – újrametszette. Peter Flötner és Ducerceau mintalapjai Magyarországra is korán eljuthattak.¹⁰ Az egykor a Lugossy-kódexhez tartozott rézmetszeteken már e lapok hatása jelentkezett,¹¹ de közel állnak a Komlós-nyomtatványok fametszeteinek stílusához is. Valószínű, hogy a Komlós-nyomda könyvdíszként alkalmazott ornamentális lapjai is ötvös vagy könyvkötő mintakönyvek alapján készültek.

E fametszetek mellett a Komlós-kiadványok legfőbb díszai az eredeti és finom kidolgozású iniciálék. Különös figyelmet érdemel a 29×29 mm nagyságú iniciálék meglepő naturalizmusa.¹² A sorozat fantáziagazdag és szellemes művésze az I iniciálében kedvesen esetlen, harsonázó gyermekalakokat, a H iniciálében szőlőt dézsmáló bakkecskét, az E iniciálében bokrok között bujkáló fácánkakast ábrázolt. Szinte mikroszkopikus pon-

17. A sárvár-újszigeti, Ádámot és Évát ábrázoló díszléc 23 évvel később a debreceni nyomda egyik címlapján, abból az időből, amikor Huszár Gál állt a nyomda élén

tossággal érzékelteti a levelek erezetét, vagy a karsú virágok között megbúvó bogarak, lepkék testének részleteit. Biztos rajz- és fametszői tudással készült iniciáléi nem igényes kompozíciójukkal vagy utalásaikkal, hanem kedvesen naiv, derűs hangulatukkal nyerik meg a szemlélő tetszését.

A nyomda második, kisebb méretű iniciálékészletének darabjain¹³ szimmetrikus elrendezé-

sű, ívelődő, stilizált virágok veszik körül a betűtestet. Azok közé a ritka hazai iniciálék közé tartoznak, amelyeken a háttér világos és a betűk sötétek. A Komlós-nyomda szerény könyvdíszkészletét néhány záródísz egészíti még ki.

Komlós András halála után rövid időre özvegye, majd 1576-ben Hoffhalter Rudolf vette át a debreceni nyomda irányítását. Hoffhalter az atyjá-

tól örökölt nyomda könyvdíszzeiből csupán a családjuk címerét ábrázoló metszetet és néhány bécsi eredetű iniciálét hozott magával Debrecenbe. Ezzel a néhány metszettel és a Komlós-nyomda szerény könyvdíszkészletével igényének megfelelő, tetszetős kiállítású könyveket nem tudott előállítani. Nyomtatványainak címlapját tehát öntött nyomdai cifrákból összeállított keretekkel díszítette, s új metszetekről gondoskodott. Félegyházi Tamás *A keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás* című művének 1583. évi kiadásához¹⁴ feltehetőleg maga Hoffhalter Rudolf készítette a címlapdísz. Ez az 1583-ban keltezett fametszet a reneszánsz csarnokban ábrázolt, emblémában elhelyezkedő zászlós báránnyal annak a Török-nyomda Melius-kiadásában¹⁵ alkalmazott címlapdísznek húsz évvel későbbi másolata, újrametszése, amelyet még 1563-ban Hoffhalter Rafael készített.¹⁶

A Hoffhalterek családi címere szolgálhatott mintaképül Váradi Kalmár Mihály – a Bihar megyei harmincadosok gondviselője – címeréhez,¹⁷ amely Károlyi Péter *Az apostoli Credonak avagy valásnak igaz magyarázatja* című munkájában jelent meg.¹⁸ A címerkép és az oromdísz háromágú koronán zászlót tartó oroszlánt ábrázol. A címerpajzs, a rajta nyugvó sisak és a stilizált akantuszornamentikává alakult orrjegy feltűnően emlékeztet a Hoffhalter-címer azonos elemeire. Csakhogy Váradi Kalmár címerén a címerpajzs nem olyan változatos tagolású és plasztikus, s az akantuszornamentika sem annyira duzzadó, szeszélyesen, könnyedén ívelő dekoráció, hanem nehezkesebb, széles levelekben borul a címerpajzsra. A címer rajza és kidolgozása gondos, de hiányzik belőle a Hoffhalter-címer nagyobb tehetségről tanúskodó könnyedsége. Váradi Kalmár címerét feltehetőleg Hoffhalter Rudolf készítette.

A címerrel díszített Károlyi-kötetben számos új, bizonyára sokszorosított záródísz is van.¹⁹ Az egyik legszebb reneszánsz záróléc középpontjában vállán volutákat tartó, derékig ábrázolt gyermekalak helyezkedik el.²⁰ Feltűnően hasonló díszet használt a kolozsvári nyomda.²¹ Mindkét metszeten manóarcú, kecskelábú torzlények bújnak át a volutákon, s azonos a záróléc végén visszahajló stilizált levél- és virágdísz is.

1584-ben Hoffhalter rövid időre Váradra költöztette nyomdáját, majd 1586-ban visszatérve, Debrecenben fejezte be munkásságát. Utolsó nyomtatványa – Félegyházi Tamás *Újtestamentum-fordítása*²² – a Károlyi-kötethez hasonló gonddal készült. A debreceni nyomda csaknem valamennyi könyvdíszre bekerült a kötetbe, s Hoffhalter új iniciálékról is gondoskodott.²³ A 30×30 mm nagyságú iniciálék mindenekelőtt változatos felépítésükkel, nemes arányú betűformáikkal kötik le a figyelmet. A be-

tűtestet stilizált levélornamentika vagy fürtös szőlőinda veszi körül; az indák között tréfás manók, ülő alakok vagy apró csigák húzódnak meg. Komlós életteli iniciáléival szemben e sorozat darabjait a tudatos kompozíció és a stilizált díszítőmotívumok nemes harmóniája jellemzi. A magyarországi reneszánsz dekorációjában s a későbbi népművészeti alkotásokon annyira kedvelt úgynevezett olasz korsó is előfordul az egyik iniciálében: a szimmetrikus felépítésű A iniciálé középpontját tölti ki ez a motívum.

Hoffhalter Rudolf halálával lényegében be is fejeződött a debreceni nyomda XVI. századi könyvdíszkészletének gyarapodása. 1590-ben Csáktornyai János vette át a műhely vezetését. Általában gondosan szedett, s a régi iniciálékkal, záródíszekkel ízlésesen díszített könyvek kerültek ki nyomdájából, új metszetet azonban csak az 1592-ben megjelent *Cisiójához*²⁴ készítettett. A *Cisio* címlapján elhelyezett metszet két címertartó oroszlán között Magyarország címerét ábrázolja.²⁵

Csáktornyai munkássága mindössze négy évre terjedt. 1595-ben szünetelt a nyomda működése, majd 1596-ban a deákos műveltségű, lipcsei származású Rheda Pál került a sajtó élére. A századvégi debreceni kiadványokban a nyomda régi iniciáléi, záródíszei váltakoztak; a címlapokat is legfeljebb csak körzetekből összeállított keretek díszítették.²⁶

Változatos képet mutatnak a debreceni nyomtatványok betűtípusai. Leginkább a Hoffhalter-féle betűk határozták meg az ottani nyomtatványok képét, egy antikvatípusról biztonsággal megállapítható, hogy Hoffhalter Rafael helyben metszette.²⁷ A betűk felújítására 1590-ben került sor, amikor Salomon Sultzer höchstedi betűöntő dolgozott a debreceni nyomda számára.²⁸ Ittléte valószínűleg az új nyomdavezető, Csáktornyai munkába állásával volt összefüggésben, aki az addigra már elhasznált betűkészletet fel akarta frissíteni. Csáktornyai tanult, ügyes könyvnyomtató volt, aki ha könyvdíszekkel nem is, de több új betűtípussal gazdagította a nyomdát, köztük az addig hiányzó kisebb fokozatú betűkkel is, így módon lehetővé tette kisebb formátumú könyvek kinyomtatását.

Bár a XVI. században a kolozsvári nyomda mellett Debrecenben jelent meg a legtöbb népszerű szépirodalmi munka, az ittenieket – ellentétben a kolozsvári nyomtatványokkal – nem élénkítették illusztrációk. Ezek hiánya bizonyára azzal magyarázható, hogy a nyomda mellett nem dolgozott folyamatosan fametsző, a két Hoffhalter pedig az ilyen típusú kiadványok díszítését nem szorgalmazta különösebben. A debreceni nyomtatványok képe színvonalban igen változatos, attól függően, hogy ki állt a nyomda élén.

Jegyzetek

- 1 RMNy 171.
- 2 BÁNFI Szilvia, *Huszár Gál távozása Debrecenből, és nyomdakészletének további sorsa*, MKsz, 1986, 1–16.
- 3 RMNy 194.
- 4 III/4. címer.
- 5 GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., 1931, 132. – Lásd a III/2., 3., 4. címet.
- 6 RMNy 205.
- 7 RMNy 207.
- 8 RMNy 347. – II/3., 5., 6. címlapdísz.
- 9 II/3. címlapdísz.
- 10 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdiszítés...*, i. m., 91–92.
- 11 PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Bp., 1951, 17, 289. – A Lugossy-kódex rézmetszetes lapjairól lásd részletesen az V. fejezetben a magyarországi nyomdák felszerelésének jellemzőiről írottakat.
- 12 VI/6. iniciálésorozat.
- 13 VI/7. iniciálésorozat.
- 14 RMNy 525. – III/5. címer.
- 15 RMNy 194.
- 16 III/4. címer.
- 17 III/9. címer.
- 18 RMNy 539.
- 19 IV/11–15.
- 20 IV/16. dísz.
- 21 Lásd a kolozsvári Hoffgreff–Heltai-nyomdánál a IV/19. sz. díszet.
- 22 RMNy 584.
- 23 VI/8. iniciálésorozat.
- 24 RMNy 678.
- 25 III/10. címer.
- 26 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdiszítés...*, i. m., 93–94.
- 27 BÁNFI Szilvia, *Huszár Gál távozása...*, i. m., 13–14.
- 28 Gedeon BORSA, *Salamon Sultzer, ein Typograph und Schriftgiesser in Mittel- und Osteuropa 1564–1603*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 1971, 43–47. Magyar változata: *Könyvtörténeti írások*, I, Hazai nyomdászati. 15–17. sz., Bp., 1996.

10. A HOFFHALTER-NYOMDA (1565–1590)

Hoffhalter Rafael munkássága

Korabeli adatok tanúsítják, hogy a zürichi tanács 1551-ben felvette a polgárok közé a lengyel nemesi származású Raphael Hoffhalter – valódi nevén Skrzetusky – betűöntőt és mintakészítőt, aki ezt követően sokoldalúan képzett nyomdászként 1556-ban Bécsben kezdett működni. Értett a betűvéséshez és fametszéshez. Nyolc év alatt több mint százhusz könyvet adott ki. 1556-ban már az udvar számára dolgozott, amely a későbbi években is számos megrendeléssel bízta meg.

Hoffhalter rövid bécsi működése alatt igényes, a könyv művészi külsejét is szem előtt tartó nyomdatulajdonosnak mutatkozott. Bár maga is értett a fametszéshez, nyomtatványainak illusztrálásához neves bécsi művészeket foglalkoztatott. Korai kiadványainak illusztrátorát, a Lipcséből Bécsbe telepedett Donat Hübschmannt, bécsi tartózkodása kezdetén csaknem teljesen Hoffhalter megrendeléseire kötötték le. Az egyik legszebb bécsi Hoffhalter-kiadványnak, Sigmund von Herberstein önéletrajzának hat pompás, viselettörténeti szempontból is rendkívül becses, nagyméretű fametszetét Hübschmann készítette. Johann von Francolin *Thurnier-Buchjának* díszítésénél azonban Hübschmann mellett már a Hoffhalter-nyomda másik neves illusztrátora, Hans Sebald Lautensack is közreműködött.

Mayer bécsi nyomdászattörténete és az annak az adatait átvevő magyar munkák Augustin Hirschvogelt is a Hoffhalter-nyomda illusztrátorként tartják nyilván. Hirschvogel Hoffhalter nyomdaalapításakor azonban már nem élt. Mayer feltevése onnan származhatott, hogy Hoffhalter Sigmund von Herberstein munkáit a korábbi Herberstein-kiadásokhoz készült Hirschvogel-illusztrációk másolataival hozta forgalomba.¹

A két neves művészen (Hübschmannon és Lautensackon) kívül kevésbé ismert fametszőkkel is összeköttetésben állt a termékeny, így sok könyvdíszet, illusztrációt használó könyvsajtó. E mesterekről Mayer több Hoffhalter-kiadvánnyal – így Johann von Francolin *Rerum praeclare gestarum ... explicatio ...* című művével – kapcsolatban emlékezik meg. Ebben a kötetben használta Hoffhalter ószövetségi jelenetekkel díszített iniciáléit és a Holbein-metszetek után készült, haláltáncot ábrázoló iniciálékat: később Magyarországon is alkalmazta mindkettőt.² A klasszikus szépségű betűformák és az önálló képhatású jelenetek mindkét sorozat iniciáléinál harmonikus egységet alkotnak. Holbein haláltáncot ábrázoló iniciáléit a XVI. század közepén számos másolatban használták, s igen népszerűek voltak az ószövetségi jelenetekkel díszített iniciálék is. Különösen a bécsi nyomdászok kedvelték ez utóbbi típust. Johann Singriener bécsi nyomdász Werbőczy *Tripartitum-*

kiadását (1561)³ a Hoffhalter-iniciálékkal azonos metszetek díszítik. Hasonló iniciálékat használt Michael Zimmermann bécsi nyomdász, 1580-ban Ambrosius Fritsch görllitzi nyomdász, majd a század végén a nürnbergi Lochner-nyomda.⁴

Valószínűleg Hoffhalter is részt vett kiadványai illusztrálásában, díszítésében. 1556-ban már az ismertebb bécsi művészekhez tartozott; ebben az évben az udvar különböző összegeket utalt ki számára osztrák főhercegekről készített metszetei tiszteletdíjaként. Később, amikor a nyomda irányítása erősebben igénybe vette, háttérbe szorult művészi tevékenysége. Bécsből való menekülése után alaposan megváltoztak életkörülményei. Első magyarországi állomáshelyén, Debrecenben, fametszőként kezdte működését, s később is több illusztrációt, címlapkeretet készített kiadványaihoz.

Magyarországi kapcsolatai korábban is voltak, hiszen bécsi tartózkodása idején is több magyar szerzőtől származó latin, sőt magyar nyelvű könyvet, kalendáriumot nyomtatott. Nála tanulhatta a nyomdászatot Huszár Gál és meglehet, hogy Bornemisza Péter is. Huszár Gál tőle vásárolta nyomdafelszerelését, és bizonyosnak látszik, hogy kapcsolatuk a későbbiekben is fennmaradt. Feltétlen összefüggést kell látni abban, hogy Huszárnak a debreceni nyomdától való megválása után a Bécsből távozni kényszerült Hoffhalter Rafael éppen Debrecenben telepedett le, és ott folytatta a könyvnyomtatást. Bizonyára Huszárnak is része volt abban, hogy Hoffhalter éppen ebben a városban talált menedéket.

Bár Hoffhalter neve 1565 előtt nem fordul elő debreceni nyomtatványokon, már korábban, 1563-tól kezdve részt vett a tipográfia munkájában mint fametsző is. Ezt bizonyítja, hogy Melius Juhász Péter *Magyar prédikációk* című munkájának Török Mihály debreceni nyomdájában készülő kiadásához egy iniciálét kölcsönzött, és címképet metszett: Debrecen címerét a zászlós báránnyal emblémába foglalva, körirattal, reneszánsz csarnokban elhelyezve. A körirat itt is, mint a későbbi, sötét vagy világos háttérű ovális emblémáknál ugyanaz: †MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELÖT ESA LIII. A metszeten az 1563-as évszám olvasható.⁵

Első magyarországi kiadványa – Melius Juhász Péter *A két Sámuel könyveinek ... fordítása* című munkája – 1565-ben látott napvilágot. A címlapon lévő metszet, a Török-nyomdában megjelent Melius-kötet címlapmetszetének középső medaillonjához hasonlóan, Debrecen címerét ábrázolja.⁶ A Jézus feltámadását szimbolizáló bárány mindkét medaillonban álló helyzetben, a győzelmi zászlót behajtott lábaival melléhez szorítva, s glóriával övezve jelenik meg. Köriratuk is azonos. A város

címerét Hoffhalter bizonyára Debrecenben metszette, a kötetet díszítő iniciálék azonban a Bécsben is használt haláltánc és ószövetségi iniciálesorozatokból valók. Bizonyára Bécsből hozta magával Hoffhalter azt a két kivételes szépségű, nagyméretű iniciálét is, amely Dávid és Góliát küzdelmét (V), illetőleg a fürdő Bethsabét (L) ábrázolja.⁷ Ezekhez a remek felépítésű, mély térhatású metszetekhez hasonló színvonalú iniciálék sem itthon nem készültek, sem külföldről nem jutottak el a XVI. századi magyarországi nyomdába.

Ugyanebben az évben készült el Hoffhalter második magyarországi nyomtatványa, Werbőczy Istvánnak Veres Balázs fordításában közreadott *Magyar Decretuma*.⁸ Címlapkerete az allegorikus alakokkal díszített portálészerű keretdíszek típusát követi.⁹ Alsó lécében maszkokkal díszített pillértalapatok között ovális keret van, amely az impresszumot zárja magába. Az oldallécek két női hermája pallost, illetőleg mérleget tartva Justitiát jelképezi. A hermák mögött meghúzódó oszlopokon volutákkal lezárt timpanon nyugszik, amely két, térdre boruló angyal között a máglyán égő fönix alakját zárja magába. A fönix már az ókori keleti népeknél az újjászületés jelképe volt, s leggyakrabban máglyán ábrázolták. A római császárkorban a birodalom örökkévalóságát jelképezte. A keresztény szimbolikában az önmagát elhamvasztó, majd három nap múlva, új formában feléledő képzeletbeli állat Jézus jelképévé vált.

A XVI. században igen népszerűek voltak az allegorikus ábrázolásokkal, alakokkal díszített címlapkeretek. A Hoffhalter-metszet közvetlen előképe a bécsi Singriener-nyomda 1561. évi Werbőczy *Tripartitum*-kiadásának¹⁰ keretdíszé lehetett. Hoffhalter csak a címlapkeret típusában és Justitia megszemélyesítésében követte bécsi előképét. Metszete az alsó és felső lécz kiképzésében, sőt Justitia bemutatásában is egyéni elképzelést mutat, de kevésbé harmonikus és világos felépítésű, s túl sok díszítőmotívumot halmoz. Női hermái is kezdetlegesebb megoldást képviselnek a Singriener-keret könnyedén kilépő, természetes mozgású figuráinál: beállításuk merev, alakjuk nem válik el olyan világosan a háttértől, s felnyúló karjuk rajza nem eléggé tisztázott.

A címlapkereten kívül Hoffhalter Rafael, Némethy Ferenc tokaji kapitány és János Zsigmond erdélyi fejedelem címere díszíti a kötetet. A nyomdász mindhárom címert azonos fametszetes keret közepébe helyezte.¹¹ Az erősen tagolt, téglalap alakú keret oldalléceit női hermák, felső és alsó léczet pedig szimmetrikus elhelyezésű férfialakok, valamint lobogó hajú, ruhátlan női félalakok díszítik. A címlapmetszet és a címereket közrefogó keretdísz számos díszítőmotívumot – volutákat,

18. Hans Holbein „Haláltánc”-iniciáléi Heinrich Petri bázeli nyomdásznál (1528).
Lent a Hoffhalter-műhely „Haláltánc”-iniciáléi, amelyek ezek mintájára készültek

maszkokat, füzereket, hermákat, allegorikus alakokat – halmozó zsúfolt szerkezeti felépítése azonos mesterkézre vall. Ugyanazok a művészi törekvések jelentkeznek a két metszet erőteljes, plasztikus rajzában, a fény és árnyék ellentétét hangsúlyozó előadásmódjában is.

Hasonló rajz- és fametszői technika jellemzi a három címert. Különösen szembetűnő a címerpajzsok kiképzése, valamint a címerállatok hol erőteljesen stilizáló, hol meglepően életteli ábrázolása. Az azonos vonásokat mutató metszeteket nyilvánvalóan ugyanaz a mester: Hoffhalter készítette. A címerek közül elsősorban Hoffhalter rendkívüli könnyedséggel és dekoratív érzékkel megoldott címere¹² érdemel figyelmet: patkóba helyezett görög keresztet ábrázol, a címer felett csőrében gyűrűt tartó, kitárt szárnyú sassal. A *Decretum* egyes példányaiban a címer és a keret között Hoffhalter nevét és a metszet készülését idejét feltüntető – RAPHAEL SKRZETVSKI. Anno 1565. – szedett betűkből álló körirat húzódik.¹³

Debrecen címerének, a reneszánsz oszlopcsarokban elhelyezett zászlós báránynak a kompozí-

ciójához nagyon hasonló az a szinte azonos méretű és azonos színvonalú metszet, amely az 1566-os Váradi énekeskönyv piros-fekete nyomású szép címlapján látható, és az imádkozó Dávid királyt ábrázolja a földre helyezett hárfával.¹⁴ Biztosra vehető, hogy ez is Hoffhalter Rafael munkája.

Hoffhalter Rafael debreceni munkássága csak néhány évig tartott: 1565-ben elhagyta a magyar kálvinizmus központját, és Váradra költözött, 1567-ben pedig – valószínűleg János Zsigmond fejedelem hívására – Gyulafehérvárott állította fel nyomdáját. Itt is felhasználta Debrecenben metszett keretdíszét Melius *A Szent Jób könyvének ... fordítása* című kiadványában, ugyanitt Jézus megkeresztelését ábrázoló illusztrációt találni,¹⁵ amely egy illusztrációsorozat tagja, és már Bécsben is megvolt. A derékig a Jordán vizében álló, kissé meghajló Jézus felett a Szentleket jelképező galamb lebeg, a háttérben távoli dombokra nyílik kilátás. Jézustól jobbra Keresztelő János és a köpenyt tartó angyal áll. Az illusztráció világos kompozíciója, kevés belső sávózást alkalmazó, fény és árnyék ellentéteket kerülő, sommázó elő-

19. Szent János evangélista Pátmosz szigetén: sárvár-újszigeti (1541), brassói (1557) és alsólindvai (1573) nyomtatvány metszetén

adásmódja eltér Hoffhalter stílusától. A metszet alá szedett szöveg: HIC EST FILIVS // MEVS // DILECTVS; // MIHI BENE COMPLACENS // IPSVM AVDITE. // MATTHAEI 17. A sorozat más darabját Hoffhalter fia, Rudolf, Alsólindván 1573-ban használta.¹⁶

Hoffhalter utolsó illusztrált kiadványa a Dávid Ferenc unitárius prédikátor szerkesztésében megjelent *De falsa et vera unius Dei Patris, filii et Spiritus Sancti cognitione* című gyulafehérvári nyomtatvány.¹⁷ A kötet IV. fejezeteként jelent meg Császmai István *De horrendis simulacris deum trinum et unum adumbrantibus* című munkája nyolc fametszettel szemléltetve. A metszetek a szöveggel egyértelműen a katolikus vallás, illetőleg Melius és Stancaro Szentháromság-tanítását, -hasonlatát gúnyolják, s így megjelenésük több oldalról is felháborodást, tiltakozást váltott ki.

Az első kép¹⁸ négyszögű talapzaton háromarcú mellszobrot ábrázol, pápai tiarával. A szentháromságnak ilyen módon való megszemélyesítése felte-

hetőleg Franciaországból indult ki a XIII. században, s különösképpen Cseh-, Morva-, Lengyel- és Oroszországban vált kedvelté. A német nyelvterületen kevésbé, Itáliában már inkább ismert volt ez az ikonográfiai típus. VIII. Orbán pápa 1628. augusztus 11-én kelt bullájában a Szentháromság-ábrázolásnak ezt a típusát eretneknek nyilvánította.

A második metszet a *Vir dolorum* típusának sajátos változataként szemlélteti a Szentháromságot,¹⁹ szarkofágban álló, deréktól látható kétfejű férfialakot ábrázol, amely felett sugárözönben a Szentlelket jelképező galamb lebeg. A kép alatt olvasható magyarázó szöveg a metszet mintaképeként egy Krakkó közelében látott ábrázolásra hivatkozik.

Az F₁a levél illusztrációja²⁰ a katolikus vallásnak az átlényegülésre vonatkozó tanítását pellengérez ki. A metszeten az ostyát felmutató pap felett a galamb, a gyermek Jézus és az Úr főalakja jelenik meg. A kép szövegmagyarázatában említett min-

20. Hoffhalter Rafael ószövetségi jeleneteket ábrázoló iniciálesorozatából a B betű Bábel tornyával (négyzeres nagyítás)

taképről Künstle ikonográfiai munkája mit sem tud. Az előképekre való hivatkozások valószínűleg a felelősség elhárítását célozták.

A negyedik metszet terített asztal mellett ülő három férfival szemlélteti a Szentháromságot. Ez az ikonográfiai típus a X. századtól kezdve kedvelt volt.²¹ A Hoffhalter-metszet csak annyiban tér el a régi ábrázolási sémától, hogy a három személy egységét jelképező köpeny és az attribútumok nem szerepelnek rajta.

Az F₂b lap illusztrációja hasonlóképpen régi, már a XII. században széles körben elterjedt Szentháromság-típust követi.²² Ennél a típusnál az Atya trónon vagy felhőn ülve maga elé tartja a kereszten függő Jézust, míg a galamb az Atya mellén – mint itt is – vagy feje felett lebeg. A Szentháromság-képek különböző ikonográfiai típusai között ez a különösen a német nyelvterületen népszerű ábrázolásmód volt az egyetlen, amelynek terjesztését a katolikus egyház jóváhagyta. Lényegében ehhez a típushoz tartozik az F₂a lap fametszete is.²³

A két utolsó metszete három ékkővel díszített gyűrűvel Melius Juhász Péter egyik Szenthárom-

ság-hasonlatát, illetőleg medaillonokban végződő görög kereszttel Stancaro Szentháromság-értelmezését gúnyolja. Utóbbinál a medaillonokban és a száraz metszéspontjában a következő feliratok olvashatók: ESSEN // TIA. – PATER. – FILIVS – SPVS // S. – HOMO // CHRISTVS // MEDIAT.²⁴

Az illusztrációk színvonala különböző; a két utolsó metszet pusztán szemléltető ábrázolás. A megszokottabb ikonográfiai típust követő Szentháromság-képeket ügyes szerkezeti felépítés, plasztikus megjelenítés és árnyaltabb kivitel jellemzi. Az emberi alakok ábrázolásánál jelentkező sajátosságok s a hasonló fametszői technika alapján ezek az illusztrációk is beilleszthetők Hoffhalter magyarországi fametszeteinek sorába. A stíluskritikai vizsgálat eredményét alátámasztja a kortárs Melius Juhász Péter egyik megjegyzése, aki *A Szent Jánosnak tett jelenésnek ... magyarázása* című műve előszavában „Rosshalter Rafael”-t a Szentháromság megfaragásáért és megcsúfolásáért kárhóztatta.²⁵

Hoffhalter Szentháromság-képei első ízben Császmái István unitárius lelkész önállóan kiadott munkájában jelenhettek meg. Császmáinak ezt a

művét feltehetően még a XVI. században megsemmisítették, mert az 1638-ban elkobzott unitárius könyvek jegyzéke már nem említi a nyomtatványt. Így ezek az illusztrációk csak Dávid Ferenc *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione* című munkájában maradtak fenn, amely „sokáig a leggyűlöletesebb könyve volt a XVI. század unitárius irodalmának”. A sokat támadott metszettek Hoffhalter magyarországi művészi tevékenységének utolsó emlékei.

Hoffhalter Rafael 1568 elején bekövetkezett halála után hanyatlásnak indult a gyulafehérvári nyomda. Rövid ideig özvegye nevével, majd a nyomdász feltüntetése nélkül jelent meg néhány nyomtatvány még 1569-ben is.²⁶

Hoffhalter Rudolf munkássága

A Hoffhalter-nyomda történetével foglalkozónak feltűnik, hogy Rudolf nem lépett 1568 elején Gyulafehérvárra elhunyt apja örökébe. Váradon sem működött ezekben az években, hanem, csak miután nagykorú lett, az 1573–1574-es években, a Mura és Dráva vidékére áttelepülve, Alsólindván és Nedelicen dolgozott, immár önállóan.

Hoffhalter Rudolf Alsólindván Kulcsár György prédikátor műveit nyomtatta ki. Különös gonddal készült Kulcsár 1574-ben megjelent *Postillája*.²⁷ A terjedelmes munka címlapját az a keret díszíti, amelyet Hoffhalter Rafael Debrecenben és később Váradon használt már.²⁸ A régi készletből valók az iniciálék és a mű utolsó levelét díszítő nyomdászjegy is, azaz a Hoffhalter család címere. A *Postilla* szövegét szemléltető ötven kisebb újszövetségi illusztráció²⁹ Hans Sebald Beham nürnbergi művész csaknem azonos méretű fametszetei után készült. Beham kétszázharminchárom jelenetből álló újszövetségi sorozata 1526-ban jelent meg Luther Újtestamentum-fordításának Herrgott-féle nürnbergi kiadásában. Kulcsár *Postillájának* illusztrációi Beham kompozícióit rendszerint tükörképben, kisé átalakítva vagy leegyszerűsítve adják vissza; az egyes jelenetek és a két sorozat kapcsolata azonban nyilvánvaló. Az egységesen 26×27 mm-es képecskék a Hoffhalter-nyomda eredeti bécsi felszereléséhez tartoztak; az 1558-ban, Bécsben megjelent, Oláh Miklós által összeállított *Breviarium Strigoniense* című kiadványában és az Almanachban (1562) használta már.³⁰ Magyarországon Hoffhalter Rudolf ebben az egyetlen nyomtatványában, a *Postillában* alkalmazta csak. A sorozatnak azonban nem minden tagját találni meg ott, mert a későbbiekben Hoffhaltertől Szebenbe került képek között tizenegy olyan is akad, amely Alsólindváról nem ismert. Ugyanakkor van tizen-

nég olyan is, amely csak ebben az alsólindvai kötetben fordul elő, Szebenben nem. Többségük (36 darab) azonban mindkét helyen megtalálható. Tehát Magyarországon a XVI. században a Hoffhalter-féle evangéliumi illusztrációsorozatból összesen hatvanegy kép volt használatban, legalább is a fennmaradt nyomtatványok alapján.

A *Postillát* díszítő nagyobb méretű, János evangélistát ábrázoló kép³¹ is elég közel áll Hans Sebald Beham ugyancsak Luther Újtestamentum-fordításában közreadott azonos tárgyú metszetéhez, ez esetben azonban mégsem Beham kompozíciója lehetett az előkép. Több megegyezés kapcsolja a metszetet Heinrich Aldegrever 1539-ben készült János evangélistát ábrázoló alkotásához. Mindkét kompozíción igen hasonló az előtérbe helyezett evangélista alakjának beállítása, égre emelt, elragadtatott tekintete s az a fodros felhőcsík, amely a holdsarlón megjelenő Mária lábától kiindulva mintegy János evangélista alakját is kiemeli a reális világból. A *Postilla* illusztrációján leegyszerűsítve ismétlődik Aldegrever kompozíciója, az evangélista alakjának plasztikus rajza s lobogó köpenyének érzékletes ábrázolása azonban tehetséges, képzett művészre vall. Hasonlóan a Beham újszövetségi jeleneteit követő fametszetsorozat-hoz, bizonyára a János evangélistát ábrázoló metszet is Bécsben készült.³²

A bécsi felszereléssel került Magyarországra az a Jézus megkísértését ábrázoló illusztráció is, amely Kulcsár Györgynek 1573-ban, Alsólindván kinyomtatott *A halálra való készülétről rövid tanúság* című munkáját díszíti.³³ A fametszet világos szerkezeti felépítésében és kivitelében a Jézus megkezeztetését szemléltető illusztrációhoz³⁴ hasonlít. Mindkét metszet ugyanabból a nagyobb méretű újszövetségi illusztrációsorozatból való.

A legutóbbi időkig ismeretlen volt, mi történt a Hoffhalterek nyomdai felszerelésével, hiszen Rudolf az apai örökségből, amelyet Alsólindván és Nedelicen még használt, a díszek közül egyedül a fametszetes családi címet vitte magával Debrecenbe, ahol 1586-ban bekövetkezett haláláig dolgozott.

Néhány – 1574-ben, Alsólindván még Hoffhalter Rudolf által használt – könyvdísz váratlanul a szebeni városi nyomda kiadványaiban tűnt fel. Ennek alapján megállapítható, hogy Hoffhalter Rudolf felszerelése a Dráva és Mura vidékéről átkerült Szebenbe, ahol 1575-ben, a város kezdeményezésére újból könyvnyomda létesült.³⁵ Hoffhalter Rudolf tehát átmenetileg, még debreceni tartózkodását megelőzően a szebeni tipográfiával is kapcsolatban állt, készlete nagy részét átadta vagy eladta. Ezért aztán a nagyhírű Hoffhalter-műhely betűi és könyvdíszai a változó vezetés

alatt álló szebeni nyomda használatában a XVII. században is még sokáig fellelhetők.

Hoffhalter Rudolftól Alsólindvát és Nedelicut követően egy darabig nem ismeretes nyomtatvány. Debrecenben 1576-ban kezdett nyomtatni, Komlós Andrásnénak, a korábbi debreceni nyomdász özvegyének házában. Miután saját felszerelése legnagyobb része Szebenbe került, így Debrecenbe szinte üres kézzel, fametszetes címerével és mindössze egyetlen, jellegzetes betűtípusával érkezett. Debrecenben, az özvegy kezével, a Komlós-féle nyomda birtokába jutott. Rövid váradi munkássága után visszatért Debrecenbe, majd 1586-ban meghalt.

Hoffhalter Rudolf, amikor a Dráva és Mura tájáról menekülni kényszerült, felszerelésének csak igen csekély részét vitte magával Debrecenbe, ugyanakkor dísziből Szebenbe is került. Megfigyelhető, hogy a Nedelichez közeli Varasdon Johannes Manliusnál Hoffhaltertől származó könyvdíszek tűntek fel. Ez a körülmény valamiféle kapcsolatra enged következtetni e két, helyileg nagyon közel, de időben több mint tíz év távolságban működő két műhely között. Különösen szembevető ez az azonosság az ószövegségi jeleneteket ábrázoló iniciálék esetében, amelyeknek szinte mindegyike megtalálható később Manliusnál. Még figyelemreméltóbbak az egybeesések a betűkészlet tekintetében. Megjegyzendő azonban, hogy e betűk Bécsben nem kizárólag Hoffhalternél, hanem más nyomdákban is használatban voltak. Az ószövegségi jelenetekkel díszített iniciálésorozat néhány darabját Manlius 1584-ben Németújvárott,³⁶ majd négy év múlva Monyorókeréken – Frankovith Gergely *Hasznos és fölötte szükséges könyvében*³⁷ – használta. Ugyanebben a kötetben jelent meg újra a Jézus megkísértését ábrázoló illusztráció is.³⁸

A több helyen, néhol nem is egyszer megfordult Hoffhalter-műhely nyomon követésében és vizsgálatában a fő nehézséget az okozza, hogy betűi egyidejűleg több hazai műhelyben is jelen vannak. Ennek magyarázata, hogy XVI. századi nyomdánk többségétől eltérően Hoffhalterék betűmatricákkal is rendelkeztek. Tehát apa és fia, több mint húsz évre terjedő magyarországi munkássága idején, többször is átönthették betűiket. Minthogy Hoffhalter Rafael betűmetszéssel is foglalkozott, ez megmagyarázza, hogy az általa használt betűsorozatokban miért mutatkozik helyenként némi eltérés. Bizonyosnak látszik, hogy Hoffhalter Rafael Debrecenben új betűket metszett, a korábbi, közvetve ugyancsak tőle származó betűktől kissé eltérő formában.³⁹ Tehát a tőlük származó betűk kisebb változásokkal egyszerre több helyen, párhuzamosan is használatban voltak. Sőt ismeretes, hogy Huszár Gál Hoffhalter

Rafaeltól vásárolta – még Bécsben – saját felszerelését, és nem lehetetlen, hogy Johannes Manlius felszerelésének egy része is a bécsi Hoffhalter-műhelyből származik.

Úgy tűnik, hogy Hoffhalter Rafael már magyarországi működésének elején is foglalkozott fametszéssel, és később is több illusztrációt, címlapkeretet készített kiadványaihoz. Debrecen városának többféle változatban is elkészített címerét minden bizonnyal itt metszette, iniciáléit azonban valószínűleg Bécsből hozta magával. Bécsi eredetű iniciáléi és díszei közül azonban nem mindegyik saját munkája, mert bécsi officinája számára több neves fametsző is dolgozott. Bizonyosan Gyulafehérvárott készítette a nagy felháborodást kiváltó, Szentháromságot gúnyoló fametszeteit. Feltehetően Hoffhalter Rudolf is foglalkozott fametszéssel, talán tőle származik egy 1584-ben kiadott nyomtatványában⁴⁰ Váradi Kalmár Mihály címerre. Minden bizonnyal ő metszette újra apja egyik legelső debreceni művét, a reneszánsz csarnokban ábrázolt zászlós bárányt, ahol az előtér padlózatának kockáin az évszám 1583. Egyébként a korábbi minden tekintetben utánzó metszet apró eltérései mutatják, hogy nemcsak az évszám megváltoztatásáról van szó. Ilyen formában Debrecen címerét a nyomda tovább használta még Hoffhalter Rudolf halála után is. A nagy gonddal és sok előkészülettel tervezett Félegyházi-féle Újtestamentum-fordításhoz⁴¹ Hoffhalter Rudolf új, stilizált levél- és szőlőindákból komponált iniciálésorozatról is gondoskodott. A két Hoffhalter több mint félszáz nyomtatványa közül némelyik a hazai reneszánsz könyvdíszítés legszebb darabja.

Jegyzetek

- 1 Anton MAYER, *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*, I, Wien, 1883, 87–88.
- 2 VI/4. és 3. iniciálésorozat.
- 3 RMK III 486.
- 4 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 82–83.
- 5 RMNy 194. (1563.) – III/4. címer.
- 6 RMNy 205 – III/2. címer.
- 7 VI/1. iniciálésorozat.
- 8 RMNy 207.
- 9 II/1. címlapkeret.
- 10 RMK III 486.
- 11 II/2. keretdísz. A címereket lásd III/1., 6., 7. címer.
- 12 III/1. címer.
- 13 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 84–85.
- 14 RMNy 222 – I/2. illusztráció.
- 15 RMNy 213 – II/2. keretdísz és I/1. illusztráció.
- 16 I/9. illusztráció. Alkalmazása: RMNy 319.
- 17 RMNy 254.

- 18 I/3. illusztráció.
 19 I/4. illusztráció.
 20 I/5. illusztráció.
 21 I/6. illusztráció.
 22 I/8. illusztráció.
 23 I/7. illusztráció.
 24 V/1., 2. ábra.
 25 RMNy 259. (1568.) – GULYÁS, i. m., 137.
 26 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 85–87.
 27 RMNy 334.
 28 RMNy 207, RMNy 213 – II/2. keret.
 29 I/11–60. illusztrációk. Az evangéliumi képsorozatról lásd Gedeon BORSA, *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher*, II, Hoffhalter, Gutenberg-Jahrbuch (Mainz), 1980, 246–257. Magyar változata: *A legrégebb magyar perikopáskönyvek illusztrációi*, II, Hoffhalter, in *Könyvtörténeti írások*, I, Hazai nyomdászat. 15–17. sz., Bp., 1996, 174–185.
 30 RMK III 447 és az 1562-re szóló Almanach, amelynek az Österreichische Nationalbibliothek-beli jelzete Cod 8276. Ez utóbbira Borsa Gedeon hívta fel a figyelmemet, akinek köszönöm, hogy munkámat mindvégig figyelemmel kísérte és segítette.
 31 I/10. illusztráció.
 32 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 88–89.
 33 RMNy 319 – I/9. illusztráció.
 34 RMNy 213 – I/1. illusztráció.
 35 A Hoffhalter-kérdésről lásd BORSA Gedeon, *Hoffhalter-problémák*, MKsz, 1970, 368–373; Uő, *Rudolphus Hoffhalters Typographie in der Gegend von Mur und Drau (1573–1574)*, in *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* (Zagreb), 1968, 26–34. Az utóbbinak magyar változata: *Hoffhalter Rudolf nyomdája a Dráva és a Mura táján (1573–1574)*, in *Könyvtörténeti írások*, I, Hazai nyomdászat. 15–17. sz., Bp., 1996, 219–233.
 36 RMNy 552, RMNy 553.
 37 RMNy 617.
 38 Hoffhalternél az I/9. illusztráció, Manliusnál az I/29. illusztráció.
 39 A 119/120. – Lásd erről BÁNFI Szilvia, *Huszár Gál távozása Debrecenből, és nyomdakészletének további sorsa*, MKsz, 1986, 13–14.
 40 III/8. címer.
 41 RMNy 584. – VI/7. iniciálesorozat.

11. LORINȚ DIAKÓNUS CIRILL BETŰS NYOMDÁJA (1567–1579)

Coresi és Philip tipográfiáján kívül – Coresivel nagyjából egy időben – LorinȚ diakónus nyomtatott még önálló műhelyében cirill betűs könyveket 1567 és 1579 között. Tevékenységét két erdélyi városban: Brassóban és Gyulafehérvárott fejtette ki, mindkét helyen nagyjából ugyanazzal a tipográfiai felszereléssel. Az 1567-ben, Brassóban kiadott óegyházi szláv liturgikus könyv,¹ az *Osmoglasnik* utószavából tudni, hogy ezt a könyvet LorinȚ diakónus nyomtatta négy tanulóval 1567-ben. Ez az első nyoma tipográfusi működésének. Könyveit, Coresihoz hasonlóan, nagyméretű fametszetes fejlécekkel díszítette, azonban sem betűtípusa, sem fejlécei nem teljesen azonosak az ugyancsak Brassóban dolgozó Coresiével. LorinȚ betűivel készült még két másik, cirill betűs liturgikus könyv is, azonban egyikén sincs feltüntetve sem az év, sem a nyomdász. Az egyik román, a másik óegyházi szláv nyelvű. LorinȚ diakónus egyetlen szövegbetűvel nyomtatta könyveit, és egyedileg, fadúcra metszett nagyméretű betűsorok szolgáltak a címek kiemelésére.

Brassói működése után néhány évig nincs tudomásunk erdélyi tevékenységéről, csak 1578-ban tűnt fel újra nyomdájával, ekkor Gyulafehérvárott. Bár betűi a Brassóban használtakkal azonosak, több új díszítőelem az itteni nyomtatványain jelent meg először. 1579-ben nyomtatott óegyházi

szláv nyelvű, evangéliumokat tartalmazó könyvének² végén a Báthory-család különlegesen szép, reneszánsz ízlésű metszete és Báthory Kristóf fejedelemnek a könyvre vonatkozó, harminc évre szóló nyomtatási privilégiuma található. Az utószóból az is kitűnik, hogy LorinȚ a könyvet Báthory Kristóf erdélyi fejedelem megbízásából nyomtatta 1579-ben.

Ebben a könyvben több olyan dísz is van, amely különbözik más erdélyi cirill betűs nyomdák felszerelésétől. Többször ismétlődik egy téglalap alakú, geometrikus, szőnyegmintás fejléc,³ található benne egy téglalap alakú fonadékos záródísz,⁴ amely több latin betűs nyomda felszerelésében is megvolt ekkoriban. Két másik záródísz nem fordul ugyan elő általunk ismert latin betűs nyomtatványban, de cirill betűsben sem.⁵ Vannak olyan keskeny díszlécei is, amelyekhez nagyon hasonló Coresi nyomtatványaiban is előfordul.

LorinȚ diakónusnak ugyanebben a gyulafehérvári nyomtatványában található az a téglalap alakú, reneszánsz stílusú, kissé sérült fejléc, amelyre Jakó Zsigmond kutatásai irányították rá a figyelmet.⁶ A fejére állítva alkalmazott, fekete alapú díszben jól láthatóan 1528-as évszám és három latin betű (G. T. R.) – valójában GR betű – olvasható, ez utóbbiak ligatúraszerűen össze vannak fonódva. A fejléc évszáma kétségtelenné teszi, hogy e nyomdác

Lorint nyomtatványába csak másodlagosan került. Fél évszázaddal korábban készítették, mégpedig latin betűkkel dolgozó officina részére,⁷ hiszen a cirill betűs könyvekben a számokat betűkkel jelölték, és nem a mai időszámítást használták. A kérdéses dísz a legkorábbi szebeni sajtóval kell kapcsolatba hoznunk, mert 1528 táján Európának ezen a részén a szebenin kívül más nyomda nem működött. Valóban meglepő, hogy egy cirill betűkkel dolgozó nyomda termékében ilyen lehessen találni, ugyanis a latin és cirill betűkkel dolgozó műhelyek abban az időben általában elkülönültek egymástól. A latin betűs monogram és arab számmal írt évszám az ortodox nyomda számára nem hordozott különösebb jelentést, feltehetően ezért állították fejtetőre a fametszetet a cirill betűs kiadványban.

Érdekes kérdés, hogy az 1528-ban metszett dísz miként kerülhetett át a valószínűleg már 1530-ban megszűnt szebeni nyomda felszereléséből Lorintéba, aki egyébként nem is dolgozott Szebenben.

Talán az 1544-ben, Szebenben dolgozó cirill betűs műhely közvetítésével, de az is lehetséges, hogy a szebeni városi nyomda 1575. évi újjászervezése során kicserélték, és az elavultnak minősített legrégebbi felszerelési tárgyakkal együtt áruba bocsátották. Mindenesetre magát e dísz a jelek szerint a szebeni nyomda 1528. évi létének közvetlen tipográfiai bizonyítékaként lehet értékelnünk.

Jegyzetek

- 1 RMNy 224 – BRV IV 9–10.
- 2 RMNy 435 – BRV I 24.
- 3 IV/2.
- 4 IV/8.
- 5 IV/9., 10. dísz.
- 6 RMNy 435, 150. levél verzóján.
- 7 JAKÓ Zsigmond, *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században*, in *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976, 180–192.

12. AZ ABRUDBÁNYAI KARÁDI-NYOMDA (1569)

Az abrudbányai Karádi-nyomda egyike azon XVI. századi hazai nyomdáinknak, amelyekről nagyon kevés ismerettel rendelkezünk. Mindössze egyetlen nyomtatvány tanúsítja, hogy ebben a kis erdélyi bányavárosban sajtó működött: egy szerény kiállítású kötet, amely impresszuma szerint Karádi Pál abrudbányai nyomdájában készült. A mű a *Comedia Balassi Menyhárt árultatásáról* című dráma,¹ politikai gúnyirat, amelyet 1569-ben nyomtatott ki Karádi Pál unitárius prédikátor, akinek a röpirat megjelenése miatt hamarosan menekülnie kellett. Miután ez a könyvecske az egyetlen fennmaradt nyomtatvány Abrudbányáról, a magyar könyvészet sokáig kételkedett abban, hogy 1569-ben valóban működött-e itt tipográfia. Az újabb kutatások azonban megerősítették az adatok hitelét. A nyomtatvány sajátos tipográfiai jellege is bizonyítja, hogy ebben az időben Karádinak önálló nyomdája működhetett Abrudbányán.

Karádi 1569 végén vagy 1570 elején gúnyirata miatt Abrudbányáról Simándra menekült. A korabeli források egy Simándon működő nyomdáról adnak hírt. Ez a kis helység Arad és Gyula között, a magyar Alföld délkeleti határán abban az időben a török által megszállt országrészhez tartozott. Itt működhetett talán Karádi nyomdája 1570-ben, simándi műhelyéből azonban egyetlen nyomtatvány sem került még elő. Karádinak hamarosan Simándról is menekülnie kellett; az időközben ki-

tört vallási zavargások kényszerítették távozásra. Előbb Lugosra, majd Temesvárra ment, ahol prédikátorként működött.² A legújabb kutatások alapján egyre valószínűbbnek látszik, hogy az antitrinitáriusok – részben kényszerűségből – súlyt helyeztek tanaiknak Erdélyen kívüli terjesztésére is. Közvetett bizonyítékok utalnak arra, hogy Karádi nemcsak Simándon, hanem a következő évben, 1571-ben Temesvárott is felállította nyomdáját. Karádi műhelye lehetett tehát az a kivételes tipográfia, amely (Simándon és Temesvárott) hódoltsági területen működött.³

Kiadványát, a *Comoediát* egyetlen, rendkívül archaikus antikva betűtípussal nyomtatták,⁴ a cím kiemelésére sem szolgáltak külön, nagyobb betűk. Ehhez az egyetlen betűtípushoz ugyanakkor magyar ékezetes betűk tartoztak. E betűk eredetének kérdése máig megoldatlan. A betűkön kívül mindössze két, kevésbé jellegzetes iniciálé, egy azonos sorozathoz tartozó G és M betű található a könyvben.⁵ Hasonló, de mégsem teljesen azonos iniciáléja Johannes Manliusnak volt.⁶

Soltész Zoltánné⁷ azonosnak találta az abrudbányai M iniciálét és a korábban eperjesi nyomtatványnak tartott Fabinus-kötet⁸ iniciáléját. Ennek alapján lehetségesnek tartott valamiféle kapcsolatot e két műhely között. A Fabinus-kötetről azonban időközben bebizonyosodott, hogy az az egyik sziléziai nyomdában készült.⁹

Karádi Pál abrudbányai nyomdája – annak egyetlen terméke, valamint az abban előforduló szerény felszerelés alapján – minden bizonnyal a legkisebb XVI. századi magyarországi nyomda lehetett.

Jegyzetek

1 RMNy 260.

2 KATHONA Géza, *Karádi Pál abrudbányai könyvnyomdája és annak végsorsa*, Református Egyház, 1962, 180–181; DÖRNYEI Sándor, *A 16. századi simándi nyomda*, MKSz, 1964, 172–174.

3 BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, *Karádi Pál nyomdája*, in *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2003, 215–228.

4 1A 128 típus.

5 M és G iniciálé. Méretük: 26×26 mm. Lásd VI/1. sorozat.

6 Manliusnál VI/1. sorozat.

7 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 118–119.

8 RMK II 131. – RMNy App 34.

9 RMNy App 34.

13. A BORNEMISZA–MANTSKOVIT-NYOMDA (1573–1599)

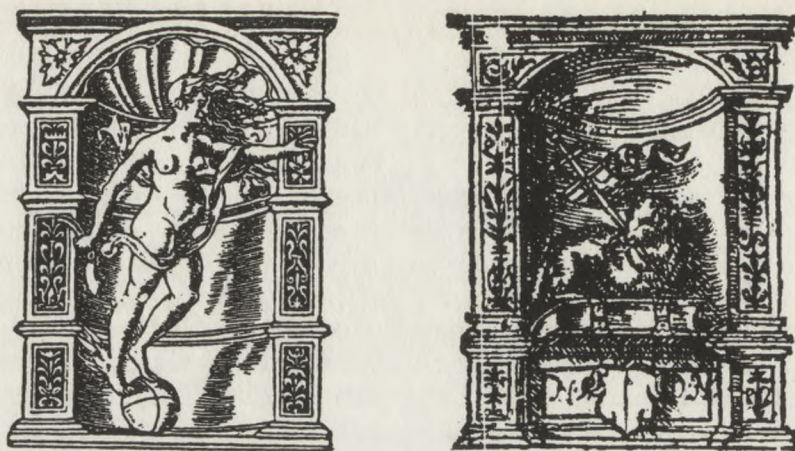
A XVI. század két legnagyobb nyomdászati teljesítményeként a hazai nyomdatörténet Bornemisza Péter hatalmas *Foliopostilláját*¹ és Károlyi Gáspár bibliafordítását, a *Vizsolyi Bibliát*² tartja számon. Az elsőt, amelyet az irodalom Bornemisza többi prédikációskötetétől eltérő fólió mérete miatt nevez *Foliopostillának*, maga Bornemisza nyomtatta ki saját műhelyében. A Vizsolyban kiadott *Szent Bibliát*, amelyet az irodalom nyomtatási helye után nevez *Vizsolyi Bibliának*, volt nyomdája, majd utóda: Mantskovit Bálint készítette azzal az egyes elemeiben még Bornemiszától származó nyomdafelszereléssel, amely 1573-tól negyed századon át volt használatban. Ebben a helyét többször változtató műhelyben jelent meg Bornemisza Péter szinte teljes irodalmi munkássága nyomtatásban, az első teljes magyar bibliafordítás és még negyedszáz egyéb nyomtatvány.³

Bornemisza azok közé az író-prédikátorok közé tartozott, akik felismerték a nyomtatott szó hatását, mint példaképe és atyai barátja, egyben lelkesztője, Huszár Gál is. Vele valószínűleg bécsi tartózkodása idején ismerkedett meg, talán akkor, amikor az Hoffhalter Rafael bécsi műhelyében tanulta a nyomdászmesterséget.⁴ Bornemisza érdeklődése is itt ébredhetett fel a könyvnyomtatás iránt. Kettejük útja néhány évre elvált, majd ismét földrajzi közelségbe kerültek egymással. Minden bizonnyal mindkettőjüket foglalkoztatta egy újabb nyomda felállításának a terve, hiszen a nyomtatás mesterségéhez mindketten értettek. Ez a tervük 1573-ban vált valóra. Huszár Gál Komjátiban állította fel újra tipográfiáját, amely akkor már tíz éve (Debrecen óta) nem volt használatban. Nyomdakészlete igen hiányos lehetett, hiszen felszerelése egy részét Debrecenben hagy-

ta. Ezért nagyobb a valószínűsége, hogy Huszár Gál újbóli nyomdaalapítása inkább közös vállalkozásban történt, amelynek fő mozgatója talán a Huszárnál fiatalabb Bornemisza volt, és a jelentős mennyiségű új felszerelés az ő vásárlásából származhatott. Az új betűket a bécsi Stainhofer-műhelyből szereztek be.

Bornemisza ötkötetes *Postillája* első darabjának kinyomtatását, amint arról kolofonja tájékoztat, Komjátiban kezdték, majd Bornemisza Semptén fejezte be. Huszár Gáltól való különválása 1573/1574 körül történhetett. Önállóságuk során a betűkészletet és a díszeket is megosztották egymás között olyan módon, hogy két használható nyomdafelszerelés jöjjön létre. A díszek és iniciálék közül a legrégebbiek, a sárvár-újszigeti fadúcok most Bornemiszához kerültek, újonnan felállított septei műhelyébe. A nyomtatás a 240. levélnél szakadt félbe, a későbbi levelek betűtípusai eltérnek Huszár Gál típusaitól. A könyv díszítése azonban egységes: a Komjátiban és Semptén nyomtatott leveleken végig ugyanazok az iniciálék és záródíszek ismétlődnek. A munka megszakadásakor Huszár Gál átengedte Bornemiszának a kötetben használt fametszeteket, s Bornemisza birtokába került Huszár Gálnak a már Óváron is meglévő iniciálesorozata.⁵

Bornemisza nyomdáját a protestáns hit és saját műveinek terjesztése céljából alapította, teljes egészében az igehirdetés szolgálatába állította, és kevésbé helyezett súlyt a szövegnek képekkel való kísérésére. Sajtója üzemeltetéséhez szerényebb eszközök álltak rendelkezésére, bár a protestáns hitre tért felső-magyarországi főurak anyagilag és erkölcsileg is támogatták. Maga nem volt fametsző, és a jelek szerint környezetében sem volt

21. A bázeli Andreas Cratander nyomdászjegye reneszánsz fülkét ábrázol. – Mantskovit Bálint vizsolyi nyomdász reneszánsz fülkébe helyezett jelvénye

ilyen személy, így érthető, hogy viszonylag kevés díszítőelem található nyomtatványaiban.

Helytelen volna azonban azt hinni, hogy a Bornemisza-kiadványok gondatlan kiállításban kerültek a közönség elé. Ellenkezőleg: a termékeny műhely terjedelmes kötetei gondos tipografizálással készültek. Rendszerint két színnel nyomtatott, finom elrendezésű és tetszetős kerettel díszített címlappal jelentek meg, annak köszönhetően, hogy különös érzékkel használta fel a nyomda felszereléséhez tartozó tipográfiai ornamenseket (öntött nyomdai cifrákat). Iniciálét és záródísz szép számban alkalmazott a Bornemisza-műhely, ezek többsége azonban vagy más magyarországi könyvsajtó másodlagosan felhasznált metszeteiről, vagy öntvényről készült. A címlapkeretek alkotórészeiként külföldön vásárolt cifrák szolgáltak, s a nyomda fennállásának első tíz évében egyetlen illusztráció sem jelent meg az egymást gyors ütemben követő kötetekben.

Bornemisza beszédeinek, postilláinak negyed-rét formában kiadott első kötetéhez (1573)⁶ három iniciálékészlet darabjait és tizenöt záródísz használta fel. A 30×30 mm nagyságú, könnyed virágdíszű iniciálék Huszár Gál nyomdájából valók.⁷ A másik két iniciálékészlet darabjai jóval igénytelenebbek, kopottabbak.⁸ Ezek a keret nélküli, sematikus levéldíszű, gyakran eltorzult, elgörbült iniciálék ugyanúgy öntvényről készülhettek, mint a kötetben több ízben is felhasznált szalagfonatos vagy arabeszkos záródíszek. Egyénibb, s talán helyi mestertől származik az a záróléc, amely stilizált szőlőlevelek között, babérkoszorúba zárt férfifejet ábrázol.⁹

A *Postilla*-kiadás további négy kötetében és azok különlenyomataiban ugyanezek az iniciálék és záródíszek ismétlődnek.¹⁰ A terjedelmes könyvekben az első kötet díszeitől eltérő zárólécek, iniciálék is

előfordulnak; ezek a metszetek azonban Huszár Gál felszereléséből vagy az 1540-es évek elején megszűnt sárvár-újszigeti nyomda készletéből kerültek Bornemisza Péter tulajdonába. A Pyramus és Thisbé-jelenetet ábrázoló záródísz¹¹ és egy bőségszarukkal díszített bécsi eredetű zárómetsetet¹² korábban Huszár használta.¹³ Az ő közvetítésével jutott Bornemiszához a sárvár-újszigeti nyomda Ádámot és Évát ábrázoló díszléce;¹⁴ ugyanezzel a metszettel jelent meg Debrecenben Huszár Gál egyik nyomtatványa is. Míg korábban feltételezhető volt, hogy a sárvár-újszigeti nyomda R és O iniciáléja közvetlenül került Bornemiszához, Huszárnak azóta felfedezett első, Óváron-Kassán–Debrecenben készült énekeskönyvében az O iniciálé már megtalálható.¹⁵

Ezzel a szerény könyvdíszállománnyal – három iniciálékészlettel és összesen húsz záródíszszel – dolgozott a nyomda Semptét követő állomáshelyein: Detrekő várában, majd Rárbokon is. Bornemisza *Énekek három rendbe* és *Foliopostilla* című munkái azonban a korábbi nyomtatványoknál nagyobb gondossággal és több dísz felhasználásával készültek.¹⁶ Különösen ízléses, vonzó kiállításban jelent meg a *Foliopostilla*, amelynek címlapját reneszánsz körzetekből összeállított finom címlapkeret díszíti. Ez a fólió alakú kötet volt Bornemisza utolsó kiadványa.

Halála (1585) után a sajtó felszerelésével a lengyel származású művezető, Mantskovit (Farinola) Bálint nyomtatott tovább Rárbokon, Galgócon és Vizsolyban. Mantskovit már Bornemisza életében kiadott néhány munkát saját neve alatt. Megjelenésével megszaporodtak a könyveket díszítő egyedi, igényes fametszetek. 1580-ban Farinola Bálint nyomdásznévvel jelent meg egy kis kötet,¹⁷ amelynek nyomdászjegyek tekinthető fametszete ANCHORA SALVTIS CHRISTVS felirat kíséreté-

ben horgonyra csavarodó kígyót ábrázol. Huszár Gál mesterjegyéhez hasonlóan ez a metszet is a kálvinizmus középpontjában, Genfben kialakult szimbolikus jelentésű nyomdászjegytípus egyik változata.¹⁸

Vallásos jelkép az a másik, ugyancsak nyomdászjegynek tekinthető szép fametszet is, amely reneszánsz fülkében, könyvön nyugvó agnus Deit ábrázol.¹⁹ Az azt közbezáró finom felépítésű fülke és annak szimmetrikus elrendezését, igen szép dekorációja tehetséges művészre vall. Ez a metszet – néhány másikkal együtt – még a XVII. század első felében is használatban volt Bártfán, a Klöss-nyomdában.

Mantskovit harmadik nyomdászjegye eszmei mondanivalójában és stílusában is új igazodást mutat. Volutákkal és levélcsomókkal díszített, ovális barokk keretben kürtbe fújó, s jobbájában könyvet és pálmaágat tartó, lobogó ruhájú, fiatal nőalakot (Fama) ábrázol. Ez a metszet kétféle méretben is megvolt a nyomdában,²⁰ közülük a nagyobbik az agnus Deit ábrázoló metszethez hasonlóan tovább élt Bártfán. A fametszet Sigmund Feyerabend frankfurti könyvkiadó nyomdászjegyeit követi. A mintaképül választott frankfurti metszeteket a német fametszetes könyvdíszítés két jelentős kései művésze, Jost Amman és Tobias Stimmer készítette. A vizsolyi metszet a pompás frankfurti előképeknek szerényebb, de nem szolgai másolata. A magyarországi mester nemcsak a díszes keretet, a háttérrel és az istennő ruházatát egyszerűsítette le, hanem lényegesen módosította a Fama alakját is. A mintaképekkel ellentétben az istennőt szárnyak nélkül, és nem két kürttel, hanem jobbájában a könyvnyomtató hírnevét fenntartó nyitott könyvvel és pálmaággal ábrázolta. A fametszet részletező előadásmódja, finom vonalvezetése s mindenekelőtt a Fama életteljes, plasztikus megjelenítése gyakorlott, ügyes fametszőre vall.

Ugyanez a művész készíthette azt a finom rajzú magyar címet²¹ is, amely a Famát ábrázoló nyomdászjegy mindkét változatával együtt Mantskovit legjelentősebb kiadói vállalkozásában, Károlyi Gáspár gönci esperes 1590-ben, Vizsolyban megjelent Biblia-kiadásában²² maradt fenn. A két címer tartó griff stilizált, plasztikus alakján s a könnyed vonalvezetésen a harmadik Mantskovit-nyomdászjegy fametszőjének képességei ismerhetők fel.²³ A címer még 1630-ban is használatban volt Bártfán, a Klöss-nyomdában.²⁴

A Biblia nyomtatására már évekkel korábban felkészült a nyomda. Jól látható ez az 1585-től kezdve mutatkozó gyarapodáson, amely a záródíszek, fejlécek, fametszetes nyomdászjegyek, magyar címer és háromféle iniciálé beszerzésére tejtett ki, és együtt járt kilenc új betűtípus megje-

lenésével is: mindenekelőtt a *Vizsolyi Biblia* szép, antikva szövegbetűjével.²⁵ A felsorolt új beszerzések jelentős része már a galgóci nyomtatványokon feltűnik, ami azt jelenti, hogy már Galgócon, 1588-ban szinte minden készen állt ahhoz, hogy a teljes magyar bibliafordítást méltó külsővel nyomtathassák ki. Végül a választás Vizsolyra esett, ahol a nyomtatást előnyösebb körülmények között lehetett elvégezni.²⁶

A Károlyi- vagy más néven *Vizsolyi Biblia* Mantskovit legszebb nyomtatványa. A nagy fólió alakú, több mint ezerkétszáz levélből álló hatalmas kötet változatos betűtípusokkal és gondos tipografizálással készült. Mindhárom címlapját reneszánsz stílusú körzetekkel előállított, széles, csipkeszerű keret veszi körül. Az első címlapot a fekete-vörös nyomású címszöveg alatt Magyarország címere díszíti. A második címlapon ugyanitt ízléses zárómetszet, a harmadikon Mantskovit Famát ábrázoló nyomdászjegyének nagyobbik változata van. A Biblia egyes könyveinek élén két szimmetrikus felépítésű, reneszánsz stílusú, csaknem azonos fejléc húzódik. Mindkettőn voluták és gyümölcsfüzerek közül puttófő tekint alá.²⁷ Ezek a fejlécek ugyanúgy Jacobus Luciustól származhattak, mint a Biblia 39×39 mm nagyságú, keret nélküli, sematikus levelekkel díszített iniciáléi.²⁸

Öntvényről készültek a nyomdatulajdonos Mantskovit fordításában megjelent *Index biblicus*²⁹ szerény iniciáléi is. Az egyik típusnál sávozott levelek, a másik készlet iniciáléinál könnyedebb ornamentális díszítés veszi körül a betűtestet.³⁰ Mantskovit is előszeretettel használta az öntött nyomdai cifrákat: a nyomdafelszerelésben található tízféle apró elemből változatos fejléceket, címlapkereteket tudott összeállítani.

Mantskovit Bálint egyetlen illusztrált kötetében, az 1582. évre kiadott kalendáriumban – *Ítéletek az ég forgása szerint ez MDLXXXII. esztendőre*³¹ – a XVI. századi naptárakban szinte nélkülözhetetlen hónapábrázolások egyik típusa maradt fenn.³² A ma ismert tizenegy illusztráció³³ ügyes mintaképet követ, de már nem a fametszetes hónapábrázolások közvetlen forrásához, Hans Sebald Beham két sorozatához, hanem azok meglehetősen átdolgozott, későbbi változatához kapcsolódik.³⁴ A bal felső sarokban felhőkoszorúban kaptak helyet a zodiákus jelei. A jelenetek nem hasonlítanak sem a korabeli nagyszombati, sem a kolozsvári, sem a Manlius által használt hónapképekhez. Bár a Bornemisza–Mantskovit-nyomda két alkalommal is kiadott perikopás könyvet, evangéliumi képecskék egyikeben sem szerepelnek.

A Bornemisza–Mantskovit-nyomda kezdeti felszerelésében kevés a könyvdísz és az egyedinek

tekinthető metszet. Annál érdekesebb e könyvdíszek és iniciálék eredete, hiszen itt egyesült Huszár Gál egykori készletének néhány darabja, Bornemisza új beszerzése és az ekkor már harminc éve megszűnt sárvár-újszigeti műhely néhány dúcá. Mantskovit munkássága idején az egyedi metszetek száma megnőtt, és az egyenetlen, kopott iniciálékat is egységes sorozatokra cserélte le. A nagyszabású nyomtatási munka után, a Biblia megjelenését követően a vizsolyi nyomda még 1599-ig működött. Korábban feltételezték, hogy a bártfai Klöss-műhely a század utolsó éveiben a vizsolyi felszerelésből létesült, mivel a díszek között azonosságokat lehetett felfedezni. Az alaposabb, a betűkre is kiterjedő összehasonlítás azonban azt mutatja, hogy ezek az azonosságok csak 1608-tól kezdve jelentkeznek a bártfai Klöss-nyomdában, holott az akkor már tíz éve működött. A bártfai Klöss-műhely tehát a vizsolyitól teljesen független nyomdaalapítás volt; 1608 után azonban valóban Jakob Klöss tulajdonába került a vizsolyi felszerelés egy része, valószínűleg családi kapcsolat révén. A Bornemisza-Mantskovit-műhelynek vannak olyan iniciáléi és egy olyan dísz, amelynek a bártfai Klöss-műhely nem az utolsó állomáshelye volt. Amikor a kassai jezsuiták 1715-ben megvették a bártfai nyomda felszerelését, a megvásárolt készletben még megvoltak a Vizsolyból átkerült iniciálék és egy dísz is. Hosszú ideig, pontosan százötven évig nyomon követhető egy szív alakú, arabeszkos záródísz.³⁵ Még hosszabb múltra – 171 évre – tekinthet vissza az a sérült A iniciálé,³⁶ amely még Huszár Gáltól, Óvárról való, és amely hosszú életútja alatt egyszer már megfordult Kassán.

Jegyzetek

- 1 RMNy 541.
- 2 RMNy 652.
- 3 A nyomdáról és a nyomdafelszerelés rekonstrukciójáról lásd V. ECSÉDY Judit, *A Bornemisza-Mantskovit-nyomda története*, Bp., 1990 (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetek, 1).
- 4 Bornemisza Péter életéről összefoglalóan lásd NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter, az ember és az író*, Bp., 1959.
- 5 VI/1. iniciálésorozat.
- 6 RMNy 333.
- 7 Huszár Gál nyomdájában és a Bornemisza-Mantskovit-nyomdában is: VI/1. iniciálésorozat.
- 8 VI/3., 4. iniciálésorozat.
- 9 IV/4. dísz.
- 10 RMNy 355, RMNy 362, RMNy 422, RMNy 430. – Különlönyomatok, azaz önállóan megjelent részletei az előbbieknél: RMNy 431, RMNy 421.
- 11 IV/11. dísz.
- 12 IV/10. dísz.
- 13 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 95–96.
- 14 IV/12.
- 15 RMNy 160. Az énekeskönyv hasonmás kiadásához írt tanulmányában Borsa Gedeon részletesen ismertette az iniciálé eredetét: HUSZÁR Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséret*, Bp., 1983, kísérő tanulmány, 76–77.
- 16 RMNy 513. (Detrekő, 1582.) – RMNy 541. (Detrekő-Rárbok, 1584.)
- 17 RMNy 456.
- 18 III/1. nyomdászjegy.
- 19 III/2. nyomdászjegy – RMNy 486.
- 20 III/3., 4. nyomdászjegy.
- 21 III/5. címer.
- 22 RMNy 652.
- 23 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 97–98.
- 24 RMNy 1454.
- 25 18A 121.
- 26 A vizsolyi nyomtatás előkészületeiről, a készülő *Vizsolyi Biblia* nyomdai kéziratáról lásd SZABÓ András, *A Vizsolyi biblia nyomdai kéziratának töredéke*, ItK, 1983, 523–527; Uő, *Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem életrajzához*, Történelmi Szemle, 1986, 348.
- 27 IV/19., 20. dísz.
- 28 I/2. iniciálésorozat.
- 29 RMNy 738. (Vizsoly, 1593.)
- 30 VI/3. és 4. iniciálésorozat.
- 31 RMNy 487.
- 32 I/1–11. illusztráció.
- 33 Méretük: 30×58 mm.
- 34 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 98–99.
- 35 IV/18. záródísz.
- 36 VI/1. iniciálésorozat.

14. A SZEZENI VÁROSI NYOMDA (1575–1600–)

A XVI. század első magyarországi nyomdaalapítására az erdélyi szászok központjában, Szezenben került sor, ám ebből a korai, 1529–1530-as korszakból nem maradt fenn nyomtatvány.¹

Egy 1579-ben, Gyulafehérvárott kiadott ógyházi szláv evangeliárumnak, amelyet Lorint diakónus nyomtatott, egyik lapján a cirill betűs szöveg fölött² téglalap alakú, reneszánsz stílusú könyvdísz látható. A könyvdísz egyik oldalán csonka: egy részt levágtak belőle. A fametszeten, amely meglehetősen rossz állapotban maradt meg, Jakó Zsigmond felfedezett egy 1528-as évszámot és a G. T. R. (valójában GR) latin betűket, amelyek ligatúraszerűen össze vannak fonódva. A fejléc évszáma kétségtelenné teszi, hogy e nyomódúcot fél évszázaddal korábban készítették, latin betűkkel dolgozó officina részére, tehát Lorint nyomtatványába csak másodlagosan került.³ A kérdéses dísz annál is inkább a szezeni sajtóval kell kapcsolatba hoznunk, mert 1528 táján Európának ezen a részén a szezenin kívül más nyomda nem működött. Egyelőre tisztázatlan, hogy az 1528-ban metszett dísz miként kerülhetett át a szezeni nyomda felszereléséből Lorintéba. Igen meglepő, hogy egy cirill betűkkel dolgozó nyomda termékében ilyen lehessen találni, mivel a latin és cirill betűkkel dolgozó műhelyek abban az időben általában elkülönültek egymástól. A régi, cirill betűs nyomdatermekben a számokat betűkkel fejezték ki, ezért az említett fametszet az ógyházi szláv liturgikus könyvben meglehetősen idegenül hat. Erre enged következtetni az a tény is, hogy a fametszetet a kiadványban fejtetőre állították.

Előfordulhat, hogy e dísz belekeveredett a szezeniek cirill nyomdai anyagába, és onnan került tovább egy másik cirill betűs nyomdába. Megeshet, hogy a szezeni városi nyomda 1575. évi újjászervezése során kicserélték, és az elavultnak minősített legrégebbi felszerelési tárgyakkal együtt áruba bocsátották. Bárhogy is történt, e dísz a szezeni nyomda 1528. évi létének közvetlen tipográfiai bizonyítékaként értékelhetjük.

Jakó Zsigmond meggyőződése szerint a dísz látható monogram nemcsak a szezeni officina, hanem a legelső erdélyi nyomdász személyének megállapításához is kiindulópont lehet. Lehetségesnek tartja, hogy ez a monogram esetleg Theobald Gryffiusnak mint a korai szezeni nyomda első nyomdászának nevét rejtené, akit a korábbi irodalom – Kemény József alapján tévesen – eddig csak a brassói Honterus-nyomdával hozott összefüggésbe. A monogram feloldásával kapcsolatban

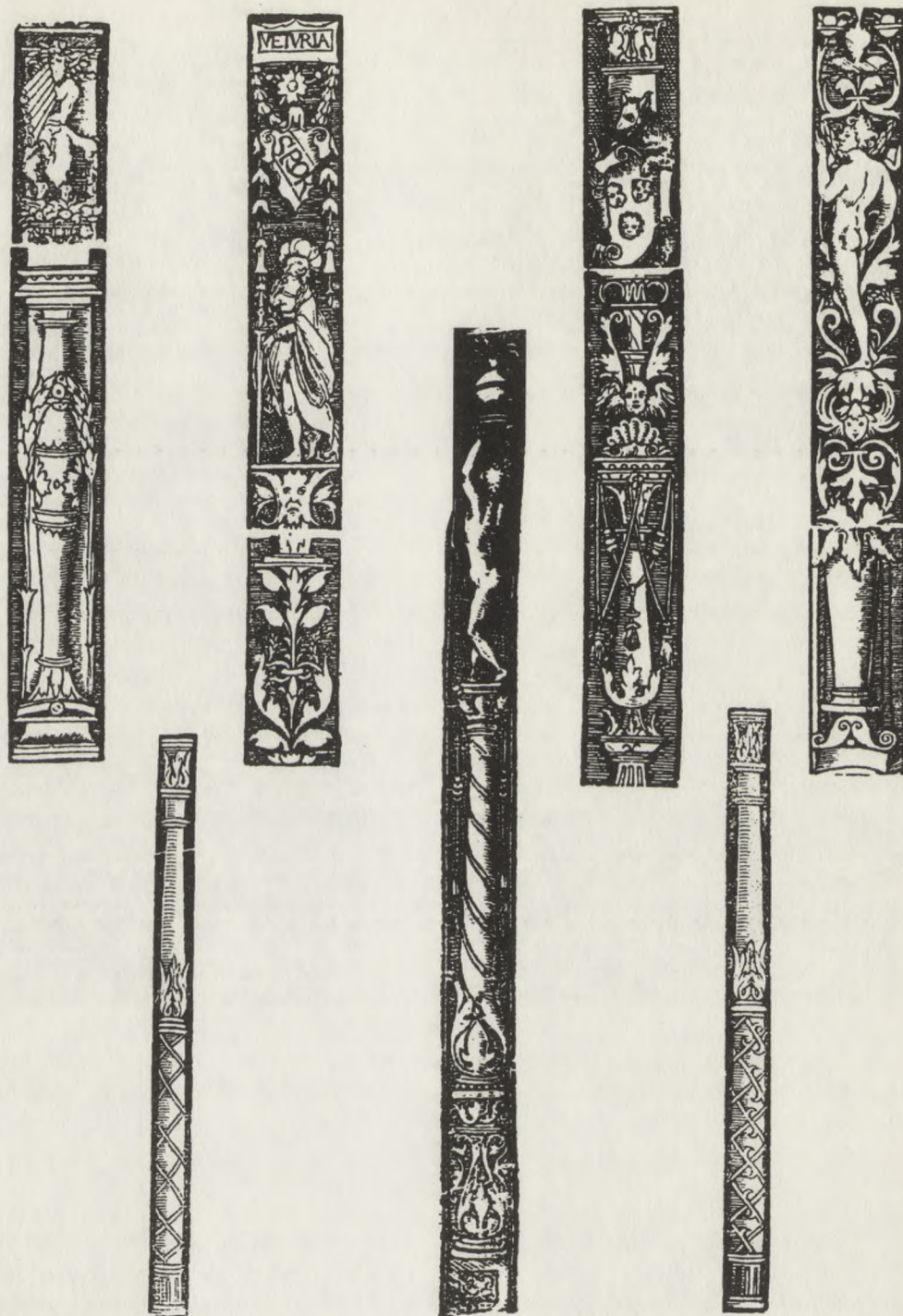
azonban több lehetőség is felmerülhet, és talán nem is az első erdélyi nyomdászra, hanem az első, Erdélyben működő fametszőre kell gondolnunk. Egyedülálló jelenség mindenestre, hogy egy korai nyomda létét nem nyomtatványa, hanem egyik díszének fadúca bizonyítja.

A legkorábbi szezeni tipográfia, amelynek nyomtatványa is maradt fenn, és amelynek betű- és díszanyaga számbavehető: Philip diakónus cirill betűs nyomdája 1544–1552-ből, majd az 1575-ben újjáalakult szezeni városi nyomda. Itt az utóbbi munkásságával és kiadványaival foglalkozunk.

Hosszú szünet után, 1575 táján került sor ismét Szezenben a latin betűs könyvnyomtatás felélesztésére. A szezeni officina városi tulajdonban volt, az ott dolgozó nyomdászok, akiknek személye gyakran cserélődött, nem tulajdonosok, hanem bérlők voltak. E gyakori cseréből arra lehet következtetni, hogy a szezeni városi műhelynek újraindulásakor sok nehézséggel kellett megküzdenie. Ekkorra a korábbi nyomda készlete már minden bizonnyal elkallódott, sőt a nyomda még 1576-ban is olyan szerény felszereléssel rendelkezett, hogy egy német nyelvű munkát – az általános szokással ellentétben – nem fraktúr, hanem antikva és kurzív betűkkel tudtak csak kinyomtatni.⁴

A szezeni officina újbóli életre keltésében Hoffhalter Rudolfnak is jutott szerep. A Hoffhalter-műhely Alsólindván és Nedelicen használt betűanyagának és nyomdai díszének számottevő része 1574 után valamikor a szezeni officinába került. Hoffhalter szezeni közreműködésének más nyomai – ide került betűin és díszin kívül – nincsenek, nyomdászként aligha dolgozott itt. Míg betűit rögtön használatba vették, könyvdíszei csak fokozatosan tűntek fel az amúgy is kisszámú szezeni nyomtatványon.

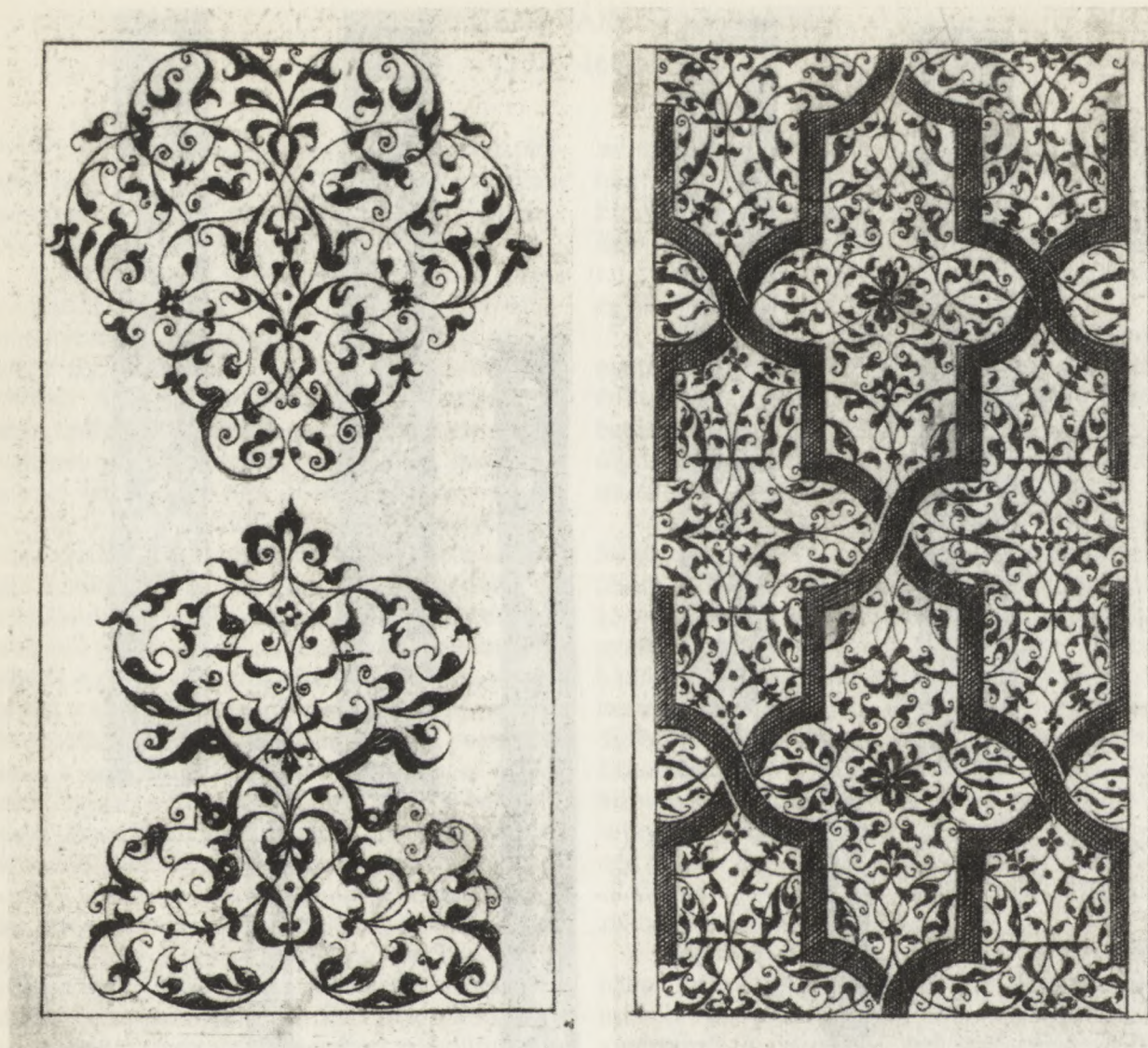
A Hoffhaltertől származó díszek legnagyobb számban a feltehetően Johann Fabricius által 1597-ben nyomtatott magyar perikopás (evangéliumi részeket tartalmazó) könyvben találhatók.⁵ Ezt a címlap nélküli, csonka nyomtatványt korábban éppen díszai miatt tartották Hoffhalter-nyomtatványnak, ezért Soltész Zoltánné e kötet evangéliumi képecskéit a Hoffhalter-nyomda illusztrációi között mutatta be,⁶ és azoknak Szezenbe kerüléséről még nem tudott. A Hoffhalter-nyomda eredeti bécsi felszereléséhez tartozó evangéliumi illusztrációkat Magyarországon Hoffhalter Rudolf alsólindvai nyomtatványán látni: Kulcsár György *Posztiláiban*.⁷ Az ezt követően hamarosan Szezenbe került képek között tizenegy olyan is akad, amely

22. Díszlécek Wolff Köpfel műhelyéből (Strassburg, 1520-as évek): Hans Baldung Grien metszetei.
Alul a szebeni nyomda hasonló keretlécei

Alsólindváról nem ismert,⁸ s tizennégy olyan, amely csak az alsólindvai *Postillában* fordul elő. Minthogy azonban a sorozat Szebenben használt képei csak egyetlen, csonkán fennmaradt nyomtatványban őrződtek meg,⁹ feltehető, hogy Hoffhaltertől – vásárlás útján – az egész sorozat Szebenbe került. Ezt bizonyítják a sorozat további, csak XVII.

századi szebeni nyomtatványokban alkalmazott darabjai. A Hoffhalter-féle műhely dúcai ugyanis még ezután évtizedekig (a XVII. század első harmadában is) használatban voltak Szebenben. Egy 1576-os szebeni nyomtatvány tanúsága szerint a felszereléshez olyan szerény kivitelű, keskeny díszek is tartoztak, amelyekből keretlécet lehetett

23. A legkorábbi, magyarországi használatban lévő rézmetszetes mintakönyv lapjai (kissé nagyítva).
A debreceni, a vizsolyi és a Gutgesell-nyomda könyvdíszai ilyen mustrákra nyúlhattak vissza

kialakítani.¹⁰ Tudomásunk szerint ezek nem a Hoffhalter-felszerelésből kerültek át Szebenbe.

A szebeni nyomdászat újraindulásával egy időben a közeli brassói sajtó is újakezdte működését, igaz, meglehetősen leromlott felszereléssel. Éppen ezért, amikor időszerűvé vált a szász szokásjog kodifikálása és kinyomtatása, erre az igényes feladatra külön-külön sem a szebeni, sem a brassói műhely nem vállalkozhatott volna. Ezért ahhoz a szokatlan eljáráshoz folyamodtak, hogy 1582-ben vagy 1583-ban a két nyomda felszerelését egyesítették. Mindez az időközben elhunyt brassói nyomdász helyett Brassóba küldött Georg Greus szebeni nyomdász vezetésével ment végbe. Erre az alkalomra Greus – a Mathias Fronius által összeállított szász jogkönyv¹¹ latin és német nyelven

való kinyomtatása céljából – magával vitte Brassóba a szebeni nyomda felszerelésének leghasználhatóbb részét: újonnan szerzett antikváját, fraktúr betűit és díszait. Az eredmény két szép kivitelű, igényesen díszített kötet, amelyeket részben brassói, részben szebeni betűkkel nyomtattak, új díszekkel és iniciáléval kiegészítve.

A munkálatok befejezte után, 1584-ben, Greus Szebenbe visszatérve – az eredetileg onnan elvitt típusokon kívül – magával vitte a brassói műhely felszerelésének egy részét is: a Honterus-Wagnersajtó antikva és kurzív betűit, valamint nyomdai díszai egy részét. Brassóban csupán a Honterus-féle régi fraktúr típusok maradtak. Az 1584-ben elvitt brassói típusokat és azt a díszet, azokat az iniciálékat, amelyek először a szász törvénykönyv

köteteiben tűntek fel,¹² később is a szebeni nyomda használta, számos kiadványának bizonyossága szerint. A Honterus-nyomda Szebenbe költöztetéséről tehát a fenti értelemben lehet beszélni. A szász jogkönyv kiadása nemcsak Szeben és Brassó, hanem az egész erdélyi szászság közös ügye volt, így bizonyára művelődéspolitikai megfontolások kívánták meg a szebeni nyomda megerősítését, akár a brassói rovására is.

Egy újabb szebeni nyomdász, Johann Heinrich Crato 1591. évi megjelenésével jelentősen emelkedett a századvégi szebeni kiadványok művészi színvonala. Ez azonban részben még a Greus-féle időkre és a Brassóból származó nyomdai felszerelésére vezethető vissza. Crato – akinek egyébként a wittenbergi Krafft–Crato-nyomdával való családi kapcsolatára nincs bizonyítékunk – munkába állásával olyan díszítőelemek is feltűntek a szebeni nyomtatványokon, amelyek szemlátomást egy sorozatot alkottak, és korábban ismeretlenek voltak. Azok a fekete alapú, világos díszítésű, elnyújtott téglalap alakú lécek tartoznak ide, amelyeket szövegrészek keretezésére használtak. Egy részük nehezekebb, tömöttebb, más részük viszont keskeny, hosszúka, és rokon a németországi nyomtatványok hasonló díszével. Feltételezhető, hogy ezek külföldi dúcok vagy azok helyi utánzatai. Oszlopokat, oszlopfőket, vázakat, füzéreket, emberalakokat ábrázolnak nagy változatosságban. Tizennyolc ilyen keretlécet sikerült azonosítani azokból a nagyméretű alkalmi nyomtatványokból, amelyek mindegyike egyetlen példányban, nemegyszer sérülten maradt fenn.¹³ Bár 1591-es nyomtatványon szerepel az a nagyméretű metszet, amely a Báthory-címert és kétoldalt a címet tartó angyalokat ábrázolja,¹⁴ bizonyára ennél korábban készült, Báthory István életében. Eredetileg ugyanis a címer fölött korona foglalt helyet, amelyet azonban onnan lefaragtak, és 1591. évi felhasználásakor már csak a korona pántja maradt meg. Lehetséges, hogy a szép, egyedi metszet ugyanabból az időből és talán ugyanattól a mestertől származik, mint a Brassóban, Báthory István idejében és támogatásával 1583-ban kinyomtatott szász jogkönyv címlapkerete és nagyméretű címerai.¹⁵ Elnagyoltabb kidolgozású a másik, volutával keretezett Báthory-címer, amely a – sokáig tévesen kolozsváriként meghatározott – *Török császárok krónikáját*, pontos-

sabban annak töredékét díszíti.¹⁶ Crato 1594-ben bekövetkezett halála után Johann Fabricius bérelte a nyomdát Szeben városától. Az ő munkássága idején készült az az evangéliumi részleteket tartalmazó kötet, amelyben a Hoffhalter-féle evangéliumi képecskék helyet kaptak.¹⁷

A XVI. századi szebeni nyomtatványok rendkívül ritkák. Ami fennmaradt, általában egyetlen példányban, töredékben vagy sérült formában őrződött meg napjainkra. Ahogy más nyomdák esetében is, itt még inkább gondolnunk kell arra, hogy a bemutatott díszek nem képviselik a szebeni városi nyomda teljes készletét. Mindaz, amit a szebeni nyomda XVI. századi felszereléséről megállapíthatunk, azt mutatja, hogy a század folyamán mindvégig nagyon szerény műhely maradt. Amikor 1601-ben új nyomdász kezére került a nyomda, a felvett leltár szerint a betűkészlet mindössze négy típusból állt: egy nagyobb és kisebb antikvából, egy nagyméretű és egy közepes kurzívából. Ez pontosan egyezik a század végén rekonstruálható betűtípusokkal.¹⁸

Jegyzetek

- 1 RMNy 9, RMNy 10.
- 2 RMNy 435, 150. levél verzóján.
- 3 JAKÓ Zsigmond, *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században*, in *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976, 180–192.
- 4 RMNy 369. (Szeben, 1576.)
- 5 RMNy 813.
- 6 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 139–140.
- 7 RMNy 334.
- 8 I/37–47. illusztráció.
- 9 RMNy 813.
- 10 II/1–4. keretléc 1576-ból.
- 11 RMNy 523, RMNy 524.
- 12 IV/1. záródísz és VI/1–3. iniciálé.
- 13 A fekete alapú keretdíszek: II/5–23. – Előfordulásuk: RMNy 706, RMNy 708. stb.
- 14 III/1. Előfordulása: RMNy 674. (Szeben, 1591.)
- 15 III/1. címer Szebenben és II/39. keret, III/9., 10. címer Brassóban.
- 16 III/2. Előfordulása: RMNy 842. [Szeben, 1597–1599.]
- 17 I/1–47. illusztrációk – RMNy 813.
- 18 JAKÓ Zsigmond, *Szeben latin betűs könyvnyomtatása...*, i. m., 187.

15. A BÁRTFAI GUTGESELL-NYOMDA (1577–1599)

David Gutgesell alapította Felső-Magyarország területén az első, huzamosabb ideig működő, városi támogatást élvező nyomdát. Működését az első nagyszombati nyomtatványok megjelenésével csaknem egy időben, 1577-ben kezdte. Gutgesell Bécsben tanulta a könyvnyomtatás mesterségét, és amint egy II. Rudolffhoz intézett feliratából megtudható, a Római szent Birodalom több – név szerint nem említett – városában gyakorolta. Bizonyos, hogy 1570-ben Boroszlóban járt, ahol összekötötetésbe került Crispin Scharffenberg könyvnyomtatóval, akinél valószínűleg Bártfa város költségére megrendelte egykori mestere, Leonhard Stöckel bártfai rektor egyik művének kinyomtatását. Stöckel örökösei 1570. november 1-jén, Bártfa város bírójához és tanácsához intézett ajánlásukban hálásan emlékeznek meg az ifjú David Gutgesellről, aki a nyomdászatot már néhány éve dicséretesen gyakorolta. 1578-ban már Bártfa városának tekintélyes polgára, centumvir, akinek a városi tanács két ízben kölcsönt folyósított, hogy felállítandó nyomdája számára, valamint a nyomdai felszerelés kiegészítéséhez betűtípusokat vásároljon.

A városi tanács nemcsak anyagiakban támogatta Gutgesell vállalkozását, hanem az uralkodónál is közbenjárt érdekében. Amikor Rudolf császár 1579. február 8-i rendelete a császári privilégiummal nem rendelkező nyomdák haladéktalan megszüntetését rendelte el, a tanács saját felügyeletét ajánlotta fel biztosítésként a nyomda megmaradása érdekében. A városi közbenjárás után Gutgesell sajtója zavartalanul működött, sőt működéséhez 1584-ben – magyarországi nyomdáink közül elsőként – a császári privilégiumot is megkapta.¹

Könyvnyomtató műhelyét 1577-ben állította fel, ugyanis egyik nyomtatványa címlapján az 1578-as, kolofonjában azonban az 1577-es évszámot tünteti fel. Annak is nyoma van, hogy 1578-ra szóló kalendáriumot jelentetett meg, amelyet minden bizonnyal ez előző évben készített. A nyomda 1588-ban ismét veszélybe került, amikor a hatóságok felfigyeltek arra, hogy még a naptárrendelet utáni években is az ónaptárt jelenteti meg. Rudolf 1588. augusztus 28-i rendeletével meghagyta a városnak, hogy a nyomdát zárassa be, ennek azonban nem lett foganatja. A protestáns nyomdászok, köztük Gutgesell is, ragaszkodtak a naptárreform előtti időszámításhoz, illetve olyan naptárt adtak ki – mint Gutgesell is –, amelyben a régi és az új időszámítás is helyet kapott.

1589-ben Gutgesell házában dolgozott a höchstedti származású betűöntő, Salomon Sultzer, aki felfrissítette Gutgesell felszerelését. Bécsből jött Bártfára, ahol a betűk felújításán kívül három, pontosan meg nem nevezett „instrumentumot” (betűöntő műszert?) is készített. Ugyanez a betűöntő több magyarországi városban is megfordult, dolgozott a debreceni nyomda számára is 1590-ben, közben távozott az országból, majd 1591-ben ismét Magyarországon volt. 1591. október 16-án Kőszegről írt Lőcse városának, felajánlva szolgálatait, mellékelve egy próbanyomatot, amelyet a Gutgesell részére előállított betűkkel nyomtatott.²

A Gutgesell-nyomda kedvező adottságok között kezdte meg működését, hiszen az akkor éppen Semptén dolgozó Bornemisza-műhelyen kívül egyetlen más könyvnyomtató műhely sem dolgozott az országnak azon a részén. A lengyel határhoz közel fekvő szabad királyi város élénk kereskedelmi kapcsolatban állt Krakkóval, a sziléziai városokkal, Béccsel és a többi felső-magyarországi várossal. A török hódoltság idején az Erdélyből Nyugat felé irányuló forgalom Buda és Bécs helyett a Kassa–Bártfa–Krakkó–Boroszló útvonalra terelődött át. Magának Gutgesellnek is voltak kapcsolatai Krakkóval. Nyomtatványai meggyőzően bizonyítják, hogy betűi, néhány apróbb eltéréstől eltekintve, a krakkói Andreas Petricovius betűivel mutatnak azonosságot. Nyomdáját tehát feltehetően a közeli Krakkóból, a nyomdairól is nevezetes lengyel fővárosból, Petricoviustól szerelte fel, vagy mindketten azonos forrásból vásároltak. Ez a kapcsolat a Krakkóhoz közeli Bártfa esetében nem meglepő.

1578-ban, ugyanabban az évben, amikor a Gutgesell-műhelyben már javában folyt a könyvkiadás, a besztercebányai Christoph Scholtz is nyomdai vállalkozásba fogott, akinek a kiadványait csak az első évből ismerjük. Kísérletének kudarcában valószínűleg része volt az egyidejűleg létesült közeli, feltehetően hasonló megrendelésekre dolgozó, ám bizonyára kedvezőbb feltételek között működő bártfai nyomdának. Nem befolyásolta viszont a bártfai tipográfia az ugyanakkor létesült, de egészen más megrendelőket és olvasóközönséget szolgáló Nagyszombat katolikus nyomdaalapítását.

A Gutgesell-kiadványok szép betűkkel, de igen takarékos díszítéssel készültek. Bár rendszeresen adott ki naptárakat, nincsenek bennük hónapképek, mindössze két szerény égövi jel, illetve holdábrázolás³ látható rajtuk. Könyveit nyomdai

cifrákkal díszítette, gyakran ezekből állított össze címlapkeretet. Az általa használt záródíszek között nemigen akad helyi mestertől származó fametszet, többségük arabeszk, szimmetrikus felépítésű, tetszetős, sokszorosított dísz, amelyet a bártfai sajtóval egyidejűleg számos külföldi és magyarországi nyomda is használt.⁴ Néhány dísz kompozíciója annak a német és francia művészek ornamentális díszéből összeállított, de Peter Flötner műveiként közreadott mintakönyvnek az arabeszkjeivel egyezik meg, amely első ízben 1549-ben, Rudolf Wyssenbach zürichi nyomdájában, majd 1560-ban, ugyancsak Zürichben, Andreas Gessner kiadásában jelent meg.

A záródíszeken és öntött cifrákon kívül a szép, egyenletes nyomtatású szövegeket háromféle méretben készült iniciálék teszik változatossá.⁵ Az iniciálésorozatok mindegyike keret nélküli, és sávózott, sematikus levéldísz veszi körül a betűtestet.

Ezzel a felszereléssel készültek kiadványai, amelyek közül a legnagyosabásúbb munka Leonhard Stöckel latin nyelvű *Postillája*, amelynek címlapja különösen ünnepélyes külsővel jelent meg, címsorának nagybetűi egyetlen fadúra metszettek, a cím alatt pedig Bártfa városának fametszetes címere látható.⁶ A fekvő téglalap alakú metszet középpontjában babérkoszorú zárja magába Bártfa város címerét. A kecsesen ívelt címerpajzsot angular tartja maga elé; a címet közbezáró, s négy helyen szalaggal díszített babérkoszorút pedig két szimmetrikus beállítású, zászlót tartó vadember (Wildermann) fogja közre. A kissé síkszerű és merev vonalvezetésű, de összehatásában dekoratív metszetet feltehetően helyi művész készíttette. Ugyanez a metszet díszíti az első magyarországi nyilvános városi könyvtárnak, a bártfainak ex librisét is,⁷ amely mint a legkorábbi hazai nyomtatott ex libris, egyedülálló emlék.

Egy másik, feltehetően helyben készült metszetnek csak emléke maradt fenn. Kötéstáblából kiáztatott XVI. századi bártfai töredék utal ugyanis arra, hogy ezt a kis egyleveles nyomtatványt, amelynek csak töredéke maradt fenn, egy, az egyházat jelképező, és hajót ábrázoló kép alá szánták szöveggént. A kép azonban nem maradt fenn, csak leírása. Hogy miért nyomtatták a szöveget a képtől függetlenül, arra egyik lehetséges magyarázat, hogy a kép rézmetszet volt, tehát a szöveget külön kellett nyomtatni. Az sem lehetetlen, hogy a kép – akár fa- akár rézmetszetű volt is – már készen állt, amikor ezt a magyar nyelvű szöveget kívánták hozzáragasztani.⁸

Gutgesell, az egyik legkiválóbb hazai könyvnyomtató, 1599-ben halt meg, örökös nélkül – műhelye ugyanis halálának évében beszüntette működését. Munkásságának utolsó három évében,

1597–1599 között vele párhuzamosan, de önálló tipográfiával dolgozott a második bártfai nyomdász, Jakob Klöss. A kérdéssel foglalkozó szakírók korábban eltérő álláspontot képviseltek a két bártfai műhely, a Gutgesell- és a Klöss-nyomda kapcsolatát illetően, és kevésbé volt tisztázva a Mantskovit-féle vizsolyi nyomda és a Klöss-nyomda kapcsolata is. Feltételezték, hogy Klöss – Gutgesell megszűnt nyomdájából is részesülve – alapított Bártfán nyomdát. Klöss azonban nem tekinthető a Gutgesell-nyomda folytatójának, mivel a két műhely tipográfiai felszerelésének összehasonlítása megcáfolta ezt a lehetőséget. Meglehet, hogy rokonságban álltak egymással, de az bizonyos, hogy önálló műhellyel rendelkeztek. Gutgesell jellegzetes metszésű és még igen jó állapotú betűi halála után egyetlen hazai műhelyben sem lelhetők fel, valószínűleg beöntötték őket.

Más a helyzet a díszekkel, amelyek több mint egy évtizednyi lappangás után – ha nem is Klöss nyomtatványain, de szükségképpen az ő közvetítésével – Klöss vejénél, Johann Fischernél bukkantak fel Kassán. Lehetséges, hogy Klöss megvásárolta Gutgesell díszait, azonban soha nem használta őket. Talán már veje, Fischer számára vette meg Gutgesell felszerelésnek egy részét. Azok a díszek ugyanis, amelyekkel Fischer és utóda, Fest nyomtatványait díszítette az 1610–1620-as években, (a tízből) két kivétellel mind Gutgesell felszereléséből valók.⁹ Ez pedig azonos a Gutgesell-nyomda teljes záródíszkészletével.¹⁰ Fischerhez és Festhez került Gutgesell összes (öt) cifrája és a bártfai mester mindhárom iniciálésorozata.¹¹ A Bártfa város vademberek őrizte címerét ábrázoló dúcnak¹² azonban nyoma veszett.

Ezzel még nem ért véget a Gutgesell-féle díszek vándorlása. Később, a kassai Johann Fest tipográfus halála után, a nyomdafelszerelést két részre osztották, és amíg egyik része a kassai utódnál maradt,¹³ addig a másik rész az akkoriban Lőcsén nyomdát alapító Lorenz Brewerhez került.¹⁴ A Gutgeselltől származó mindhárom iniciálésorozat szintén Lőcsére került; ezek követhetők nyomon legtovább: a legkisebb méretű iniciálét Lőcsén a Brewer-nyomda még a XVIII. században, 1729-ben is használta, vagyis Gutgesell bártfai nyomdaalapítása után több mint százötven évvel.¹⁵

Jegyzetek

- 1 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 107.
- 2 RMNy 622. – Sultzer magyarországi tevékenységéről lásd Gedeon BORSA, *Salomon Sultzer, ein Typograph und Schriftgiesser in Mittel- und Osteuropa 1564–1603*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae,

- 1971, 43–47. Magyar változata in *Könyvtörténeti írá-
sok, I, Hazai nyomdászat. 15–17. század, Bp., 1996.*
- 3 I/1., 2. illusztráció.
- 4 IV/1–8. dísz.
- 5 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...,
i. m., 107–108.* – A bártfai könyvdíszekkel foglalkoz-
va még négy iniciálesorozatot említett, minthogy a
két bártfai nyomdát, a Gutgesell- és a Klöss-műhelyt
együtt tárgyalta.
- 6 RMNy 773 – III/1. címer.
- 7 RMNy 772.
- 8 BORSA Gedeon, *Kötéstáblából előkerült ismeretlen, XVI.
századi bártfai nyomtatványok, MKsz, 1968, 196–200.*
- 9 FARKAS Ágnes, V. ECSÉDY Judit, *A kassai nyomda
1610–1622 közötti munkássága, OSZK Évk, 1986–1990,
Bp., 1992, 370–378.*
- 10 IV/1–8. dísz.
- 11 VI/1–3. iniciálesorozat.
- 12 III/1. címer.
- 13 GALLI Katalin, PAVERCSEK Ilona, *Fejezetek a kassai
könyvnyomtatás történetéből, OSZK Évk, 1981, Bp.,
1983, 309–352.*
- 14 Lőcsén élt tovább Gutgesell IV/1., 2., 5., 7. dísz.
- 15 PAVERCSEK Ilona, *A lőcsei Breuer-nyomda a XVII–XVIII.
században, II, OSZK Évk, 1980, 439–452.*

16. A NAGYSZOMBATI TELEGDI-NYOMDA (1578–1600–)

A század utolsó negyedében, 1578-ban kezdte meg működését az a felső-magyarországi könyvsajtó, amely a későbbi századok során a magyarországi nyomdászat és könyvművészet legjelentősebb műhelyévé fejlődött. Ez volt az ország első katolikus nyomdaalapítása. Korábban a hazai katolikus íráskor mind külföldön, elsősorban Bécsben és elvétve Krakkóban jelentek meg. A század utolsó évtizedében létesült vimpáci ferences kolostori nyomda jelentőségében és rövid fennállásával meg sem közelíthette a katolikus egyház akkori székhelyén működő nyomdát, már csak azért sem, mert e Lajta menti műhelynek magyar nyelvű kiadványáról nem tudunk.

A Nagyszombatban berendezett új nyomdát Telegdi Miklós, az esztergomi egyházmegye nagyprépostja alapította. A Krakkóban tanult tudós főpap tevékenysége a magyarországi katolikus egyház helyzetének megszilárdítására irányult. Minden erejével támogatta Illinicus Péternek, a nagyszombati iskola felügyelőjének a protestantizmus visszaszorítására kidolgozott programját, amely a jól képzett katolikus írókat hívta fel a reformátorok tanításainak megcáfolására.¹ Telegdi e célból fordította magyarra 1562-ben Petrus Canisius katekizmusát, majd magyar nyelvű, népszerűen megírt prédikációsorozatot állított össze. Műveinek kiadását, s végső soron a reformáció továbbterjedésének megakadályozását azonban rendkívül megnehezítette az a körülmény, hogy az ország valamennyi könyvsajtója a hitújítás érdekeit támogatta. E hátrányos helyzet megszüntetésére Telegdi 1577-ben katolikus nyomda felállítására határozta el magát. Tervét az esztergomi káptalan elé terjesztette, s a jóváhagyás elnyerése után – az e célra kiutalt ötszáz forinttal – megvásárolta a bécsi jezsuiták hosszabb ideje használatla-

nul álló nyomdáját.² A sajtót saját nagyszombati házában rendezte be; a korrektori teendőket ellátását Pécsi Lukácsra, a káptalan közjegyzőjére bízta.

Telegdi a nagyszombati nyomda alapításától kezdve arra törekedett, hogy ugyanolyan eszközökkel nyerje meg a katolikus olvasókat, mint az országban működő protestáns nyomdák. E cél arra sarkallta a műhelyt, hogy nyomtatványai kiállításában is igyekezzék felülmúlni a gyakran igen szép külsővel megjelent protestáns könyveket. A bécsi jezsuita nyomda felszerelése olyan rossz állapotban került Magyarországra,³ hogy a műhely a meglévő betűkészletek és kopott metszetek birtokában nem vehette fel a versenyt a hazai protestáns nyomdákkal. Még a megindulás előtt gondoskodni kellett a magyar szövegek nyomtatásához szükséges speciális jelekről, valamint a betűkészletek és könyvdíszállomány felfrissítéséről, kiegészítéséről. Ha nem is a jezsuita nyomdából, de bizonyára bécsi vásárlásból származtak azok az iniciálesorozatok, amelyek már a nagyszombati nyomda indulásakor megvoltak. Az új metszetek, illusztrációk egy része meglehet, hogy már Magyarországon készült.⁴

Ily módon a nagyszombati könyvdíszek eredetük alapján két fő csoportra oszlanak, a Bécsből származó fametszetek pedig mestereik szerint további kisebb csoportokra tagolódnak. Két címlapkeret Hans Rebell bécsi művész fametszeteivel mutat rokonságot. Az egyik, Telegdi 1583-ban megjelent *Agendarius*ának⁵ címlapkerete négy, önállóan is felhasználható lécből áll.⁶ A felső lécvolutákkal lezárt, középen puttófejjel díszített reneszánsz párkányhoz hasonlít. A két oldallécet egy-egy herma alkotja. Mindkettő fején reneszánsz váza nyugszik; derekukat pedig díszes csattal összefogott, hosszú bojtú kendő övezi.

Az időben, monda Jhesus
az ű tanetuanynac ilyen pelda bes-
szedet. Hasonlatos mennyeknec ore-
szága az cbeledes emberhez, mely ki-
mene io reguel munkasokat fogadni
az ű jzöleibe. Mikoron peniglen meg szegődöt uolna
az ű munkasiual egy napi penzbe, el küldé űket az ű

Az egy felfeges mindenható VR
Istennec, czoda nagy io volta tündök-
lic ebbé mi hozzanc, kegyelmes Vram,
hogy az mi időnkbenis, az ő Z.igeti-
nec, szent Euangelionanac, világos fő-
nétket, illien nagy tündökléssel, ge-
riesztette fel, ez hala adatlan vilagnac, igétuen az őrdce-
letet, amaz ő szerelmesfiában, az mi Vranc IESVS Chri-
stusban, mindenhiűknek; és valamellé az emberi nem-

24. A díszek vándorlásának legmeggyőzőbb bizonyítékai a jellegzetes sérülések.

A nagyszombati Telegdi-nyomda sérült A iniciáléja még a nyomda életében – ismeretlen körülmények között – került a Sárváron működő Manlius-nyomdába.

Fent: nagyszombati nyomtatvány 1580-ból. Lent: Manlius sárvári nyomtatványa 1602-ből

A bal oldali idősebb, szakállas férfit, a jobb oldali fiatal nőt ábrázol. A felső és oldallécek harmonikus felépítésével szemben az alsó lécben nyugtalanul ívelődő voluták és sárkányok között koszorúval övezett maszk húzódik meg.

Az utóbbi lécet a nagyszombati nyomda Telegdi Agendariusának 1596. évi kiadásában⁷ három más metszettel új címlapkeretté állította össze. A felső lécben itt három félkörre tagolódik: a középsőben a Szentleket jelképező galamb lebeg, a két szélsőt szirmokhoz hasonló díszítés tölti ki. Az oldallécekben vázákából, stilizált levelekből álló reneszánsz ornamentika húzódik. A fametszeteivel ügyesen gazdálkodó sajtó a két oldallécben Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* című munkájának⁸ címlapján önállóan is felhasználta.

A két címlapkeret több részlete Hans Rebell műveire emlékeztet.⁹ Az 1583. évi Agendarius címlapkeretéhez hasonlóan hermák díszítik Rebell nagyméretű Singriener-nyomdászjegyét.¹⁰ A két metszeten csak ez a motívum azonos, az alakok beállítása s a részletek kidolgozása eltérő. Pontosabb megegyezéseket mutat az 1596. évi nagyszombati Agendarius címlapkerete és Johann Singriener bécsi nyomdász Hans Rebelltől származó kisebb nyomdászjegye.¹¹ A két fametszeten

mind az oldallécek hasonló reneszánsz ornamentikája, mind a szerkezeti felépítés azonos mesterkézre vall. A szerkezeti és motívumegyezések alapján feltételezhető, hogy a két nagyszombati keretet korábban Hans Rebell vagy valamelyik követője készítette.

Egészen más vonásokat mutat a nagyszombati nyomda három, bécsi eredetű iniciálésorozata.¹² Első sorozatát a sárvár-újszigeti nyomda tárgyalásakor említett bécsi kismester készítette Singriener számára.¹³ A változatos beállítású, hatalmas szárnyú puttókkal, virágfüzerekkel, puttófókkal és olykor ótestamentumi alakokkal díszített iniciálésorozatból csak néhány darab került át a nagyszombati nyomda készletébe.

A többnyire karcsú figurákkal – ószövétségi alakokkal vagy planétaábrázolásokkal – díszített, Bécsben is gyakran használt iniciálékon Hedwig Gollob Richard Atzel és az úgynevezett Judit-lécben hatását ismerte fel.¹⁴ A többszörös vonalkerettel határolt iniciálékon a betűtestet csak vékony, sokszor alig kivehető körvonalak jelzik, a betűnél jóval hangsúlyosabbak a fehér háttérből előtűnő, feltűnően kecses, karcsú figurák, amelyeket csak körvonalakkal, minimális belső árnyalással ábrázoltak. Stílusát a lényeges vonásokra szorítókozó,

sommázó előadás, nagyvonalúságra és sajátos dekorativitásra való törekvés jellemzi.¹⁵

E sorozattól élesen elkülönül a korábban a Singriener-nyomdában, majd a bécsi jezsuita sajtóban használt iniciálékészlet.¹⁶ Ezek a kisméretű metszeteken sávozott, semleges háttér húzódik a sajátos módon stilizált levelekké alakított betűtestek s az élettől duzzadó, realisztikus figurák mögött. A kis iniciálékban guggoló, táncoló puttók, könnyed, természetes mozgású népies figurák váltakoznak. Metszőjük ismerhette Hans Holbein nevezetes gyermekalakos iniciálesorozatainak egyikét.

Az első iniciálesorozat bécsi mesterétől származnak a nagyszombati könyvek fantasztikus alakokkal, puttókkal és középen mitológiai vagy bibliai jelenettel díszített zárólecei is. Telegdi *Agendarius*ának 1583. évi kiadásában nyert alkalmazást mesterünk Pyramus és Thisbé-léce,¹⁷ az utolsó ítéletet ábrázoló zárólece,¹⁸ valamint a bőségszarut tartó puttóval díszített zárómetszete.¹⁹ A negyedik hasonló stílusú fametszettel, a Páris ítéletét szemléltető léccel Perneszi András 1579-ben megjelent kis kötetét²⁰ díszítette a nyomda. Ezeket a metszeteket is a bécsi Singriener-nyomda használta első ízben, mégpedig Pesti Gábor *Novum Testamentum*-fordításának 1536. évi kiadásában.²¹

A nagyszombati nyomtatványok illusztrációinak egy része szintén bécsi fametszet. Minden bizonynyal a jezsuita nyomda felszerelésével került Nagyszombatba az a kopott Madonna-kép, amely az első nagyszombati kiadványban, Lorenzo Magio jezsuita tartományfőnök – *Canones* című – munkájában, majd később további három nagyszombati könyvben jelent meg.²² A metszet felül félkörben végződő vonalkeretben, háromnegyed alakban ábrázolja a gyermeket jobb karján tartó Máriát. Az anya dicsfénnel övezett feje a gyermek fölé hajlik, arca komoly, elmélyült, haja hosszan omlik alá, vállát palást borítja. A gyermek alakja merev, vonásai öregesek, előrenyújtott karjának rajza hibás. A fametszet nem művészi alkotás, csupán vallásos áhítat keltésére készült szentkép. Ugyanazt a funkciót töltötte be, mint a fametszés kezdeti időszakából származó, vallásos tárgyú grafikák.

Hasonló igényt elégített ki az a Szent Anna-illusztráció, amely az 1580-ban kiadott *Ordinarium Strigoniensis*-ben²³ jelent meg. A fametszet Szent Annát harmadmagával ábrázolja, amint szélesre tárt palástjával magához öleli a jobbában tartott gyermek Jézust és a bal oldalán elhelyezkedő karcú Máriát. Az alakok összetartozását a széles redőkben aláomló paláston kívül a csoport felett ívelődő virágfüzér jelzi.

A bécsi jezsuita nyomda használta korábban²⁴ azt a Szentlélek eljövételét ábrázoló illusztrációt, amely *Szent Ágoston elmélkedő ... imádságainak* Pé-

csi Lukácstól származó magyar fordítását²⁵ díszíti. Bizonyára a jezsuita nyomda felszerelésével került Nagyszombatba Pécsi Lukács *A keresztyén hadakozásnak tüköre* című művének Szent Mihály-ábrázolása,²⁶ Monoszlói András *De invocatione et veneratione sanctorum* című könyvének szerény illusztrációja angyalok csoportjával,²⁷ valamint szintén Monoszlói *De cultu imaginum* című munkájának Kálvária-képe és angyalfigurája is.²⁸

A bécsi eredetű fametszetekkel egyidejűleg további, ismeretlen eredetű, talán Magyarországon készült illusztrációt s meglepően sok új iniciálét is alkalmazott a nagyszombati nyomda. Ez utóbbiak méretük és stílusuk szerint három készletbe tagolódnak. Az első típusba tartozó szép reneszánsz iniciáléknál (28×28 mm) az alap fekete, a betűtest és a stilizált virágokból, finoman ívelődő indákból, virágokkal borított ágakból álló díszítés fehér.²⁹

A második iniciálékészlet kevésbé dekoratív, sematikusabb metszetein (28×28 mm) a fekete alapot fehér sávozás bontja meg. Az iniciálékban csillagokhoz hasonló, fehér sugarakkal körülvelt vagy árnyalt pontok húzódnak meg.³⁰

A hasonló jellegű, de kisebb méretű harmadik készlet darabjainak (23×23 mm) jellegzetes ismertetőjele a keretet belülről szegélyező fehér pontsor és a csillaghoz vagy holdképhez hasonló dísz.³¹ Néhány betűből több változat készült ebben a méretben. A három, magyarországi viszonylatban új típust képviselő jellegzetes iniciálékészletet a nyomda még megindulása előtt szerezhette be, de nem a bécsi jezsuita nyomdából. Telegdi *Postillájá*-nak 1578-ban megjelent második kötetében³² már ezek az elsőként említett stilizált növényekkel díszített reneszánsz iniciálék váltakoznak.

A nagyszombati nyomdának volt egy még kisebb méretű, ugyancsak fekete hátterű iniciálesorozata, amely a világos, vékony vonalú betűn kívül csak egy-egy indát, levelet ábrázolt.³³ Néhány más, sorozathoz nem tartozó iniciálé is feltűnik a nagyszombati nyomtatványokon, köztük egy medaillonszerű O betű, egy kisméretű, fekete alapú iniciálesorozat két betűje.³⁴

Valószínűleg Nagyszombatban készült Pécsi Lukács 1579-re szóló *Kalendárium*ának a gazdálkodó ember életét szemléltető tizenkét hónapábrázolása is.³⁵ Ezek a kis fametszetek keskeny téglalap alakú formájukkal közelebb állnak a Hans Sebald Beham-féle hónapábrázolásokhoz, mint a kolozsvári *Cisio*³⁶ azonos tárgyú sorozata, a jelenelek elrendezésében azonban nem olyan egyértelmű a megegyezés. Az egyes fametszetek hol Beham 1527-es hónapábrázolásaival,³⁷ hol a későbbi, 1529–1530-ban készült sorozat megfelelő darabjaival mutatnak azonos vonásokat.³⁸ A fejő és köpülő nőt ábrázoló áprilisi illusztráció az első sorozat,

25. Jézus születését ábrázoló evangéliumi képecskék felnagyítva: a nagyszombati Telegdi- és lent a kolozsvári Heltai-nyomdából. Mindkét kép Hans Sebald Beham metszete nyomán készült, és mindkettő tükörképe az eredetinek

a februári és májusi hónapábrázolás kompozíciója viszont a későbbi, kissé módosított sorozat megfelelő metszetéhez áll közelebb. A tűznél melegedő férfit és lakomázó társaságot szemléltető januári illusztráció viszont Beham mindkét sorozatának januári metszetétől eltér. A nagyszombati *Kalendárium* megjelenésekor Beham metszetei már Európa-szerte széles körben elterjedtek, s szinte áttekinthetetlenül sok másolat, változat készült róluk;³⁹ a század végén már a variációkról is több kópia volt forgalomban. Néhány kompozíció az állandó másolás után is viszonylag változatlan maradt, máskor a két sorozat figurái új kompozícióban egyesültek. Így került egymás mellé a nagyszombati *Kalendárium* decemberi metszetén Beham első sorozatának decemberi képéről a böllér és a serpenyőt tartó asszony alakja, s a második sorozat megfelelő hónapábrázolásának köpülő asszonya.

A nagyszombati kalendáriumképek bizonyára már nem közvetlenül Hans Sebald Beham metszetei után készültek, de a nürnbergi mester kompozícióival való kapcsolatuk nyilvánvaló. Nem somázzák úgy az eseményeket, mint a kolozsvári *Cisio* hónapábrázolásai, s viseletben, típusokban sem térnek el annyira mintaképeiktől, mint néhány századvégi krakkói kalendáriumkép. Csupán Beham műveinek frissessége, életteljessége kopott meg kissé ezeken a metszeten. Valószínű, hogy magyarországi fametszőtől származnak; helyi, sajátos magyar vonásokat azonban helytelen volna kutatni e nemzetközi jellegű zsánerképeken. A nagyszombati nyomda hosszú ideig felhasználta népszerű fametszetsorozatát; jóval később közreadott kalendáriumait is ugyanezekkel a metszetekkel díszítette.⁴⁰

A kalendáriumképekhez hasonlóan Magyarországon készülhettek a leggazdagabban díszített XVI. századi nagyszombati könyvnek, Pécsi Lukács *A keresztyén szüzeknek tisztességes koszorúja* című munkájának⁴¹ illusztrációi is. A tetszetős kis kötetet címlapmetszet, két illusztráció, húsz növény botanikai képe és három szemléltető ábra díszíti.

Az illusztrációk Lucas Martini *Der christlichen Jungfrauen Ehrenkrantzlein* című munkája 1581. évi prágai kiadásának fametszetei után készültek.⁴² Legsikerültebbek az erényeket jelképező növények képei.⁴³ A könyv utolsó levelét a szerző L. P. betűkkel és 1591-es évszámmal jelzett, babérkoszorúba zárt címere foglalja el.⁴⁴ A címerállatok tiszta, világos rajza biztos kézre vall, a címer fölött ábrázolt stilizált sasszárny s a címerpajzsról aláomló akantuszornamentika pedig a babérkoszorúval együtt harmonikus és dekoratív összhatású.

A kis munka figurális ábrázolásain még szembevetőbbek a fametsző sajátosságai. A címlap fekvő téglalap alakú fametszete két kecsesen előre-

hajló angyalt ábrázol, a cím utolsó szavait közbezáró babérkoszorút tartva.⁴⁵ A kompozíció Lucas Martini munkájának azonos címlapdíszét követi, a magyarországi mester azonban az alakok rajzában eltér mintaképétől. Címlapmetszete kecses mozdulatú angyalaival tetszetősebb dísz, mint a Martini-kötet fametszete.

Érdekeseen alakult át a címlap verzóját díszítő illusztráció,⁴⁶ amely a prágai kötetben szelíd dombvidék előtt elterülő, reneszánsz szökőkúttal ékesített kertben koszorút kötő fiatal nőt s bájos kisleányt ábrázol. A Pécsi-kötet illusztrátora a tájháttérrel elhagyta, s a lényegesen leegyszerűsített kertben feltehetően Pécsi Lukács családját – a feliratok szerint „Martha” asszonyt, a fűzfalovon lovagló „Lachkót” és a madarat s virágot tartó „Imrét” – mutatta be. A prágai illusztráció könnyedén lebegő, koszorút tartó angyalainak helyét felhőn álló, kissé merev és zömök angyalkák foglalták el, a koszorú közepére pedig a PEECHI név került. A nagyszombati fametszet is vonzó és tetszetős illusztráció, kompozícióját és távlati megoldását tekintve azonban mintaképénél kezdetlegesebb.

Minden bizonnyal Magyarországon készült az a Perneszi család címerét – háromágú koronából kiemelkedő, s nyakán nyállal átlőtt unikornist – ábrázoló gondos rajzú s metszésű fametszet is, amely Perneszi András *Válasz tétele...*⁴⁷ című munkájának címlapján jelent meg.

A XVI. század végén a legtöbb magyarországi nyomdában meglehetősen tért hódított a sokszorosított könyvdíszek, öntvények alkalmazása. A nagyszombati könyvsajtó csupán néhány ilyen sokszorosított záródíszet használt. Telegdi a kopott, bécsi fametszetek pótlására ízléses, új metszeteket készítettett, s később, Pécsi Lukács vezetése idején is elsősorban fametszetekkel, egyre több, név szerint nem ismert, de valószínűleg magyarországi mestertől származó illusztrációval és iniciáléval gyarapodott a könyvdíszállomány. Különös figyelmet érdemel a nyomda hat fametszetes iniciálékészlete; ilyen sokféle és változatos díszítésű iniciálésorozat csak a leggazdagabb metszetállománnyal rendelkező kolozsvári nyomda felszerelésében volt.⁴⁸

A nagyszombati iniciálék azonban egészen mások, mint a többi hazai nyomda felszerelésében találhatók. E különбözőség oka abban rejlik, hogy több sorozata fekete alapú, amelyből a világos, gyakran csillagszerű, sugaras, pontozott motívumok a maguk egyszerűségében is igen hatásosan emelkednek ki.

A kiadói célkitűzés természetesen a nagyszombati könyvdíszítés alakulására is döntően hatott; a kolozsvári és debreceni nyomda szórakoztató kiad-

ványaihoz, széphistória-kiadásaihoz hasonló kötetek itt éppoly kevésbé jelentek meg, mint a protestáns prédikátorok által irányított nyomdákban. A nagyközönségnek szánt kiadványok azonban vonzó illusztrációkkal kerültek ki a nyomdából. A nagyszombati katolikus nyomdában alkalmazott könyvdíszek határozott igényességről tanúskodtak, és számszerűleg is felülmúlták több korabeli magyarországi nyomda fametszetállományát.

Csak az utóbbi időkben vált ismertté, hogy a kolozsvári, a Hoffhalter- és a Manlius-műhelyhez hasonlóan a nagyszombati Telegdi-nyomda is fel volt szerelve a Beham-mintára készült kisméretű evangéliumi képsorozattal. Ezek azonban evangéliumi részleteket tartalmazó perikopás könyvben nem maradtak fenn, hanem az új naptár bevezetése alkalmából készült, 1583-ra szóló nagyméretű falinaptár töredékes példányán láthatók. Negyvenkét ilyen kisméretű, fekvő téglalap alakú evangéliumi kép azonosítható a falinaptáron, közülük többnek csak egy-egy része látható a töredéken.⁴⁹ Egyúttal ez az első, teljes évre szóló magyarországi új naptár. Más évből nem maradt fenn nagyszombati falinaptár; a további években itt nyolcadrét alakú új kalendáriumokat jelentettek meg. Nagyszombat, az esztergomi érsekség és káptalan akkori székhelye volt az egyetlen olyan magyarországi nyomdahely, ahol új naptár jelent meg, nem pedig ó- vagy párhuzamosan ó- és új naptár.

Érdekes, hogy ugyanezeket az evangéliumi képeket használta Bártfán Jakob Klöss az 1616-os⁵⁰ és 1630-as⁵¹ magyar nyelvű perikopás könyvében, sőt talán korábbi, német nyelvű kiadásokban is. Egyelőre nem tisztázott, hogy a Telegdi, azaz káptalani nyomda egyes díszai kerültek-e Bártfára, vagy csak hasonlóságról van szó.

Az is tisztázatlan, hogy csak közös beszerzési forrásról, vagy valamiféle kapcsolatról lehetett-e szó a nagyszombati Telegdi-nyomda és Manlius nyugat-magyarországi műhelye között. Nagyfokú hasonlóságot lehet ugyanis felfedezni a nagyszombati nyomda két illusztrációja: a Kálvária-kép és a Szentlélek eljövételét ábrázoló metszet, valamint ezek Manlius nyomdájában található változata között.⁵² Ezt a két újszövetségi képet ábrázoló metszetet Manlius Laibachból hozta magával, ahol egy részüket az 1576-ban közreadott, illusztrált szlovén Passióban használta.⁵³ A nagyszombati nyomda illusztrációi kétségkívül bécsi eredetűek. A kisebb méretű és durvább kivitelű nagyszombati metszeteiken a Manlius-félékhez képest leegyszerűsítve – a Kálvária-jeleneten pedig tükörképben – ismétlődik ugyanaz a kompo-

zícia. A szerkezeti megegyezéseken kívül az egyes alakok feltűnően hasonló beállítása, gesztusa is arról tanúskodik, hogy a bécsi eredetű nagyszombati metszetek és a Manlius-nyomda illusztrációi közös előképekre vezethetők vissza.

Johannes Manlius műhelyének nemcsak a Hoffhalter-nyomdával, hanem a nagyszombati Telegdi-, illetve káptalani nyomdával való kapcsolatai is több kérdést vetnek fel. Míg a két műhely felszerelése között kimutatható egyezések az illusztrációk terén már korábban, 1582-től megfigyelhetők, addig az iniciálék terén nem hasonlóság, hanem azonosság tapasztalható, méghozzá 1598-tól, Manlius sárvári korszakától kezdve. Minthogy a Manlius által Sárváron használt iniciálék ugyanazokat a sérüléseket mutatják, mint amelyek már Nagyszombatban is tapasztalhatók voltak, ezért kétségkívül az iniciálék vándorlásáról van szó. Nem tudni, milyen kapcsolat lehetett a Nyugat-Dunántúlon működő evangélikus és a nagyszombati katolikus nyomda között, ahogy azt sem tudni, hogy vajon a Klöss-nyomda a nagyszombati evangéliumi képsorozat birtokába jutott-e. Az azonban bizonyos, hogy Manliushoz akkor kerültek el a nagyszombati iniciálék, amikor a katolikus nyomda még működött (1609-ig), vagyis a jelek arra mutatnak, hogy már a XVI. század végén megkezdődött a nagyszombati tipográfia dúcainak szétszóródása.

Egyes nagyszombati eredetű iniciálék és díszek XVII. századi könyvekben való felbukkanása más érdekes művelődéstörténeti adalékokkal is szolgált. Bár a Telegdi Miklós által alapított nagyszombati tipográfia 1609 után nyomtalanul eltűnt, megszűnt, a nyomda felszereléséből egy fonadékos záródísz⁵⁴ és négy iniciálé⁵⁵ a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában az 1630-as évekig nyomon követhető. Ugyanígy két további metszet is, amely nem fordult ugyan elő Nagyszombatban, de méretre és stílusra abba a sorozatba tartozik, amelybe az angyalok csoportját és a Szent Mihályt ábrázoló metszetek.⁵⁶ Az egykori nagyszombati felszerelés darabjai – valószínűleg – még megvoltak a Forgách Ferenc által 1610-ben alapított pozsonyi érseki nyomdában, még ha nem is használták őket. E díszek vándorlásából rekonstruálni lehetett, hogy a pozsonyi katolikus nyomda felszerelését (az egykori nagyszombati díszekkel együtt) Bethlen Gábor vitte magával előbb Kassára, majd onnan fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvárra. Legtovább azt a fekete alapon pontozott keretű, csillagos díszítésű E betűt használták,⁵⁷ amely a nagyszombati nyomda egyik, feltehetően magyarországi mestertől származó jellegzetes sorozatához tartozott.

Jegyzetek

- 1 BOTH Ferenc, *Telegdi Miklós élete és művei*, Szeged, 1899, 82–83.
- 2 GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., 1931, 181. – A nyomda történetére vonatkozólag lásd még IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert, *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, Bp., 1927, 15–32.
- 3 M. GROLIG, *Die Buchdruckerei des Jesuitenkollegiums in Wien*, Mitteilungen des Österr. Vereins für Bibliothekswesen, Wien, 13(1909), 110.
- 4 RÁTH György, *A legelső nagyszombati nyomtatvány 1588-ból* [helyesen 1578-ból], MKsz, (1890), 43.
- 5 RMNy 528.
- 6 II/1., 2., 3., 8. keretléc.
- 7 II/8. keretléc és az 1596-ban használt lécek: II/4., 5., 7. Vö. RMNy 781.
- 8 RMNy 444. (1579.)
- 9 Elisabeth SOLTÉSZ, *Beträge zur Geschichte des ungarischen und des Wiener Hozschnittes im XVI. Jahrhundert*, Acta Historiae Artium, 5(1958), 160.
- 10 Hedwig GOLLOB, *Die Initialserien aus Wiener Inkunabeln und Frühdrucken. Studien zur deutschen Kunstgeschichte* (Strassburg, 1941), 96.
- 11 UÓ, *Der Wiener Holzschnitt von 1490 bis 1550*, Wien, 1926, 69.
- 12 VI/1., 2., 3. iniciálésorozat.
- 13 VI/1. iniciálésorozat. – GOLLOB, *Der Wiener Holzschnitt...*, i. m., 85.
- 14 VI/2. iniciálésorozat. – GOLLOB, *Der Wiener Holzschnitt...*, i. m., 85.
- 15 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 100–102.
- 16 VI/3. iniciálésorozat. – Ugyanezek az iniciálék díszítik – többek között – a következő két nyomtatványt: WERBÓCZY István, *Tripartitum*, Impressum Viennae Pannoniae per Ioannem Syngrenium, MDXLV, AA1b lev. – *Ordo et ritus sanctae metropolitanae ecclesiae Strigoniensis...*, Viennae Austriae, in Aedibus Collegii Caesarei Societatis Jesu, MDLX, 1a.
- 17 IV/3. dízléc.
- 18 IV/4. léc.
- 19 IV/2. léc – RMNy 528. metszet.
- 20 IV/1. léc – RMNy 443.
- 21 RMNy 16.
- 22 I/1. illusztráció – RMNy 417.
- 23 I/15. illusztráció – RMNy 473.
- 24 RMK III 474.
- 25 I/64. illusztráció – RMNy 671. (1591.)
- 26 I/62. illusztráció – RMNy 765. [1595.]
- 27 I/61. illusztráció – RMNy 633. (1589.)
- 28 I/63. és 60. illusztráció – RMNy 632. (1589.)
- 29 VI/4. iniciálésorozat.
- 30 VI/5. iniciálésorozat.
- 31 VI/7. iniciálésorozat.
- 32 RMNy 418.
- 33 VI/6. iniciálésorozat.
- 34 VI/6., 9., 10., 11., 12. iniciálétípusok.
- 35 I/3–14. illusztrációk: tizenkét hónapkép – RMNy 441.
- 36 RMNy 684.
- 37 H. S. Beham metszeteinek képét közli: F. W. HOLSTEIN, *German engravings, etchings and woodcuts 1400–1700*, Amsterdam, III, 239 és GERSZI Teréz, *Egy hónapábrázolásból álló XV. századi német rajzsorozat*, Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts, 11(1957), 56–57.
- 38 H. S. Beham hónapábrázolásból álló második sorozatának képét közli: C. DODGSON, *Rare woodcuts in the Ashmolean Museum*, Burlington Magasin, 63(1933), II, 1160. l. után; GERSZI, i. m., 59.
- 39 H. S. Beham hónapábrázolásaira vezethető vissza egy Regiomontanusnak tulajdonított *Astronomia* (Frankfurt am Main, 1564) és Erasmus 1560-ban Frankfurt am Mainban megjelent Újtestamentumkiadásának azonos tárgyú fametszetsorozata. Hasonlóképpen Kaspar Stainhofer bécsi nyomdász 1572. évi kalendáriumának s valamennyi ma ismert XVI. századi magyarországi kalendáriumnak a hónapábrázolása.
- 40 Legtöbbjüket még 1599-ben is használta: RMNy 861.
- 41 RMNy 670. (1591.)
- 42 RAPAICS Raymund, *Pécsi Lukács Koszorújának forrásműve*, Pécs, 1931 (különnyomat a Botanikai Közleményekből), 122.
- 43 I/68–87. illusztráció.
- 44 III/4. címer.
- 45 II/6. keretdísz.
- 46 I/65. illusztráció.
- 47 III/1. címer – RMNy 443. (1579.)
- 48 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 103–106.
- 49 RMNy 530.
- 50 RMNy 1096.
- 51 RMNy 1452.
- 52 Nagyszombatban: I/63., 64. illusztráció. – Manliusnál I/4. és I/5. illusztráció.
- 53 ZSIGMONDY Árpádné, *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605)*, OSZK Évk, 1982/1983 (Bp., 1984), 297–410. – A szlovén Passiót a Keresztvitel és a két Kálvária-kép díszíti.
- 54 IV/5. dísz.
- 55 VI/3., 4., 7., 11. iniciálésorozat egy-egy darabja.
- 56 I/48–50. illusztráció. – ECSEDY Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete*, MKsz, 1975, 9–24.
- 57 VI/7. iniciálésorozat.

17. A BESZTERCEBÁNYAI SCHOLTZ-NYOMDA (1578)

A besztercebányai Scholtz-nyomda azok közé a rövid életű XVI. századi magyarországi nyomdák közé tartozik, amelyeknek csak egy-két nyomtatványa maradt fenn. A felső-magyarországi bánya városban alapított tipográfiáját Christoph Scholtz nagy körültekintéssel állította fel. A korabeli városi számadások szerint Scholtz már 1577-ben hozzákezdett műhelye berendezéséhez. Kezdetben Bécsben akarta megvásárolni felszerelését, azonban nem volt hozzá elég pénze, ezért Lipcsében alkudott egy új nyomtatófelszerelésre, amelyet 1577 húsvétjáig kellett kiváltania. Minthogy Besztercebánya városától is kapott anyagi támogatást, bizonyosra vehető, hogy nyomdaalapítási tervével a város is egyetértett. A hiányzó összeget a város kiutalta Scholtz-nak, lehetővé téve ezáltal a nyomda felállítását: új, használatlan betűkészlettel és ugyancsak új sajtóval.¹

A besztercebányai műhelyből csak két nyomtatványt ismerünk, mindkettő 1578-ban hagyta el a sajtót. Scholtz nyomdája nem nagyon virágozhatott, hiszen az 1577-ben kölcsönvett száz forintot még 1590-ben sem fizette vissza teljes egészében. A feljegyzésből azt is megtudni, hogy még ekkor is Besztercebányán élt, s még ekkor is nyomdászként említik. Valószínűtlen, hogy a nyomda 1590-ig folyamatosan üzemelt volna, de egy-egy, ma ismeretlen nyomtatvány talán még elhagyta Scholtz sajtóját. Ma ismeretes kiadványai közül az egyik Gregor Meltzer selmecbányai, később besztercebányai evangélikus lelkész tanítása,² másik munkája az előző évben, november 13-

án megfigyelt üstökös jelentőségével, valamint az üstökösök természetével foglalkozik. Írója Jacobus Pribicerus, aki németországi egyetemeken tanult, majd Besztercebányán és Kassán tanított. E mű címlapján látni a nyomda egyetlen illusztrációját, az üstökös képét.³

Érdekes, hogy David Guttesell ugyanabban az évben rendezte be és indította meg nyomdáját, amikor Scholtz is a magáét, és ugyanabban az évben kezdte meg működését a nagyszombati nyomda is (ez utóbbi természetesen evangélikus kiadványok szempontjából nem jöhetett számításba). Elérhető földrajzi közelségben dolgozott még Semptén Bornemisza Péter műhelye. Meglehet, hogy e tényezők együttesen kedvezőtlenül befolyásolták az újonnan alapított, és bizonyára kevésbé tökeerős besztercebányai tipográfia sorsát.

A hasonlóan rövid életű abrudbányai nyomdától annyiban mégis különbözik a besztercebányai, hogy nem egy, hanem hat betűtípussal, köztük görög betűkkel is fel volt szerelve. Adva volt tehát a lehetősége annak, hogy kedvezőbb körülmények között, hosszabb ideig működjék.

Jegyzetek

1 DÖRNYEI Sándor, *A 16. századi besztercebányai nyomda történetéhez*, MKsz, 1965, 62–64.

2 RMNy 407.

3 I/1. az üstökös képe – RMNy 408.

18. A MANLIUS-NYOMDA (1582–1600–)

A XVI. század utolsó két évtizedében a nagyszombati könyvsajtó mellett egy másik, könyvdíszekkel és illusztrációkkal jól felszerelt nyomda működött az ország nyugati részén. Az új nyomdász, a protestantizmusnak elkötelezett Johannes Manlius (Mandelz, Mannel) a krajnai Laibachból menekült Magyarországra. Korábbi tevékenységéről 1575-től kezdve vannak adataink, amikor már mint nyomdász és könyvkereskedő a mai szlovén fővárosban működött.¹ Magyarországra menekülve, 1582-től kezdve Batthyány Boldizsár támogatásával Németújvárott nyomdászkodott, előbb 1582 és 1585 között, majd 1594 és 1597 között, később Va-

rasdon (1586–1587), Monyorókeréken (1587–1589, 1590–1592), Siczen, azaz Németlövön (1592–1593), Keresztúron (1598) és Sárváron (1600) folytatta munkásságát. Tevékenysége átnyúlik a XVII. századba.²

Manlius Jeremias Homberger grazi vezető lelkész révén került kapcsolatba Batthyány Boldizsárral, és közvetve Beythe Istvánnal, a nyugat-dunántúli lutheránusok kiemelkedő képviselőjével, Batthyány Boldizsár udvari papjával. Protestáns nyomda létesítésére megfelelő helynek ígérkezett Batthyány udvara, Németújvár. Manlius itteni munkássága idején megjelent könyvei közül

kiemelkedik a főúr udvarában működő tudósak, Carolus Clusiusnak tudománytörténeti jelentőségű botanikakönyve.³ A hazai orvostörténet első magyar nyelvű nyomtatványa a soproni Frankovith Gergely orvos *Hasznos és felette szükséges könyvének* két kiadása: ez az első, rézmetszetekkel díszített magyarországi könyv.⁴

Manlius 1586–1587-ben Magyarországon kívül a horvátországi Varasdon tartózkodott, feltehetően az ottani protestáns szerzők hívására, akik munkáikhoz kerestek nyomdászt. Nyomda ugyanis Hoffhalter Rudolfnak a közeli Drávavásárhelyről (Nedelicről) való kitiltása (1574) óta nem működött a környéken.

Manlius, Magyarországra visszatérve, Batthyány Boldizsár sógorának, Zrínyi Györgynek a birtokához tartozó területen, Monyorókeréken nyomtatott még évekig. Nyomdakészletében Varasdon bizonyos gyarapodás következett be. Ekkor kerülhetett tulajdonába Hoffhalter Rudolf készletének néhány darabja. Figyelemkeltő e mester Drávavásárhelyen használt nyomdakészletének Manlius varasdi nyomtatványaival való hasonlósága. Nemcsak a Hoffhalter-illusztrációk egy részét látjuk viszont Manliusnál, hanem a betűkészletek is sajátos egyezéseket mutatnak. A Hoffhalter-felszereléssel való azonos elemek már Varasdot megelőzően is jelen voltak Manlius készletében,⁵ sőt bizonyos egyezések Manlius legkorábbi nyomtatványai és Hoffhalter Rafael bécsi nyomtatványai között is mutatkoznak. Megjegyzendő azonban, hogy ebben az esetben Bécsben általánosan forgalomban lévő betűkről van szó.

1592-ben áthelyezte műhelyét a Vas megyei Németlövőre, korabeli nevén Siczre, ahol főként népszerű művek utánnyomásával foglalkoztatta sajtóját. Ezt követően újra Németújvárra költözött, de ekkor pártfogója már Batthyány Ferenc volt, az 1590-ben elhunyt Boldizsár fia. A további, XVI. század utolsó éveiben megjelent Manlius-nyomtatványok Nádasdy-birtokon jelentek meg: egy részük Keresztúron, más részük Sárváron.

Manlius nyomdafelszereléséhez háromféle címlapkeret, nagyszámú illusztráció, más magyarországi nyomdákhoz képest kevés fejléc vagy záródísz tartozott. Eredeti, már Németújvárra jövelekor is meglévő iniciálsorozata mindössze egy volt.

Első nagyobb szabású magyarországi kiadványának, Beythe István *Postillájának* kötetét⁶ azonos címlapkerettel hozta forgalomba. Ez a metszet új típust képvisel a XVI. századi magyarországi nyomtatványok címlapkereteinek sorában. Változatosabb kompozíciójú, mint a kapuzatszerű brassyói vagy kolozsvári címlapkeretek, és sokkal fejlettebb művészi törekvésekről tanúskodik, mint a

lécekből összeállított sárvár-újszigeti vagy nagy-szombati keretek.

A harmonikus felépítésű fametszet egy-egy sarkát a négy evangélista változatos beállítású, plasztikusan ábrázolt, ülő alakja foglalja el. A felső lécben – a keretből kitekintő Márk és Máté evangélista között – gyümölcsfüzérekkel és volutákkal díszített mezőben a felhők közül kiemelkedő Atya félalakja jelenik meg. Az alsó lécben, az egymással szembe forduló János és Lukács evangélisták között, hasonló méretű ovális keret a Szentlelket jelképező galambot zárja magába. Az oldallécekben volutákkal, szalagokkal és gyümölcsfüzérekkel díszített keretből puttófő tekint alá. A címlapkeretet a H. V. mesterjegy tanúsága szerint Heinrich Vogtherr készítette,⁷ aki 1550-től V. Károly császár udvari festőjeként Bécsben dolgozott. Manlius ezt a címlapkeretet már laibachi munkássága idején, Spangenberg *Postillájának* 1578. évi kiadásában is felhasználta.⁸

Hasonló szerkezeti megoldás jellemzi Beythe István *Köröszyéni tudománynak summája* című munkájának⁹ címlapkeretét, amely négy sarkában az evangélisták jelképeit, oldalléceiben pedig Ádámot és Évát ábrázolja.¹⁰ A felső és alsó lécz közepén ovális mező az Atyaisten és a Szentlélek alakját, illetőleg Jézus megkeresztelését mutatja be. A szimmetrikus felépítésű, kiegyensúlyozott szerkezetű fametszet igen változatos díszítésű. A képmezők és a figurák között voluták ívelődnek, az alakok mellett lévő térközoeket pedig virág- és gyümölcsfüzérek töltik ki. Az első emberpár keresett beállításán s Ádám természetellenesen megnyújtott alakján a manierizmus hatása érzékelhető. A fametszet másolat: jóval finomabb kivitelű előképét Konrad Waldkirch bázeli nyomdász Fegyverneki Izsák *Enchiridion locorum communium theologicorum* című munkájának három XVI. századi kiadásában alkalmazta.¹¹

Vogtherr címlapkeretével jelent meg 1588-ban Monyorókeréken a Manlius-nyomda leggyakrabban illusztrált magyarországi kiadványa, Frankovith Gergely *Hasznos és fölötté szükséges könyv* című munkájának második, 1588-ból, Monyorókerékről való kiadása,¹² amelyet már megelőzőtt az 1585-ös németújvári kiadás. Az ebből fennmaradt töredékek azt bizonyítják, hogy az első kiadás ugyanolyan díszítéssel, és ugyanúgy rézmetszetes képekkel együtt jelent meg, mint a második.¹³ A nagy gonddal kiállított kötetet a címlapkereten, két zárómetszeten és számos iniciálén kívül huszonnégy fametszetes illusztráció és eredetileg tíz rézmetszettel díszítette. A stílusuk és méretük szerint jól elkülöníthető fametszetes szövegekpek külföldi művészek sorozataiból valók. A négy nagyobb méretű, fekvő téglalap alakú ószövetségi

26. Betegszobát ábrázoló jelenet Frankovith Gergely orvosi könyvéhez (Monyorókerék, 1588).
Egyike a legkorábbi, Magyarországon nyomtatott könyvet díszítő rézmetszeteknek

illusztrációt¹⁴ – A teremtés, A rézkígyó, Az aranyborjú imádása, Átkelés a Vörös-tengeren – mély térhatású, helyes perspektívájú, mozgalmas kompozíció és szenvedélyes előadásmód jellemzi. A jelenetek középpontba helyezett, s rendszerint méretben is kiemelt főalakjai viszonylag gondosan kidolgozott, erőt és akaratot sugárzó életteljes figurák, mint a Vörös-tengeren való átkelés nagyszerű Mózes; a háttérben lévő kisebb alakokat azonban csak néhány felületesen odavetett körvonallal jelzi. Az alakok jellemzésében jelentkező szembevető színvonalkülönbség abból adódik, hogy a fametsző bonyolult felépítésű előképek leegyszerűsítésével alakította ki kompozícióit. A négy jelenet közül három a Luther-Biblia 1569. évi frankfurti kiadásának azonos tárgyú metszeteit követi. A Feyerabend kiadóvállalatnál megjelent három-

kötetes Biblia illusztrációinak többségét a zürichi származású Jost Amman készítette. Amman Virgil Solis 1562-ben bekövetkezett halála után a Feyerabend cég legkiválóbb, sokat foglalkoztatott illusztrátora volt.¹⁵ Az 1569. évi frankfurti Biblia egyes metszetein azonban Amman kézjegyétől eltérő mesterjegyek vannak. A pompás kötetek díszítésére tehát – Amman metszetein kívül – a korábbi frankfurti Biblia-kiadások más művészekről származó illusztrációit is felhasználták.¹⁶

A Frankovith-kötet ószövetségi jelenetei a frankfurti illusztrációk lényegesen leegyszerűsített, tükröképes kópiái. Mesterük a mintaképül használt sokalakos, zsúfolt jelenetekből csak a tematikailag legfontosabb, középponti alakokat ábrázolta. A Vörös-tengeren való átkelés jelenetén pontosan lemásolta Mózes figuráját s a püspöksüveget, illetőleg

turbánt viselő két férfialakot. A Mózes felé közeledő, gomolygó tömegből csak a három legjellegzetesebb figurát vette át kompozíciójába, s a háttér – a mintaképtől eltérően – sematikus várképpel zárta le. Az aranyborjú imádását szemléltető metszet a frankfurti S, F és B betűkkel jelzett azonos tárgyú jelenet erősebben leegyszerűsített s kissé önállóbban megoldott tükörképes másolata. Hasonlóképpen tükörképesen ismétlődnek a rézkígyót ábrázoló illusztráción is az SHF betűkkel jelzett frankfurti előkép legjellegzetesebb szereplői: baloldalt a két, finoman kidolgozott térdelő, illetőleg álló nőalak, az előtérben a földön fetrengő két férfi s a karját feje fölé emelő, térdre rogyott ifjú nőalak. Lényegesebben módosult a háttér, amely az előkép sátorábrát éppen csak jelzi.¹⁷

A frankfurti Biblia és a Frankovith-kötet illusztrációinak eltérései a kevésbé képzett, gyengébb minőségű fametsző sommázó törekvéséből adódtak. A pontosan másolt alakoknál nemcsak a beállítás, hanem a ruha- és hajviselet, sőt az arctípus és kifejezés is azonos. Úgy tűnik azonban, hogy a Manlius-illusztrációk mestere nem az 1569. évi Biblia alapján dolgozott, hanem egy olyan frankfurti Biblia-kiadást használt mintaképül, amelyben a három jeleneten kívül a Genézis-illusztráció előképe is megvolt. Az ószövetségi jelenetekkel kapcsolatban végül még egy probléma tisztázható: a Vöröstengeten való átkelés és a Genézis-illusztráció ugyanis pontosan megegyezik az 1578. évi laibachi szlovén Biblia azonos tárgyú metszeteivel. Az ószövetségi illusztrációkat tehát – mint azt már Gulyás is feltételezte¹⁸ – Manlius bizonyíthatóan Laibachból hozta magával. A laibachi Manlius-kiadványokat tárgyaló szakmunkák valószínűnek tartják, hogy Manlius ottani műhelyében egy fametszőt is foglalkoztatott, aki a nyomtatványok illusztrációit és egyéb fametszetes díszeket készítette.¹⁹

A Frankovith-kötet második sorozatához tartozó kilenc azonos méretű, álló téglalap alakú ószövetségi illusztráció²⁰ szerkezeti felépítésével és lírai előadásmódjával is eltér az előbbi sorozattól. A legtöbb jeleneten négy-öt vagy még kevesebb bibliai személy szerepel csak, s az ábrázoltak méretbeli kiemelése nélkül, majdnem az egész képfelületet elfoglalva helyezkednek el egymás mellett. A figyelem az emberi alakokra koncentrálódik: a jelenetek színterét vagy egyáltalán nem érzékelteti, vagy igen szűkszavúan jelzi a művész. Csupán az úrvacsoraszertartás jelenete kivétel,²¹ amelynél semmiképpen sem volt mellőzhető a szertartás színterének, a szerény berendezésű templombelsőnek a bemutatása. Háromalakos Kálvária-képén²² csupán Mária érzéketlenül maga elé meredő tekintete s János apostol kétségbeesett arckifejezése érzékelteti a tragédiát. A másik Kálvária-képen egyetlen együtt-

érző alak sem szerepel: közömbösen beszélgető és kockázó katonák népesítik be az előteret.

A kilenc ószövetségi képpel kapcsolatban több probléma merül fel. Manlius e metszeteket Laibachból hozta magával, ahol egy részüket az 1576-ban közreadott, illusztrált szlovén Passióban használta.²³ A Jézus megkísértését ábrázoló metszet megegyezik Hoffhalter Rudolf egyik 1573. évi, alsó-lindvai nyomtatványának azonos tárgyú illusztrációjával.²⁴ E sorozathoz tartozik az a méretben és stílusában egyező, Jézus megkeresztelését ábrázoló illusztráció is, amelyet Hoffhalter Rafael 1565-ben, Váradon használt.²⁵ Ez a két illusztráció – s talán a sorozat többi metszete is – Manlius bibliai jelenetekkel díszített iniciáléival együtt feltehetően a Nedelicen maradt Hoffhalter-nyomda felszereléséből került a laibachi Manlius-nyomdába. A sorozat Kálvária-képével és Szentlélek eljövételét ábrázoló metszetével²⁶ mutat rokonságot a nagyszombati nyomda kétségkívül bécsi eredetű két illusztrációja.²⁷ A kisebb méretű és durvább kivitelű nagyszombati metszeteken leegyszerűsítve – a Kálvária-képen pedig tükörképesen – ismétlődik ugyanaz a kompozíció. A szerkezeti megegyezéseken kívül az egyes alakok feltűnően hasonló beállítása, gesztusa is arról tanúskodik, hogy a bécsi eredetű nagyszombati metszetek és a Manlius-nyomda illusztrációi közös előképekre vezethetők vissza. A Kálvária-kép mintaképe az 1565-ben, Tübingenben megjelent *Govorenje* – Manlius metszetéhez szinte megegyező, de hasonló – címlapmetszete lehetett.²⁸

A Frankovith-kötetet díszítő harmadik sorozat hét darab kisméretű (30×30 mm-es) ószövetségi illusztrációból áll. A sorozat más tagjai már egy korábbi németújvári könyvben előfordultak, a gazdag ember és Lázár példázata pedig mindkét helyen.²⁹ Magyarországi kiadványaiban tizennyolc evangéliumi képcskeket használt fel, de ez a sorozata már Laibachban is megvolt, és minden bizonyossággal ennél sokkal több képből állt. Közülük több sokalakos metszet sematikus szemléltető képcske csupán, amelyen a környezet és a figurák ábrázolása elnagyolt. A kevés alakkal megoldott jelenetek azonban a figurák meglepően kifejezőek és plasztikusak. Hasonló, a Beham-féle metszetek nyomán készült sorozatait a Hoffhalter-, a kolozsvári és a nagyszombati nyomdának is voltak.

Valamennyi bibliaillusztrációtól eltér a 12a levél M. W. kézjegyű fametszete,³⁰ amelyen két, pálmágot tartó angyal sajátos Krisztus-mellképet bezáró – SINITE AD ME PARVVLOS VENIRE köriratú – ovális medalliont fog közre. Krisztus derékig ábrázolt alakja mögött függöny húzódik, fejét négyszög alakú glória keretezi, baljában világögömböt tart, jobbát áldásra emeli. A fenséges, de szokatlan arc-

kifejezésű mellképen s a két keresett beállítású, könnyed angyalfigurán a manierizmus hatása érezhető. A fametszetes illusztrációk sorát három finom kidolgozású planétakép zárja le.³¹ Az álló téglalap alakú metszeteken fodrozódó felhő veszi körül a planéták és a zodiákus jegyét szemléltető állatok alakját. A kissé balra forduló Jupiter babérosztorút visel, jobbáiban kivont kard, baljában levágott férfifej. A páncélban és sisakban ábrázolt Mars jobb kezével kopjára támaszkodik, baljában pedig fáklyát tart. A félelmetes erejű zord istenséggel szemben a tovahaladás pillanatában megörökített, fejedelmi öltözékű Sol könnyed mozgású, előkelő jelenség. Fején korona, jobbáiban jogar, felemelt bal kezével a sugárzó napkorongra mutat. A népszerű nyomtatványok azonos tárgyú illusztrációinál külföldi viszonylatban is magasabb színvonalat képviselő három igen szép planétakép eredete nem ismert, és laibachi nyomtatványaikban sem fordul elő. A Krisztus-mellképet viszont két évvel a Frankovith-kötet megjelenése előtt, 1586-ban Varasdon használta már.

A különböző, külföldi eredetű sorozatokból átvett fametszetekkel szemben a rézmetszetmelléletek közvetlenül Frankovith könyvéhez készültek. Valamennyi metszeten szignatúra utal a könyv megfelelő szövegrészeire, a kötetben kijelölt helyére. Az eredetileg tíz lapból álló sorozatból 1953-ig csak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Frankovith-kötetében fennmaradt hat metszet volt ismeretes. A műnek egy újabb előkerült s a budapesti Egyetemi Könyvtár által megvásárolt példányában további két olyan rézmetszet van, amelyet a szakirodalom eddig csak számszerűen tartott nyilván. Ily módon a magyarországi rézmetszés e kivételes értékű első sorozatából ma már nyolc lap ismeretes.³²

A sorozat művelődéstörténeti szempontból legérdekesebb lapja az úgynevezett betegszoba. A kép mintás kőkockákkal fedett padlójú, famenyvezetű helyiséget ábrázol, faragott reneszánsz ajtóval és négyszögű ablakokkal. Középpontjában alacsony, faragott ágy mögött áll a beteg pulzusát mérő, s baljában poharat tartó orvos: Frankovith Gergely. A XVI. századi orvosi kezelés egyik mozzanatát megörökítő lap korai grafikáink sorában egyedülálló jelentőségű. Művésze páratlan hűséggel ábrázolta a jelenet s az igényes berendezésű szoba minden részletét; az emberi alak és a távlat megjelenítése azonban kevésbé sikerült.

Ugyanez a kedvesen naiv elbeszélő hajlam teszi vonzóvá azt a két allegorikus ábrázolást, amelyen Frankovith őrangyala kíséretében, előbb mint kísértések között botladozó ifjú (A lap),³³ majd mint a kereszt előtt térdelő, meglett férfi jelenik meg (B lap).³⁴ Az első metszet kompozíciója az őran-

gyalképek,³⁵ a másodiké az epitáfiumképek típusához kapcsolódik. A templomokban felállított, faragott vagy festett halotti emléktáblákon (epitáfium) többnyire a predellát díszíti a kereszt előtt térdelő elhunytak – s családjának – képmása. A Frankovith-metszeten a térdelő szerző mögött az őt bátorító, támogató őrangyal áll, feje felett pedig a felhők közül kiemelkedő Atyaisten és a Szentlelket jelképező galamb lebeg. A lap érdekességét fokozza a fenti képhez csatlakozó félkör alakú pajzs, Frankovith Gergely címere,³⁶ amelyen ördögöt elnyelő szörny, oroszlán, sárkány, csontváz és kasza sorakozik kusza összevisszaságban egymás mellé.

A nyolc melléklet a magyarországi rézmetszés legrégibb emlékeihez tartozik.³⁷ Csaknem valamennyit világos kompozíció és finom kidolgozás jellemzi. Mesterük fejlett ízlésű, gyakorlott művész, aki valóságérzékelével, meseszerű tájháttereinek költői hangulatával, könnyed, finom rajzával a legtöbb korabeli fametszőnket felülmúlja. A meseszerű tájak különösen a szarvast, fát és madarakat ábrázoló allegorikus képen (C lap)³⁸ és a Jónást és a cethalat megjelenítő metszeten érvényesül (betűjel nélküli, de bizonyára E lap).³⁹ A tájhátterekben látható délszaki növények arra vallanak, hogy a mester olasz előképek után, vagy olasz művészek hatása alatt dolgozott.

Manlius a Frankovith-kötet fametszetű illusztrációit más nyomtatványaikban is felhasználta. Az úrvacsoraosztást ábrázoló fametszet Johann Hartlieb *Christlicher und kurtzer Bericht* című munkájában,⁴⁰ s még a Frankovith-kötet előtt Beythe István *Miképpen a keresztyéni gyülekezetben a keresztséget ... szolgáltatassanak az egyházi tanítók* című kötetében⁴¹ jelent meg a sorozat öt más darabjával együtt.⁴²

Johannes Manlius műhelyének nemcsak a Hoffhalter-nyomdával, hanem a nagyszombati Telegdi-, valamint káptalani nyomdával való kapcsolatai is több kérdést vetnek fel. A két műhely felszerelése között kimutatható egyezések az illusztrációk terén már korábban, 1582-től megfigyelhetők. 1598-tól, Manlius sárvári korszakától kezdve egyes jellegzetes, korábban csak Nagyszombatból ismert iniciálék is feltűntek nyomtatványain, ugyanazokkal a sérülésekkel, amelyek már Nagyszombatban megvoltak. Ez a nagyszombati iniciálék vándorlását bizonyítja, jóval a Telegdi- és a káptalani nyomda megszűnése (1609) előtt, olyan időpontban, amikor az még folyamatosan működött.

A Manlius-nyomda szerényebb kiállítású kiadványait öntött nyomdai cífrákkal, iniciálékkal és zárómetszetekkel díszítette. A körzetekből címlapperet, fejléct, záródíszat állított össze, s gyakran az illusztrációkat is körzetekből képzett keretbe foglalta, valószínűleg azért, hogy a nyomtatandó lapot a kép jobban kitöltse. A legtöbb záródísz, ha-

sonlóan a stilizált leveleket ábrázoló iniciálékhoz (27×27 mm) bizonyára sokszorosított dísz. A wittenbergi Lufft és Crato-nyomda azonos stílusú, de részleteiben eltérő iniciálékot használt.⁴³ A Manlius által használt díszítőelemek közül minden bizonyosan Magyarországon készült a kisméretű magyar címer,⁴⁴ amely 1591–1592 közötti két nyomtatványán látható. A nyomda németlövői, siczi korszakából származnak egyetlen fennmaradt, az 1593-as évre szóló kalendáriumának⁴⁵ hónapképei. A tizenkét hónapképen az égövi jelek a képek felső részében középen, felhőkösorúban helyezkednek el, eltérően akár a nagyszombati, akár a kolozsvári vagy detrekői hónapképektől. A hónapábrázolások közül hét egy későbbi, XVII. század eleji Manlius-féle kalendáriumban is előfordul.⁴⁶

Manlius magyarországi működése 1582 és 1605 között – a varasdi éveket leszámítva – mintegy húsz évig tartott. Itteni tevékenysége mindvégig elsősorban a nyugat-dunántúli protestánsokat szolgálta. Működésének öt hazai színhelyén kis változásokkal, némi gyarapodással mindvégig ugyanazzal a felszereléssel nyomtatott. Betűkészlete gazdag és változatos volt, bár Magyarországra érkezésekor már a használat és kopás jelei mutatkoztak rajtuk. Legtöbbjüket Laibachból hozta, van azonban néhány betűsorozata, amelyet először Németújvárott használt.⁴⁷ A magyarországi Manlius-nyomda viszonylag gazdag könyvdísz- és illusztrációállományából kevés metszet készült hazánkban. Az illusztrációk többségét Manlius a betűkhöz hasonlóan Laibachból hozta magával; néhány iniciáléja és illusztrációja pedig a Hoffhalter- és a nagyszombati Telegdi-nyomdával való kapcsolatra utal.

Jegyzetek

- 1 Manlius munkásságáról összefoglalóan lásd ZSIGMONDY Árpádné, *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605)*, OSZK Évk., 1982/1983 (Bp., 1984), 297–410.
- 2 GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., 1931, 210–222.
- 3 RMNy 536, RMNy 538.
- 4 RMNy 532, RMNy 617.
- 5 VI/2. ószövevségi iniciálésorozata, amelyet már 1575–1578 között Laibachban, majd 1586-ban Varasdon használt.
- 6 RMNy 552, RMNy 553. (Németújvár, 1584.) – II/3. címlapkeret.
- 7 AHN Frigyes, *Mannel (Manlius) János magyarországi nyomtatványai (1582–1604)*, MKsz., (1905,) 139. l., 1. jegyzet.
- 8 GULYÁS, i. m., 213.
- 9 RMNy 516. – Ugyanez a keret egy varasdi nyomtatványon is: RMK II 199 (Varasd).
- 10 II/1. címlapkeret.
- 11 RMK III 745 (1586), RMK III 787 (1589), RMK III 847 (1595).
- 12 RMNy 617. A közelmúltban az első, 1585. évi kiadás néhány töredéke is előkerült, így bebizonyosodott, hogy ugyanezek a képek már ott is szerepeltek. Vö. RMNy 532.
- 13 RMNy 532.
- 14 I/35., 36., 37., 38. illusztráció.
- 15 Ulrich THIEME, Felix BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Leipzig, 1921, I, 411.
- 16 C. BECKER, *Jobst Amman Zeichner und Formschneider, Kupferätzer und Stecher*, Leipzig, 1854, 9, 11.
- 17 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 113.
- 18 GULYÁS, i. m., 218.
- 19 Friedrich AHN, *Die slovenischen Erstlingsdrucke der Stadt Laibach (1575–1580)*, Graz, 1896, 20–21.
- 20 I/4., 5., 6., 29., 30., 31., 32., 33., 34. illusztráció.
- 21 I/6. illusztráció.
- 22 I/4. illusztráció.
- 23 GULYÁS, i. m., 218. – A szlovén Passiót a Keresztvitel és a két Kálvária-kép díszíti.
- 24 RMNy 319. (Alsólintva, 1573.) – A Hoffhalter-nyomda I/9. illusztráció.
- 25 RMNy 213. (Várad, 1565.) Lásd a Hoffhalter-nyomdánál: I/1. illusztráció. – Ezt a metszetet Manlius 1582-ben Németújvárott használta (RMNy 517).
- 26 Manlius nyomdájában az I/4. és 5. illusztráció.
- 27 Lásd a nagyszombati nyomdánál I/63. és 64. illusztráció.
- 28 Josip BADALIĆ, *Jugoslavica usque ad annum MDC*, Baden-Baden, 1959, XLIV. tábla.
- 29 I/23. illusztráció.
- 30 I/25. illusztráció.
- 31 I/26., 27., 28. illusztráció.
- 32 I/39–46. rézmetszetes illusztrációk.
- 33 I/39. illusztráció.
- 34 I/40. illusztráció.
- 35 Karl KÜNSTLE, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, Freiburg im Breisgau, 1928, I, 250.
- 36 III/1. címer.
- 37 PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Bp., 1951, 17–18.
- 38 I/41. illusztráció.
- 39 I/42. illusztráció.
- 40 RMNy 647. (Monyorókerék, 1590.)
- 41 RMNy 517. (Németújvár, 1582.)
- 42 FABÓ András, *Beythe István életrajza*, Pest, 1866, 43–44. – A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában lévő mikrofilm szerint az Úrvacsora-illusztráción kívül a Frankovith-kötetben is felhasznált háromalakos Kálvária-kép, a Szentlélek eljövetele, a Hoffhalter-nyomda Krisztus kereszttelését ábrázoló metszete, továbbá két ugyanilyen stílusú illusztráció (Gyónás, Házasság) díszíti a kötetet.
- 43 A. F. BUTSCH, *Die Bücherornamentik der Hoch- und Spätrenaissance*, München, 1881, 80. tábla; SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés...*, i. m., 111–117.
- 44 III/2. címer.
- 45 RMNy 701.
- 46 A tizenkét hónapkép: I/47–58. illusztráció.
- 47 3A 5 mm-es, 11F 14 mm-es címbetűi és 10A 94-es antikva szövegtípusa.

19. A VIMPÁCI FERENCES NYOMDA (1593–1599)

A XVI. század utolsó évtizedében a nyugat-magyarországi Vimpác (Wimpassing) ferences kolostorában nyomda működött. Nagyszombat mellett ebben az időben ez volt Magyarországon a második katolikus műhely, amelynek napjainkig öt nyomtatványa maradt fenn. A vimpáci nyomda sorsa szorosan összefonódott a Pichler és a Stotzingen családdal. A Lajta jobb partján fekvő Vimpácon az uradalom új tulajdonosa, a buzgón vallásos Leonhard Pichler, Ferdinánd császár titkos tanácsosa akart kolostort alapítani azzal a szándékkal, hogy a protestantizmust új uradalmában visszaszorítsa. Terve életében nem valósult meg, de veje, Ruprecht von Stotzingen 1587-ben hozzáfogott a kolostor építéséhez. A ferencesek szigorúbb, obszerváns ágának tíz tagja számára biztosították a szükséges ellátást az újonnan épített rendházban. Amikor ezt követően 1593-ban a templom felszentelésére is sor került, Stotzingen már alsó-ausztriai helytartóvá lépett elő.

A vimpáci kolostor valószínűleg a XVII. század eleji harcoknak esett áldozatul: megszűnésének időpontjával kapcsolatban több feltevés is van, egyesek ezt a Bethlen-féle hadak 1619. évi dúlásának tudták be, mások szerint a ferencesek csak 1627-ben hagyták ott vimpáci házukat. Bár viszonylag sok adat áll rendelkezésre a kolostor alapításáról és működése első éveiről, a tipográfiát egyetlen forrás sem említi. Mindaddig, amíg az 1960-as években elő nem került néhány itt készült nyomdatermék,¹ senki sem tudott róla, az egykori vimpáci nyomda emléke tökéletes feledésbe merült.

A nyomda ma ismeretes öt kiadványa az 1593–1599 közötti évekből származik; tartalmilag valamennyi szoros kapcsolatban áll a kolostorral. Minthogy a vimpáci kolostor több mint két évtizedig állt, feltehetően 1599 után is készültek itt nyomtatványok, még ha mára nem is maradt nyomuk. Ma ismert kiadványai² között magyar nyelvű egy sincs: négy német, egy latin nyelvű. A nyomda felszerelését az alapító Stotzingen bizonyára Bécsben szerezte be, és a gyakorlott fametszőre utaló illusztrációk is innen származhatnak, vagyis a vimpáci kolostort építtető Pichler és Stotzingen család a kor és a környék igényéhez képest jól felszerelt nyomdával látta el a ferenceseket.

A nyomdász személye – a ferences kolostorok nyomdáinak gyakorlata szerint – ismeretlenség-

ben maradt, nem szerepel kiadványaikon, a nyomda helye azonban pontosan meg van jelölve: „Wimpassing an der Leytta in Ungern”. A nyolcféle betűtípus többségében német szöveg nyomtatására alkalmas fraktúr betű.³ A névtelen vimpáci szedő igen kedvelte az öntött cifrákkal, azaz tipográfiai ornamensekkel való keretezést: valamennyi ismert kiadvány címlapján ez látható.⁴ Az imádságoskönyvek díszítésére hét könyvdísz szolgált.⁵ Az ismeretlen nyomdász képességeit bizonyítja, hogy jártas volt a viszonylag több felkészültséget kívánó kétszínnyomásban is: a piros színnel való kiemelés sokszor használta a szövegrész hangsúlyozására, a kor esztétikai követelményeinek megfelelően. A Pichler és a Stotzingen család kisméretű fametszetes címere⁶ több kiadványukat is díszíti.

A ma ismert kiadványok egyikében, amely 1595-ben jelent meg,⁷ és a rendház alapításának körülményeiről beszámoló látomást illusztrálja, jó minőségű metszet, egy egész lapot betöltő Kálvária-kép található. Az égi jelenés 1563. június 17-én, Klagenfurt közelében történt. Az előszó pontosan elmondja, hogy Leonhard Pichler von Weittenneck 1562-ben fogadalmat tett, hogy évi jövedelmének egytizedét Isten tiszteletére és a szegények javára fogja fordítani. A következő esztendőben, az említett napon reggel hétkor a keresztre feszített Krisztus képe jelent meg neki az égen. Pichler rögtön le is rajzolta azt, utóbb megfestette. Az erről készült 200×145 mm méretű fametszet az 1595-ös kiadványban a címlevél mögé kötve, külön mellékletként található.⁸ A metszet arra utal, hogy ennek elkészítésére a kegyúr, esetleg maguk a ferencesek a nyomda felszerelését követően is áldoztak.

Jegyzetek

- 1 Karl SEMMELWEISS, *Ismeretlen 16. századi nyomda a mai Burgenland területén (Vimpác)*, MKsz, 1966, 338–344.
- 2 RMNy 735, RMNy 736, RMNy 737, RMNy S 767A (1595), RMNy 862.
- 3 IX/1–8. betűtípus.
- 4 VIII/1–10. cifra.
- 5 IV/1–7. dísz.
- 6 III/1., 2. címer.
- 7 RMNy S 767A.
- 8 RMNy S 767A. Közölte BORSA Gedeon, *A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből*, MKsz, 1980, 178–185.

20. A WALO-NYOMDA POZSONYBAN (?) (1594)

Zwo Wahrhaftige Newezeitung címmel a bibliográfiák számon tartanak egy 1594-ben megjelent röpiratot,¹ amelyet – német szövege szerint – első ízben Pozsonyban, Johann Walónál nyomtattak 1594-ben. Walo nevű nyomdász azonban ma sem Pozsonyból, sem Magyarországról, de egész Európából sem ismeretes. Mivel az újságlevél első része a keresztények törökök felett aratott magyarországi győzelméről tudósít, az is elképzelhető, hogy a rajta szereplő „Pressburgk” helynév ez esetben csupán a híradás hitelességét akarta alátámasztani, valójában azonban koholmány. Egyelőre nincs olyan adat, amely XVI. századi pozsonyi nyomda létezését bizonyítaná.

A tudósítás első része Nógrád várának 1593. évi visszafoglalásáról, a második az 1593-ban feltűnt konstantinápolyi égi jelenségről számol be. Mint-hogy az utóbbi üstökös történetét először Johannes Manlius adta ki Siczen (Németlővön) 1593-ban,² és a nyomtatvány külső kiállítása, egyes betűtípusai hasonlóságot mutatnak Manlius említett kiadványával, felmerült annak lehetősége is, hogy esetleg az ő műhelyéből került volna ki. A két nyomtatvány alaposabb összehasonlítása

azonban ezt a lehetőséget kizárta. A sokféle betűtípussal szedett szöveg inkább külföldi nyomdára utal, és nem hozható összefüggésbe Johannes Manlius, a Nyugat-Dunántúlon működő nyomdász felszerelésével sem, aki egy időben valóban Pozsony felé is tájékozódott.

Lehetséges, hogy Walo nem nyomdász, hanem kép- vagy kártyafestő, illetve könyvárus volt. Ennek azonban ellentmond, hogy meglehetősen változatos betűtípusokkal nyomtatott. A négy levélből álló nyomtatványban nincsenek díszítőelemek, de nyolcféle betűtípus váltakozik benne. Igen kétséges, hogy magyarországi nyomtatvány lenne, de betűtípusainak összeállításával talán sikerül a későbbiekben fényt deríteni a nyomdára és a tipográfus személyére.

Jegyzetek

1 RMNy 750. – Korábbi bibliográfiákban: RMK II 249; Emil WELLER, *Die ersten deutschen Zeitungen*, Tübinga 1872, 340; KERTBENY Károly, *A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete*, Bp., 1880, I, 257.

2 RMNy 730.

21. A BÁRTFAI KLÖSS-NYOMDA (1597–1600–)

A XVI. század utolsó éveiben Bártfán az a Magyarországon kivételes helyzet állt elő, hogy egy városban egyidejűleg két, egymástól független, latin betűvel nyomtató műhely dolgozott. Az egyik az 1577-ben alapított és királyi engedéllyel is rendelkező Gutgesell-nyomda, a másik az 1597-ben, Jakob Klöss által alapított tipográfia. Klöss nem a Gutgesell-féle műhely folytatója, hiszen már 1597-ben jól felszerelt, a másik bártfai nyomdától teljesen különböző nyomdakészlete volt.

A Klöss-nyomdában készült könyvek általában öntött nyomdai cifrákból kialakított címlapdíszekkel jelentek meg. 1598-ban látott napvilágot az egyetlen fametszetű címlapkerettel díszített bártfai kiadvány, Soós Kristóf *Postillája*.¹ Az ovális mezőt közbezáró keretdísz szimmetrikus felépítését középen és lent volutákkal közrefogott puttófé, a két oldallécben pedig egy-egy női herma biztosítja. A sarkokat ívelő voluták töltik ki, s közöttük fent gyümölcsöt csipegető madár, lent pedig népszerű Krisztus-jelkép, a kicsinyeit tápláló pelikán

húzódik meg.² A fametszet bizonytalan vonalvezetése, gondatlan kidolgozása szerényebb képességű művészre vall, mint maga a kompozíció, ezért valószínű, hogy a címlapkeretet külföldi előkép után helyi fametsző készítette.³

Valószínűleg ugyanettől az ismeretlen fametszőtől származik az a szerény, kisméretű keretdísz is, amely Johannes Bocatius *Hungaridos libri poematum V.* című művében jelent meg, és a kolofon BARTPHAE szavát zárja körül.⁴ A volutákkal határolt keretet középen és két szélén maszkok díszítik.⁵ E fametszetes díszeken kívül a nyomda az első években még háromféle sokszorosított könyvdíszet használt,⁶ és kétféle iniciálét. Az egyik sávzott, sematikus leveleivel⁷ hasonlít, de mégsem azonos a másik bártfai nyomdász, Gutgesell iniciáléinak kisméretű sorozatához. A másik még ennél is kisebb, fekete alapú iniciálé, amelyből azonban mindössze két betű fordul elő.⁸

Két, külsejében egymástól eltérő, de egyaránt csonkán, címlap nélkül fennmaradt sorsvető-

könyv rejtélyére több mint száz éve próbálnak rájönni a könyv- és művészettörténészek. Az egyik hagyományosan *Sybillák jövődöléseként* vonult be az irodalomba, a másik mint *Fortuna, azaz szerencsének kereke* – jóllehet ugyanarról a műről, annak különböző nyomdákban készült kiadásáról van szó.⁹ Mindkettőben szerepelnek a Szibilla-képek, amelyek számos részletben hasonlítanak ugyan a másik nyomdában készült párjukhoz, de eltérések is vannak köztük, elsősorban az, hogy egymásnak tükörképei.

A kérdéssel foglalkozók kezdettől fogva a bártfai és kolozsvári nyomtatás mellett foglaltak állást, azonban a kérdés megoldhatatlannak látszott, minthogy éppen az a kiadás, amely betűi alapján a kolozsvári Heltai-nyomda termékének látszott, Jakob Klöss csonka előszavával jelent meg. Klöss azonban bártfai nyomdász volt. Ezt a problémát a kutatók úgy próbálták áthidalni, hogy azt feltételezték, Klöss egy ideig Kolozsvárott is tartózkodott.

További rejtélyt jelentett az egyik Szibilla-képen a G. C. kezdőbetűjű mester jele, aki egyébként kolozsvári díszek metszője. Minthogy azonban ez a szignó éppen azon a nyomtatványon található, amelyet bártfai nyomtatványnak határoztak meg, feltételezhető, hogy G. C. munkássága Bártfa és Kolozsvár között oszlott meg.

Végül az alaposabb, nemcsak a Szibilla-képeket, hanem az egyéb tipográfiai sajátosságokat is figyelembe vevő vizsgálat megállapította, hogy mindkét, különböző nyomdában készült sorsvetőkönyv – a betűk és díszek alapján – a XVII. század első felében készült, nem pedig a XVI. században.¹⁰ A *Sybillák* néven ismert mű Bártfán, a *Fortuna* Kolozsvárott. De minden bizonnyal mindkettőt több, XVI. századi kiadás¹¹ is megelőzte, hiszen nagyon népszerű könyvről van szó. A két külön nyomda megmagyarázza a metszetek különbözőségét. Kolozsvár esetében bizonyos, hogy ezek a képek már 1597-ben kész voltak¹² – bár minden bizonnyal ennél jóval korábban készültek –, a század utolsó éveiben mindenesetre felhasználták olyan kiadványokhoz, ahol a Szibilla-kép a könyv tárgyához illett.

Bártfán azonban nem maradt fenn olyan XVI. századi nyomtatvány, amelyben Klöss akár másodlagosan is alkalmazta volna a *Sybillák* című könyv illusztrációit. Az a csonka kiadás, amelyet az egyik, 1594-re datált fametszet alapján a korábbi irodalom 1594 körüli nyomtatványként tartott számon,¹³ és amelyben a Szibilla-képeken kívül több más, sorsvetésnél használt ábra található, valószínűleg – betűi és egyéb jellemzői alapján – a XVII. század első negyedében készült a bártfai Klöss-nyomdában.¹⁴ Ebben a XVII. századi kiadásban felhasználták egy korábbi, ma ismeretlen kiadás il-

lusztrációit. Ezek alapján tehát joggal feltételezhető egy korábbi, XVI. századi *Sybilla*-kiadás is, amelyből azonban nem maradt fenn példány. Pusztán e feltételezés alapján, fennmaradt példány hiányában e Szibilla-ábrázolások nem kaphattak helyet a XVI. századi bártfai díszek között. A G. C. monogrammal jelzett metszetek pedig kolozsvári nyomtatványhoz tartoznak, tehát semmi sem utal a mester bártfai tevékenységére.

Korábban feltételezték, hogy a bártfai Klöss-műhely a század utolsó éveiben a vizsolyi felszerelésből létesült, tekintve, hogy a díszek között azonosságokat lehetett felfedezni. Az alaposabb, a betűkre is kiterjedő összehasonlítás azonban azt mutatja, hogy ezek az azonosságok csak 1608-tól kezdve jelentkeznek a bártfai Klöss-nyomdában, holott az akkor már tíz éve működött. Vagyis a bártfai Klöss-műhely a vizsolyitól teljesen független nyomdaalapítás volt. A korábbi feltételezések alapjául az a felismerés szolgált, hogy a megszűnt vizsolyi nyomda betűinek és díszének egy része tíz évvel később, 1608/1609-ben valóban feltűnt Klössnél, a Gutgesell-nyomda díszének egy része pedig 1610 táján Jakob Klöss vejénél, Johann Fischer kassai könyvnyomtatónál fedezhető fel. Meglehet, hogy Klöss Fischer számára hozományként részben saját, részben Gutgesell dísziből állította össze annak nyomdafelszerelését, maga Klöss azonban a Gutgesell-féle műhelyből semmit sem használt.¹⁵

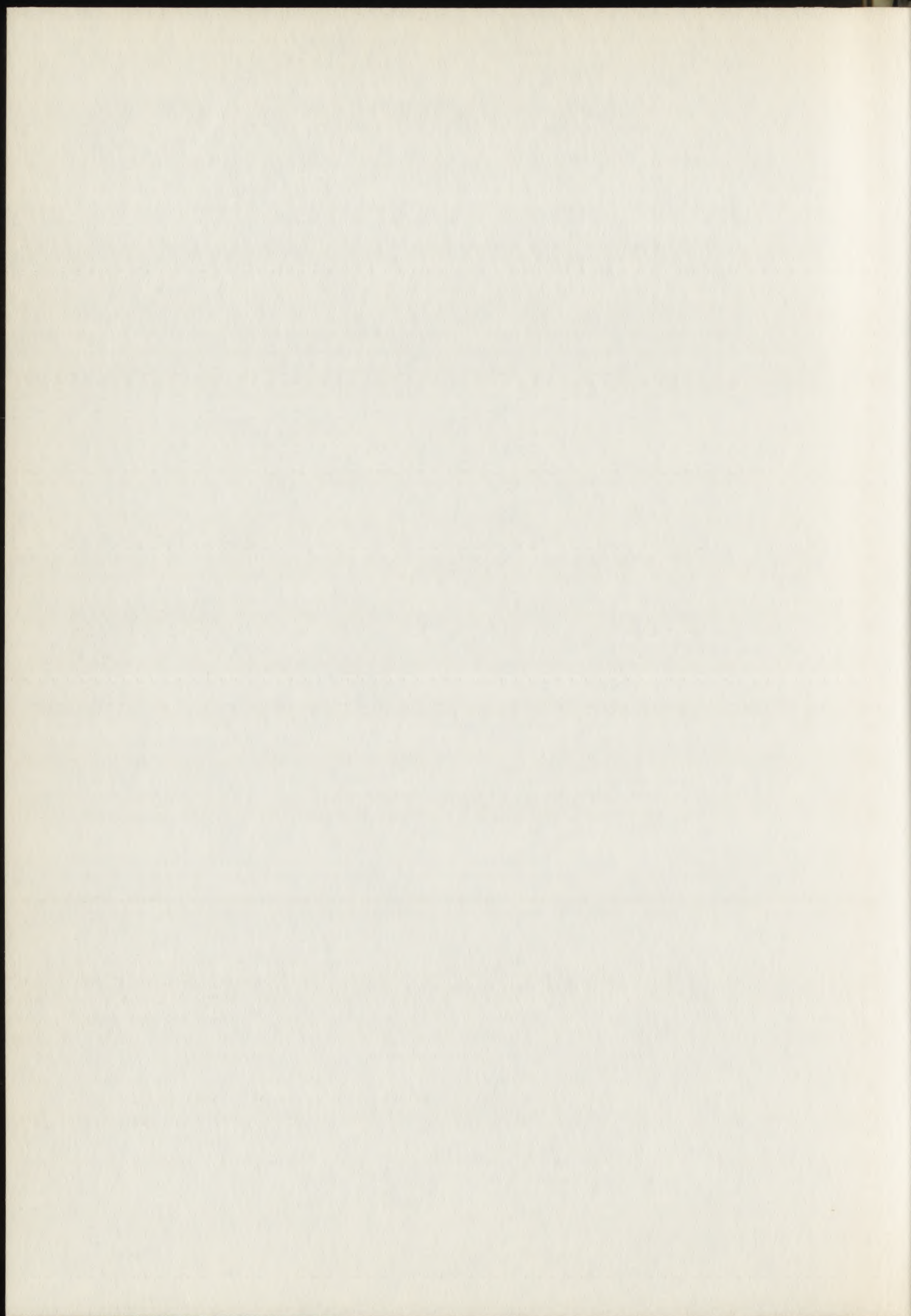
A Klöss-nyomda betűi közül csak egyetlen esetben¹⁶ lehetett azonosságot találni Mantskovit Vizsolyban használt típusával, de itt is inkább a típus megosztásáról lehet szó, tekintve, hogy ugyanakkor Vizsolyban is megmaradt ez a betű. Klöss ezt a jellegzetes, kisértőzetű antikvát később tovább osztotta: egy részét megtartotta, a másik részét vejének, Fischernek adta, illetve annak utódjánál, Festnél volt használatban az 1610–1620-as években, majd innen Lőcsére került Lorenz Brewer újonnan alapított tipográfiájába. Ugyanezt az utat járta be Klössnek egy másik antikvatípusa.¹⁷ Ezzel párhuzamosan mindegyik betűtípusból Bártfán is maradt használható betűmennyiség, amellyel a Klöss-műhely a XVII. század első felében nyomtatott. Feltételezhető azonban, hogy néhány gyakrabban használt szövegtypushoz Klössnek (vagy még Mantskovitnak?) matrica is rendelkezésére állt, így lehetséges volt az azonos betűtípust több helyen is terjeszteni.

Jegyzetek

1 RMNy 828.

2 II/1. címlapkeret.

- 3 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, 108.
- 4 RMNy 846. Lásd II/2. keret.
- 5 SOLTÉSZ Zoltánné, *i. m.*, 108.
- 6 IV/1–3. dísz.
- 7 VI/1. iniciálésorozat.
- 8 VI/2. iniciálésorozat, csak A és C betű.
- 9 RMNy 892, RMNy 916.
- 10 A kérdésről legújabbban lásd BORSA Gedeon, *Hol és mikor nyomtatták az eddig ismert két legrégebb magyar sorsvető könyvet?*, MKsz, 1964, 348–354; Uő, *A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete*, MKsz, 1966, 75–81.
- 11 RMNy 747.
- 12 Lásd a kolozsvári I/123., 124., 125. illusztrációt. – RMNy 807, RMNy 858.
- 13 Országos Széchényi Könyvtár: RMK I 361b. – A korábbi álláspontot képviselő szerzők erről: MAJLÁTH Béla, *A sorsvető könyvek és egy ismeretlen XVI. sz. magyar Fortuna*, MKsz, 1887, 1–36; GULYÁS, *i. m.*, 234–235; SOLTÉSZ Zoltánné, *A XVI. századi bártfai könyvdíszetek*, MKsz, 1956, 233–243; Uő, *A magyarországi könyvdíszítés... i. m.*, 107–110, 145, LXII–LXIII. tábla.
- 14 RMNy 1097.
- 15 FARKAS Ágnes, V. ECSEDY Judit, *A kassai nyomda 1610–1622 közötti munkássága*, OSZK Évk, 1986–1990, Bp., 1992, 351–360.
- 16 5A 84 antikva szövegtípus.
- 17 3A 114 nagyobb fokozatú antikva szövegtípus.

A KATALÓGUS HASZNÁLATA

A Katalógus a XVI. századi, Magyarországon nyomtatott – és fennmaradt – könyvek illusztrációiról, könyvdíszeiről és betűiről kíván áttekintést adni, vagyis a teljes sokszorosított grafikai emlékanyagról. Nyomdák, azaz műhelyek szerint rendszerezi az emlékanyagot a teljesség igényével, vagyis mindazt, amit ma legalább töredék formájában ismerünk. A XV. században, vagyis az ősnymtatványok korszakában Magyarországon két nyomda működött, a XVI. században pedig az ország 29 nyomdahelyén folyt hosszabb-rövidebb ideig könyvnyomtatás. A 29 nyomdahelyen azonban ennél jóval kevesebb, 21 önálló tipográfia dolgozott, tekintve, hogy voltak olyan műhelyek, amelyek helyüket több ízben is változtatták, és olyan városok is, ahol egyidejűleg két különböző nyomda működött.

A Katalógus az egyes műhelyek felszerelését alapításuk időrendjében mutatja be. Egyetlen kivétel a szebeni városi nyomda, amely ugyan még a sárvár-újszigeti és a brassói műhelyt is megelőzte 1529-es alapításával, ám munkásságának e korai szakaszából semmi nem maradt fenn. Ha egy nyomda több állomáshelyen is működött, a Katalógus helységenként is rendezi a bemutatandó tipográfiai felszerelést (például a Bornemisza-Mantskovit-nyomda vagy Johannes Manlius esetében). Amennyiben ugyanaz a dísz vagy betű későbbi időpontban máshová – más műhelybe – került, akkor az mindkét helyen szerepel (kisebb fokozatú betűvel megkülönböztetve). Célunk ezzel az, hogy egy-egy nyomda teljes felszerelését együtt mutassuk be. A Katalógusban egy-egy betűtípus vagy dísz korábbi, esetleges külföldi előfordulását, eredetét vagy más műhelyben való továbbélését akkor is jeleztük (ugyancsak kisebb fokozatú betűvel megkülönböztetve), ha az átnyúlik a XVII., sőt néha a XVIII. századba. Előfordulhat azonban, hogy ezek regisztrálása Katalógusunkban nem teljes, minthogy a későbbi századokra vonatkozóan nincs még ilyen teljes áttekintésünk. Megtörténhet tehát, hogy a későbbiekben, amikor a XVII. század hasonlóan részletes feldolgozása megtörtént, még további, XVI. századból származó díszek vagy betűk használatára is fény derül.

A Katalógus az egyes nyomdák könyvdíszait és betűit a következő csoportosításban rendszerezi:

- I. Illusztráció
- II. Címlapkeret – keretdísz
- III. Nyomdászjegy – címer – embléma
- IV. Fejléc – záródísz
- V. Ábra – térkép
- VI. Iniciálé
- VII. Hangjegy
- VIII. Nyomdai cifra
- IX. Betű

E nagyobb csoportokon belül minden egyes illusztráció, címlapkeret, fejléc, ábra stb. egyedi sorszámmal is el van látva, időrendben haladva a legkorábban használtaktól a később megjelentekig. A szigorú időrendi sorrendtől az alábbi esetekben tekintettünk el: sorozatok összetartozó darabjai, korábbi dísz és annak későbbi átdolgozása, valamint ugyanannak a témának a változatai esetében. Az iniciálék sorozatonként kaptak önálló számot, a betűk típusonként. A betűk megkülönböztetésére – a méret mellett – a betűfajta is jelöltük, az alábbiak szerint:

A = antikva	B = bastard
C = cirill	F = fraktúr
G = görög	H = héber
K = kurzív	S = schwabachi

(például a 2A 84 esetében a 2. szám a betűtípusnak a műhelyen belüli sorszáma, A = antikvatípus, 84 = olyan betűtípus, amelyből 20 sor 84 mm magas). A betűk is megjelenésük időrendjében következnek, az időrenden belül a nagyobb típusoktól haladva a kisebbek felé. Azonos méretű betűknél előbb az antikva, majd a fraktúr stb. kerül sorra. Néhány esetben a betűk felsorolását egy dúcra metszett, szavakat alkotó betűk nyitják meg, utánuk következnek a szedett betűk.

Az illusztrációk és könyvdíszek méretadatai milliméterben vannak megadva (például 55×46). Következésképpen előbb a magasság, azután a szélesség számadatai szerepelnek. A betűknél a szöveg 20 sorának magasságát adtuk meg, amennyi-

ben egybefüggő szövegek nyomtatására használták, és a betűsorozatokhoz szöveg minta is járul. Ilyenkor a Katalógusban a szöveg minták forrását is közöljük, vagyis azt, hogy a Táblákon bemutatott szövegrészletet mely nyomtatványból vettük. A kiemelő-, azaz címbetűk esetében a betű magasságát adtuk meg milliméterben. A bemutatott betűsorozatokat gyakran iniciálék és nyomdai cifrák kísérik, ily módon érzékeltetve ezeknek a díszeknek a nyomtatott könyvön belüli szerepét. A nyomdai cifrák azonban – a többi díszítőelemhez hasonlóan – rendszerezve is megtalálhatók minden műhelynél. Valamennyi nyomdai cifrát a 7. szövegközi kép mutatja be. A Katalógus rövid leírást is ad az illusztrációkról és a könyvdíszekről, iniciálásorozatokról, de a benne szereplő minden egyes tételhez a Táblákon bemutatott reprodukció is járul, ugyanazzal a sorszámmal.

Mint ahogy illusztrációink és könyvdíszaink túlnyomó többsége fametszetről készült, a Katalógusban csupán a rézmetszetes technikát jelöljük meg. Nem foglalkoztunk annak eldöntésével, hogy eredeti, fából készült metszet (dúc) szolgált-e a nyomtatás alapjául, vagy fametszetről öntött dísz (öntvény). A Táblákon közölt díszek ezek eredeti könyvbeli állapotát tükrözik: néha kopottak, sérültek.

Az illusztrációk és könyvdíszek felsorolásában megadtuk azt az időkört, amelyben használatban

voltak, valamint a kérdéses dísz általunk ismert valamennyi előfordulási helyét. Ettől a gyakorlattól csupán az iniciálék és betűtípusok esetében térünk el: az előbbieknél néhány előfordulást, az utóbbiaknál csak azt az időkört jelöltük meg, amíg – nyomtatványokkal bizonyítottan – használatuk kimutatható. A magyarországi ősnymodáknál azonban indokoltnak látszott jelezni, hogy mely betűtípus mely nyomtatványban fordul elő, és megadtuk a nemzetközi szakirodalomban az azonosításhoz szükséges hivatkozást is. Egyes ritkán használt iniciálék (például a sárvár-újszigetiek) esetében betűnként is felsoroltuk előfordulásuk helyét. A könyvdíszek és illusztrációk felhasználásának regisztrálásakor a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* tételszámára hivatkozunk, valamint levél- vagy lapszámra (utóbbira zárójelben), ennek hiányában füzetjelre. Ezt csak akkor hagytuk el, ha egyleveles nyomtatványról van szó, vagy egyértelmű, hogy a címlapkeret a címlapon található.

Összegezve a XVI. századi magyarországi könyvnyomtató műhelyekben használt, napjainkig fennmaradt sokszorosított grafikai emlékeket: 915 dísz, 18 térképet, 595 iniciálét, 4-féle, részben fametszetű, részben öntött kottát, 61-féle nyomdai cifrát és 221-féle betűtípust regisztráltunk (amennyiben a több műhelyben használt díszeket, iniciálékat, betűket minden alkalommal külön-külön számításba vesszük).

GUIDE TO THE CATALOGUE

The Catalogue provides an overview of artwork, book ornamentation and typefaces—viz. the complete heritage of typographic and graphic work—that appeared in books printed in 16th century Hungary. With the intention of being exhaustive, it classifies this material according to presses (workshops), that is, all surviving printed matter that has come down to us at least in fragment form. In the 15th century—i.e. the incunabula period—there were two presses in Hungary, and by the 16th there were 29 printing sites around the country, active at various times. However, there were only 21 independent typographies, on account of the fact that some of the workshops moved several times and there were towns where two different workshops coexisted side by side.

The Catalogue presents the apparatus of each workshop chronologically, according to the time they were set up. The only exception is the Szeben town press which was established earlier than the Sárvár—Újsziget and Brassó workshops (1529), but nothing has come down to us from its early years. If a printing establishment was active at several locations, the Catalogue classifies its typographical apparatus according to each location (as, for example, in the case of the Bornemisza—Mantskovit Press or Johann Manlius). When the same ornament or typeface was moved at a later time to a different location or workshop, it features at both locations (distinguished by different font size). The idea was to present the various elements comprising the apparatus of a press together. If a typeface dated from an earlier period, appeared outside Hungary, or was later transferred to a different workshop, the Catalogue records it nevertheless (set in smaller type), even if it was used well into the 17th or even 18th centuries. However, lacking as we do a complete overview for the later centuries, our inventory of such typefaces may well be incomplete. Consequently, it is possible that after the 17th century has been processed in similar detail, further ornaments or typefaces dating from the 16th century will come to light.

The Catalogue classifies the decorative elements and typefaces of each press as follows:

- I. Illustration
- II. Title page frame, border
- III. Printer's device, coat of arms, emblem
- IV. Vignette, heading, tailpiece
- V. Figure, map
- VI. Initial
- VII. Music type
- VIII. Printers' Flower
- IX. Typeface

Within these larger categories each illustration, title page border, vignette, figure, etc. has been assigned an individual serial number—in chronological order, from the earliest to the latest. The only exceptions from this strict order were the following: items of series, ornaments that were later remodelled, varieties on the same theme. The initials of the same series were assigned individual numbers; likewise the characters of the same typeface. In order to distinguish the letters, in addition to the size, the typeface was also indicated as follows:

A = Roman	B = Bastard
C = Cyrillic	F = Fraktur (German)
G = Greek	H = Hebrew
K = Italic	S = Schwabacher

(For example, in 2A 84 the 2 is the typeface's serial number in that particular workshop, A stands for Roman type, and 84 means that 20 lines of this particular type are 84 millimetres high.) The type characters, too, are classified chronologically according to their date of first appearance, and proceed from the larger types to the smaller ones within the chronology. In the case of identical-sized characters the Roman type is followed by the Fraktur, etc. In a few instances the list of characters is followed by word-forming characters originally set on the same printing block, which is followed by the composed letters.

The dimensions of the illustrations and book ornaments are given in millimetres (e.g. 55×46) with the height first, then the width. With each typeface, the height of 20 lines in that type is indicated (assuming it was used for running texts) and a sample text is also provided. The source of every sample text is indicated in the Catalogue. The height of title letters is given in millimetres. The catalogued typefaces are often followed by initials and printers' flower, to give an idea of the place these ornaments would have occupied in the book they appeared in. However, like all decorative elements, the printers' flower are classified for each workshop. Fig. 7 displays all the printers' flowers used in Hungary. The Catalogue also provides a short description of the artwork, book ornaments and initials, and each is reproduced in the Plates under the same serial number.

Due to the fact that the artwork and ornamentation are preponderantly woodcuts, the Catalogue only indicates where the copperplate technique was applied. The Catalogue does not concern itself with whether original wooden printing blocks or casts moulded from woodcuts were used in the printing of an individual ornament.

The Catalogue of artwork and ornamentation indicates the time frame within which each item was in use, as well as all of the known locations

where it was used. The only exceptions here are the initials and typefaces: in the former only a few occurrences are indicated, in the latter the time frame within which their use can be verified by printed matter. With Hungarian incunables it seemed justifiable, however, to specify which typeface was used for which printed matter, and the identification numbers used in the international literature are also included. With some of the rare initials (e.g. Sárvár-Újsziget) the place of occurrence was indicated for each letter. In the catalogue of book ornamentation and artwork the inventory numbers of the *Régi Magyarországi Nyomtatványok* [Early Hungarian Printed books] are used, and the letter and plate numbers (or, if these are missing, section numbers) are also included in parentheses. These were only omitted in the case of single-sheet prints or if it was obvious that the title page border appeared on the title page.

The Catalogue contains the inventory of the entire surviving graphic/typographical heritage used in printing establishments around Hungary in the 16th century: 915 ornaments, 18 maps, 595 initials, four music types (partly woodcut, partly moulded), 61 printers' flower and 221 typefaces (where the ornaments, initials, and letters used in more than one workshop were registered separately at each location of occurrence).

1. A BUDAI HESS-NYOMDA 1472–1473

Andreas Hess, 1472–1473

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA —

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ —

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ —

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA —

IX. BETŰ

1A 112 1473 – RMNy 1, RMNy 2
(szöveg minta: RMNy 2)
GW 6686.

2. A CONFESSIONALE-NYOMDA BUDÁN (ÉS POZSONYBAN?) 1477–1480

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA —

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ —

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ —

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA —

IX. BETŰ

1F 115 1477–1480 = Moravus 3. típus, M³⁸, GW
Tafel 752

RMNy 3, RMNy 5, RMNy 6
(szöveg minta: RMNy 3)

2F 103 1478–1479 = Moravus 5. típus, M⁸², GW
Tafel 754

RMNy 5
(szöveg minta: RMNy 5)

3F 94 1480 = Moravus 5. típus, eltérő sormérettel
RMNy 6
(szöveg minta: RMNy 6)

4F 83/84 1477 = Moravus 1* típus, GW Tafel 750
RMNy 3

3. A SÁRVÁR-ÚJSZIGETI SYLVESTER-NYOMDA 1536–1541

Sylvester János 1536–1541 nyomdavezető

Johannes Strutius 1536–1540 nyomdász

Abádi Benedek 1540–1541 nyomdász

I. ILLUSZTRÁCIÓ

(Ahol nincs külön jelölve, ott az RMNy 49, I. részéről van szó)

1. Kálvária (156×108) – RMNy 49, 156b
2. Máté apostol (1. változat) „I S” szignóval (61×97) – RMNy 49, 2a
3. Márk apostol (= Máté apostol. 2. változat) „I S” szignóval (61×97) – RMNy 49, 48a
4. Júdás Tádé apostol (= Máté apostol. 3. változat) „I S” szignóval (61×97) – RMNy 49, II. rész, 134a
5. Lukács apostol (62×92) – RMNy 49, 78a, 161b
6. János apostol (61×92) – RMNy 49, 124b, II. rész, 127b, 135b
7. Pál apostol (74×96) – RMNy 49, II. rész, 82a, 98b
8. Jakab apostol (68×96) – RMNy 49, II. rész, 112b
9. Péter apostol (68×95) – RMNy 49, II. rész, 117b
10. Jézus Krisztus családfája (76×54) – RMNy 49, 2b
11. Jézus születése (35×44) – RMNy 49, 3a, 81b
12. Háromkirályok imádása (41×44) – RMNy 49, 3b
13. Keresztelő János prédikációja (44×44) – RMNy 49, 5a, 49a, 83b
14. Jézus megkísértése. „I S” szignóval (43×45) – RMNy 49, 5b, 85a
15. Hegyi beszéd (42×43) – RMNy 49, 6b, 61b, 95b, 133b
16. Példabeszéd a mezők liliomáról (44×43) – RMNy 49, 8b, 102a
17. Példabeszéd a mások megítéléséről (44×44) – RMNy 49, 10a
18. Jézus csodatételei (43×44) – RMNy 49, 11b
19. Jézus csodatételei (43×44) – RMNy 49, 13a, 55a, 132a
20. Jézus tanítványaival (43×43) – RMNy 49, 14b, 136b, 150a, 151a
21. Keresztelő János a börtönben (42×43) – RMNy 49, 16b
22. Példabeszéd a szombat megtartásáról (42×43) – RMNy 49, 17b, 88b
23. Példabeszéd az elvetett magról (44×43) – RMNy 49, 19b, 53b, 93a
24. Keresztelő János lefejezése (43×43) – RMNy 49, 22a, 57a
25. Jézus beteget gyógyít. 1. változat (44×44) – RMNy 49, 23b
26. Jézus beteget gyógyít. 2. változat (44×44) – RMNy 49, 59a

27. Jézus és a farizeusok (43×45) – RMNy 49, 25a, 126a
28. Jézus a Tábor-hegyen (45×44) – RMNy 49, 26b, 63a
29. Példabeszéd a gonosz szolgáról (43×45) – RMNy 49, 27b
30. Példabeszéd a gazdag ifjúról (42×44) – RMNy 49, 29b, 65a
31. Szőlőmunkások felfogadása (44×43) – RMNy 49, 30b
32. Bevonulás Jeruzsálembe (44×44) – RMNy 49, 32a, 67b, 145b
33. Hasonlat a mennyországról (44×43) – RMNy 49, 34b
34. Jézus és a farizeusok (44×43) – RMNy 49, 36a
35. Jövendülés a világ végéről (43×44) – RMNy 49, 37b, 70b
36. A balga és az okos szűzek (45×44) – RMNy 49, 39b, 122b
37. Utolsó vacsora (45×43) – RMNy 49, 41a, 72a, 147b, 149a
38. Jézus a Getsemáne-kertben (35×44) – RMNy 49, 42b, 73b, 118a, 153b
39. Jézus Pilátus előtt (35×45) – RMNy 49, 44a, 75a, 120b
40. Jézus megkorbácsolása (35×44) – RMNy 49, 45a, 155a
41. Kálvária (43×44) – RMNy 49, 45b, 76a
42. Jézus feltámadása (36×44) – RMNy 49, 47a, 77a, 157b
43. Az inaszakadt meggyógyítása (43×42) – RMNy 49, 50b, 87a
44. A béna meggyógyítása (44×43) – RMNy 49, 52a, 68b, 114b
45. Angyali üdvözlés (43×44) – RMNy 49, 79a
46. Jézus bemutatása a templomban (40×40) – RMNy 49, 82b
47. A naimi ifjú feltámasztása (44×43) – RMNy 49, 90b
48. Jézus Simon házában (45×44) RMNy 49, 92b
49. Jézus Mária és Márta házában (43×43) – RMNy 49, 98a
50. Jézus ördögöt űz (43×44) – RMNy 49, 99b
51. Jézus beteget gyógyít (43×43) – RMNy 49, 104b
52. A vízkóros meggyógyítása (37×48) – RMNy 49, 106a
53. A tékozló fiú (42×44) – RMNy 49, 107b
54. A gazdag ember és a szegény Lázár (40×48) – RMNy 49, 108b
55. Példabeszéd a megbotrántoztatásról (43×43) – RMNy 49, 110a
56. Az özvegyasszony és a hamis bíró (43×43) – RMNy 49, 111b
57. Jézus kikergeti a kufárokat a templomból (40×44) – RMNy 49, 113a
58. A szegény asszony adománya (42×42) – RMNy 49, 116b
59. Jézus mennybemenetele (42×44) – RMNy 49, 124a, 162a
60. Kánai menyegző (43×43) – RMNy 49, 128a
61. Jézus és Nikodémus (43×44) – RMNy 49, 128b
62. Jézus és a samáriai asszony (40×44) – RMNy 49, 130a
63. Jézus és a házasságtörő asszony (43×44) – RMNy 49, 138a
64. A vak meggyógyítása (40×41) – RMNy 49, 140b
65. A rossz pásztör (44×43) – RMNy 49, 142a
66. Lázár feltámasztása (43×43) – RMNy 49, 143b
67. Jézus imádkozik (43×41) – RMNy 49, 152b
68. Jézus megjelenik tanítványainak (42×43) – RMNy 49, 159a
69. A Szentlélek eljövetele (40×34) – RMNy 49, 163a
70. Péter beteget gyógyít (35×35) – RMNy 49, 165a
71. Az apostolok a farizeusok előtt (33×38) – RMNy 49, 166a
72. Ananiás és felesége Péter apostol előtt (34×38) – RMNy 49, 168a
73. Az apostolok tanítása (32×45) – RMNy 49, 169b, 179b, 185b
74. István megkövezése (35×40) RMNy 49, 170b
75. Fülöp apostol és a megtért szerecsen (31×42) – RMNy 49, 173a
76. Saul megtérése (42×33) – RMNy 49, 175b
77. Péter látomása (30×46) – RMNy 49, 177b
78. Jakab apostol lefejezése (32×46) – RMNy 49, 180b
79. Az apostolok utazása (30×48) – RMNy 49, 182a, 191a, 196a, 205a, 207a
80. Pál a zsinagógában (31×46) – RMNy 49, 184a, 189a, 194a
81. Pál apostol ördögöt űz (34×40) – RMNy 49, 187a
82. Az epheszoszi könyvégetés (31×44) – RMNy 49, 192a
83. Pál apostol a jeruzsálemi nép előtt (31×40) – RMNy 49, 197b, 201a
84. Pál apostol útja Cesareába (30×36) – RMNy 49, 199a
85. Agrippa császár Pál apostol börtöne előtt (33×39) – RMNy 49, 202a, 203b
86. Jelenések könyve 1.: Hét gyertyatartó között széttárt karú, fényes arcú férfi lebeg, jobbjaiban hét csillag (47×40) – RMNy 49, II. rész, 137a
87. Jelenések könyve 4.: A trónoló Atya, akit az evangélisták jelképei és huszonnégy király vesznek körül (45×44) – RMNy 49, II. rész, 140a
88. Jelenések könyve 6.: Négy lovas száguld a levegőben, az első fején korona, a második kardot ránt, a harmadik mérleget tart. A negyedik a halál (43×44) – RMNy 49, II. rész, 141b
89. Jelenések könyve 6.: Oltár körül angyalok. Az előtérben fekvő testek a hitükért meghaltak lelkét jelképezik (41×37) – RMNy 49, II. rész, 142a

90. Jelenések könyve 6.: A nap elsötétül, a csillagok lehullanak. A földön romba dőlt házak és halottak hevernek (46×42) – RMNy 49, II. rész, 142a
 91. Jelenések könyve 7.: Egy angyal Jézus kereszttel közeledik azokhoz, akiknek homlokát kereszttel jelölték meg (47×42) – RMNy 49, II. rész, 142b
 92. Jelenések könyve 8.: Trombitát fújó angyalok között oltár, amelyről a tömjénfüst a felhők közt megjelenő Úrig ér fel (43×44) – RMNy 49, II. rész, 143b
 93. Jelenések könyve 8.: Az első angyal trombitaszavára láng és köeső hull a háttérben ábrázolt városra (40×37) – RMNy 49, II. rész, 144a
 94. Jelenések könyve 8.: A második angyal trombitaszavára a tengerből láng csap fel és a hajó darabokra törik szét (41×37) – RMNy 49, II. rész, 144a
 95. Jelenések könyve 8.: A harmadik angyal trombitaszavára egy csillag lángolva a tengerbe zuhan, az előtérben holttestek hevernek (41×37) – RMNy 49, II. rész, 144a
 96. Jelenések könyve 8.: A negyedik angyal trombitaszavára elsötétedik a nap és a hold (46×43) – RMNy 49, II. rész, 144b
 97. Jelenések könyve 9.: Az ötödik angyal trombitaszavára megnyitott kút mellett a kiszabadult sáskák által elpusztult emberek (47×43) – RMNy 49, II. rész, 144b
 98. Jelenések könyve 9.: A hatodik angyal trombitaszavára három, pajzzsal és karddal felfegyverzett angyal jelenik meg (45×42) – RMNy 49, II. rész, 145a
 99. Jelenések könyve 10.: Ködbe burkolt angyal előtt szerzetes térdel, a háttérben város (40×37) – RMNy 49, II. rész, 145b
 100. Jelenések könyve 11.: Oltáron két kőtábla, az előtérben két férfi és egy sárkány (35×36) – RMNy 49, II. rész, 146b
 101. Jelenések könyve 12.: Koronás nőalak, lába alatt holdsarló, feje körül csillagok. Jobboldalt a hétfejű sárkány, a háttérben az Úr a megmentett gyermekkel (44×44) – RMNy 49, II. rész, 147b
 102. Jelenések könyve 13.: A térdelő férfialakot jobbról a sátán, balról szörnyek támadják meg, felülről tűzeső hull (42×42) – RMNy 49, II. rész, 148a
 103. Jelenések könyve 14.: Az evangéliumot hirdető angyal, felette a bárány és az evangélisták jelképei (46×43) – RMNy 49, II. rész, 149a
 104. Jelenések könyve 14.: A trónoló Jézus, kezében sarló, a földön arató és szüretelő angyalok (45×43) – RMNy 49, II. rész, 150a
 105. Jelenések könyve 15.: A sátánnal szemben királyi öltözetű férfiak állnak, a levegőben hét, füsttel teli edényt tartó angyal lebeg (46×43) – RMNy 49, II. rész, 150b
 106. Jelenések könyve 17.: A paráznaság asszonya a hétfejű sárkány hátán (42×45) – RMNy 49, II. rész, 152a
 107. Jelenések könyve 18.: A Babilont jelképező lángoló városból néhány férfi menekül (45×43) – RMNy 49, II. rész, 152b
 108. Jelenések könyve 19.: Az égből alászálló angyal körül lovassereg, az előtérben a legyőzött sátán hétfejű sárkány képében (40×38) – RMNy 49, II. rész, 154b
 109. Jelenések könyve 20.: A kulcsot és láncot tartó angyal leláncolja a sátánt (38×34) – RMNy 49, II. rész, 155a
 110. Jelenések könyve 21.: Három kapuval megerősített város: mindegyik kaput egy angyal őrzi (34×36) – RMNy 49, II. rész, 156a
- Az illusztrációk mindegyikének használata:
Sárvár-Újsziget 1541
- II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ
1. Figurális díszítésű keretléc. Két fantasztikus lény között medaillonban Jób története (23×75) – RMNy 39, címlap, felső keretléc
Záródíszként alkalmazva: RMNy 49, II. rész, 61a, 77b, 85a, 112a, 158a
Sárvár-Újsziget, 1539–1541
 2. Ádám és Éva között medaillonban Eszter és Ahasvérus király találkozása (31×78) – RMNy 39, címlap, alsó keretléc
Sárvár-Újsziget, 1539–1541
Továbbélése Huszár Gálnál és Bornemisza Péternél: Debrecen, 1562
Sempte, 1574–1578
 3. Stilizált leveleket és vázát ábrázoló oldalléc, középen medaillonban Nádasdy Tamás „TN” monogrammal jelzett címere (75×13) – RMNy 39, bal oldali keretléc
Sárvár-Újsziget, 1539
 4. Stilizált leveleket és vázát ábrázoló oldalléc, középen medaillonban Kanizsay Orsolya „VK” monogrammal jelzett címere (75×13) – RMNy 39, jobb oldali keretléc
Sárvár-Újsziget, 1539
 5. Ézsaiás és Jeremiás próféta nevüket feltüntető írásszalaggal, mellettük kígyószzerű lények medaillont fognak közre, amely Lót feleségének sóbálvánnyá változását szemlélteti (29×92) – RMNy 49, címlap, felső keretléc
Sárvár-Újsziget, 1541
 6. Stilizált levéldíszek között Sámson és Judit, mellettük puttófejek és harsonák medaillont fognak közre, benne a rézkígyó felállításának ószövetségi jelenete (36×93) – RMNy 49, címlap, alsó keretléc
Sárvár-Újsziget, 1541

7. Magas talapzaton féloszlop Magyarország címerének részletével, a hétszer vágott Áprád-sávós pajzzsal és alatta Nádasdy Tamás címerével. Az oszlop talapzatánál lévő fülkében „I” szignó: Johannes Strutius mesterjegye (152×10) – RMNy 49, címlap, bal oldali keretléc Sárvár-Újsziget, 1541
8. Magas talapzaton féloszlop Magyarország címerének részletével, a hármas halmot és kettős keresztet ábrázoló pajzzsal, alatta Kanizsai Orsolya címere. Az oszlop talapzatánál lévő fülkében „S” szignó: Johannes Strutius mesterjegye (152×10) – RMNy 49, címlap, jobb oldali keretléc Sárvár-Újsziget, 1541

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya egyesített címere, reneszánsz kapuzatban. A pillérek fekete alapon vázákból, talpas edényekből és levélmotívumokból képzett díszítés. Fent, a két sisakdísz között az „1537” évszám, a sisakdíszek mellett pedig a „TN” és „VK” monogramok. A címer alatt táblán a QVOS DEVS CONIVNXIT, HOMO NON SEPARET jelmondat (120×96) – RMNy 49, BB₄b Sárvár-Újsziget, 1541

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Indadísz három szőlőlevéllel. A bal és jobb oldali sötét levélben „S” és „I” szignó (12×82) – RMNy 49, címlap, 15a Sárvár-Újsziget, 1541
2. Rácsos záródísz (23×45) – RMNy 49, 2b, 78b Sárvár-Újsziget, 1541
3. Levelek és ágak között két madár (21×44) – RMNy 49, 48b Sárvár-Újsziget, 1541
4. Aldus-levél (9×12) – RMNy 49 Sárvár-Újsziget, 1541
5. Két szélén levélben végződő hurok (4×27) – RMNy 49, több helyen, lapszám és előfej között Sárvár-Újsziget, 1541
6. Csillag alakú virág, szárral (5×12) – RMNy 49, több helyen, lapszám és előfej között Sárvár-Újsziget, 1541
7. Levél, alatta vonalkázott ív (3×8) – RMNy 49, több helyen, bekezdések előtt Sárvár-Újsziget, 1541
8. Világos levél középen ponttal, nagyobb (8×4) – RMNy 49, több helyen, lapszám és előfej között Sárvár-Újsziget, 1541
9. Világos levél, középen ponttal, kisebb (3×6) – RMNy 49, több helyen, lapszám és előfej között Sárvár-Újsziget, 1541
10. Hurok, egyik végén virággal (5×10) – RMNy 49, több helyen, lapszám és előfej között Sárvár-Újsziget, 1541

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ

1. Puttókkal díszített, fekete alapú iniciálék (22/25×23) – RMNy 39, RMNy 49 Sárvár-Újsziget, 1539–1541
Az O betű továbbélése Huszár Gálnál és Bornemisza Péternél:
Kassa, 1560
Sempte, 1575
Detrekő, 1580 (átigazítva Q betűvé)
Vizsoly, 1598

Bártfa, 1708
2. Puttókkal díszített, világos háttérű iniciálék (22/25×22/23) – RMNy 39, RMNy 49 Sárvár-Újsziget, 1539–1541
Az R betű továbbélése a Bornemisza–Mantskovit-nyomdában:
Sempte, 1574
Detrekő, 1582
Galgóc, 1585
3. Különböző típusú és eltérő méretű iniciálék:
A (virágmintás, 22×23) – RMNy 49, II. rész, 11a, 71a
A (madaras, 21×21) – RMNy 49, II. rész, 14b, 22b
E (elnagyolt, ülő gyermekalakokkal, 21×23) – RMNy 49, II. rész, 133b, 146a
E (sávozott háttérben álló, elnagyolt gyermekalakokkal, 23×24) – RMNy 49, 98a, 114b
E (fekete háttérű, fehér virággal, az E betű bal oldalán fekete-fehér mintázattal, 19×18) – RMNy 49, II. rész, 147a, 150a
E (fekete háttérű, fehér virággal, levelekkel, 18×18) – RMNy 49, II. rész, 133b, 140b stb.
M (21×22) – RMNy 49, II. rész, 74a
Ö (31×22) – RMNy 49, 201a
T (18×22) – RMNy 49, II. rész, 30b, 50a
Ü (21×20) – RMNy 49, 107a

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Fekete külsejű, fehér közepű apró virág (2×2 mm), 1539
= Nyomdai cífrák, 1.
2. Kisméretű Aldus-levél (3×2), 1539
= Nyomdai cífrák, 2.
3. Kisméretű Aldus-levél hurkolt szárral (3×2), 1539
= Nyomdai cífrák, 3.
4. Kisméretű Aldus-levél felhajló szárral és hurokkal (3×2), 1539
= Nyomdai cífrák, 4.

IX. BETŰ

- 1A 10/14 mm, 1539–1541
 2A 6 mm, 1539–1541
 3H [100], 1539 (szöveg minta: RMNy 39)
 4G 88, 1539 (szöveg minta: RMNy 39)
 5K 88, 1539–1541 (szöveg minta: RMNy 39)
 6F 41 mm, 1541
 7F 28 mm, 1541 (szöveg minta: RMNy 49)
 8F 20 mm, 1541
 9F 15 mm, 1541
 10F 9 mm, 1541 (szöveg minta: RMNy 49)
 11F 7 mm, 1541
 12F 6 mm, 1541
 13A 4 mm, 1541
 14A 3 mm, 1541
 15B 104, 1541 (szöveg minta: RMNy 49)

4. A BRASSÓI HONTERUS-NYOMDA 1539–1594

Johannes Honterus, 1539–1548
 Valentin Wagner, 1549–1557
 Szebeni Nyíró János, 1580–1581
 Georg Greus, 1583

I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Ovális medaillonban Máté evangélista, „A. D. 1557” évszámmal, tükörképben (55×46) – RMNy 138, A₄a, OO₄b
2. Ovális medaillonban Márk evangélista, „L F” szignóval (55×46) – RMNy 138, A₄a, OO₄b
3. Ovális medaillonban Lukács evangélista (55×46) – RMNy 138, A₄a, OO₄b
4. Ovális medaillonban János evangélista (55×46) – RMNy 138, A₄a, OO₄b
5. Ádám és Éva (60×50) – RMNy 142, (2b)
6. A Paradicsomból való kiűzetés (60×50) – RMNy 142, (3a)
7. Ádám földet művel (47×65) – RMNy 142, (3b)
8. A gyermek (47×64) – RMNy 142, (4b)
9. A lovag (52×64) – RMNy 142, (5b)
10. A prédikátor (60×49) – RMNy 142, (6b), (17b)
11. A grófnő (47×62) – RMNy 142, (7b)
12. Halálfej (44×49) – RMNy 142, (8b)
13. Az agg nő (47×64) – RMNy 142, (9b)
14. A csillagvizsgáló (51×64) – RMNy 142, (10b)
15. Előkelő pár (51×61) – RMNy 142, (11b)
16. Az agastyán (48×64) – RMNy 142, (12b)
17. A kereskedő (48×64) – RMNy 142, (13b)
18. A gazdag (50×64) – RMNy 142, (14b)
19. Előkelő pár halálfejjel (50×64) – RMNy 142, (15b)
20. Utolsó ítélet (47×56) – RMNy 142, (18b)

Az illusztrációk mindegyikének előfordulása:
 Brassó, 1557

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Reneszánsz kapuzat, fekete alapon világos rajz. A felső részben fantasztikus alakok között díszes váza, lent griffmadarak között tekeres alakú pajzs. 1. változat: az oldalszlopok erőteljes, sötét vonallal záródnak (118×65) – RMNy 28, RMNy 36, RMNy 38
 Brassó, 1539
2. Reneszánsz kapuzat, fekete alapon világos rajz, 2. változat. Az 1. sz. címlapkeret módosított változata. Az oldalszlopok bordázata belenyúlik a szövegnek kihagyott üres részbe (118×65). 1539 után már csak ez a változat volt használatban – RMNy 29, RMNy 31, RMNy 34, RMNy 37, RMNy 45, RMNy 60, RMNy 71B, RMNy 175, RMNy 223, RMNy 262
 Brassó, 1539–1569
3. Reneszánsz kapuzat, fekete alapon világos rajz, erőteljes keretkezéssel. A felső és alsó részen egyaránt díszes edény és körülötte dús növényi díszítés. A címszöveg számára üresen hagyott rész széles, a reneszánsz oszlopok oszlopfejei nélküliek (118×80) – RMNy 52, RMNy 67, d₁a
 Brassó, 1543–1547
4. Plasztikus építészeti elemekből összeállított, keskeny reneszánsz kapuzat, erőteljes keretkezéssel. Fent karéjban madár lebeg, lent az építészeti elemek között lófej alakú pajzsban Brassó címere (118×64) – RMNy 40, RMNy 43, RMNy 44, RMNy 46, RMNy 50, RMNy 89
 Brassó, 1541–1551
5. Reneszánsz kapu felső része, a 6., 7. és 8. keretlécet együtt reneszánsz kapuzatot alkot, négy elemből összeállítva. A felső részt alkotó keretdísz íves kapubélésben Brassó koronás és fagyókeres címerét ábrázolja (27×67) – RMNy 53
 Brassó, 1543
6. Reneszánsz kapu bal oldali része. Akantuszlevelekből összeállított, erősen tagolt reneszánsz oszlop (75×14) – RMNy 53
 Brassó, 1543
7. Reneszánsz kapu alsó része, amely díszes edény két oldalán stilizált leveleket és virágot ábrázol (26×67) – RMNy 53
 Brassó, 1543
 Ugyanez záródíszként alkalmazva – RMNy 189
 Brassó, 1563
8. Reneszánsz kapu jobb oldali része. Akantuszlevelekből összeállított, erősen tagolt reneszánsz oszlop (75×14) – RMNy 53
 Brassó, 1543
9. Stilizált leveleket és virágokat ábrázoló címlapkeret volutákkal és szörnyalakokkal. Erőteljes vonalakkal keretezett, részben sávozott alapú címlapkeret (116×64) – RMNy 54, RMNy 225
 Brassó, 1544–1567

10. Csak belülről keretezett, szőlőindát és szőlőszemet csipegető madarakat ábrázoló címlapkeret (125×82) – RMNy 67, f₁a, RMNy 68, RMNy 69, RMNy 72, RMNy 82, RMNy 117 Brassó, 1547–1555
11. Fekete alapú keretléc „1555”-ös évszámmal (11×58) – RMNy 115, H₃b, RMNy 123 Brassó, 1555
12. Fekete alapú, egyik oldalán ívben végződő keretléc (14×63) – RMNy 123, RMNy 130 Brassó, 1555–1556
13. Fekete alapú, két végében csigavonalban végződő ívelt keretléc (15×73) – RMNy 130 Brassó, 1556
14. Fekete alapú, egyik oldalán ívben végződő keretléc (14×63) – RMNy 130 Brassó, 1556
15. Fekete alapú, egyik oldalán ívben végződő keretdísz (14×63) – RMNy 130 Brassó, 1556
16. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7×63) – RMNy 131 Brassó, 1556
17. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7×63) – RMNy 131 Brassó, 1556
18. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7×63) – RMNy 131 Brassó, 1556
19. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7×63) – RMNy 131 Brassó, 1556
20. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7×63) – RMNy 131 Brassó, 1556
21. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7×63) – RMNy 131 Brassó, 1556
22. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7×63) – RMNy 131 Brassó, 1556
23. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7×63) – RMNy 131 Brassó, 1556
24. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7×63) – RMNy 131 Brassó, 1556
25. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7×63) – RMNy 131 Brassó, 1556
26. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
27. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
28. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
29. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
30. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
31. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
32. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
33. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
34. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
35. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
36. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
37. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120×7) – RMNy 131 Brassó, 1556
38. Fekete alapú, fent szörnyeket, oldalt gyermekalakokat ábrázoló címlapkeret, alul, felül és kétoldalt négy, evangélistaszimbólumot ábrázoló medaillonnal (167×120) – RMNy 138, (399), RMNy 481 Brassó, 1557–1581

39. A címlapkeret felső részében két angyal a Báthory-címet tartja, alul griffmadarak Brassó babérkoszorús címerével (174×122) – RMNy 523, RMNy 524
Brassó, 1583

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Brassó címere lófej alakú pajzson (52×42) – RMNy 28, Z₄v, RMNy 31, D₄b, RMNy 34, D₄b, RMNy 36, M₄b (?), RMNy 37, E₄b, RMNy 38, C₄b, RMNy 40, RMNy 43, RMNy 44, RMNy 45, RMNy 46, RMNy 50, (14b), RMNy 51, RMNy 53, RMNy 54, Cc₄b, RMNy 60, RMNy 68, L₄b, RMNy 69, G₄b, RMNy 76, RMNy 82, [208], RMNy 89
Eredeti fadúca is fennmaradt.
Brassó, 1539–1551
A címer XVII. századi továbbélése:
Brassó, 1666
2. Magyarország és a Zápolya-család egyesített címere. 1. változat: A Zápolya-család címere csukott szájú címerállattal, hold és csillag nélkül (66×40) – RMNy 35, címlap (utólag berajzolt holddal és csillaggal) és N₄b
Brassó, 1539
3. Magyarország és a Zápolya-család egyesített címere. 2. változat: a Zápolya-család címere nyitott szájú címerállattal, holddal és csillaggal (66×40) – RMNy 29, h₄b
Brassó, 1539
4. Magyar- és Lengyelország, valamint a Jagelló- és Zápolya-család egyesített címere (63×46) – RMNy 30, címlap
Brassó, 1539
5. Brassó címere, címerpajzs nélkül, a korona két oldalán egy-egy csillag (25×48) – RMNy 45, RMNy 60, c₄b, RMNy 67, címlap, RMNy 175, F₄b
Brassó, 1541, 1547–1562
A címer továbbélése a XVII. században:
Brassó, 1643
XVII. századi utánmetszett változata:
Kassa, 1663
6. Brassó babérkoszorús címere, CORONA TRANSYLVANIAE szalagfelirattal (60×61) – RMNy 133, címlap
Brassó, 1556
A címer XVII. századi továbbélése:
Brassó, 1679
7. Koszorúban szívet tartó kar (58×56) – RMNy 142, 20a
Brassó, 1557
8. Álló téglalapban két emberalak koszorút és Brassó címerét tartja (54×43) – RMNy 138, (399), RMNy 140, F₄b, RMNy 483
Brassó, 1557–1581

9. Lengyelország és a Báthory-család egyesített címere (111×75) – RMNy 524, (2a), RMNy 523, (2a)
Brassó, 1583

10. Mathias Fronius brassói várkapitány címere (130×85) – RMNy 524, P₄a, RMNy 523, ee₂a
Brassó, 1583

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Inda háromszirmú lóherével (8×37) – RMNy 31, C₂a, RMNy 37, E₄b
Brassó, 1539
2. Indadísz négy szőlőlevéllel (9×41) – RMNy 37, B₃a, E₃a, RMNy 50, f₃a, RMNy 54, B₂b, RMNy 68, L₃a, RMNy 69, A₄a, RMNy 190, (4b)
Brassó, 1539–1547
3. Hatkaréjos indadísz (10×70) – RMNy 67, f₁b, g₃a
Brassó, 1547
4. Hatkaréjos indadísz négy szőlőlevéllel (11×72) – RMNy 67, a₂a, d₁b, RMNy 189, E₁a
Brassó, 1547–1563
5. Nagyméretű indadísz, a két szélső karéjban stilizált levél (25×80) – RMNy 68, B₁b, RMNy 82, (71), (171), RMNy 133, D₄b
Brassó, 1547–1556
6. Kiterjesztett szárnyú, kétfejú madár, kétoldalt volutával (18×61) – RMNy 82, (31), (96)
Brassó, 1550
7. Kiterjesztett szárnyú madarak, összefonódó nyakkal (18×61) – RMNy 82, (61)
Brassó, 1550
8. Fekete alapon világos indadísz volutákkal (18×63) – RMNy 82, (11), (88)
Brassó, 1550
9. Indadísz négy szőlőlevéllel (11×57) – RMNy 82, A₆b, (38), RMNy 189, I₁a, RMNy 190, (52)
Brassó, 1550–1563
10. Négykaréjos indadísz (11×48) – RMNy 82, (82), (137), RMNy 189, F₂a
Brassó, 1550–1563
11. Indadísz két végében egy-egy szőlőlevéllel (12×55) – RMNy 82, (111), (175), RMNy 175, E₄b, RMNy 189, I₄b
Brassó, 1550–1563
12. Hatkaréjos indadísz, belül két szőlőlevéllel (10×60) – RMNy 82, (183), RMNy 189, F₄b
Brassó, 1550–1563
13. Négykaréjos indadísz stilizált levelekkel (17×62) – RMNy 82, (23), (156), RMNy 189, L₃b, RMNy 198, címlap
Brassó, 1550–1564
A dísz XVII. századi továbbélése:
Brassó, 1655
14. Négykaréjos indadísz, négy szőlőlevéllel (11×61) – RMNy 82, (53), RMNy 189, L₄b
Brassó, 1550–1563

15. Fekete alapú, keretezett dísz, vékony világos indákkal (12×52) – RMNy 115, H₃b
Brassó, 1555
 16. Fekete alapú, keretezett dísz, vékony világos indákkal (10×61) – RMNy 123, címlap, RMNy 138, (6), RMNy 142
Brassó, 1555–1557
 17. Háromszöget alkotó fonadékos dísz (25×49) – RMNy 130, címlap, C₃b
Brassó, 1556
A dísz XVII. századi továbbélése:
Brassó, 1666
 18. Négykaréjos, sávozott díszítésű arabeszk (38×35) – RMNy 141, címlap, RMNy 142, (16b)
Brassó, 1557
 19. Vékony vonalú, kétkaréjos dísz (13×24) – RMNy 138, (518)
Brassó, 1557
 20. Vékony vonalú, stilizált leveleket ábrázoló dísz (17×30) – RMNy 138, (518), RMNy 142, [15a]
Brassó, 1557
 21. Fekete alapú, hosszúkas dísz, alul világos sávval (12×60) – RMNy 142
Brassó, 1557
 22. Fekete alapú, hosszúkas dísz, benne világos ívvel (12×60) – RMNy 142, [12]b, [14]b
Brassó, 1557
 23. Fekete alapú, hosszúkas dísz, benne pontozott, világos ívvel (12×60) – RMNy 142, [15]b
Brassó, 1557
 24. Fekete alapú, hosszúkas dísz, világos vonalak felett pontozott ívvel (12×60) – RMNy 142, [8]b
Brassó, 1557
 25. Fekete alapú, hosszúkas dísz, vékony világos indával (11×60) – RMNy 142, [1]b, [9]b
Brassó, 1557
 26. Fekete alapú, hosszúkas dísz, kétoldalt téglalapok, középen pontozott ív (12×60) – RMNy 142, [4]b, [5]b, [13]b
Brassó, 1557
 27. Fekete alapú, hosszúkas dísz, középen indákban összeérő ívvel, alul világos sávval (12×60) – RMNy 142, [2]b, [3]b, [11]b, [16]b
Brassó, 1557
 28. Fekete alapú, hosszúkas dísz, két szögletében világos háromszöggel, a középső ívben rácsos mintával (12×60) – RMNy 142, [6]b, [7]b, [10]b, [13]b
Brassó, 1557
 29. Nagyméretű, téglalap alakú arabeszk dísz (31×107) – RMNy 189, M₂b
Brassó, 1563
 30. Csigavonalban végződő inda (13×49) – RMNy 523, D₂b
Brassó, 1583
 31. Téglalap alakú fonadékos záródísz három függőleges szárral (25×68) – RMNy 523, C₂a
Brassó, 1583
- Eredetileg szebeni dísz volt, amely átmenetileg került csak Brassóba:
Szeben, 1581, 1591 (Greus, Crato)
- V. ÁBRA – TÉRKÉP
1. Honterus: Chorographia Transylvaniae (Basel, 1532) I. H. C. szignó (380×570) – RMK III 296 [Brassó, 1539]
 2. Honterus: Chorographia Transylvaniae. Módosított változata két, egymást kiegészítő töredék, amely összeillesztve az eredeti méretnek kb. egynegyedét teszi ki (200×115 és 200×150)
I. H. C. szignó – Gutenberg-Jahrbuch, 1988, 269–272
[Brassó, 1546/1548]
 3. CIRCULI SPHAERAE CUM V. ZONIS éggömb (117×76) – RMNy 50, H₁a
Brassó, 1542
 4. ORDO PLANETARUM CUM ASPECTIBUS (112×76) – RMNy 50, H₁b
Brassó, 1542
 5. Földgömb (42×42) – RMNy 50, H₂a
Brassó, 1542
 6. UNIVERSALIS COSMOGRAPHIA. I. H. C. CORONAE MDXLII. (124×162) – RMNy 50, H₂b–H₃a
Brassó, 1542
 7. Hispania térképe (124×156) – RMNy 50, H₃b–H₄a
Brassó, 1542
 8. Gallia térképe (124×156) – RMNy 50, H₄b–I₁a
Egyik eredeti dúca, amely a térkép bal felét ábrázolja, máig fennmaradt
Brassó, 1542
 9. Germania térképe (124×156) – RMNy 50, I₁b–I₂a
Egyik eredeti dúca, amely a térkép bal felét ábrázolja, máig fennmaradt
Brassó, 1542
 10. Sarmatia térképe (124×156) – RMNy 50, I₂b–I₃a
Brassó, 1542
 11. Ungaria térképe (124×156) – RMNy 50, I₃b–I₄a
Brassó, 1542
 12. Macedonia térképe (124×156) – RMNy 50, I₄b–K₁a
Brassó, 1542
 13. Italia térképe (124×156) – RMNy 50, K₁b–K₂a
Brassó, 1542
 14. Judaea térképe (124×156) – RMNy 50, K₂b–K₃a
Brassó, 1542
 15. Asia Minor térképe (124×156) – RMNy 50, K₃b–K₄a
Brassó, 1542
 16. Asia térképe (124×156) – RMNy 50, K₄b–L₁a
Brassó, 1542
 17. Africa térképe (124×156) – RMNy 50, L₁b–L₂a
Brassó, 1542
 18. Sicilia térképe (122×78) – RMNy 50, L₂b
Brassó, 1542

VI. INICIÁLÉ

1. Keretezett, vízszintesen vonalazott háttér előtt P betű, talpánál stilizált virággal (12×11) – RMNy 54, A₂a Brassó, 1544
2. Keret nélküli, sávozott levelekkel díszített iniciálék (26×26) – RMNy 524 Brassó, 1583
A C és Q betű utóélete Szebenben: Szeben, 1591–1594
3. Keretezett, gyermekalakos iniciálék, csak P és R betű, vízszintesen sávozott háttérben (30×28) – RMNy 524 Brassó, 1583
4. Kétszer keretezett, vízszintesen sávozott, díszítés nélküli S iniciálék (30×28) – RMNy 524 Brassó, 1583
Utóélete Szebenben: Szeben, 1591
5. Keretezett, arabeszk mintájú E iniciálék (29×29) – RMNy 524 Brassó, 1583
Utóélete Szebenben: Szeben, 1592
6. Keret nélküli, vékony virágmintás N iniciálék, sávozás nélkül (27×27) – RMNy 524 Brassó, 1542

VII. HANGJEGY

- Fametszetes kottasorok, 21 dallam (szedéstükör: 120×70/75) – RMNy 71B, RMNy 175 Brassó, 1548, 1562
1. Hexametrum
 2. Elegiacum
 3. Choriambicum Asclepiadeum
 4. Choriambicum Tricolon
 5. Sapphicum Dicolon
 6. Sapphicum aliud
 7. Gliconium Choriamb. Dicolon
 8. Gliconium etc. aliud
 9. Alcmanium Tricolon
 10. Heroicum Dicolon
 11. Iambicum Dicolon
 12. Phaleatium Hendecasyll
 13. Phaleatium Hendeca
 14. Iambicum Trimetrum
 15. Aliud Iambicum Trimetrum
 16. Iambicum Dimetrum
 17. Iambicum Dimetrum
 18. Iambicum Dim. catalect.
 19. Trochaicum Dicolon
 20. Alcmanium Dactylicum
 21. Anapesticum
 - 22–23. Üres kottasorok

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Nagyméretű Aldus-levél, szárán hurokkal és egy kisebb levéllel (12×7) = Nyomdai cifrák, 9. Brassó, 1563–1583
Később a szebeni városi nyomdában: Szeben, 1583

IX. BETŰ

- 1 Egy fadúcra metszett szó: AGENDA (25×69) 1547 – RMNy 67
- 2 Egy fadúcra metszett szó és évszám: CORONA 1548 (27×37) 1548 – RMNy 71B
- 3 Egy fadúcra metszett szó: CORONAE (8×40) 1554 – RMNy 105
- 4 Egy fadúcra metszett szó: CORONAE (8×40) 1557 – RMNy 142
- 5A 8 mm, 1539–1548–
- 6A 7 mm, 1539–1548–
- 7A 6 mm, 1539–1548–
- 8A/G 5 mm, 1539–1548–
- 9A 5 mm, 1539–1548–
- 10G 90, 1539–1548– (szöveg minta: RMNy 36)
- 11K 89, 1539–1548– (szöveg minta: RMNy 29)
- 12A 4 mm, 1542–1548–
- 13F 9 mm, 1543–1555
- 14F 20 mm, 1547
- 15A 5 mm, 1547
- 16F 150, 1547–1548– (szöveg minta: RMNy 523)
- 17S 113, 1547–1548– (szöveg minta: RMNy 740)
- 18S 89, 1547–1548– (szöveg minta: RMNy 104)
- 19K [120], 1554–1594
Továbbélése: Szeben, 1598
- 20A/G 92, 1554–1556– (szöveg minta: RMNy 104)
Továbbélése: Szeben, 1596–1598
- 21K 84, 1554–1557 (szöveg minta: RMNy 120)
Továbbélése: Szeben, 1596–1598
- 22A 13/17 mm, 1555–1557
- 23G 92, 1555–1583 (szöveg minta: RMNy 123)
Származása: Lipcse, Babst-officína
- 24A 8 mm, 1556
- 25G 9/13 mm, 1557
- 26A 8/10 mm, 1557
- 27A 7 mm, 1557
- 28A 52, 1557 (szöveg minta: RMNy 138)
- 29A 7,5 mm, 1563
- 30A 110, 1563– (szöveg minta: RMNy 190)
- 31A 88, 1563– (szöveg minta: RMNy 189)
- 32A 65, 1563– (szöveg minta: RMNy 190)
- 33S 65, 1563– (szöveg minta: RMNy 190)
- 34F 35 mm, 1583
- 35A 8 mm, 1583
1583 előtt és után Szebenben
- 36F 230, 1583 (szöveg minta: RMNy 523)
- 37F 160, 1583 (szöveg minta: RMNy 523)

- 38K 156, 1583 (szöveg minta: RMNy 524)
1583 előtt és után Szebenben
39A 120, 1583 (szöveg minta: RMNy 524)
1583 előtt és után Szebenben (ott A 119)
40F 116, 1583 (szöveg minta: RMNy 523)
41S 105, 1583 (szöveg minta: RMNy 523)
42A 95, 1583 (szöveg minta: RMNy 524)
1583 után Szebenben
43F [350], 1594

**5. PHILIP DIAKÓNUS
CIRILL BETŰS NYOMDÁJA
1544–1552**

Philip (Szeben), 1544–1552

I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Trónoló Krisztus ϕ M szignóval (120×60) – RMNy 66
2. Máté evangélista ϕ szignóval (60×35) – RMNy 66
3. Lukács evangélista (60×35) – RMNy 66
4. Márk evangélista (60×35) – RMNy 66
5. János evangélista (60×35) – RMNy 66
Az illusztrációk mindegyikének előfordulása:
Szeben, 1546

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Szeben címere pajzsban (44×35) – RMNy 66 (12)
Szeben, 1546
2. Moldva címere pajzsban (44×35) – RMNy 66 (577)
Szeben, 1546

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Fekete alapú, négyzet alakú, fonadékos fejlécben Szeben címere (140×135) – RMNy 66 (169)
Szeben, 1546
2. Fekete alapú, fonadékos fejléc, a kétoldalt kinyúló ágak tetején koronával (65×110) – RMNy 66 (162)
Szeben, 1546
3. Fekete alapú, téglalap alakú, keretezett, fonadékos fejléc, a kétoldalt kinyúló ágakon két-két korona (84×135) – RMNy 66 (13)
Szeben, 1546

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ

1. Változó méretű, kb. 25 mm magas, a hajlatokban apró növényi motívumokkal, némelyiken koronával díszített kezdőbetűk – RMNy 66, RMNy 99A
Szeben, 1546–1552

2. Változó méretű, 35–50 mm közötti, fonadékos kezdőbetűk – RMNy 66, RMNy 99A
Szeben, 1546–1552

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA —

IX. BETŰ

- 1C 180, 1544–1552 (szöveg minta: RMNy 66)

**6. A KOLOZSVÁRI HOFFGREFF-HELTAI-
NYOMDA**

1550–1600–

Heltai Gáspár és Hoffgreff György, 1550–1552,
1554–1558

Heltai Gáspár, 1553, 1559–1574

Özvegy Heltai Gáspárné, 1574–1582

Ifjabb Heltai Gáspár, 1586–1600–

I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Mózes a Sínai-hegyen (88×65) – RMNy 86, A_{3a}
Kolozsvár, 1550
2. Teremtés: Atyaisten a földkoronggal (88×65) – RMNy 86, A_{8a}
Kolozsvár, 1550
3. Jézus tanítványai körében (88×65) – RMNy 86, B_{3b}
Kolozsvár, 1550
4. Kereszttség (88×65) – RMNy 86, B_{8b}
Kolozsvár, 1550
5. Gyónás (88×65) – RMNy 86, C_{3a}
Kolozsvár, 1550
6. Úrvacsora (88×65) – RMNy 86, C_{7a}
Kolozsvár, 1550
7. Teremtés: Atyaisten a földkoronggal (153×105) – RMNy 90, h_{4b}
Kolozsvár, 1551
- 8–52. Negyvenöt darabból álló evangéliumi képsorozat (26×26 mm), amelynek tagjai először az 1559–1574 közötti kolozsvári kiadásban tűntek fel (RMNy 218). A címlap nélküli, csonkán fennmaradt egyetlen példányban nyolc evangéliumi kép szerepel. A következő, 1593-ból való kolozsvári kiadásnak (RMNy 721) azonban fennmaradt egy teljes példánya, benne negyvenöt különféle evangéliumi képecskével, köztük szerepel az a nyolc is, amely a korábbi kiadásból ismert. Alkalmanként egyéb kolozsvári kiadványok is felhasználták a képsorozat egyes darabjait, például RMNy 665, vagy az 1592. évi csízió (RMNy 684), RMNy 860 (az egyik a katolikus katekizmus, a másik az *Aritmetica* című könyv).
8. Jézus kicsúfolása: Ecce homo. A képen évszám: „1552” és „E” szignó – RMNy 721, A_{1a}, RMNy 860, A_{3a}
Kolozsvár, 1593, 1599

9. A jeruzsálemi bevonulás, „E” szignó – RMNy 721, A₂b, RMNy 860, u₄a
Kolozsvár, 1593, 1599
10. Jövendülés az utolsó ítéletről – RMNy 721, A₅b
Kolozsvár, 1593
11. Keresztelő János tanítványait küldi a börtönből Jézushoz – RMNy 721, A₇b
Kolozsvár, 1593
12. Keresztelő János megtérésre szólítja fel a farizeusokat – RMNy 721, A₉b
Kolozsvár, 1593
13. Jézus születése – RMNy 721, A₁₁b
Kolozsvár, 1593
14. Simeon karjára veszi a gyermek Jézust – RMNy 721, B₆b
Kolozsvár, 1593
15. József álma a hazatérésről – RMNy 721, B₉a
Kolozsvár, 1593
16. A tizenkét éves Jézus a templomban – RMNy 721, B₁₁a
Kolozsvár, 1593
17. A kánai menyegző – RMNy 721, C₁b
Kolozsvár, 1593
18. Jairus könyörgése – RMNy 721, C₄a, L₁₁a, N₄a (sérült)
Kolozsvár, 1593
19. Jézus alszik a viharban – RMNy 721, C₆b
Kolozsvár, 1593
20. Példabeszéd a magvetőről – RMNy 684, B₁a, C₃b, RMNy 721, C₈a, D₅a
Kolozsvár, 1592, 1593
21. A szőlőmunkások felfogadása – RMNy 684, B₁b, RMNy 721, C₁₁a
Kolozsvár, 1592, 1593
22. Jézus találkozik a vakon születettel – RMNy 218, N₁a, RMNy 721, D₈b
Kolozsvár, [1559–1574,] 1593
23. Jézus megkísértése a pusztában – RMNy 721, D₁₂a
Kolozsvár, 1593
24. Jézus és a kánaáni asszony – RMNy 684, B₂b, RMNy 721, E₂b
Kolozsvár, 1592, 1593
25. A vak és néma megszállott meggyógyítása – RMNy 721, E₄b
Kolozsvár, 1593
26. Az első kenyérszaporítás – RMNy 721, E₈a, K₆a
Kolozsvár, 1593
27. Jézus megjelenik Mária Magdolnának – RMNy 721, F₃a
Kolozsvár, 1593
28. Vendég hívás királyi menyegzőre – RMNy 684, C₂a, RMNy 721, F₅b
Kolozsvár, 1592, 1593
29. A feltámadt Krisztus megjelenik tanítványainak – RMNy 218, M₁b, RMNy 721, F₁₀a, G₁a, H₈a
Kolozsvár, [1559–1574,] 1593
30. Az elveszett bárány – RMNy 721, G₃b, I₈a
Kolozsvár, 1593
31. Jézus imádkozni tanítja tanítványait – RMNy 721, G₆a, O₁b
Kolozsvár, 1593
32. A tizenkét apostol szétküldése – RMNy 721, G₈a, L₇b
Kolozsvár, 1593
33. Az ima meghallgatásáról – RMNy 721, G₁₀b
Kolozsvár, 1593
34. Jézus a gazdagság veszélyeiről szól tanítványainak – RMNy 721, H₁a
Kolozsvár, 1593
35. Jézus kiválasztja tanítványait – RMNy 721, H₃a
Kolozsvár, 1593
36. A Szentlélek eljövetele – RMNy 721, H₅b
Kolozsvár, 1593
37. Jézus óvja tanítványait a hamis prófétáktól – RMNy 218, O₈a, RMNy 721, H₉b, K₈a
Kolozsvár, [1559–1574,] 1593
38. A törvénytudó kérdezi Jézust – RMNy 218, N₃b, O₄b, RMNy 721, H₁₁b
Kolozsvár, [1559–1574,] 1593
39. A gazdag ember és a szegény Lázár – RMNy 684, B₄b, D₁b, RMNy 721, I₅b, N₁a
Kolozsvár, 1592, 1593
40. A királyi menyegző – RMNy 721, I₅b, N₁a
Kolozsvár, 1593
41. A felebarátok elítéléséről – RMNy 721, I₁₀b
Kolozsvár, 1593
42. Jézus tanít a bárkából – RMNy 721, I₁₂b
Kolozsvár, 1593
43. Tanítás a házasság felbonthatatlanságáról – RMNy 721, K₃b
Kolozsvár, 1593
44. A gazdag ember kifizeti a szőlőmunkásokat – RMNy 665, címlap, RMNy 721, K₁₀a, N₆b, RMNy 684, C₁b
Kolozsvár, 1591, 1592, 1593
45. A kufárok kiűzése a templomból – RMNy 218, L₆b, RMNy 721, L₁a
Kolozsvár, [1559–1574,] 1593
46. A farizeus és a vámszedő – RMNy 684, C₄b, RMNy 721, L₃b
Kolozsvár, 1592, 1593
47. A béna meggyógyítása, „E” szignó – RMNy 218, M₅a, RMNy 721, L₅b, M₆b
Kolozsvár, [1559–1574,] 1593
48. Bizalom Isten gondviselésében – RMNy 218, M₈a, RMNy 721, M₁b
Kolozsvár, [1559–1574,] 1593
49. A naimi ifjú feltámasztása – RMNy 218, M₁₁a, N₁₀a, RMNy 721, M₅a
Kolozsvár, [1559–1574,] 1593
50. Jézus és a farizeusok – RMNy 721, M₉a, N₉b
Kolozsvár, 1593
51. A gyógyult béna viszi az ágát – RMNy 721, M₁₁a
Kolozsvár, 1593
52. Jairus lányának feltámasztása – RMNy 721, N₁₁b
Kolozsvár, 1593

53. A Szentháromság háromfejű alakként EST – NON
EST feliratú pajzsot tart (80×47) – RMNy 272,
H₄a
Kolozsvar, 1569
54. A Szentháromság mint háromfejű és hatkezű
alak (80×47) – RMNy 272, H₄b
Kolozsvar, 1569
55. Hármashajfonatú nőalak pápai tiarával,
joggal és országalmával (Lycisca) (80×47) –
RMNy 272, H₅a
Kolozsvar, 1569
56. Mátyás király udvari emberei körében, Heltai
Gáspár *Chronicájából*. Fent angyalok írásszalagot
tartanak, amelynek szövege IVSTE IVDICATE REGES;
alul évszám: „1574” (98×158) – RMNy 360, (11b)
Kolozsvar, 1575
57. Lakomázó társaság a Fortunatusról való
széphistóriából (55×68) – RMNy 385, címlap,
RMNy 461, F₄a
Kolozsvar, 1577–[1583]
Az illusztráció továbbélése a XVII. században:
Kolozsvar, 1638
58. Markalf és Policana Salamon király előtt,
Salamon és Markalf históriájából. A jobb alsó
sarokban a mester szignója: „S G C” és évszám:
„1577” (118×90) – RMNy 389, címlap
Kolozsvar, 1577
59. Fortunatus (70×93) – RMNy 461, címlap
Kolozsvar, 1577–[1583]
60. Telamon király, Diomédész és felesége (55×68) –
RMNy 416, címlap
Kolozsvar, 1578
61. Gyógynövények termelése és felhasználása
Melius Juhász Péter *Herbariumából*.
Alul középen négyszögben „S. J. R.” szignó
(91×103) – RMNy 413, címlap
Kolozsvar, 1578
62. Gisippus kivégzésre kísérése, Szegedi Veres
Gáspár históriájából (55×68) – RMNy 415,
címlap
Kolozsvar, 1578
63. A kométa feltűnése W. Misocacus
Prognosticonában (56×91) – RMNy 414, címlap,
C₂a
Kolozsvar, 1578
64. Várból távozó lovagok, Fortunatus históriájából
(55×68) – RMNy 440, címlap, RMNy 461, H₂a
Kolozsvar, 1579–[1583]
65. Lovag és fegyverhordozója, Illyefalvi István
Iephta históriájából (55×68) – RMNy 645, címlap,
RMNy 686, címlap, RMNy 693, H₄a, RMNy 805,
címlap
Kolozsvar, 1590–1597
Az illusztráció továbbélése a XVII. században:
Kolozsvar, 1636
66. Aspasia asszony (56×68) – RMNy 662, címlap
Kolozsvar, 1591
67. Eurialus és Lucretia (55×68) – RMNy 693,
címlap
Kolozsvar, 1592
68. Férfi- és nőalak házi vagy laboratóriumi
eszközök között: *Grobian verseinek* illusztrációja
(74×58) – RMNy 685, E₂a
Kolozsvar, [1592]
69. Kör alakú, leveles foglatban jobbra néző
süveges férfialak (55×53) – RMNy 683, címlap
Kolozsvar, 1592
70. Kör alakú, leveles foglatban turbános férfialak
(55×65) – RMNy 684, N₂b
Kolozsvar, 1592
71. Kör alakú, leveles foglatban balra néző,
süveges, bajuszos férfialak (55×63) – RMNy
807, E₄a
Kolozsvar, 1597–[1599]
- 72–82. Tizenegy nagyméretű hónapábrázolás.
A sorozat nem teljes, mert az augusztus hónapot
ábrázoló kép hiányzik, helyette más képet
alkalmaztak. A jelenetek jobb felső sarkában az
égövi jelek felhőkaréjban (45×59) – RMNy 684
A képek mindegyikének előfordulása:
Kolozsvar, 1592
A hónapábrázolások XVII. századi továbbélése
M. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvari nyomdájában:
Kolozsvar, 1699 (csak a januári kép)
72. január, A₃b, E₃a
73. február, A₄b, E₃b
74. március, B₁b, E₄a
75. április, B₂b, E₄a
76. május, B₃b, E₄b
77. június, B₄b, F₁a
78. július, C₁b, F₁b
79. szeptember, C₃b, F₂a
80. október, C₄b, F₂b
81. november, D₁b, F₃a
82. december, D₂b, F₃b
- 83–94. Tizenkét kép az állatövi jegyek
ábrázolásával, felül köríves, leveles záródással
(36×38) – RMNy 684
A képek mindegyikének előfordulása:
Kolozsvar, 1592
83. Vízöntő, A₄a
84. Halak, B₁a
85. Kos, B₂a
86. Bika, B₃a
87. Ikrek, B₄a
88. Rák, C₁a
89. Oroszlán, C₂a
90. Mérleg, C₃a
91. Szűz, C₄a
92. Skorpió, D₁a
93. Nyilas, D₂a
94. Bak, D₃a
- 95–101. A hét bolygó ábrázolása (50×27) – RMNy 684
A képek mindegyikének előfordulása:
Kolozsvar, 1592

95. Saturnus, L_{3a}
 96. Jupiter, L_{3b}
 97. Mars, L_{4a}
 98. Sol/Nap, L_{4b}
 99. Venus, M_{1a}
 100. Mercurius, M_{1b}
 101. Luna/Hold, M_{1b}
 102–106. Öt kisméretű hónapábrázolás (30×32) – RMNy 684
 A képek mindegyikének előfordulása:
 Kolozsvár 1592
 102. Tűznél melegedő férfi, A_{4a}
 103. Fát ültető nő és favágó férfi, A_{4b}
 104. Kaszálás, C_{1b}, C_{2b}
 105. Aratás, C_{1b}, M_{2a}
 106. Fürdőzők, B_{3b}, M_{2a}
 107. Csízióillusztráció: időjárás-változás megállapítása (54×65) – RMNy 684, A_{3a}
 108. Csízióillusztráció: holdváltozást mutató ábra (54×65) – RMNy 684, M_{3a}
 109. Csízióillusztráció: időmeghatározás a nap állásából (54×65) – RMNy 684, N_{2a}
 110–121. Tizenkét állatövi jegy ábrázolása négyszögletű keretben (30×33) – RMNy 684
 A képek mindegyikének előfordulása:
 Kolozsvár, 1592
 110. Vízöntő, I_{3a}
 A kép továbbélése a XVIII. században
 M. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában:
 Kolozsvár, 1701
 111. Halak, I_{3b}
 112. Kos, I_{4b}
 113. Bika, K_{1a}
 114. Ikrek, K_{2a}
 A kép továbbélése a XVII. században
 M. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában:
 Kolozsvár, 1697
 Továbbélése a XIX. század elején:
 Lenyomata szerepel a kolozsvári Református Kollégium nyomdájának 1805. évben felvett leltárában (erősen sérült kerettel)
 115. Rák, K_{2b}
 116. Oroszlán, K_{3a}
 117. Szűz, K_{3b}
 118. Mérleg, K_{4a}
 A kép továbbélése a XVII. században
 M. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában:
 Kolozsvár, 1696–1700
 119. Skorpió, K_{4b}
 120. Nyilas, L_{1a}
 121. Bak, L_{2a}
 122. Baranyai Decsi János arcképe (143×109) – RMNy 719, címlappal szemközt lap Kolozsvár, 1593
 123. Sybilla Hellespontica (72×57) – RMNy 807, címlap, RMNy 858, C_{2a}
 Kolozsvár, 1597–1599

124. Sybilla Libica (72×57) – RMNy 858, C_{2a}
 Kolozsvár, 1599
 125. Sybilla Delphica (72×57) – RMNy 858, címlap Kolozsvár, 1599
 126. Amicitia (135×92), G. C. szignó – RMNy 857, A_{1b}
 Kolozsvár, 1599

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Címlapkeret fent férfifejjel, lent egymással szembeforduló szörnyalakokkal (120×76) – RMNy 86, címlap Kolozsvár, 1550
2. Kisméretű, téglalap alakú keret a RITVS szó számára, fent angyalfejjel (38×98) – RMNy 87, címlap Kolozsvár, 1550
3. Címlapkeret, alsó részében az oroszlánál küzdő Sámson, oldalt reneszánsz kapuzat. A jobb alsó sarokban mesterjegy: L betű és metszőkés (156×108) – RMNy 109, címlap, RMNy 154, címlap, RMNy 307, címlap, RMNy 317 Kolozsvár, 1554–1572
4. Reneszánsz kapuzatot ábrázoló címlapkeret, lent három puttóval, a középső két sötét, kidolgozatlan címerpajzsot tart (252×167) – RMNy 360, címlap Kolozsvár, 1575
5. Építészeti és szimbolikus elemekből összeállított címlapkeret. Talapzaton SOLI DEO LAUS, ETC felirat, a talapzat jobb és bal oldalán két pelikán áll, fölöttük női alakban végződő hegyes végű oszlopok. Az oszlopokon S és G mesterjegy (140×80) – RMNy 488, címlap Kolozsvár, 1581
6. Kisméretű, téglalap alakú, levelekkel körülvett keret, impresszum számára, fent angyalfejjel (28×63) – RMNy 780, D_{4b} Kolozsvár, 1596

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Kolozsvár közepes méretű, babérkoszorús címere. A címer felett CLAVSEMBVRG felirat (66×66) – RMNy 87, RMNy 143, RMNy 149, RMNy 514, címlap Kolozsvár, 1550–1582
2. Kolozsvár kisméretű, babérkoszorús címere. A címer felett CLAVSEMBVRG felirat (42×42) – RMNy 360 Kolozsvár, 1575
3. Kolozsvár nagyméretű, babérkoszorús címere. A babérkoszorúban négy angyalfej, a címer felett CLAVSEMBVRG felirat (86×86) – RMNy 154, címlap, RMNy 383, címlap, RMNy 545, kolofon, RMNy 614, címlap, RMNy 629, címlap, RMNy 687, N_{3b} Kolozsvár, 1559–1589

4. Almafa a Paradicsomban, fára tekeredő kígyóval, ovális, széles keretben (50×40) – RMNy 615, címlap, RMNy 627, címlap, RMNy 691, címlap
Kolozsvár, 1588–1592
 5. Vázában faágat tartó kar, ovális keretben, amelynek felirata: EX PACE VBERTAS (45×40) – RMNy 719, címlap
Kolozsvár, 1593
 6. Téglalap alakú, vízszintesen sávozott, stilizált levelekkel díszített kör alakú keretben embléma: nőalak, kezében faággal és bőségszaruval. Körirata: EX BELLO PAX. EX PACE VBERTAS. Alul G. C. T szignó (40×65) – RMNy 836, címlap
Kolozsvár, 1598
 7. Tinódi Sebestyén címere, fent írásszalagban „S. T” betűk utalnak a tulajdonosra (75×65) – RMNy 109, 160b, RMNy 351, C₂a
Kolozsvár, 1554–1574
 8. Báthory-címer koronás lengyel sassal, volutás keretben (68×57) – RMNy 491, címlap
Kolozsvár, 1581
 9. Kovácsóczy Farkas címere (95×58) – RMNy 724, címlap
Kolozsvár, 1593
 10. Keresztúry Kristóf címere, a sisakdísz két oldalán C és K betűkkel (95×58) – RMNy 860
Kolozsvár, 1599
 11. Báthory-címer koronával és a korona mellett S és B betűkkel (= Stephanus Báthory), álló téglalap alakú keretben, a sarkokban levéldísszel (75×61) – RMNy S 614A, címlap
verzó
Kolozsvár, 1588
- IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ
1. Hurkolt dísz (16×53) – RMNy 84, RMNy 127, E₆b, RMNy 152, címlap
Kolozsvár, 1550–1559
 2. Fonadékos záródísz széles szalagokból hármas tagolású rácsos díszítéssel (26×64) – RMNy 98, A₄a, RMNy 102, K₂b, RMNy 109, 2b, RMNy 154, Bb₃b, RMNy 236, D₂b, RMNy 272, B₇b, RMNy 284, E₁a, RMNy 315, C₁₀b, RMNy 384, H₂a, RMNy 385, G₄b, RMNy 437, címlap, RMNy 465, címlap, RMNy 467, C₁b, RMNy 469, címlap, RMNy 491, A₂a, RMNy 493, B₄b, RMNy 494, B₂a, RMNy 565, Q₃b, RMNy 626, A₃b
Kolozsvár, 1552–1589
 3. Kétkaréjos fonadékos záródísz széles szalagokból, középen rácsos díszítéssel (27×58) – RMNy 100, E₈b, RMNy 101, C₆b, RMNy 102, A₆a, RMNy 125, D₆b, RMNy 200, címlap, RMNy 284, V₇b, RMNy 352, címlap, RMNy 389, H₄a, RMNy 490, E₄b, RMNy 662, B₃b, RMNy 686, A₂b
Kolozsvár, 1553–1592
 4. Fonadékos záródísz széles szalagokból, kétoldalt rácsos díszítéssel (27×76) – RMNy 109, G₄a, RMNy 148, A₂b, RMNy 149, A₂b, RMNy 153, címlap, RMNy 154, b₄b, RMNy 186, H₈b, RMNy 285, A₃b, RMNy 286, G₂a, RMNy 287, A₄a, RMNy 304, L₁a, RMNy 326, C₂b, RMNy 327, címlap, RMNy 351, D₄b, RMNy 352, D₄b, RMNy 384, E₃b, RMNy 413 (Aij)b, RMNy 438, F₃a, RMNy 440, C₈a, RMNy 494, címlap, RMNy 586, címlap, RMNy 661, E₂b, RMNy 664, M₂a
Kolozsvár, 1554–[1573]
 5. Leveles növény szárát ábrázoló dísz része. Kivágat valamilyen nagyobb díszből (25×96) – RMNy 307, (:)₄a, RMNy 352, A₁b, RMNy 385, A₁b, RMNy 389, H₄a, RMNy 414, A₁b, RMNy 463, D₃b, RMNy 544, F₃a, RMNy 684, I₁b
Kolozsvár, 1571–1584
 6. Vékony vonalú, fonadékos záródísz három függőleges ággal (26×69) – RMNy 315, B₈b, RMNy 317, D₄a
Kolozsvár, 1572
 7. Leveles záródísz, baloldalt babérkoszorúban fa és rátekeredő kígyó „C H” (= Casparus Heltai) monogrammal, jobboldalt babérkoszorúban Kolozsvár címere, felirat nélkül (33×138) – RMNy 360, 12b
Kolozsvár, 1575
 8. Faágak és levelek szövedéke, amely téglalapot formáz. Kivágat valamilyen nagyobb díszből (50×95) – RMNy 368, R₂b
Kolozsvár, 1576
 9. Fonadékos dísz, középen négyzet alakú rácsmintával (45×78) – RMNy 387, N₄a, RMNy 468, F₄a, RMNy 490, D₂a
Kolozsvár, 1577–1581
 10. Nagyméretű, pajzs alakú, sávozott záródísz (66×64) – RMNy 490, címlap
Kolozsvár, 1581
 11. Kétkaréjos záródísz, a 13. dísz változata (21×24) – RMNy 612, F₈b, RMNy 860, t₈a
Kolozsvár, 1586–1588
 12. Háromszirmú, stilizált virág (20×20) – RMNy 586, M₂b
Kolozsvár, 1586
 13. Kisméretű, kétkaréjos arabeszkos záródísz, a 11. dísz változata (18×20) – RMNy 585, B₂b, RMNy S614A, RMNy 615, címlap, RMNy 629, címlap, RMNy 661, D₁b, RMNy 686, D₂b, RMNy 687, címlap
Kolozsvár, 1588–1591
 14. Kisméretű, háromszög alakú arabeszkos záródísz (15×18) – RMNy 663, címlap, RMNy 664, címlap, RMNy 687, N₃a, RMNy 719, b₄a, RMNy 808, (6)a, RMNy 836, (441), RMNy 859, címlap
Kolozsvár, 1591–1599
Továbbélése a XVII. században:
Kolozsvár, 1620–1639
 15. Apró levelekből álló díszléc (7×60) – RMNy 686, A₂a
Kolozsvár, 1592

16. Hurkolt indadisz négy levéllel (13×37) – RMNy 685, címlap, RMNy 807, A₃b
Kolozsvár, 1592?–1597
 17. Nyolcszögletű, arabeszkos záródisz (26×35) – RMNy 685, E₂a
Kolozsvár, 1592?
 18. Kör alakból középről kétfelé növe leveles ágak (23×55) – RMNy 719, (a)₄a
Kolozsvár, 1593
 19. Középen emberi alakot, kétoldalt puttót és volutákat tartó faunokat ábrázoló, téglalap alakú dísz (20×70) – RMNy 719, címlap, RMNy 779, címlap
Kolozsvár, 1593–1596
 20. Nyolcszögletű, arabeszkos záródisz (30×43) – RMNy 719, a₈b, RMNy 780, A₄a, RMNy 808, G₂a
Kolozsvár, 1593–1597
 21. Férfifej, fent virágcsokorral és harsonázó alakokkal (34×32) – RMNy 719, 61b, RMNy 780, címlap, RMNy 808, N₄b, RMNy 860, A₁b
Kolozsvár, 1593–1599
 22. Alul csúcsban végződő arabeszkos záródisz (42×40) – RMNy 719, II. rész, 262, RMNy 808, E₃a, RMNy 836, a₃a
Kolozsvár, 1593–1598
 23. Bajuszos, volutás férfifej (53×35) – RMNy 719, X₃b
Kolozsvár, 1593
 24. Stilizált levelet és középen csigát ábrázoló keskeny díszléc (7×95) – RMNy 719, II. rész, 1, RMNy 779, címlap, RMNy 808, A₃a, RMNy 836, a₄b
Kolozsvár, 1596–1598
 25. Stilizált levelet és középen angyalfejet (és csigát?) ábrázoló keskeny díszléc (8×97) – RMNy 719, II. rész, 1, RMNy 779, címlap, RMNy 808, A₂a, RMNy 836, 14, RMNy 857, címlap
Kolozsvár, 1596–1598
 26. Kereten belül stilizált leveleket és gyöngyöket ábrázoló, fekete alapú ovális „IHS” jelvény (58×44) – RMNy 860, M₄a
Kolozsvár, 1599
A dísz továbbélése a XVII. században a Heltai-műhelyben, majd M. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában:
Kolozsvár, 1622–1623
1695
- V. ÁBRA – TÉRKÉP
1. Szemléltető ábra szedett szöveggel logikatankönyvhöz (90×63) – RMNy 466
Kolozsvár, 1580
 - 2–5. Négy, keretes ábra a források eredetéről – RMNy 567
Alkalmazásuk:
Kolozsvár, 1585
 2. Keretezett téglalapban hegy belsejének és a forrásnak sematikus rajza (68×94) – D₄b
 3. Hegyes-völgyes táj fával, égtájjelzéssel (68×94) – E₃a
 4. Hegyet és annak belsejében forrásokat ábrázoló sematikus rajz (72×97) – G₂b
 5. Két hegy mértani vonalakkal összekötve (65×96) – I₃a
 - 6–12. Számvetéstankönyvhöz szemléltető ábrák – RMNy 665
Alkalmazásuk:
Kolozsvár, 1591
 - 6., 7., 8. Világos és sötét korongok – O₃b, O₄a
 - 9., 10., 11., 12. Az összegek fogyását és növekedését szemléltető rácsminták (52×52, 38×70 és 42×63) – F₅b, F₆b, F₇b
 13. Csízióhoz ábra, kör alak, nap és csillagok, holdról való prognosztikon (65×65) – RMNy 684, F₄b
Kolozsvár, 1592
 14. Csízióhoz ábra: anatómiai ábra az érvágáshoz (65×54) – RMNy 684, I₂a
Kolozsvár, 1592
 15. Csízióhoz ábra: kézi kompaszt német nyelvű magyarázó szöveggel (54×65) – RMNy 684, M₄a
Kolozsvár, 1592
 16. Csízióhoz ábra: tenyérjósítás (85×60) – RMNy 684, O₁b
Kolozsvár, 1592
- VI. INICIÁLÉ
1. Stilizált növényekkel, madarakkal, puttókkal díszített, sávozott háttérű, kétszer keretezett nagyméretű iniciálék (41×41) – RMNy 95, RMNy 808 stb.
Kolozsvár, 1550–1600–
Az iniciálesorozat darabjainak továbbélése a XVII. századi kolozsvári nyomdákban:
Kolozsvár, 1684–1692
(csak az A és az I betű 1. változata)
 2. Stilizált leveleket, maszkot, gyermekalakot ábrázoló, kétszer keretezett, sávozott háttérű iniciálék (kb. 26×24) – RMNy 90, RMNy 95 stb.
Kolozsvár, 1550–1600
 3. Stilizált növényeket, szörnyalakokat ábrázoló, sávozott háttérű iniciálék (19×19) – RMNy 186, RMNy 209 stb.
Kolozsvár, 1560–1600–
 4. Állatképekkel, ritkábban virággal, levéllel díszített, vízszintesen sávozott háttérű keretezett iniciálék az ábrázolt állat német nevének megfelelő betűkkel (30×30) – RMNy 565, RMNy 661 stb.
Kolozsvár, 1591–1597
 5. Emberalakokat és jeleneteket ábrázoló fehér háttérű, keretezett iniciálék (26×26) – RMNy 857
Kolozsvár, 1599

Az iniciálásorozat XVII. századi továbbélése:

Kolozsvár, 1623

(T betű, amely a fennmaradt XVI. századi nyomtatványokban nem fordult elő)

VII. HANGJEGY

1. Fametszetű kottasorok és hangjegyek: 25-féle dallamváltozat
Tinódi Sebestyén *Cronica*, RMNy 109 és Heltai Gáspár *Cancionale*, RMNy 351
 1. dallam: Erdélyi história, 1554
 2. dallam: Fráter György, 1554
 3. dallam: Szegedi veszedelem, 1554, 1574
 4. dallam: A vég Temes várában, 1554, 1574
 5. dallam: Budai Ali pasa, 1554
 6. dallam: Eger vár viadala, I., 1554, 1574
 7. dallam: Eger vár viadala, II., 1554
 8. dallam: Eger vár viadala, III., 1554, 1574
 9. dallam: Eger vár viadala, IV., 1554, 1574
 10. dallam: Egri históriának summája, 1554
 11. dallam: Enyingi Török János, 1554
 12. dallam: Károly császár hada, 1554
 13. dallam: Szitnya, Léva, 1554
 14. dallam: Dávid király, 1554
 15. dallam: Judit asszony, 1554
 16. dallam: Szulimán császár, 1554
 17. dallam: Sokféle részegesről, 1554
 18. dallam: Buda veszéséről, 1554
 19. dallam: Verböczi Imrének, 1554
 20. dallam: A szalkai mezőn, 1554
 21. dallam: Varkucs Tamás, 1554
 22. dallam: Az udvarbirákról, 1554
 23. dallam: János király (változat), 1574
 24. dallam: Eger II. (változat), 1574
 25. dallam: Török császár, 1574
2. Szedett kottasorok és hangjegyek: 45 darabból álló öntött készlet
Hoffgreff-énekeskönyv – RMNy 108
Kolozsvár, 1554–1555

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Aldus-levél, szárán hurokkal (6×11), 1550–1560–
= Nyomdai cifrák, 5.
Ugyanilyen cifra volt még:
Besztercebánya, 1578
Nagyszombat, 1579
2. Nagyméretű, testes, erősen felkunkorodó Aldus-levél, a szárán hurokkal (12×7), 1551–1574–
= Nyomdai cifrák, 6.
3. Háromszirmú virág, szárán levéllel (3×6)
1564/1565–1592
= Nyomdai cifrák, 8.
Ugyanilyen cifra volt még:
Óvár, 1559
Kassa, 1560
Debrecen, 1561

Nagyszombat, 1578–1599

4. Nagyméretű Aldus-levél, szárán hurokkal (10×8), 1574–
= Nyomdai cifrák, 19.
5. Kisméretű Aldus-levél, kétfelé lehajló szárral (3×2), 1583–
= Nyomdai cifrák, 42.
6. Nagyméretű, háromszirmú levél, szárán hurokkal (9×10), 1588–
= Nyomdai cifrák, 47.
7. Kerítésszerű fonadék (3×5), 1599–
= Nyomdai cifrák, 59.

IX. BETŰ

- 1 Közös fadúcra metszett szó: CONFESS (13×65)
1550 – RMNy 84
- 2 Közös fadúcra metszett szó: A BIBLIA (24×105)
1551–1561 – RMNy 90, RMNy 95, RMNy 208
- 3 Közös fadúcra metszett szavak: NAC ELSŐ RÉSZE (9×90) 1551 – RMNy 209
- 4 Közös fadúcra metszett szó: HISTORIA (22×140)
1565 – RMNy 209
- 5A [300], 1550–1600–
- 6A 8 mm, 1550–1600–
- 7A 7 mm, 1550–1600–
Továbbélése a XVII. századi kolozsvári nyomdákban:
Kolozsvár, 1684–1692
- 8A 6 mm, 1550–1600–
Továbbélése a XVII. századi kolozsvári nyomdákban:
Kolozsvár, 1684–1692
- 9A 120, 1550–1600– (szöveg minta: RMNy 102)
Továbbélése a XVII. századi kolozsvári nyomdákban:
Kolozsvár, 1684–1692 (118 mm-re átöntve)
- 10A 92, 1550–1600–
(szöveg minta: RMNy 315)
Továbbélése a XVII. századi Heltai-nyomdában:
Kolozsvár, 1601–1616
Továbbélése a XVII. századi kolozsvári nyomdákban,
1616/1617-ben 96 mm-re átöntve:
Kolozsvár, 1617/1618–1647, 1684–1692
- 11K 84, 1550–1600– (szöveg minta: RMNy 665)
Továbbélése a XVII. századi Heltai-nyomdában:
Kolozsvár, 1601–1647
- 12A 8/11 mm, 1551–
- 13F 90, 1560– (szöveg minta: RMNy 160A)
- 14A 54, 1560–1564 (szöveg minta: RMNy 160A)
- 15A 68, 1553–1600– (szöveg minta: RMNy 860)
Továbbélése a XVII. századi Heltai-nyomdában:
Kolozsvár, 1601–1647
- 16A 9 mm, 1566–1571–
- 17A/G 10 mm, 1571–
Továbbélése a XVII. századi kolozsvári nyomdákban:
Kolozsvár, 1684–1692
- 18F [295], 1571– (szöveg minta: RMNy 307)
- 19F 130, 1571– (szöveg minta: RMNy 307)
- 20S 85, 1571– (szöveg minta: RMNy 307)
- 21G 84, 1571–1588–1590– (szöveg minta: RMNy 374)
- 22F 23 mm, 1578–1591

7. CORESI DIAKÓNUS CIRILL BETŰS

NYOMDÁJA

1557–1588

Brassó (Tudorral), 1557–1581

Szászsebes, 1580

Coresi diakónus utódai:

Șerban és Marian

Szászváros, 1582

Brassó, 1588

I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Szent Iorgos (?) homokórával keretben, a figura alatt keskeny téglalapban fekete alapon fehér folyondárdísz (53×55) – RMNy 477
Szászsebes, 1580
2. Szent Péter képe keretben, kezében kereszt alakú kulccsal (46×53) – RMNy 477
Szászsebes, 1580
3. A feltámadt Jézus megjelenik a tanítványoknak (52×65) – RMNy 477
Szászsebes, 1580

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Reneszánsz kapuzat felső ívében angyalfej, a kapu oszlopai között Lukás Hirscher brassói bíró címere (215×105) – RMNy 482
Brassó, 1581
2. Havasalföld címere babérkoszorúban (44×43) – RMNy 482
Brassó, 1581
3. Brassó címere címerpajzs nélkül (50×50) – RMNy 482
Brassó, 1581

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Fekete alapú, téglalap formájú fonadékos fejléc, leveles, bimbós szegélydíszszel (90×135) – RMNy 139
Brassó, 1557
2. Fekete alapú, téglalap formájú keretezett fejléc világos fonadékkal, amely körkörös mintát képez (90×130) – RMNy 139, RMNy 174
Brassó, 1557–1562
3. Fekete alapú, négyzet formájú fonadékos fejléc. A fonadék közepében fekete alapon Havasalföld címere. A kereten kívül oldalt a korona Brassóra utal (130×130) – RMNy 139
Brassó, 1557
4. Fekete alapú, négyzet formájú fonadékos fejléc, közepén, az indák által képzett üres mezőben Havasalföld címere. A címerállat csőre és szeme világos. Az 5. sz. dísz változata (120×130) – RMNy 139, RMNy 174
Brassó, 1557–1562
5. Fekete alapú, négyzet formájú fonadékos fejléc, közepén, az indák által képzett üres mezőben Havasalföld címere. A címerállat csőre és szeme

is sötét. A 4. sz. dísz változata (120×130) –

RMNy 139, RMNy 174

Brassó, 1557–1562

6. Fekete alapú, négyzet formájú fonadékos fejléc, közepén világos alapon Havasalföld címere, jobbra néző címerállattal. A kereten kívül oldalt egy-egy korona utal Brassóra. A 8. sz. dísz változata (130×130) – RMNy 174
Brassó, 1562
7. Keretezett, fekete alapú, fonadékos fejléc, világos rácsmintával (20×112) – RMNy 174
Brassó, 1562
8. Fekete alapú, négyzet formájú fonadékos fejléc, közepén világos alapon Havasalföld címere, balra néző címerállattal. A kereten kívül oldalt egy-egy korona utal Brassóra. A 6. sz. dísz változata (130×130) – RMNy 174
Brassó, 1562
9. Talapzaton álló virágszál, szárán levelekkel, fent kifelé hajló szirmokkal. A 10. sz. dísz párja (43×9) – RMNy 428
Brassó, 1579
10. Talapzaton álló virágszál, szárán levelekkel, fent befelé hajló szirmokkal. A 9. sz. dísz párja (43×9) – RMNy 428
Brassó, 1579
11. Nyújtott téglalap alakú fejléc sötét keretben, indák, szőlőlevelek és gránátalmák között Havasalföld címere (20×110) – RMNy 428
Brassó, 1579
12. Nyújtott téglalap alakú, vékony vonallal keretezett fejléc, indák között rózsával és madarakkal. A közepén elhelyezkedő korona Brassóra utal (15×110) – RMNy 428
Brassó, 1579
13. Téglalap alakú, szőnyegszerű dísz, közepén Havasalföld címerével (42×98) – RMNy 428
Brassó, 1579
14. Keretezett, fekete alapú, fonadékos fejléc világos rácsmintával (20×115) – RMNy 428
Brassó, 1579
15. Kétszer keretezett, világos háttérű fejléc, amelyben világos szegélyű indák és szív alakú levelek a Báthory-címert veszik körül (70×120) – RMNy 477
Szászsebes, 1580
16. Jobbra hajló naturalisztikus levél- és virágminta, kissé sávozott levelekkel. A 18. sz. dísz párja (45×25) – RMNy 477
Szászsebes, 1580
17. Pontozott szegélyű keretben halmokra helyezett kopja és zászló, közepén indadíszítésű hármaskereszt (48×65) – RMNy 477
Szászsebes, 1580
18. Balra hajló, naturalisztikus levél- és virágminta, kissé sávozott levelekkel. A 16. sz. dísz párja (45×25) – RMNy 477
Szászsebes, 1580

19. Fekete alapú keskeny dísléc világos indadísszel. A 21. sz. dísz hosszabb változata (5×128) – RMNy 477
Szászsebes, 1580
20. Fekete alapú fonadékos fejléc kétoldalt és fent hosszan kinyúló levelekkel (50×110) – RMNy 477
Szászsebes, 1580
21. Fekete alapú keskeny dísléc világos indadísszel. A 19. sz. dísz rövidebb változata (5×85) – RMNy 477
Szászsebes, 1580
22. Háromkaréjos, sávozott fejléc rácsmintával, kinyúló indákkal, középen világos pajzsban kereszt és O monogram (55×105) – RMNy 477
Szászsebes, 1580
23. Fekete alapú keskeny dísléc, fehér indák között virágmotívumokkal, felül a keretből kinyúló levelekkel és virágokkal (14×125) – RMNy 477
Szászsebes, 1580
24. Kétszer keretezett, fekete alapú, vízszintesen sávozott, finom kidolgozású reneszánsz fejléc, két bőségszarúval (38×125) – RMNy 482
Brassó, 1581

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ

1. Nagyalakú, fonadékos iniciálék (magasságuk 40–65 mm között változik) 1557–1581
2. Kisméretű kezdőbetű, derekán vízszintes vonalakkal (30×13)
Brassó, 1579
3. Kisméretű, fehér pontokkal és kinyúló levelekkel áttört szövegkezdők (magasságuk 20–25 mm között változik)
Szászsebes, 1580
Szászáros, 1580–1582
4. Díszítés nélküli nagy szövegkezdők (18/25 mm)
Szászáros 1580–1582

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA —

IX. BETŰ

- 1C fametszetű kiemelő szövegek, 1579
- 2C 144, 1557–1581 (szöveg minta: RMNy 139)
- 3C 198, 1561–1588 (szöveg minta: RMNy 168)
- 4C 169, 1581–1582 (szöveg minta: RMNy 519)

8. HUSZÁR GÁL ÉS HUSZÁR DÁVID NYOMDÁJA

1558–1577

Huszár Gál

Óvár, 1558–1559

Kassa, 1560

Debrecen, 1561–1563

Komjáti, 1573–1574

Huszár Dávid

Pápa, 1577

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Huszár Gál nyomdászjegye: horgonyra tekeredő kígyó, amelyet felhőből kinyúló karok fognak (50×36) – RMNy 171, címlap, RMNy 181, X_{2a}, RMNy 353, címlap, RMNy 394, címlap
Debrecen, 1561–1562
Komjáti, 1574
Pápa, 1577

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Téglalap alakú, keretezett arabeszk dísz (21×94) – RMNy 169, címlap, verzó
Debrecen, 1561
2. Téglalap alakú, keretezés nélküli arabeszk dísz (16×50) – RMNy 181 (158)
Debrecen, 1562
3. Pyramust és Thisbét ábrázoló lécz, fekete alapon (12×38) – RMNy 181, A_{3b}
Debrecen, 1562
A dísz továbbélése a Bornemisza–Mantskovit-nyomdában:
Sempte, 1574
4. Bőségszarukat és közöttük vázát ábrázoló lécz, fekete alapon (12×38) – RMNy 176, A_{4b}
Debrecen, 1562
A dísz továbbélése a Bornemisza–Mantskovit-nyomdában:
Sempte, 1574
5. Feliratos, Ádámot és Évát ábrázoló keretezett, téglalap alakú dísz, a középső medallionban Eszter és Ahasvérus király bibliai jelenete (29×74) – RMNy 181, címlap
Debrecen, 1562
Eredetileg Sárvár-Újszigeten címlapkeret alsó részeként és önálló díszként volt használatban:
Sárvár-Újsziget, 1539–1541,
utóbb Debrecenből, Huszár Gáltól a
Bornemisza–Mantskovit-nyomdába került:
Sempte, 1574–1578
6. Arabeszk záródísz a nyomdai cifrák motívumaival (19×25) – RMNy 333, (CVIb)
Komjáti, 1573

- A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Semptén, Bornemisza által befejezett részében is előfordul, tehát a nyomdai készlet megosztásakor feltehetően Bornemiszához került:
Sempte, 1573
7. Arabeszkés záródísz a nyomdai cifrák motívumaival (14×33) – RMNy 333, (LVb) Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Semptén, Bornemisza által befejezett részében is előfordul, majd később is, tehát a nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához került:
Sempte, 1573–1577
8. Sarkára állított, négyzetes arabeszkés záródísz (42×42) – RMNy 333, (XXXVa) Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin, Huszár Gál által nyomtatott részében fordul csak elő. A nyomdai készlet megosztásakor feltehetően hozzá került, bár további alkalmazásának nála sincs nyoma.
9. Indákból és fekete levelekből álló nagyobb dísz (18×32). Kisebb párja a 13. sz. dísz – RMNy 333, (XIa) Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin, Huszár Gál által nyomtatott részében fordul csak elő. A nyomdai készlet megosztásakor feltehetően hozzá került, bár további alkalmazásának nála sincs nyoma.
10. Téglalap alakú, fonadékos, rácsozott záródísz (25×71) – RMNy 333, (XLIa) Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Semptén, Bornemisza által befejezett részében is előfordul, majd később is, tehát a nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához került:
Sempte, 1573–1574
11. Kétkarójú, kisméretű arabeszkés záródísz (9×21) – RMNy 333, (CIIIb) Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin, Huszár Gál által nyomtatott részében fordul csak elő. A nyomdai készlet megosztásakor feltehetően hozzá került, bár további alkalmazásának nála sincs nyoma.
12. Téglalap alakú, hosszúkas keretben levelek és virágok körvonalai (13×84) – RMNy 333, (CXVa) Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin, Huszár Gál által nyomtatott részében fordul csak elő. A nyomdai készlet megosztásakor feltehetően hozzá került, bár további alkalmazásának nála sincs nyoma.
13. Indákból és fekete levelekből álló kisebb dísz (11×30). Nagyobb párja a 9. sz. dísz – RMNy 333, (LXXVIIIa) Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin, Huszár Gál által nyomtatott részében fordul csak elő. A nyomdai készlet megosztásakor feltehetően hozzá került, bár további alkalmazásának nála sincs nyoma.
14. Kettős szegéllyel jelölt szalagokból összeállított rácsmintás záródísz (22×58) – RMNy 333, (XCVIIa), RMNy 353, Q₄a, RMNy 394, C₃b Komjáti, 1573–1574
Pápa, 1577
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin, Huszár Gál által nyomtatott részében fordul elő, és a nyomdai készlet megosztásakor is Huszár Gálnál maradt, Komjatin, valamint fiánál, Pápán.
15. Fonadékos, rácsozott záródísz (21×46) – RMNy 333, CXLVa Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin és Semptén 1573-ban, Bornemisza Péterrel közösen nyomtatott mindkét részében előfordul, de a nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához került:
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1579–1582
16. Hosszúkas, párkányszerű dísz (12×80) – RMNy 333, LXXXIVb Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin és Semptén 1573-ban, Bornemisza Péterrel közösen nyomtatott mindkét részében előfordul, de a nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához került:
Sempte, 1573–1578
17. Fonadékos, rácsozott záródísz (41×55) – RMNy 333, Xxa Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin és Semptén 1573-ban, Bornemisza Péterrel közösen nyomtatott mindkét részében előfordul, de a nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához került:
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1582–1584
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1614
18. Stilizált növényi díszítésű apró záródísz (10×20) – RMNy 333, (360a) Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin és Semptén 1573-ban, Bornemisza Péterrel közösen nyomtatott mindkét részében előfordul, de a nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához került:
Sempte, 1573–1575
19. Téglalap alakú, fonadékos, rácsozott záródísz (25×70) – RMNy 333, XLIa Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin és Semptén 1573-ban, Bornemisza Péterrel közösen nyomtatott mindkét részében előfordul, de a nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához került:
Sempte, 1573–1574

20. Arabeszk záródísz (35×30) – RMNy 333, CXXIIIb
Komjáti, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin és Semptén 1573-ban, Bornemisza Péterrel közösen nyomtatott mindkét részében előfordul, de a nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához került:
Sempte, 1573–1577
 21. Háromszög alakú, keretezett, alul kissé sérült, arabeszk záródísz (18×41) – RMNy 353, xxx₄b
Komjáti, 1574
 22. Szív alakú arabeszk záródísz (17×20) – RMNy 353, f₄b, RMNy 395, A₁b
Komjáti, 1574
Pápa, 1577
 23. Levélmintás fejléc, középen két könyöklő angyal (15×100) – RMNy 353, pp₄a
Komjáti, 1574
 24. Levélmintás fejléc, két fantasztikus alakkal és csigával (15×99) – RMNy 353, m₃a
Komjáti, 1574
 25. Levélmintás fejléc, középen két összefonódó inda állatfejen végződik (17×98) – RMNy 353, s₂a
Komjáti, 1574
 26. Levélmintás fejléc, középen koszorús oroszlánfejjel (15×102) – RMNy 353, kk₁a
Komjáti, 1574
 27. Levélmintás fejléc, középen vázával (14×101) – RMNy 353, f₂a
Komjáti, 1574
 28. Levélmintás, keskenyebb fejléc, amelyen a levelek kilenc ívet alkotnak (10×99) – RMNy 353, eee₃b
Komjáti, 1574
 29. Levélmintás, keskenyebb fejléc középen szakállas szörnyfejjel és két csigával (8×101) – RMNy 353, i₁b
Komjáti, 1574
- V. ÁBRA – TÉRKÉP —
- VI. INICIÁLÉ
1. Keretezett, virágos háttérű, erőteljesen árnyékolt fehér betűk (30×30) – RMNy 160, RMNy 181 stb.
Óvár, 1558–1559 (Az A betű alja már itt sérült volt)
Kassa, 1560
Debrecen, 1561–1562
Komjáti, 1573
Az iniciálésorozat darabjai Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin és Semptén nyomtatott részében egyaránt előfordulnak, még hozzá többféle betű, mint amennyi Huszár Gál fennmaradt nyomtatványából ismeretes. A nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához kerültek, aki azt a továbbiakban használta:
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1579–1584
Vizsoly, 1590–1596
Utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1628 (a Huszár Gál által használtak közül az A és S betű)
Utóélete a XVIII. században Kassán, a jezsuita nyomdában:
Kassa, 1729 (az A betű)
 2. Keretezett, sematikus levéldíszítésű, kissé szabálytalan betűk (méretük 15–17×17–19 mm között váltakozik) – RMNy 333, RMNy 353
Komjáti, 1573 (K és M betű)
1574 (csak az O betű)
A betűk Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Semptén és Komjatin nyomtatott részében is előfordulnak. Nagyobb részük a nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához került:
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1579–1582
Galgóc, 1588
A sorozatnak legalább egy darabja (O) azonban Huszár Gálnál maradt.
 3. Sematikus levéldíszítésű, keret nélküli iniciálék (20×20) – RMNy 333
Komjáti, 1573
Az iniciálésorozat darabjai Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjatin és Semptén 1573-ban Bornemisza Péterrel közösen nyomtatott mindkét részében előfordulnak, de a nyomdai készlet megosztásakor Bornemiszához kerültek:
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1582–1584
Galgóc, 1588
 4. Sematikus levéldíszítésű, keret nélküli iniciálék (20×20) – RMNy 353
Komjáti, 1574
 5. Sötét háttér előtt O betű, a háttérben angyal (21×21) – RMNy 160, G₁b
Kassa, 1560
Eredetileg a sárvár-újszigeti nyomda felszereléshez tartozott:
Sárvár-Újsziget, 1541
Huszár Gáltól a Bornemisza–Mantskovit-nyomdába került:
Sempte, 1575
Detrekő, 1580 (itt Q betűvé alakították)
Vizsoly, 1598
Utóélete a XVIII. században:
Bártfa, 1708
 6. Stilizált leveleket ábrázoló, nagyméretű, keret nélküli iniciálésorozat (35×35) – RMNy 353
Komjáti, 1574
 7. Stilizált leveleket ábrázoló, keret nélküli iniciálék kissé eltérő méretben (19×20) – RMNy 353
Komjáti, 1574

8. Stilizált leveleket ábrázoló, egyszerűbb kidolgozású, erősen kopott A betűk (20×22) – RMNy 353
Komjáti, 1574
9. Sötét, sávozott háttérű, kétszer keretezett A betű, háttérében indákkal és harsonákkal (48×48) – RMNy 353
Komjáti, 1574
10. Kétszer keretezett, fehér háttérű fekete betűk, fekete levelekkel (14×14) – RMNy 353
Komjáti, 1574
11. Különféle iniciálékból egy-egy darab: függőlegesen sávozott háttér előtt figura és világos B betű, figurális díszítésű háttér előtt világos D betű, térdelő alakot ábrázoló, kissé árnyalt I betű, sötét háttér előtt fantasztikus alakot ábrázoló, elmosódott M betű, sárkányt ábrázoló Ö betű – RMNy 353
Komjáti, 1574

VII. HANGJEGY

Szedett, öntött kottasorok. 39 darabos hangjegykészlet.
Énekeskönyv – RMNy 160, *Komjáti Énekeskönyv* – RMNy 353
Óvár–Kassa, 1560
Komjáti, 1574
Eredetileg a Hoffhalter-nyomda felszereléséhez tartozott, de Hoffhalter Rafael csak Bécsben használta, magyarországi alkalmazásának csak Huszár Gálnál van nyoma.

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Nagyméretű Aldus-levél, szárából kinövő két apró Aldus-levéllel (15×10)
= Nyomdai cifrák, 7.
Óvár, 1559
Később Hoffhalter-nyomda
Gyulafehérvár, 1569
2. Háromszirmú virág, szárán levéllel (3×6)
= Nyomdai cifrák, 8.
Óvár, 1559
Kassa, 1560
Debrecen, 1561
Ugyanilyen cifra volt még:
Kolozsvár, 1564/1565–1592–
Nagyszombat, 1578–1599
3. Nyújtott alakú Aldus-levél, szárán hurokkal (6×15)
= Nyomdai cifrák, 20.
Komjáti, 1574

IX. BETŰ

- 1A 292 (szöveg minta: RMNy 160)
Óvár, 1558–1559
Kassa, 1560

- Debrecen, 1561–1562
Ugyanilyen típusa volt Bornemisza Péternek
1573–1579 között Semptén és Detrekön
- 2A 118 (szöveg minta: RMNy 181)
Óvár, 1558–1559
Kassa, 1560
Debrecen, 1561–1562
- 3A 96 (szöveg minta: RMNy 333)
Óvár, 1558–1559
Kassa, 1560
Debrecen, 1561–1562
Komjáti, 1573–1574
Pápa, 1577
- 4K 96 (szöveg minta: RMNy 333)
Óvár, 1558–1559
Kassa, 1560
Debrecen, 1561–1562
- 5A 80 (szöveg minta: RMNy 333)
Óvár, 1558–1559
Kassa, 1560
Debrecen, 1561–1562
Komjáti, 1573–1574
Pápa, 1577
- 6A 156 (szöveg minta: RMNy 353)
Komjáti, 1573–1574
Pápa, 1577
Eredete: Bécs, Stainhofer-műhely
Ugyanilyen típusa volt Bornemisza Péternek 1573–1578 között Semptén és Detrekön
- 7A 114 (szöveg minta: RMNy 353)
Komjáti, 1573–1574
Pápa, 1577
Eredete: Bécs, Stainhofer-műhely
Ugyanilyen típusa volt Bornemisza Péternek 1573–1579 között Semptén és Detrekön
- 8A 107 (szöveg minta: RMNy 333)
Komjáti, 1573
- 9K 97 (szöveg minta: MKsz, 1972, 188–190)
Komjáti, 1573
- 10K 79 (szöveg minta: MKsz, 1972, 188–190)
Komjáti, 1573
- 11A 20
Komjáti, 1574
- 12A 7,5
Komjáti, 1574
- 13K 116 (szöveg minta: RMNy 353)
Komjáti, 1574
Pápa, 1577

9. A DEBRECENI VÁROSI NYOMDA 1561–1600–

Huszár Gál, 1561–1562
Török Mihály, 1563–1564, 1567
Hoffhalter Rafael, 1563–1565
Komlós András, 1569–1575
Hoffhalter Rudolf, 1576–1584, 1586
Csáktornyai János, 1590–1594
Rheda Pál, 1596–1600–

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Reneszánsz kapuzatot ábrázoló címlapkeret, a felső párkányon két-két angyal és fönixmadár, oldalt kardot és mérleget tartó nőalakok. A címlapkereten belül külön rész van kihagyva a címszöveg és külön az impresszum részére (231×143) – RMNy 207
Debrecen, 1565
Továbbélése a Hoffhalter-nyomdában:
Gyulafehérvár, 1569
Drávavásárhely/Nedelic, 1574
2. Volutákkal körülvett, belül ovális formára alakított keretdíz női maszkokkal és alakokkal, füzérekkel, valamint kardot, pajzsot tartó férfialakkal (170×126) – RMNy 207
Debrecen, 1565
Továbbélése a Hoffhalter-nyomdában:
Várad, 1565
Alsólindva, 1574
Nedelic, 1574
3. Keretezett, szőnyegszerű arabeszk címlapdíz középen reneszánsz korsóval (118×65) – RMNy 347, 2a
Debrecen, 1574
4. Keretezett, szőnyegszerű arabeszk dísz (97×53) – RMNy 264, címlap, RMNy 299, A₅b, RMNy 339, címlap, RMNy 340, címlap, RMNy 341, címlap, RMNy 344, címlap, RMNy 345, címlap, RMNy 348, címlap, RMNy 349, címlap, RMNy 350, címlap, RMNy 359, címlap, RMNy 455, címlap
Debrecen, 1574–1580
5. Keretezett, szőnyegszerű arabeszk címlapdíz (148×85) – RMNy 341, B₄a, RMNy 347, címlap verző
Debrecen, 1574
6. Többszörösen ismétlődő motívumokkal szegélyezett, szőnyegszerű arabeszk címlapdíz, középen sávozott levelekkel (146×86) – RMNy 341, B₄b, RMNy 347, a₄a
Debrecen, 1574

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Huszár Gál nyomdászjegye: horgonyra tekeredő kígyó, amelyet felhőből kinyúló karok tartanak (50×36) – RMNy 171, RMNy 181
Debrecen, 1561–1562

A nyomdászjegy továbbélése Huszár Gál nyomdájában:

Komjáti, 1574
Pápa, 1577

2. Debrecen város címere: zászlós bárány sötét alapon, körirata: †MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELŐT ESA LIII. (45×40) – RMNy 205, RMNy 378, RMNy 454, RMNy 504, RMNy 623
Debrecen, 1565, 1580–1589
3. Debrecen város címere: zászlós bárány világos alapon, körirata azonos a 2. sz. címerével (45×40) – RMNy 378, RMNy S 430A és RMNy 657
Debrecen, 1577–1591
4. Debrecen város címere: zászlós bárány ovális keretben, fent reneszánsz oszlopcsarnokban könyvre támaszkodó tudós. A címer körirata: †MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELŐT ESA: LIII. Alján, a padlózat kockáiban évszám: „1563” (75×75) – RMNy 194
Debrecen, 1563
5. Debrecen város címere: zászlós bárány ovális keretben, fent reneszánsz oszlopcsarnokban könyvre támaszkodó tudós. A címer körirata és kompozíciója is azonos a 4. sz. díszével, de annak újrametszett változata. A padlózat kockáiban elhelyezett évszám itt „1583” (75×75) – RMNy 525, RMNy 584, RMNy 609
Debrecen, 1583–1588
6. Némethy Ferenc, tokaji kapitány címere (96×70). Egyes példányokban FRANCISCVS NEMETHY. 1565 körirattal, szedett, nyomtatott betűkből – RMNy 207, (:)₅a
Debrecen, 1565
7. A Hoffhalter család címere (93×69) – RMNy 209, E₈b, RMNy 430, M₄a
Debrecen, 1565, 1579
Továbbélése a Hoffhalter-nyomdában:
Várad, 1565
Alsólindva, 1574
Drávavásárhely/Nedelic, 1574
8. János Zsigmond erdélyi fejedelem címere, köréje szedett szöveggel: JOANNES SECVNDVS D. G. ELECT. REX HVNGAR. DALMAT. CROAT. ETC. MDLXVII. (98×65) – RMNy 207, (:)₂a
Debrecen, 1565
Továbbélése a Hoffhalter-nyomdában:
Gyulafehérvár, 1567
9. Váradi Kalmár Mihály, a Bihar megyei harmincadosok előjárójának címere (85×62) – RMNy 539, (6)a
Debrecen, 1584
10. Magyarország címere két oroszlán között (39×52) – RMNy 678, címlap
Debrecen, 1592

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Téglalap alakú, keretezett arabeszk dísz (21×94) – RMNy 169, címlap verző
Debrecen, 1561

2. Feliratos, Ádámot és Évát ábrázoló keretezett, téglalap alakú dísz, a középső medaillonban Eszter és Ahasvérus király bibliai jelenete (29×74) – RMNy 181, címlap
Debrecen, 1562
Eredetileg Sárvár-Újszigeten címlapkeret alsó részeként és önálló díszként volt használatban: Sárvár-Újsziget, 1539–1541, majd Debrecenből, Huszár Gáltól a Bornemisza–Mantskovit-nyomdába került: Sempte, 1574–1578
3. Téglalap alakú, keretezés nélküli arabeszk dísz (16×50) – RMNy 181, (158)
Debrecen, 1562
4. Két bőségszaru között vázát ábrázoló díszléc, fekete alapon (12×38) – RMNy 176, A₄b
Debrecen, 1562
A dísz továbbélése a Bornemisza–Mantskovit-nyomdában: Sempte, 1574
5. Fekete alapú dísz, középen emblémában Pyramus és Thisbé jelenete (12×38) – RMNy 181, A₃b
Debrecen, 1562
A dísz továbbélése a Bornemisza–Mantskovit-nyomdában: Sempte, 1574
6. Fonadékos, téglalap alakú záródísz, a szélső hurkok kettősek (27×67) – RMNy 296, A₃b, RMNy 303, B₅a, RMNy 345, D₄b, RMNy 358, B₂b, RMNy 381, címlap
Debrecen, 1574–1577
7. Fonadékos, téglalap alakú záródísz, a szélső hurkok egyetlen vonalból állnak (27×67). A 6. sz. dísz kezdetlegesebb változata – RMNy 347, M₂a
Debrecen, 1574
8. Fonadékos, téglalap alakú záródísz széles szalagokból (28×68) – RMNy 525, Mm₁a, RMNy 584, II. rész, címlap, RMNy 595, címlap
Debrecen, 1583, 1586–1587
Közben a Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg: Várad, 1584
9. Széles szalagokból, fekvő nyolcashoz hasonló fonadékos záródísz (30×58) – RMNy 339, G₅a, RMNy 342, címlap
Debrecen, 1574–1586
10. Arabeszk záródísz (35×40) – RMNy 367, címlap, RMNy 430, Mm₃b, RMNy 454, (5b), RMNy 507, címlap, RMNy 509, címlap verzó, RMNy 510, M₂a, RMNy 512, címlap, RMNy 609, Mm₁a
Debrecen, 1576–1588
11. Sematikus, sávozott levelekből álló, háromszög alakú záródísz (20×35) – RMNy 525, (219), RMNy 584, **₄a, RMNy 594, címlap, RMNy 595, (3b), RMNy 609, (249), RMNy 640, (2b), RMNy 658, címlap, RMNy 678, C₂a, RMNy 743, címlap, RMNy 802, (4a), RMNy 830, (248b), RMNy 803
Debrecen, 1583, 1586–1598
Közben a Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg: Várad, 1584
12. Kisméretű, finom vonalú arabeszk záródísz (14×32) – RMNy 525, (143), RMNy 584, (230b), RMNy 608, utolsó lap, RMNy 609, (89), RMNy 656, címlap, RMNy 803, C₃a
Debrecen, 1583–[1596–1599]
13. Kisméretű, finom vonalú arabeszk záródísz (13×32) – RMNy 525, (194), RMNy 608, címlap, RMNy 609, (85), RMNy 640, 1b, RMNy 865, F₇a
Debrecen, 1583, 1588–1600–
Közben a Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg: Várad, 1584
14. Kisméretű, finom vonalú arabeszk záródísz (13×34) – RMNy 525, (125), RMNy 584, II. rész, címlap, RMNy 595, (1b), RMNy 609, (47), RMNy 718, címlap, RMNy 802, címlap verzó
Debrecen, 1583, 1586–1597
Közben a Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg: Várad, 1584
15. Kisméretű, finom vonalú arabeszk záródísz (13×32) – RMNy 593, H₁b, RMNy 608, címlap, RMNy 609, H₁b
Debrecen, 1588–1597
16. Téglalap alakú záródísz levelekkel és szörnyalakokkal (18×71) – RMNy 539, (2a), RMNy 572, *₂a, RMNy 584, 1a, RMNy 640, P₄b, RMNy 655, A₂a, RMNy 656, A₂a
Debrecen, 1584, 1586–1591
Közben a Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg: Várad, 1585
17. Férfifej volutákkal, két babérleveles ág között (28×25) – RMNy 539, 6b, RMNy 802, címlap, RMNy 865, t₈b
Debrecen, 1584, 1597–1600–
Közben a Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg: Várad, 1585
18. Medúzafő volutákkal (37×46) – RMNy 539, címlap, RMNy 584, **₃b, RMNy 609, (540), RMNy 657, C₂a, RMNy 681, címlap, RMNy 830, **₄b, RMNy 865, címlap, RMNy 803, C₃b
Debrecen, 1584, 1586–1600
Előzőleg a Hoffhalter-felszerelés részeként átmenetileg: Várad, 1584
19. Volutás férfifej gyümölcskosárral, trombitáló férfialakok között (35×33) – RMNy 539, (344), RMNy 583, C₂a, RMNy 584, (52), RMNy 593, címlap, RMNy 595, H₄b, RMNy 657, L₃b, RMNy 716, címlap, RMNy 774, címlap
Debrecen, 1584–1596

20. Fekvő, könyöklő puttót és vázát ábrázoló dísz, feltehetően egy sérült lécz része (12×43). Párja: a 22. sz. dísz – RMNy 802, címlap Debrecen, 1597
21. Fekvő, könyöklő puttót és oszlopfőn gömböt ábrázoló dísz, feltehetően egy sérült lécz része (12×43). Párja: a 21. sz. dísz – RMNy 802, címlap Debrecen, 1597
22. Hosszúakás díszléc stilizált levelekből, középen medaillonnal (9×106) – RMNy 830 Debrecen, 1598
23. Stilizált levelekből álló háromszöget formázó záródísz (20×17) – RMNy 865, D₂b Debrecen, 1600
A dísz továbbélése a XVII. században: Debrecen, 1641

V. ÁBRA – TÉRKÉP

- 1–4. Számvetéstankönyvhöz ábrák: az összegek fogyását és növekedését szemléltető rácsminták (33×33, 35×46, 33×67, 48×48) – RMNy 378, L₁a, L₂a, L₂b és L₃b Debrecen, 1577
5. Anatómiai ábra érvágáshoz (81×55) – RMNy 741 Debrecen, [1593–1595]
6. Hold- és napábrázolás (20×60) – RMNy 831, címlap Debrecen, 1599

VI. INICIÁLÉ

1. Keretezett, virágos háttérű, erőteljesen árnyékolt világos betűk (30×30) – RMNy 181 Debrecen, 1561–1562
Huszár Gál felszerelésének részeként Debrecent megelőzően:
Óvár, 1448–1559
(Az A betű alja már itt sérült volt)
Kassa, 1560
Az iniciálésorozat darabjai Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin és Semptén nyomtatott részében egyaránt előfordulnak, még hozzá többféle betű, mint amennyi Huszár Gál fennmaradt nyomtatványaiból ismeretes:
Komjáti, 1573
A készlet megosztásakor Bornemiszához kerültek, aki azt a továbbiakban használta:
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1579–1584
Vizsoly, 1590–1596
Utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1628 (a Huszár Gál által használtak közül csak az A és S betű)
Utóélete a XVIII. században Kassán, a jezsuita nyomdában:
Kassa, 1729 (csak az A betű)

2. Nagyméretű iniciálék: L betű: Dávid meglesi a fürdőző Betsabét; V betű: Dávid és Góliát harca (48×45) – RMNy 205 Debrecen, 1565
3. Iniciálék haláltánc-ábrázolással (24×24) – RMNy 205 Debrecen, 1565
Hoffhalter Rafael eredeti, bécsi készletéhez tartozott, onnan vitte magával Debrecenbe, majd a továbbiakban is használatban volt a Hoffhalter-nyomdában:
Várad, 1565
Gyulafehérvár, 1568–1569
Alsóindva, 1574
4. Fekete háttérű, reneszánsz indákat korszókkal ábrázoló iniciálék fehér betűvel. Csak L és M betű (31×31) – RMNy 205 Debrecen, 1565
Továbbélése a XVII. században a Manlius-nyomdában:
Sárvár, 1602 (csak az M betű)
5. Ószövetségi jeleneteket ábrázoló iniciálésorozat (30×30) – RMNy 205 Debrecen, 1565
Hoffhalter Rafael eredeti, bécsi készletéhez tartozott, onnan vitte magával Debrecenbe, majd a továbbiakban is használatban volt a Hoffhalter-nyomdában:
Várad, 1565
Gyulafehérvár, 1568–1569
Alsóindva, 1574
6. Naturalisztikus rajzú növényekkel és állatokkal díszített keretezett iniciálé (29×29) – RMNy 339, RMNy 347 stb. Debrecen, 1569–1600–
Ugyanilyen iniciálékat használt a XVII. században Daniel Schultz:
Lőcse, 1618–1622
Kassa, 1623–1634
7. Keretezett, stilizált levelekkel díszített fekete betűs iniciálék (19×19) – RMNy 539, RMNy 609 stb. Debrecen, 1569–1600–
8. Keret nélküli, finom vonalú reneszánsz iniciálék: levéldíszek között puttók és állatok (32×32) – RMNy 584, RMNy 681 stb. Debrecen, 1586–1600–

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Kisméretű, gömbölyű Aldus-levél, szárából egyik oldalon kihajló indával (4×7) = Nyomdai cifrák, 12. Debrecen, 1570
2. Két vonal között nyolcszirmú virág (5×12) = Nyomdai cifrák, 13. Debrecen, 1570

3. Indadíszek között háromszirmú sötét virág (6×13)
= Nyomdai cífrák, 14.
Debrecen, 1573
4. Háromszirmú virág, visszahajló levéllel és körülötte pontokkal (4×7)
= Nyomdai cífrák, 15.
Debrecen, 1573
5. Kétfvű, arabeszkés dísz, a 6. tükörképe (7×10)
= Nyomdai cífrák, 16.
Debrecen, 1573
6. Kétfvű, arabeszkés dísz, az 5. tükörképe (7×10)
= Nyomdai cífrák, 17.
Debrecen, 1573
7. Kisméretű, páros, stilizált levél (3×3)
= Nyomdai cífrák, 18.
Debrecen, 1574, 1598
8. Kétfelé hajló száron lilium (3×7)
= Nyomdai cífrák, 21.
Debrecen, 1577
Lásd még a Hoffhalter-nyomdánál is
9. Sarló alakú arabeszkés dísz, a 10. tükörképe (7×7)
= Nyomdai cífrák, 29.
Debrecen, 1597
Lásd korábban a Hoffhalter-nyomdában
Debrecen, 1579–1582
10. Sarló alakú arabeszkés dísz, az 9. tükörképe (7×7)
= Nyomdai cífrák, 30.
Debrecen, 1597
Lásd korábban a Hoffhalter-nyomdában
Debrecen, 1579–1582
11. Arabeszkés dísz, felhajló indával, a 12. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cífrák, 35.
Debrecen, 1582
Lásd még a Hoffhalter-nyomdánál is
Ugyanilyen volt még:
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599
-
- Sicz, 1593
-
- Vimpác, 1593–1599
-
- Bártfa (Klöss), 1597–1600–
12. Arabeszkés dísz, felhajló indával, a 11. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cífrák, 36.
Debrecen, 1582
Lásd még a Hoffhalter-nyomdánál is
Ugyanilyen volt még:
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599
-
- Sicz, 1593
-
- Vimpác, 1593–1599
-
- Bártfa (Klöss), 1597–1599
13. Arabeszkés dísz, balra hajló ívvel, a 14. tükörképe (5×5)
= Nyomdai cífrák, 37.
Debrecen, 1582
Lásd még a Hoffhalter-nyomdánál is
Ugyanilyen cifra volt még:
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599
-
- Vimpác, 1593–1599
14. Arabeszkés dísz, jobbra hajló ívvel, a 13. tükörképe (5×5)
= Nyomdai cífrák, 38.
Debrecen, 1582
Lásd még a Hoffhalter-nyomdánál is
Ugyanilyen cifra volt még:
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599
-
- Vimpác, 1593–1599
15. Arabeszkés dísz, két, keresztbe tett levél, a 16. tükörképe (6×5)
= Nyomdai cífrák, 39.
Debrecen, 1582
Lásd még a Hoffhalter-nyomdánál is
Ugyanilyen cifra volt még:
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599
-
- Sicz, 1593
-
- Vimpác, 1593–1599
16. Arabeszkés dísz, két, keresztbe tett levél, a 15. tükörképe (6×5)
= Nyomdai cífrák, 40.
Debrecen, 1582
Lásd még a Hoffhalter-nyomdánál is
Ugyanilyen cifra volt még:
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599
-
- Sicz, 1593
-
- Vimpác, 1593–1599
17. Két vonal közt két apró kör, két szélén hosszúkás, nyitott elemekkel (3×10)
= Nyomdai cífrák, 49.
Debrecen, 1592
Ugyanilyen cifra volt még:
Vizsoly, 1590–1599

18. Sarokelem a 17. cifrához (5×7)

= Nyomdai cifrák, 50.

Debrecen, 1592

IX. BETŰ

1A 292

Debrecen 1561–1562– (szöveg minta: RMNy 207)

Huszár Gál eredeti felszerelésének részeként került

Debrecenbe, korábban használatban volt:

Óvár, 1558–1559

Kassa, 1560

2A 118

Debrecen, 1561–1562–

(szöveg minta: RMNy 181)

Huszár Gál eredeti felszerelésének részeként került

Debrecenbe, korábban használatban volt:

Óvár, 1558–1559

Kassa, 1560

3K 96

Debrecen, 1561–1562–

(szöveg minta: RMNy 454)

Huszár Gál eredeti felszerelésének részeként került

Debrecenbe, korábban használatban volt:

Óvár, 1558–1559

Kassa, 1560

4A 46 mm, 1565

5A 20 mm, 1565

6A 119, 1565 (szöveg minta: RMNy 207)

7A 6,5, 1573–1600– (szöveg minta: RMNy 454)

8K 86, 1573–1600– (szöveg minta: RMNy 378)

9K 156, 1577–1600– (szöveg minta: RMNy 367)

10A 121, 1577– (szöveg minta: RMNy 381)

11A 118, 1577– (szöveg minta: RMNy 454)

12A 96, 1577–1600– (szöveg minta: RMNy 367)

13A 56, 1577– (szöveg minta: RMNy 378)

14A 26 mm, 1580

15A 86, 1592–1600– (szöveg minta: RMNy 678)

16A 62, 1592–1600– (szöveg minta: RMNy 678)

10. A HOFFHALTER-NYOMDA

1565–1590

Hoffhalter Rafael

Debrecen, 1565

Várad, 1565–1567

Gyulafehérvár, 1567–1568

Typ. Hoffhalter

Gyulafehérvár, 1568–1569

Hoffhalter Rudolf

Várad, 1584–1585

Drávavásárhely/Nedelic, 1573, 1574

Alsólindva, 1573–1574

Debrecen, 1576–1584, 1586

Typ. Hoffhalter

Debrecen, 1586–1590

I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Jézus megkeresztelése (72×54) – RMNy 213, [1]b

Várad, 1565

Hoffhalter Rafael eredeti bécsi készletéhez tartozott

Azonos dísz volt a Manlius-nyomdának is:

Németújváron 1582-ben volt használatban.

2. Dávid király imádság közben (kb. 85×70) –

RMNy 222, címlap

Várad, 1566

3. Szentháromság három fejfel és koronával

(67×45) – RMNy 254, E₃b

Gyulafehérvár, 1568

4. Szentháromság két fejfel, fölött a Szentlélek

galamb formájában (53×39) – RMNy 254, E₄b

Gyulafehérvár, 1568

5. Áldozó püspök oltárnál: az ostyából füst

formájában a Szentháromság képe bontakozik

ki (67×41) – RMNy 254, F₁a

Gyulafehérvár, 1568

6. Szentháromság három étkező, asztalnál ülő férfi

alakjában (58×50) – RMNy 254, F₁b

Gyulafehérvár, 1568

7. Atyaisten koronával, karjában a felhők között a

megfeszített Jézus (60×38) – RMNy 254, F₂a

Gyulafehérvár, 1568

8. Atyaisten koronával, mellén a Szentlélekkel

galamb formájában, ülő helyzetben, kezében

Jézust tartja (60×38) – RMNy 254, F₂b

Gyulafehérvár, 1568

9. Jézus megkísértése (72×54) – RMNy 319, 1b

Alsólindva, 1573

Hoffhalter Rafael eredeti bécsi készletéhez tartozott.

Meggyezik Johannes Manlius 1588-ban használt

metszetével, ott: I/29

10. János evangélista (55×41) – RMNy 334, 51a

Alsólindva, 1574

11–60. Ötven darabból álló evangéliumi képsorozat.

Méretük egységesen 26×27 mm. A Hoffhalter-

nyomda eredeti bécsi felszereléséhez tartoztak,

ott azonban a sorozat bővebb volt, mert

evangélistaképek és ószövetségi jelenetek is

szerepeltek köztük, amelyek magyarországi

előfordulásának nincs nyoma. A bécsi

nyomtatványok közül az 1588-as *Breviarium**Strigoniense* (RMK III 447) és az 1562-re szóló*Almanach* (ÖNB Cod 8276) tartalmaz

e sorozathoz tartozó képeket. Magyarországon

Hoffhalter Rudolf egyetlen nyomtatványban

használta: Kulcsár György Alsólindván

kinyomtatott *Postilláiban* (RMNy 334).

A sorozatnak azonban nem minden tagját

találni meg ott, mert a későbbiekben a

Hoffhaltertől Szebenbe került képek között

tizennyegy olyan is van, amely Alsólindváról nem

ismeretes. (Ezek felsorolását lásd a szebeni

nyomdánál.) Tizennégy csak az alsólindvai

nyomtatványban fordul elő, Szebenben nem;

harminchat azonban mindkét helyen:

Alsólindván és Szebenben is megtalálható. Így

Magyarországon a XVI. század során összesen

hatvanegy képet alkalmaztak. A sorozat egye

darabjai Szebenben a XVII. században is használatban voltak.

Az alább felsorolt képek mindegyike Kulcsár György *Postillái*ban fordul elő (RMNy 334), a megjelölt helyen:

11. Bevonulás Jeruzsálembe, 1a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
12. Jövendülés az utolsó ítéletről, 14b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
13. Keresztelő János börtönben, 28a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
14. János tanúságtétele, 40a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
15. Jézus születése, 69a
Alsólindva 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
16. Circumcisio, 106a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
17. A királyok imádása, 118a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
18. Jézus a templomban, 136a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
19. Kánai menyegző, 145b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
20. A bélpoklos meggyógyítása, 154a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
21. Jézus a Genezáret taván, 162b, 400a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
22. Hasonlat a konkolyról, 169b, 188b
Alsólindva, 1574

Korábbi előfordulása:

Bécs, 1558–[1561]

Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]

23. A szőlőművesek felfogadása, 179b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
24. A vakok meggyógyítása, 197a
Alsólindva, 1574
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
25. Jézus megkísértése, 203b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
26. Jézus és a Kána-beli asszony, 210b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
27. A néma meggyógyítása, 216a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
28. A kenyér- és halszaporítás, 223b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
29. Jézust meg akarják kövezni a templomban, 230b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
30. Jézus kiűzi a kufárokat a templomból, 238b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
31. A három asszony Jézus sírjánál, 258a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
32. A hitetlen Tamás, 286a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]

33. A jó pásztor, 293b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
34. Jézus tanítványaival, 302a, 505b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
35. Jézus két tanítványaival, 308a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
36. Jézus tanítványaival, 314b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
37. Jézus mennybemenetele, 322b
Alsólindva, 1574
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
38. Jézus jövendölése a Szentlélek eljöveteléről, 331a, 409b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
39. A Szentlélek eljövetele, 337b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
40. Jézus és Nikodémus, 352a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
41. A gazdag ember és a szegény Lázár, 366a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
42. Példabeszéd a vacsorára való hivatalosságról, 375a
Alsólindva, 1574
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
43. Az elveszett bárány, 382b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
44. Példabeszéd a mások megítéléséről, 391b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
45. A sereg a pusztában, 419b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
46. Jézus és tanítványai, 427b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
47. A hűtlen sáfár, 437a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
48. A farizeus imádsága (a sorozat többi tagjától eltérő formájú), 459b
Alsólindva, 1574
49. A süketnéma meggyógyítása, 464b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
50. Az irgalmas szamaritánus, 469b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
51. A tíz bélpoklos meggyógyítása, 477b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
52. Hasonlat a túlzott szorgalmatosságról, 484a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
53. A naimi ifjú feltámasztása, 491a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]

54. A vízkóros meggyógyítása, 498a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
55. Az inaszakadt meggyógyítása, 513a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
56. Hasonlat a menyegzőre való hivatalosságról, 520a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
57. Jézus és a kafarnaumi százados, 527b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
58. Az adógaras, 540a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
59. Jézus feltámasztja a zsinagóga fedelmének leányát, 547a
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
Továbbélése Szebenben, a városi nyomdában:
Szeben, [1597]
60. Jeruzsálem pusztulásának megjövendölése, 553b
Alsólindva, 1574
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Reneszánsz kapuzatot ábrázoló címlapkeret, a felső párkányon két-két angyal és fönixmadár, oldalt kardot és mérleget tartó nőalakok. A címlapkereten belül külön rész van kihagyva a címszöveg, külön az impresszum részére (231×143) – RMNy 207, RMNy 269, RMNy 354
Debrecen, 1565
Gyulafehérvár, 1569
Drávavásárhely/Nedelic, 1574
2. Volutákkal körülvett, belül ovális formára alakított keretdísz női maszkokkal és alakokkal, alul és oldalt füzérekkel, felül két, kardot és pajzsot tartó férfialakkal (170×126) – RMNy 207, (:)₂a, (:)₅a, RMNy 213, 1b, RMNy 334, címlap, RMNy 354, Q₄b
Debrecen, 1565

Várad, 1565
Alsólindva, 1574
Drávavásárhely/Nedelic, 1574

3. Keretezett, szőnyegszerű arabeszkos dísz (97×53) – RMNy 264, címlap, RMNy 299, A₅b, RMNy 339, címlap, RMNy 340, címlap, RMNy 341, címlap, RMNy 344, címlap, RMNy 345, címlap, RMNy 348, címlap, RMNy 349, címlap, RMNy 350, címlap, RMNy 359, címlap, RMNy 455, címlap
Debrecen, 1574–1580

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. A Hoffhalter család címere (93×69) – RMNy 209, Ee₈b, RMNy 213, 104b, RMNy 334, RMNy 354, Q₄b, RMNy 430, Mm₄a
Debrecen, 1565, 1579
Várad, 1565
Alsólindva, 1574
Drávavásárhely/Nedelic, 1574
2. Debrecen város címere: zászlós bárány sötét alapon, körirata: †MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELŐT. ESA LIII (45×40) – RMNy 205, címlap, RMNy 378, címlap, RMNy 454, címlap, RMNy 504, címlap, RMNy 623, címlap
Debrecen, 1565, 1580–1589
3. Debrecen város címere: zászlós bárány világos alapon, körirata azonos a 2. sz. címerével (45×40) – RMNy 378, címlap, RMNy S 430A, címlap
Debrecen, 1577–1579
4. Debrecen város címere: zászlós bárány ovális keretben, fent, reneszánsz oszlopcsarnokban könyvre támaszkodó tudós. A címer körirata: †MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELŐT ESA: LIII. Alján, a padlózat kockáiban évszám: „1563” (75×75) – RMNy 194, címlap
Debrecen, 1565
5. Debrecen város címere: zászlós bárány ovális keretben, fent, reneszánsz oszlopcsarnokban könyvre támaszkodó tudós. A címer körirata és kompozíciója is azonos a 4. sz. díszével, de annak újrametszett változata. A padlózat kockáiban elhelyezett évszám itt „1583” (75×75) – RMNy 525, címlap, RMNy 584, címlap, RMNy 609, címlap
Debrecen, 1583–1588
6. Némethy Ferenc tokaji kapitány címere (96×70). Egyes példányokban FRANCISCVS NEMETHY. 1565 körirattal, szedett, nyomtatott betűkből – RMNy 207, (:)₅a
Debrecen, 1565
7. János Zsigmond erdélyi fejedelem címere, köréje szedett szöveggel: JOANNES SECVNDVS D. G. ELECT. REX HVNGAR. DALMAT CROAT ETC. MDLXVII. (98×65) – RMNy 207, (:)₂a
Debrecen, 1565
Gyulafehérvár, 1567

8. Váradi Kalmár Mihály, a Bihar megyei harmincadosok előjárójának címere (85×62) – RMNy 539, (6)a
Debrecen, 1584

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Sarkára állított négyzet alakú arabeszkos záródísz (62×62) – RMNy 231, címlap, RMNy 233, R₄a, RMNy 254, A₁a, RMNy 270, B₃a
Gyulafehérvár, 1567–1568
2. Széles szalagokból, nyolcshoz hasonló fonadékos záródísz (30×58) – RMNy 339, G₅a, RMNy 342, címlap
Debrecen, 1574–1586
3. Arabeszkos záródísz (35×40) – RMNy 367, címlap, RMNy 430, Mm₃b, RMNy 454, (5b), RMNy 507, címlap, RMNy 509, címlap verzó, RMNy 510, M₂a, RMNy 512, címlap, RMNy 609, Mm₁a
Debrecen, 1576–1588
4. Sematikus, sávozott levelekből álló háromszög alakú záródísz (20×35) – RMNy 525, (219), RMNy 560, I₄a, RMNy 584, **₄a, RMNy 594, címlap, RMNy 595, (3b), RMNy 609, (249)
Debrecen, 1583, 1586–1588
Várad, 1584
A dísz továbbélése Debrecenben, Hoffhalter után:
Debrecen, 1590–1598
5. Fonadékos, téglalap alakú záródísz széles szalagokból (28×68) – RMNy 525, Mm₁a, RMNy 560, I₂b, RMNy 584, II. rész, címlap, RMNy 595, címlap
Debrecen, 1583, 1586–1587
Várad, 1584
6. Kisméretű, finom vonalú arabeszkos záródísz (13×34) – RMNy 525, (125), RMNy 560, G₂b, RMNy 584, II. rész, címlap, RMNy 595, (1b), RMNy 609, (47)
Debrecen, 1583, 1586–1588
Várad, 1584
A dísz továbbélése Debrecenben, Hoffhalter után:
Debrecen, 1593–1597
7. Kisméretű, finom vonalú arabeszkos záródísz (13×32) – RMNy 525, (194), RMNy 560, A₂b, RMNy 608, címlap, RMNy 609, (85)
Debrecen, 1583, 1588
Várad, 1584
A dísz továbbélése Debrecenben, Hoffhalter után:
Debrecen, 1590–1600
8. Kisméretű, finom vonalú arabeszkos záródísz (14×32) – RMNy 525, (143), RMNy 584, (230b), RMNy 608, B₄b, RMNy 609, (89)
Debrecen, 1583–1588
A dísz továbbélése Debrecenben, Hoffhalter után:
Debrecen, 1591–[1596–1599]
9. Kisméretű, finom vonalú arabeszkos záródísz (13×32) – RMNy 593, H₁b, RMNy 608, címlap, RMNy 609, H₁b
Debrecen, 1587–1588

10. Volutás férfifej, trombitáló férfialakok között gyümölcskosárral (35×33) – RMNy 539, (344), RMNy 583, C₂a, RMNy 584, (52), RMNy 593, címlap, RMNy 595, H₄b
Debrecen, 1584–1587

A dísz továbbélése Debrecenben, Hoffhalter után:
Debrecen, 1591–1596

11. Férfifej volutákkal, két babérág között (28×25) – RMNy 539, 6b, RMNy 572, (46)
Debrecen, 1584
Várad, 1585
A dísz továbbélése Debrecenben, Hoffhalter után:
Debrecen, 1597–1600
12. Medúzafő volutákkal (37×46) – RMNy 539, címlap, RMNy 560, címlap, RMNy 584, **₃b, RMNy 609, (540)
Debrecen, 1584, 1586–1588
Várad, 1584
A dísz továbbélése Debrecenben, Hoffhalter után:
Debrecen, 1591–1600
13. Téglalap alakú záródísz levelekkel és szörnyalakokkal (18×71) – RMNy 539, (2a), RMNy 572, *₂a, RMNy 584, (1a)
Debrecen, 1584, 1586
Várad, 1585
A dísz továbbélése Debrecenben, Hoffhalter után:
Debrecen, 1590–1590

V. ÁBRA – TÉRKÉP

1. Kereszt alakú ábra a Szentháromság-ellenes képekhez (42×42) – RMNy 254, F₃a
Gyulafehérvár, 1568
2. Töviskoszorú ábrája a Szentháromság-ellenes képekhez (42×42) – RMNy 254, F₃a
Gyulafehérvár, 1568
- 3–6. Számvetéstanakönyvhöz ábrák: az összegek fogyasztát és növekedését szemléltető rácsminták (33×33, 35×46, 33×67, 48×48) – RMNy 378, L₁a, L₂a, L₂b, L₃b
Debrecen, 1577

VI. INICIÁLÉ

1. Nagyméretű iniciálék: L betű: Dávid meglesi a fürdőző Betsabét; V betű: Dávid és Góliát küzdelme (48×45) – RMNy 205
Debrecen, 1565
2. Fekete hátterű, reneszánsz indákat korsókkal ábrázoló iniciálék fehér betűvel. Csak L és M betű (31×31) – RMNy 205
Debrecen, 1565
Utóélete a XVII. században a Manlius-nyomdában:
Sárvár, 1602 (csak M betű)
3. Iniciálésorozat haláltánc-ábrázolással (24×24) – RMNy 205, RMNy 233. Hoffhalter Rafael eredeti, bécsi készletéhez tartozott, innen hozta magával Debrecenbe, majd a későbbiekben is használatban volt a Hoffhalter-nyomdában:
Debrecen, 1565
Várad, 1565

Gyulafehérvár, 1568–1569

Alsólindva, 1574

Korábbi előfordulása:

Bécs, 1558

4. Öszövétségi jeleneteket ábrázoló iniciálésorozat (30×30) – RMNy 205, RMNy 254. Hoffhalter Rafael eredeti, bécsi készletéhez tartozott, innen hozta magával Debrecenbe, majd a későbbiekben is használatban volt a Hoffhalter-nyomdában:

Debrecen, 1565

Várad, 1565

Gyulafehérvár, 1568–1569

Alsólindva, 1574

Korábbi előfordulása:

Bécs, 1558

Ugyanilyen iniciálésorozata volt a bécsi Singriener-nyomdának 1561-ben.

Ugyanilyen iniciálésorozata volt a Manlius-nyomdának is: 1575–1598-ig mutatható ki laibachi, németújvári, monyorókeréki és keresztúri nyomtatványaikban.

5. Naturalisztikus rajzú növényekkel és állatokkal díszített, keretezett iniciálé (29×29) – RMNy 339, RMNy 347. Hoffhalter Rudolf csak debreceni tartózkodása idején használta: Debrecen, 1576–1586

Az iniciálék továbbélése Debrecenben, Hoffhalter után:

Debrecen, 1591–1600–

6. Keretezett, stilizált levelekkel díszített fekete betűs iniciálék (19×19) – RMNy 539, RMNy 609. Hoffhalter Rudolf csak debreceni tartózkodása idején használta: Debrecen, 1583–1588

A betűk Komlós András működésével egyidejűleg kerültek a debreceni nyomdába:

Debrecen, 1569–1577

Az iniciálék továbbélése Debrecenben Hoffhalter után:

Debrecen, 1590–1600–

7. Keret nélküli, finom vonalú reneszánsz iniciálék, levéldíszek között puttókkal és állatokkal (30×32) – RMNy 584. A debreceni nyomda Hoffhalter Rudolf ottani működése idején szerezte be. Debrecen, 1586–1587

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Nagyméretű, három szirmú, kissé szögletes virág, szárán levéllel (6×10)
= Nyomdai cifrák, 10.
Várad, 1565
Gyulafehérvár, 1568–1569
Később a városi nyomdában
Szeben, 1578–1593

2. Négykaréjú arabeszk dísz (7×7)

= Nyomdai cifrák, 11.

Gyulafehérvár, 1568–1569

Alsólindva, 1573

Később a városi nyomdában

Szeben, 1581–1592

Ugyanilyen volt Manliusnak

Keresztúr, 1598

(korábban Laibachban is)

3. Nagyméretű Aldus-levél, szárából kinövő két apró Aldus-levéllel (15×10)

= Nyomdai cifrák, 7.

Gyulafehérvár, 1569

Korábban Huszár Gálnál

Óvár, 1559

4. Kétfelé hajló száron lilium (3×7)

= Nyomdai cifrák, 21.

Debrecen, 1577

Lásd még Debrecennél is

5. Sarló alakú arabeszk dísz, a 6. tükörképe (7×7)

= Nyomdai cifrák, 29.

Debrecen, 1579–1582

Lásd még később is

Debrecen, 1597

6. Sarló alakú arabeszk dísz, az 5. tükörképe (7×7)

= Nyomdai cifrák, 30.

Debrecen, 1579–1582

Lásd még később is

Debrecen, 1597

7. Arabeszk dísz, felhajló indával, a 8. tükörképe (6×6)

= Nyomdai cifrák, 35.

Debrecen, 1582

Lásd még Debrecennél is

Ugyanilyen cifra volt még:

Detrekő, 1584

Galgóc, 1585–1588

Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

8. Arabeszk dísz, felhajló indával, a 7. tükörképe (6×6)

= Nyomdai cifrák, 36.

Debrecen, 1582

Lásd még Debrecennél is

Ugyanilyen cifra volt még:

Detrekő, 1584

Galgóc, 1585–1588

Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1599

9. Arabeszk dísz, balra hajló ívvel, a 10. tükörképe (5×5)
= Nyomdai cífrák, 37.
Debrecen, 1582
Lásd még Debrecennél is
Ugyanilyen cifra volt még:
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Vimpác, 1593–1599

10. Arabeszk dísz, jobbra hajló ívvel, a 9. tükörképe (5×5)
= Nyomdai cífrák, 38.
Debrecen, 1582
Lásd még Debrecennél is
Ugyanilyen cifra volt még:
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599
- Vimpác, 1593–1599
11. Arabeszk dísz, két, keresztbe tett levél, a 12. tükörképe (6×5)
= Nyomdai cífrák, 39.
Debrecen, 1582
Lásd még Debrecennél is
Ugyanilyen cifra volt még:
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

12. Arabeszk dísz, két, keresztbe tett levél, a 12. tükörképe (6×5)
= Nyomdai cífrák, 40.
Debrecen, 1582
Lásd még Debrecennél is
Ugyanilyen cifra volt még:
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

IX. BETŰ

- 1A 46 mm
Debrecen, 1565
2A 20 mm
Debrecen, 1565
Gyulafehérvár, 1568

3A 292 (szöveg minta: RMNy 334)

Debrecen, 1565
Gyulafehérvár, 1568–1569
Alsólindva, 1573–1574
Drávavásárhely, 1574

4A 119 (szöveg minta: RMNy 213)

Debrecen, 1565
Gyulafehérvár, 1568
Alsólindva, 1573–1574
Drávavásárhely, 1574

5K 96 (szöveg minta: RMNy 319)

Debrecen, 1565
Gyulafehérvár, 1568–1569
Alsólindva, 1573–1574
Drávavásárhely, 1574

6K 156 (szöveg minta: RMNy 334)

Várad, 1567
Gyulafehérvár, 1568
Alsólindva, 1573–1574
Drávavásárhely, 1574

7A 80 (szöveg minta: RMNy 270)

Gyulafehérvár, 1568–1569

8A 121 (szöveg minta: RMNy 381)

Debrecen, 1577–1586

9A 118 (szöveg minta: RMNy 454)

Debrecen, 1577–1586

10K 86 (szöveg minta: RMNy 378)

Debrecen, 1577–1586

11A 56 (szöveg minta: RMNy 378)

Debrecen, 1577–1586

12A 26 mm

Debrecen, 1580

13A 96 (szöveg minta: RMNy 367)

Debrecen, 1580–1585

11. LORINTZ DIAKÓNUS CIRILL BETŰS NYOMDÁJA

1567–1579

Brassó, 1567–1572

Gyulafehérvár, 1578–1579

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Báthory-címer (80×110) – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Nagyméretű, négyzet alakú, fekete alapú fonadékos fejléc, közepén Havasalföld címere, oldalán egy-egy korona (120×126) – RMNy 224, K_{8a}
Brassó, 1567
2. Téglalap alakú, szőnyegmintás fejléc (42×98) – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579

3. Fekete alapú, hosszúkás, keretezett fejléc, fölfelé kinyúló levelekkel és virágokkal (15×138) – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579
4. Fekete alapú, hosszú, keskeny fejléc fonadékmintával (5×128) – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579
5. Fekete alapú, keretezett, virágmintás fejléc, két oldalán sérült. A virágmotívumok között az „1528” évszám és „GR” monogram (18×112) – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579
6. Talapzaton álló, fekete vonalú virágszál, szárán levelekkel: a szirmok összehajolnak (43×9).
Párja a 7. sz. dísz – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579
7. Talapzaton álló, fekete vonalú virágszál, szárán levelekkel: a szirmok kifelé hajolnak (43×9).
Párja a 6. sz. dísz – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579
8. Téglalap alakú fonadékos záródísz (25×70) – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579
9. Téglalap alakú, keret nélküli, négykaréjos dísz stilizált levelekkel (9×50) – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579
10. Háromszög alakú fonadékos záródísz (22×48) – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579
- 10–14. Figurális fejlécdarabok – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ

1. Fekete vonalú kezdőbetűk apró virág- és levélmotívumokkal (magasságuk eltérő, 16–25 mm között váltakozik) – RMNy 435
Gyulafehérvár, 1579

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA —

IX. BETŰ

- 1 Egy dúcra metszett szavak, 1567–1579
- 2C 155, 1567–1579
(szöveg minta: RMNy 224)

12. AZ ABRUDBÁNYAI KARÁDI-NYOMDA 1569

Karádi Pál, 1569

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA —

IV. ZÁRÓDÍSZ – FEJLÉC —

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ

1. Keretezett, arabeszk motívumokkal díszített iniciálé (26×26), csak G és M betű – RMNy 260
Abrudbánya, 1569

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA —

IX. BETŰ

- 1A 128, 1569 (szöveg minta: RMNy 260)

13. A BORNEMISZA–MANTSKOVIT-NYOMDA 1573–1599

Sempte, 1573–1578, Bornemisza Péter
Detrekő, 1579–1584, Bornemisza Péter és Mantskovit Bálint
Rárbok, 1584, Bornemisza Péter
Galgóc, 1585–1588, Mantskovit Bálint
Vizsoly, 1588–1599, Mantskovit Bálint

I. ILLUSZTRÁCIÓ

- 1–11. Kalendáriumi hónapábrázolások (30×58).
Az egyetlen fennmaradt példányból a januári hónapkép hiányzik. A hónapképek mindegyikének előfordulása: RMNy 487
Detrekő, 1581

1. Február, B₂b
2. Március, B₄a
3. Április, B₆b
4. Május, B₈b
5. Június, C₂b
6. Július, C₄b
7. Augusztus, C₆b
8. Szeptember, C₈b
9. Október, D₂b
10. November, D₄b
11. December, D₆b

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Mantskovit Bálint 1. nyomdászjegye: horgonyra tekeredő kígyó (49×18) – RMNy 456, M₈b Detrekő, 1580
2. Mantskovit Bálint 2. nyomdászjegye: reneszánsz fülkében ábrázolt agnus Dei (55×45) – RMNy 486 Detrekő, [1581/1582]
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1619–1632
3. Mantskovit Bálint 3. nyomdászjegye: volutákkal körülvett, kürtbe fújó Fama, jobbában könyv és palmaág – a 4. nyomdászjegy nagyobb változata (48×34) – RMNy 652, III. rész, címlap. Vizsoly, 1590
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1614–1641
4. Mantskovit Bálint 4. nyomdászjegye: volutákkal körülvett, kürtbe fújó Fama, jobbában könyv és palmaág – a 3. nyomdászjegy kisebb változata (31×24) – RMNy 652, (686b), RMNy 738, címlap Vizsoly, 1590–1593
5. Két griffmadár között Magyarország koronás címere (42×52) – RMNy 652, címlap Vizsoly, 1590
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1610–1633

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Fonadékos, rácsozott záródísz (21×46) – RMNy 333, CXLVa, RMNy 355, (291b), RMNy 362, II. rész, 184b, RMNy 396, F₁a, RMNy 422, X₁a, RMNy 430, (33b), RMNy 431, X₁a, RMNy 513, (225a)
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1579–1582
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordul:
Komjáti, 1573
2. Hosszúkás, párkányszerű dísz (12×80) – RMNy 333, LXXXIVb, RMNy 355, (207a), RMNy 362, ddd₄b, RMNy 422, gg₄b, RMNy 431, gg₄b
Sempte, 1573–1578
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordul:
Komjáti, 1573
3. Fonadékos, rácsozott záródísz (41×55) – RMNy 333, XXa, RMNy 355, (2)₄b, RMNy 362, uuuuuu₁b, RMNy 422, nn₃a, RMNy 431, nn₃a, RMNy 513, 334a, RMNy 541, 70a
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1582–1584
- A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordul:
Komjáti, 1573
4. Téglalap alakú, keretezett dísz: sávozott háttér előtt szőlőindák, középen koszorúban Bacchusfej (25×83) – RMNy 333, (435b), RMNy 355, (166a), RMNy 421, gg₃b, RMNy 422, (4a), RMNy 430, 3)()(4a, RMNy 431, (4a), RMNy 541, (14a)
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1579
5. Stilizált növényi díszítésű apró záródísz (10×20) – RMNy 333, (360a), RMNy 362, yy₁b
Sempte, 1573–1575
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordul:
Komjáti, 1573
6. Téglalap alakú, fonadékos, rácsozott záródísz (25×70) – RMNy 333, XLla, RMNy 355, (276b)
Sempte, 1573–1574
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordul:
Komjáti, 1573
7. Arabeszkos záródísz a nyomdai cifrák motívumaival (14×33) – RMNy 333, LVb
Sempte, 1573
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordul:
Komjáti, 1573
8. Arabeszkos záródísz (35×30) – RMNy 333, CXXIIIb, RMNy 355, (398b)
Sempte, 1573–1577
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordul:
Komjáti, 1573
9. Arabeszkos záródísz a tipográfiai ornamensek motívumaival (19×25) – RMNy 333, CVIb, RMNy 396, K₈a
Sempte, 1573–1577
A dísz Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordul:
Komjáti, 1573
10. Két bőségszaru között vázával díszített lécz, fekete alapon (12×38) – RMNy 355, 461a
Sempte, 1574
A dísz korábban Huszár Gál használta:
Debrecen, 1562
11. Pyramust és Thisbét ábrázoló lécz, fekete alapon (12×38) – RMNy 355, 478a
Sempte, 1574

- A díszet korábban Huszár Gál használta:
Debrecen, 1562
12. Feliratos, Ádámot és Évát ábrázoló keretezett, téglalap alakú dísz, a középső medaillonban Eszter és Ahasvérus király bibliai jelenete (29×74) – RMNy 355, (300b), RMNy 362, 0000_{1a}, RMNy 422, 616b, RMNy 431, 616b Sempte, 1574–1578
Eredetileg Sárvár-Újszigeten, címlapkeret alsó részeként és önálló díszként volt használatban: Sárvár-Újsziget, 1539–1541, majd Huszár Gál használta Debrecenben: Debrecen, 1562
 13. Téglalap alakú, fonadékos, rácsozott záródísz (30×70) – RMNy 355, (253b), RMNy 362, q_{2a}, RMNy 422,)()(4b, RMNy 430,)()(4b, RMNy 431,)()(4b, RMNy 513, 163b, RMNy 541, 43b
Sempte, 1574–1578
Detrekő, 1579–1582
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1616
 14. Stilizált növényi motívumokat ábrázoló záródísz (14×24) – RMNy 355, (101a), RMNy 362, u_{4b}
Sempte, 1574–1575
 15. Négykaréjú, kisméretű arabeszkos záródísz (21×16) – RMNy 422, (254a), RMNy 396, C_{4a}, RMNy 431, (254a)
Sempte, 1577–1578
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1620–1626
 16. Háromszög alakú, fonadékos, rácsozott záródísz (30×52) – RMNy 487, D_{8b}
Detrekő, 1581
Galgóc, 1588
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1622
 17. Stilizált növényi díszítésű keskeny fejléc (4×55) – RMNy 562, A_{1b}
Galgóc, 1585
 18. Szív alakú, finom vonalú arabeszkos záródísz (34×39) – RMNy 652, II. rész, 48b, RMNy 738, (164), RMNy 814, A_{2b}
Galgóc, 1588
Vizsoly, 1590–1597
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1614–1634,
majd a XVIII. században Kassán, a jezsuita nyomdában:
Kassa, 1738
 19. Volutákkal díszített fejléc angyalfejjel, lehajló szárnyakkal, jobbról és balról virágokkal, gyümölcscsel. A 20. sz. dísz párja (16×70) – RMNy 652, (2a), RMNy 814, A_{3a}, RMNy 787, A_{1a}, A_{1b}
Galgóc, 1588
Vizsoly, 1590–1597
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1608–1632
 20. Volutákkal díszített fejléc angyalfejjel, felhajló szárnyakkal, jobbról és balról virágokkal és gyümölcscsel. A 19. sz. dísz párja (16×70) – RMNy 652, (2a)
Vizsoly, 1590
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1608–1632
 21. Háromszög alakú, sávozott záródísz (38×57) – RMNy 652, (192a), RMNy 787, D_{4b}, RMNy 814, B_{2b}
Vizsoly, 1590–1597
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1610–1628
 22. Arabeszkos záródísz (36×40) – RMNy 652, címlap verzó
Vizsoly, 1590–1598
A dísz továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1608–1632
 23. Arabeszkos záródísz (21×25) – RMNy 652
Vizsoly, 1590
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1608–1626
 24. Arabeszkos záródísz (36×41) – RMNy 652, címlap verzó
Vizsoly, 1590
Továbbélése a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1606–1624
- V. ÁBRA – TÉRKÉP —
- VI. INICIÁLÉ
1. Keretezett, virágos háttérű, erőteljesen árnyékolt világos betűk (30×30) – RMNy 362, RMNy 513 stb.
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1579–1584
Vizsoly, 1590–1596
Az iniciálesorozat eredetileg Huszár Gál nyomdafelszereléséhez tartozott, aki azt korábbi állomáshelyein használta:
Óvár, 1558–1559 (Az A betű alja már itt sérült volt)
Kassa, 1560
Debrecen, 1561–1562
Az iniciálesorozat darabjai Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordulnak:
Komjáti, 1573

- Utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1628 (csak az A, Q, R és S betűk)
Utóélete a XVIII. században Kassán, a jezsuita nyomdában
Kassa, 1729 (csak az A betű)
2. Keretezett, sematikus díszítésű, kissé szabálytalan betűk. Az A betű keretének felső része hiányzik (17×19) – RMNy 333
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1579–1582
Galgóc, 1588
Az iniciálék Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordulnak:
Komjáti, 1573
 3. Sematikus díszítésű, keret nélküli iniciálék (20×20) – RMNy 333
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1582–1584
Galgóc, 1588
Az iniciálék Bornemisza *Prédikációi* I. kötetének Komjátin, 1573-ban Huszár Gállal közösen nyomtatott részében is előfordulnak:
Komjáti, 1573
 4. Keret nélküli, sematikus díszítésű, egymástól kissé eltérő méretű, kopott betűk (15/17×15/17) – RMNy 333, RMNy 541 stb.
Sempte, 1573–1578
Detrekő, 1579–1584
Vizsoly, 1590
 5. Figurális díszítésű, keretezett iniciálék. Világos háttér előtt kontúros R betű, figurális ábrázolással (24×22) – RMNy 513
Sempte, 1574
Detrekő, 1582
Galgóc, 1585
Eredetileg a sárvár-újszigeti nyomda felszereléséhez tartozott:
Sárvár-Újsziget, 1541
Sötét háttér előtt O betű, háttérben angyal (21×21) – RMNy 362, RMNy 456
Sempte, 1575
Detrekő, 1580 (itt Q betűvé alakították)
Vizsoly, 1598
Eredetileg a sárvár-újszigeti nyomda felszereléséhez tartozott:
Sárvár-Újsziget, 1541,
majd Huszár Gál használta:
Kassa, 1560
 6. Keret nélküli, stilizált növényi díszítésű iniciálék (19×19) – RMNy 738, RMNy 787 stb.
Galgóc, 1588
Vizsoly, 1590–1596
Utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1612

7. Keret nélküli, sematikus díszítésű iniciálék (20×20) – RMNy 738, RMNy 787 stb.
Galgóc, 1588
Vizsoly, 1592–1599

Utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:

Bártfa, 1608–1628 (csak az A, B, E, M, R és V betű)

Utóélete a XVIII. században Kassán,

a jezsuita nyomdában:

Kassa, 1724–1725 (csak az F, G és L betű)

8. Keret nélküli, nagyméretű, sematikus, sávozott díszítésű iniciálesorozat (39×39) – RMNy 652
Vizsoly, 1590

Utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-nyomdában:

Bártfa, 1616–1628 (csak az A, B, I, M, N és P betű)

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Kisméretű Aldus-leveél, talpán hurokkal (2×3) = Nyomdai cifrák, 33.
Detrekő, 1580–1584
2. Arabeszk dísz, felhajló indával, a 3. tükörképe (6×6) = Nyomdai cifrák, 35.
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

3. Arabeszk dísz, felhajló indával, a 2. tükörképe (6×6) = Nyomdai cifrák, 36.
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600

4. Arabeszk dísz, balra hajló ívvel, az 5. tükörképe (5×5) = Nyomdai cifrák, 37.
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

5. Arabeszk dísz, jobbra hajló ívvel, a 4. tükörképe (5×5)
= Nyomdai cífrák, 38.
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

6. Arabeszk dísz, két, keresztbe tett levél, a 7. tükörképe (6×5)
= Nyomdai cífrák, 39.
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

7. Arabeszk dísz, két, keresztbe tett levél, a 6. tükörképe (6×5)
= Nyomdai cífrák, 40.
Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

8. Három vonal között két kis kör (3×9)
= Nyomdai cífrák, 48.
Vizsoly, 1590–1598
9. Két vonal között két apró kör, két szélén hosszúkás, nyitott elemekkel (3×8)
= Nyomdai cífrák, 49.
Vizsoly, 1590–1599
- Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1592

10. Fekvő inda között kis fekete levelek (3×10)
= Nyomdai cífrák, 61.
Vizsoly, 1598–1599

IX. BETŰ

1A 292 (szöveg minta: RMNy 333)

Sempte, 1573–1578

2A 156 (szöveg minta: RMNy 355)

Sempte, 1573–1578

Detrekő, 1579

A betűk eredete: Bécs, Stainhofer-műhely.

Azonos Huszár Gál 1573–1574-ig és Huszár Dávid 1577-ben használt típusával

3A 114 (szöveg minta: RMNy 355)

Sempte, 1573–1578

Detrekő, 1579

A betűk eredete: Bécs, Stainhofer-műhely.

Azonos Huszár Gál 1573–1574-ig és Huszár Dávid 1577-ben használt típusával

4K 80 (szöveg minta: RMNy 355)

Sempte, 1573–1578

A betűk eredete: Bécs, Stainhofer-műhely

5K 82 (szöveg minta: RMNy 541)

Sempte, 1578

Detrekő, 1579–1584

Galgóc, 1585

6A 8,5

Detrekő, 1579–1584

Galgóc, 1585–1588

Vizsoly, 1590–1598

A betűk utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-műhelyben:

Bártfa, 1609–1633

7A 6,5 (szöveg minta: RMNy 541)

Detrekő, 1579–1584

Galgóc, 1585–1588

Vizsoly, 1590–1598

A betűk utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-műhelyben:

Bártfa, 1609–1633

8A 113 (szöveg minta: RMNy 541)

Detrekő, 1579–1584

9K 102 (szöveg minta: RMNy 541)

Detrekő, 1579–1584

10A 91 (szöveg minta: RMNy 541)

Detrekő, 1580–1584

Galgóc, 1585

11K 91 (szöveg minta: RMNy 541)

Detrekő, 1580–1584

Galgóc, 1585

12G 90

Detrekő, 1580

13A 92 (szöveg minta: RMNy 542)

Detrekő, 1584

Galgóc, 1585–1588

14A 78 (szöveg minta: RMNy 542)

Detrekő, 1584

Galgóc, 1585–1588

Vizsoly, 1589–1598

- 15K 78 (szöveg minta: RMNy 542)
 Detrekő, 1584
 Galgóc, 1585–1588
 Vizsoly, 1589–1599
- 16K 86 (szöveg minta: RMNy 756)
 Galgóc, 1585
 Vizsoly, 1594–1599
 A betűk utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-műhelyben:
 Bártfa, 1609–1620
- 17A 5,5
 Galgóc, 1588
 Vizsoly, 1590–1599
 A betűk utóélete a XVII. században, Bártfán a Klöss-műhelyben:
 Bártfa, 1608–1630
- 18A 121 (szöveg minta: RMNy 652)
 Galgóc, 1588
 Vizsoly, [1589]1590–1599
- 19K 121 (szöveg minta: RMNy 652)
 Galgóc, 1588
 Vizsoly, [1589]1590–1599
- 20A 73 (szöveg minta: RMNy 611)
 Galgóc, 1588
 Vizsoly, 1590–1593
 A betűk utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-műhelyben:
 Bártfa, 1608–1630
- 21A 58 (szöveg minta: RMNy 814)
 Galgóc, 1588
 Vizsoly, 1594–1599
 A betűk utóélete a XVII. században Bártfán, a Klöss-műhelyben:
 Bártfa, 1612–1626
- 22A 95 (szöveg minta: RMNy 738)
 Detrekő, 1584
 Galgóc, 1585–1588
 Vizsoly, 1590–1599
- 23K 79 (szöveg minta: RMNy 652)
 Vizsoly, 1590
- 24G 86
 Vizsoly, 1592–1599

14. A SZEZENI VÁROSI NYOMDA 1575–1600–

- [Lukas Trapoldner, 1529–1531]
 Martin Heusler–Martin Wintzler, 1575
 Martin Heusler–Gregor Frautliger, 1576
 Gregor Frautliger, 1578–1580
 Georg Greus, 1580–1584
 (Brassóban, 1583)
 Johann Gübesch, 1585–1590
 Johann Heinrich Crato, 1591–1594
 Johann Fabricius, 1594–1600–

I. ILLUSZTRÁCIÓ

- 1–47. Negyvenhét darabból álló evangéliumi képsorozat. Méretük egységesen 26×27 mm.

A Hoffhalter-nyomda eredeti bécsi felszereléséhez tartoztak, ott azonban a sorozat bővebb volt, mert evangélistaképek és ószövetségi jelenetek is szerepeltek köztük, amelyek magyarországi előfordulásának nincs nyoma. A bécsi nyomtatványok közül az 1558-as *Breviarium Strigoniense* (RMK III 447) és az 1562-re szóló *Almanach* (ÖNB Cod 8276) tartalmaz e sorozathoz tartozó képeket. Magyarországon Hoffhalter Rudolf egyetlen nyomtatványban használta: Kulcsár György Alsólindván kinyomtatott *Postillái*ban (RMNy 334). A sorozatnak azonban nem minden tagját használta ott, mert a későbbiekben – 1575 körül – a Hoffhaltertől Szebenbe került képek között tizenegy olyan is van, amely Alsólindváról nem ismert. Tizennégy csak az alsólindvai nyomtatványban fordul elő (lásd felsorolásukat a Hoffhalter-nyomdánál), Szebenben nem; harminchat pedig mindkét helyen: Alsólindván és Szebenben is megtalálható, így Magyarországon a XVI. század során összesen hatvanegy kép volt alkalmazásban. Minthogy a sorozat Szebenben használt képei csak egyetlen, csonkán fennmaradt nyomtatványban őrződtek meg, egy evangéliumokat és episztolákat tartalmazó kötetben (RMNy 813), feltehető, hogy Hoffhaltertől vásárlás útján az egész sorozat Szebenbe került. Ezt bizonyítják a sorozat további, csak XVII. századi szebeni nyomtatványokban használt képei. Az alább felsorolt képek mindegyikének szebeni előfordulása: RMNy 813.

1. Királyok imádása, f₃b
 Szeben, [1597]
 Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
 Bécs, 1558–[1561]
 Alsólindva, 1574
2. Kánai menyegző, E₂b
 Szeben, [1597]
 Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
 Bécs, 1558–[1561]
 Alsólindva, 1574
3. A belpoklos meggyógyítása, I₆b
 Szeben, [1597]
 Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
 Bécs, 1558–[1561]
 Alsólindva, 1574
4. Hasonlat a konkolyról, F₁a és G₆b
 Szeben, [1597]
 Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
 Bécs, 1558–[1561]
 Alsólindva, 1574
5. A szőlőművesek felfogadása, G₁a
 Szeben, [1597]
 Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
 Bécs, 1558
 Alsólindva, 1574

6. A vakok meggyógyítása, H_{3a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Alsóindva, 1574
7. Jézus megkísértése, I_{1b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, [1561]
Alsóindva, 1574
8. Jézus és a Kána-beli asszony, I_{4a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
9. A kenyér- és halszaporítás, K_{2a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, [1561]
Alsóindva, 1574
10. Jézust meg akarják kövezni a templomban, L_{1b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Alsóindva, 1574
11. Jézus kiűzi a kufárokat a templomból, X_{4a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
12. A hitetlen Tamás, L_{5a} és N_{2a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558
Alsóindva, 1574
13. A jó pásztor, N_{5b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
14. Jézus tanítványaival 1., V_{3a} és b_{1a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
15. Jézus tanítványaival 2., O_{4a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
16. Jézus mennybemenetele, P_{3a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
17. Jézus jövendölése a Szentlélek eljövételéről, O_{2a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Alsóindva, 1574
18. A Szentlélek eljövetele, P_{7b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, [1561]
Alsóindva, 1574
19. Jézus és Nikodémus, Q_{2a} és R_{1b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558
Alsóindva, 1574
20. A gazdag ember és a szegény Lázár, R_{4b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
21. A vacsorára való hivatalosságról, R_{8b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Alsóindva, 1574
22. Az elveszett bárány, S_{2b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
23. Példabeszéd a mások megítéléséről, T_{1a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Alsóindva, 1574
24. A sereg a pusztában, T_{8b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, [1561]
Alsóindva, 1574
25. A hűtlen sáfár, X_{1a} és c_{2b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
26. A süketnéma meggyógyítása, X_{8b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
27. Az irgalmas szamaritánus, Y_{3a}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, [1561]
Alsóindva, 1574
28. A tíz bélpoklos meggyógyítása, Z_{2b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558
Alsóindva, 1574
29. Hasonlat a túlzott szorgalmatosságról, Z_{5b}
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, [1561]
Alsóindva, 1574

30. A naimi ifjú feltámasztása, Z₈b
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558
Alsóindva, 1574
 31. A vízkóros meggyógyítása, a₂b
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
 32. Az inaszakadt meggyógyítása, b₃a
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
 33. Hasonlat a menyegzőre való hivatalosságról, b₅a
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
 34. Jézus és a kafarnaumi százados, E₄b és b₈a
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, [1561]
Alsóindva, 1574
 35. Jézus feltámasztja a zsinagóga fejedelmének leányát, d₄a
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
 36. Jeruzsálem pusztulásának megjövendölése 1., P₅a
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása a Hoffhalter-nyomdában:
Bécs, 1558–[1561]
Alsóindva, 1574
 37. Jézus a Genezáret taván, E₇b
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
 38. Jézus és a két emmauszi tanítvány, L₇b
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
 39. Jézus megjelenik tanítványainak, M₄a
Szeben, [1597]
 40. Jézus és tanítványai 3., N₇b és Q₃b
Szeben, [1597]
 41. A csodálatos halfogás, T₃b és e₁b
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
 42. Jézus és tanítványai 4., T₆b és d₂b
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása:
Bécs, [1561]
 43. A farizeus imádsága, X₆b
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558–[1561]
 44. Jeruzsálem pusztulásának megjövendölése 2., d₆a
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
 45. István megkövezése, e₄a
Szeben, [1597]
 46. Simeon a templomban, f₈b
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
 47. Angyali üdvözlés, h₁a
Szeben, [1597]
Korábbi előfordulása:
Bécs, 1558
- II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ
1. Levelek és virágok egymásutánjából kialakított keskeny keretléc (110×6) – RMNy 371
Szeben, 1576
 2. Levelek és virágok egymásutánjából kialakított keskeny keretléc (107×6) – RMNy 371
Szeben, 1576
 3. Levelek és virágok egymásutánjából kialakított keskeny keretléc (108×6) – RMNy 371
Szeben, 1576
 4. Levelek és virágok egymásutánjából kialakított keskeny keretléc (112×6) – RMNy 371
Szeben, 1576
 5. Pálmaleveleket ábrázoló fekete alapú keretdísz (10×60) – RMNy 708
Szeben, 1592
A dísz továbbélése A XVII. században:
Szeben, 1648–1653
 6. Középen vázát, kétoldalt griffmadarakat ábrázoló fekete alapú keretdísz (10×60) – RMNy 708
Szeben, 1592
 7. Fekete alapú keretdísz volutákkal és stilizált növényekkel (10×60) – RMNy 708
Szeben, 1592
 8. Fekete alapú, akantuszleveles oszlop, alján rácsminta (5×85) – RMNy 706
Szeben, 1592
 9. Fekete alapú, akantuszleveles oszlop, alján rácsminta, közte díszítéssel (5×85) – RMNy 706
Szeben, 1592
 10. Fekete alapú, akantuszlevélen és tobozon álló oszlopok, fent térdelő alakokkal (5×118) – RMNy 673
Szeben, 1591
 11. Fekete alapú, szélesebb, sima és csavart díszű oszlop egymásra helyezve (100×8) – RMNy 673, RMNy 734
Szeben, 1591–1593

12. Fekete alapú, karcsú, csavart mintás oszlop, felül széles oszlopfővel (180×5) – RMNy 673
Szeben, 1591
13. Fekete alapú, gyümölcsökkel díszített széles oszlop (45×10) – RMNy 734
Szeben, 1593
14. Fekete alapú, virágmintával díszített széles oszlopok egymásra helyezve (142×10) – RMNy 734
Szeben, 1593
15. Fekete alapú, lent széles, fent keskenyebb, csavart mintás oszlop, tetején emberalakkal (142×10) – RMNy 734
Szeben, 1593
16. Fekete alapú, angyalfejet és -szárnyakat ábrázoló keretléc (8×50) – RMNy 674, RMNy 706, RMNy 708, RMNy 734
Szeben, 1591–1593
17. Fekete alapú, középen elhelyezett váza mellett térdelő és könyöklő alakok (6×58) – RMNy 673, RMNy 674, RMNy 706
Szeben, 1591–1592
18. Fekete alapú, középen elhelyezett váza mellett elnyúló alakokat ábrázoló keretléc (6×58) – RMNy 673, RMNy 674, RMNy 706
Szeben, 1591–1592
19. Fekete alapú keretdísz, középen ülő emberalakokkal, kétoldalt erőteljesen hajló, stilizált levelekkel (14×67) – RMNy 674
Szeben, 1591
A dísz XVII. századi továbbélése:
Szeben, 1650
20. Fekete alapú keretdísz, angyalal és virágfüzérrel (14×70) – RMNy 674, RMNy 734
Szeben, 1591–1593
A dísz XVII. századi továbbélése:
Szeben, 1650
21. Fekete alapú keretdísz, vázával és virágfüzérékkel (15×67) – RMNy 706, RMNy 734
Szeben, 1592–1593
A dísz XVII. századi továbbélése:
Szeben, 1650
22. Fekete alapú keretdísz, középen két oroszán által tartott pajzzsal (16×66) – RMNy 674, RMNy 706
Szeben, 1591–1592
A dísz XVII. századi továbbélése:
Szeben, 1650
23. Fekete alapú keretdísz középen vázával, indákkal és virágokkal (8×54) – RMNy 673, RMNy 706, RMNy 734
Szeben, 1591–1593

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. A Báthory-család nagyméretű címere ovális pajzsban, amelyet két oldalról egy-egy angyal tart. A címer tetején egykor korona lehetett,

amelynek itt már csak a pántja látszik (77×152) – RMNy 674
Szeben, 1591

2. A Báthory-család címere, volutás keretben (68×43) – RMNy 842
Szeben, [1597–1599]

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Téglalap alakú, fonadékos záródísz (26×66) – RMNy 675, A₃b
Szeben, 1581, 1591
E két időpont között Greus használta Brassóban:
Brassó, 1583
2. Háromszög alakú arabeszkos záródísz (30×30) – RMNy 675, címlap, RMNy 706, címlap, RMNy 813, d_{8a}, RMNy 840, címlap
Szeben, 1592–1598
3. Karéjokból álló, sávozott mintájú záródísz (40×38) – RMNy 840, A_{2a}
Szeben, 1598

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ

1. Keret nélküli, sávozott levelekkel díszített iniciálék (26×26) – RMNy 673, RMNy 707, RMNy 708, RMNy 840
Szeben, 1591–1598
A C és Q betűt előzőleg használták Brassóban:
Brassó, 1583
2. Kétszer keretezett, vízszintesen sávozott, díszítés nélküli S iniciálék (30×28) – RMNy 674
Szeben, 1591
Előzőleg használták Brassóban:
Brassó, 1583
3. Keretezett arabeszk mintájú E betű (29×29) – RMNy 708
Szeben, 1592
Előzőleg használták Brassóban:
Brassó, 1583

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Nagyméretű Aldus-levél, szárán hurokkal és egy kisebb levéllel (12×7)
= Nyomdai cifrák, 9.
Szeben, 1583
Korábban a Honterus-nyomdában
Brassó, 1563–1583
2. Kettős vonalon kétfelé hajló csigavonal, fent szirmokkal (3×6)
= Nyomdai cifrák, 34.
Szeben, 1581–1598
3. Két vonal között tojásfüzér (4×8)
= Nyomdai cifrák, 60.
Szeben, 1598

IX. BETŰ

- 1A 292, 1575–[1597]
Hoffhalter Rudolftól került Szebenbe, 1574 után
- 2A 119, 1575–1598 (szöveg minta: RMNy 813)
Hoffhalter Rudolftól került Szebenbe, 1574 után
- 3K 92, 1575–[1597] (szöveg minta: RMNy 371)
Hoffhalter Rudolftól került Szebenbe, 1574 után
(ott: 96 mm)
- 4K 156, 1581–1598 (szöveg minta: RMNy 786)
Hoffhalter Rudolftól került Szebenbe, 1574 után
- 5A 92, 1581–1598 (szöveg minta: RMNy 786)
- 6G 92, 1581 (szöveg minta: RMNy 498)
- 7K 84, 1581–1598 (szöveg minta: RMNy 840)
Korábban Brassóban: 1583 után került át Szebenbe
- 8A 8 mm, 1582–1592
- 9A/G 96, 1591–1598 (szöveg minta: RMNy 813)
Korábban Brassóban (ahol mérete 92 mm):
1583 után került át Szebenbe
- 10A 20 mm, 1581–1598
- 11A 6,5, 1598
- 12K 120, 1598
Korábban Brassóban: 1583 után került át Szebenbe
- 13A 76, 1598 (szöveg minta: RMNy 840)

15. A BÁRTFAI GUTGESELL-NYOMDA
1577–1599

David Gutgesell, 1577–1599

Salomon Sultzer (betűöntő), 1589

I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Naptár-illusztráció: jobbra haladó oroszlán
(20×27) – RMNy 449
Bártfa, 1580
2. Naptár-illusztráció: holdábrázolás (18×27) –
RMNy 604
Bártfa, 1588

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Bártfa város címere téglalap alakú keretben: a
babérkoszorús címert két vadember tartja
(51×58) – RMNy 772 (ex libris), RMNy 773,
címlap
Bártfa, 1596

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Ötszögletű, arabeszkos záródísz (36×40) –
RMNy 822, címlap, RMNy 847, címlap
Bártfa, 1578–1599
A dísz továbbélése a XVII. században a kassai Fischer-
és Fest-nyomdában, valamint a lőcsei Brewer-
nyomdában:
Kassa, 1611–1622
Lőcse, 1629–1655
2. Háromszirmú virágot mintázó arabeszkos
záródísz (20×20) – RMNy 683, címlap, RMNy
820, B_{2b}, RMNy 826, A_{4b}
Bártfa, 1592–1598 körül

A dísz továbbélése a XVII. században a kassai Fischer-
és Fest-nyomdában, valamint a lőcsei Brewer-
nyomdában:

Kassa, 1611–1613, 1618

Lőcse, 1625–1667

3. Sarkára állított négyzet alakú arabeszkos
záródísz (47×47) – RMNy 760, F_{3b}
Bártfa, 1595

A dísz továbbélése a XVII. században a kassai Fischer-
és Fest-nyomdában, valamint a Schultz-nyomdában:

Kassa (Fischer, Fest), 1611–1612, 1620

Kassa (Schultz), 1625–1634, 1659–1671

4. Négykaréjú, sávozott záródísz (35×38) – RMNy
758, A_{6b}
Bártfa, 1595–1597

A dísz továbbélése a XVII. században a kassai Fischer-
és Fest-nyomdában, valamint a Schultz-nyomdában:

Kassa (Fischer, Fest), 1611–1612, 1620

Kassa (Schultz), 1625–1634, 1659–1677

5. Téglalap alakú levéldíszes, szőlőfürtös fejléc
középen volutás fejjel (16×68) – RMNy 760,
címlap, RMNy 773, *_{2a}, RMNy 791, A_{7a}
Bártfa, 1595–1599

A dísz továbbélése a XVII. században a kassai Fischer-
és Fest-nyomdában, valamint a lőcsei Brewer-
nyomdában:

Kassa, 1611–1622

Lőcse, 1625–1684

6. Háromszög alakú arabeszkos záródísz (36×42) –
RMNy 770, B_{8a}, RMNy 791, C_{3a}, RMNy 849,
címlap verző
Bártfa, 1596–1599

A dísz továbbélése a XVII. században a kassai Fest-
nyomdában, valamint a Schultz-nyomdában:

Kassa (Fest), 1615–1620

Kassa (Schultz), 1625–1634, 1659

7. Nagyméretű, háromszög alakú arabeszkos
záródísz (42×57) – RMNy 821, C_{5b}, RMNy 847,
C_{4a}
Bártfa, [1598]–1599

A dísz továbbélése a XVII. században a kassai Fischer-
és Fest-nyomdában, valamint a lőcsei Brewer-
nyomdában:

Kassa (Fischer, Fest), 1612–1613, 1615–1620

Lőcse, 1630–1663

8. Szív alakú arabeszkos záródísz (34×39) – RMNy
821, címlap
Bártfa, 1595–1598

A dísz továbbélése a XVII. században a kassai Fischer-
és Fest-nyomdában, valamint a Schultz-nyomdában:

Kassa (Fischer, Fest), 1611, 1616–1622

Kassa (Schultz), 1625–1634, 1659–1668

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ

1. Keret nélküli, sávozott levéldíszű, kisméretű
iniciálék (17×17) – RMNy 760, RMNy 791 stb.
Bártfa, 1578–1599

Az iniciálék továbbélése a XVII. században a kassai Fischer- és Fest-, valamint a lőcsei Brewer-nyomdában:

Kassa, 1611–1622

Lőcse, 1625–1700–

Továbbélése a XVIII. században a lőcsei Brewer-nyomdában:

Lőcse, 1701–1729

2. Keret nélküli, sávozott levéldíszű iniciálék (26×26) – RMNy 773, RMNy 821 stb.
Bártfa, 1578–1599

Az iniciálék továbbélése a XVII. században a kassai Fischer- és Fest-, valamint a lőcsei Brewer-nyomdában:

Kassa, 1611–1622

Lőcse, 1627–1700–

Továbbélése a XVIII. században a lőcsei Brewer-nyomdában:

Lőcse, 1701–1707

3. Keret nélküli, sávozott levéldíszű iniciálék (23×21) – RMNy 773, RMNy 791 stb.
Bártfa, 1578–1599

Az iniciálék továbbélése a XVII. században a kassai Fischer- és Fest-, valamint a lőcsei Brewer-nyomdában:

Kassa, 1612–1620

Lőcse, 1627–1700–

Továbbélése a XVIII. században a lőcsei Brewer-nyomdában:

Lőcse, 1701–1707

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. S alakban hajló arabeszkes dísz, a 2. tükörképe (6×2)
= Nyomdai cifrák, 22.
Bártfa, 1578–1599
2. S alakban hajló arabeszkes dísz, az 1. tükörképe (6×2)
= Nyomdai cifrák, 23.
Bártfa, 1578–1599
3. Pávaszemhez hasonló arabeszkes dísz, a 4. tükörképe (6×5)
= Nyomdai cifrák, 24.
Bártfa, 1578–1599
4. Pávaszemhez hasonló arabeszkes dísz, a 3. tükörképe (6×5)
= Nyomdai cifrák, 25.
Bártfa, 1578–1599
5. Vékonyabb és vastagabb vonalakból hurkolt arabeszkes dísz, a 6. tükörképe (5×6)
= Nyomdai cifrák, 26.
Bártfa, 1578–1599
6. Vékonyabb és vastagabb vonalakból hurkolt arabeszkes dísz, az 5. tükörképe (5×6)
= Nyomdai cifrák, 27.
Bártfa, 1578–1599

7. Kettős vonalból fonadékos dísz (3×7)
= Nyomdai cifrák, 59.
Bártfa, 1598

IX. BETŰ

A felszerelés származási helye: Petricovius-műhely, Krakkó

- 1 Egy dúcra metszett szó: ENARRATIO (15×152)
1596 – RMNy 773
2A 8 mm, 1578–1599
3A 6 mm, 1578–1599
4A 114, 1578–1599 (szöveg minta: RMNy 591)
5A 90, 1578–1599 (szöveg minta: RMNy 793)
6A 78, 1578–1599 (szöveg minta: RMNy 793)
7F [280], 1579–1599 (szöveg minta: RMNy 771)
8F 150, 1579–1599 (szöveg minta: RMNy 771)
9S 110, 1579–1599 (szöveg minta: RMNy 771)
10S 90, 1579–1599 (szöveg minta: RMNy 771)
11F 25 mm, 1580
12S 78, 1580 (szöveg minta: RMNy 448)
13G 92, 1593 (szöveg minta: RMNy 576)
14A [290], 1596

16. A NAGYSZOMBATI TELEGDI-NYOMDA 1578–1600–

Telegdi-nyomda (az esztergomi káptalan nyomdája)
1578–1600–

I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Madonna (65×53) – RMNy 417, RMNy 783, RMNy 810, címlap verzó, RMNy 838, címlap verzó
Nagyszombat, 1578–1600–
2. Kálvária (98×78) – RMNy 417 [115]
Nagyszombat, 1578
- 3–14. Tizenkét hónapkép-ábrázolás (26×59)
3. Januári hónapkép (26×59) – RMNy 441, A₂b, RMNy 531, A₂b, RMNy 837, A₂b
Nagyszombat, 1579–1598
4. Februári hónapkép (26×59) – RMNy 441, A₄b, RMNy 531, A₄b, RMNy 837, A₄b
Nagyszombat, 1579–1598
5. Márciusi hónapkép (26×59) – RMNy 441, A₆b, RMNy 531, A₆b, RMNy 837, A₆b
Nagyszombat, 1579–1598
6. Áprilisi hónapkép (26×59) – RMNy 441, A₈b, RMNy 531, A₈b, RMNy 837, A₈b
Nagyszombat, 1579–1598
7. Májusi hónapkép (26×59) – RMNy 441, B₂b, RMNy 531, B₂b, RMNy 861, B₂b
Nagyszombat, 1579–1599
8. Júniusi hónapkép (26×59) – RMNy 441, B₄b, RMNy 531, B₄b
Nagyszombat, 1579–1583
9. Júliusi hónapkép (26×59) – RMNy 441, B₆b, RMNy 531, B₆b
Nagyszombat, 1579–1583

10. Augusztusi hónapkép (26×59) – RMNy 441, B₈b, RMNy 531, B₈b, RMNy 861, B₈b
Nagyszombat, 1579–1599
11. Szeptemberi hónapkép (26×59) – RMNy 441, C₂b, RMNy 531, C₂b, RMNy 837, C₂b, RMNy 861, C₂b
Nagyszombat, 1579–1599
12. Októberi hónapkép (26×59) – RMNy 441, C₄b, RMNy 531, C₄b, RMNy 837, C₄b
Nagyszombat, 1579–1598
13. Novemberi hónapkép (26×59) – RMNy 441, C₆b, RMNy 531, C₆b, RMNy 837, C₆b (más változatban lásd Nagyszombat I/59. illusztráció)
Nagyszombat, 1579–1598
14. Decemberi hónapkép (26×59) – RMNy 441, C₈b, RMNy 531, C₈b, RMNy 837, C₈b, RMNy 861, C₈b
Nagyszombat, 1579–1599
15. Szent Anna harmadmagával (49×35) – RMNy 473, címlap
Nagyszombat, 1580
- 16–52. illusztráció: 47 kisméretű, fekvő téglalap alakú evangéliumi kép (24×28 mm), amelyeket a nagyszombati nyomda a töredékben fennmaradt 1583. évre szóló falinaptáron alkalmazott, vagyis az első, teljes évre szóló magyarországi új naptáron: RMNy 530. Ugyanilyen evangéliumi képeket használt Bártfán Jakob Klöss az 1616. évi és 1630. évi perikópás könyvében (RMNy 1096 és RMNy 1452). Egyelőre tisztázatlan, hogy a nagyszombati metszetek kerültek-e át a káptalani nyomda megszűnése (1609) után Bártfára, vagy csak ugyanolyan, más forrásból származó metszetekről van szó. A Klöss-nyomda 47 képe között van 13, amelynek nincs nagyszombati megfelelője, ugyanakkor a nagyszombati nyomdának van 9 olyan metszete, amely Klössnél nem szerepel. A következőkben a XVII. századi Klöss-nyomda metszeteinek azonosításánál azokat a sorszámokat használjuk, amelyeket Borsa Gedeon alkalmazott tanulmányában (vö. Borsa Gedeon, *A legrégebb magyar perikópás könyvek illusztrációi*, IV, Klöss, in *Könyvtörténeti írások*, Bp., 1996, I, 191–196.)
16. Jeruzsálemi bevonulás (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 1. sz.)
17. Jövendölés az utolsó ítéletről
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 2. sz.)
18. Keresztelő János tanítványait küldi a börtönből Jézushoz
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 3. sz.)
19. Jézus születése
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 4. sz.)
20. Jézus körülmetélése (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 5. sz.)
21. A háromkirályok imádása
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 6. sz.)
22. A tizenkét éves Jézus a templomban
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 7. sz.)
23. A kánai menyegző
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 8. sz.)
24. Példabeszéd a konkolyról a búzában
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 12. sz.)
25. Példabeszéd a magvetőről
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 13. sz.)
26. Jézus megkísértése a pusztában (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 15. sz.)
27. Az első kenyérszaporítás
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 18. sz.)
28. A tömeg meg akarja kövezni Jézust a templomban (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 19. sz.)
29. Jézus és a Kána-beli asszony
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 21. sz.)
30. A feltámadt Jézus megjelenik a tanítványoknak
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 22. sz.)
31. A hitetlen Tamás
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 23. sz.)
32. Jézus megdicsőülése
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 26. sz.)
33. A Szentlélek kiáradása
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 27. sz.)
34. Jézus három tanítványával
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 28. sz.)
35. Jézus és Nikodémus
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 29. sz.)
36. Példabeszéd a királyi menyegzőről
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 31. sz.)
37. A jó pásztor
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 32. sz.)
38. Jézus megdicsőülése
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 33. sz.)

39. Jézus egy apostollal és a farizeusokkal (sérült)
Nagyszombat 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 34. sz.)
40. Jézus tömeg előtt tanít (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 35. sz.)
41. A gazdag ember és a szegény Lázár (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 36. sz.)
42. Jézus tömeg előtt beszél (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 37. sz.)
43. A farizeus és a vámszedő
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 38. sz.)
44. Jézus az apostolokkal
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 40. sz.)
45. Jézus és a farizeusok
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 44. sz.)
46. A gazdag ember és az intézője
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 46. sz.)
47. Jézus beteget gyógyít (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, Klöss, —
48. A naimi ifjú feltámasztása (?)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, Klöss, —
49. Jézus leprásokkal találkozik
Nagyszombat, 1583
Bártfa, Klöss, —
50. Jézus meggyógyítja a vérfolyásos asszonyt (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 16. sz.)
51. Jézus apostolok csoportjával
Nagyszombat, 1583
Bártfa, Klöss, —
52. Példabeszéd (?)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, Klöss, —
53. Keresztelő János és a farizeusok
Nagyszombat, 1583
Bártfa, Klöss, —
54. Jézus beteget gyógyít (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, Klöss, —
55. Példabeszéd (?)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, Klöss, —
56. A gyógyult béna viszi az ágyát (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 45. sz.)
57. Jairus lányának feltámasztása (sérült)
Nagyszombat, 1583
Bártfa, 1616, 1630 (Klöss, 25. sz.)
58. Kalendáriumillusztráció. Nap és hold (15×28) –
RMNy 531, címlap
Nagyszombat, 1583
59. Novemberi hónapkép (30×57) – RMNy 530 (?),
töredék. Nem azonos a nyomda egyébként
alkalmazott novemberi hónapképével (lásd
Nagyszombat I/13. illusztráció)
Nagyszombat, 1583 (?)
60. Angyal kereszttel (34×23) – RMNy 632, címlap,
RMNy 671, (7a)
Nagyszombat, 1589
61. Két angyal, más alakokkal (54×36). Az 50. sz.
illusztrációval együtt feltehetően egy
képsorozat tagja – RMNy 633, címlap verző
Nagyszombat, 1589
Ugyanennek a sorozatnak lehetett a tagja az a két
kép, amelyek közül az egyik Jézust ábrázolja
a Genezáret-tavon, a másik Jézust tanítványai között,
és amelyek a XVII. században Gyulafehérvárott,
a fejedelmi nyomdában fordulnak elő 1624-ben. Bár
az egykori Forgách Ferenc által alapított pozsonyi
érseki nyomda felszerelésével kerültek
Gyulafehérvára, eredetileg a nagyszombati Telegdi-
nyomdához tartoztak.
62. Szent Mihály (54×36). A 48. sz. illusztrációval
együtt feltehetően egy képsorozat tagja volt.
– RMNy 765, (:)1b
Nagyszombat, 1595
63. Kálvária (60×54) – RMNy 632, címlap verző és
r_{4a}
Nagyszombat, 1589
Hasonló illusztrációja volt Johannes Manliusnak, ott:
I/4
64. A Szentlélek eljövetele (61×54) – RMNy 671,
címlap verző
Nagyszombat, 1591
Korábban a bécsi Jezsuita Kollégiumi Nyomdában,
Hoffhalter ottani működése idején:
Bécs, 1560
Hasonló illusztrációja volt Johannes Manliusnak,
ott I/5
65. Pécsi Lukács családja (97×64) – RMNy 670,
címlap verző
Nagyszombat, 1591
66. Bekerített virágoskert, az anyaszentegyház
jelképe (65×62) – RMNy 670, (5a)
Nagyszombat, 1591
67. Babérkoszorú (30×30) – RMNy 670, (1b)
Nagyszombat, 1591
- 68–87. Hús növény botanikai képe:
Az illusztrációk mindegyikének előfordulása:
RMNy 670
Nagyszombat, 1591
68. Saarga fü (97×62), 24b
69. Szekfű (97×62), 31a
70. Saarga, feier és szederjes ivola (98×60), 36a
71. Keec ivola (65×63), 39b
72. Czipros (95×60), 45b

73. Maiorana (98×62), 49b
74. Putnoc, avagy czombor (98×60), 54a
75. Boldog asz. Rosaja (97×61), 60b
76. Bechy fü (97×61), 70b
77. Tarka ivola (95×60), 78b
78. Barson virág (96×60), 88a
79. Basilicum (62×60), 92a
80. Rosa (64×60), 97a
81. Borsoló székfű (65×60), 102b
82. Rutta (95×60), 111b
83. Rosmaring (95×60), 115b
84. Levendula es spikanard (96×60), 122a
85. Narcissus, te mondad fű (98×58), 127a
86. Isop (96×60), 131a
87. Rukercz (66×61), 134b
88. Kanua (60×55) – RMNy 670, (140a)
89. Orsó (65×61) – RMNy 670, (145b)
90. Fonatok (60×60) – RMNy 670, (147b), (149b), (151b), (159b), (161b), (166b)
91. Kalendáriumillusztráció. Jobbra haladó oroszlán előtt holdkép (19×59) – RMNy 837, címlap Nagyszombat, 1598

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Címlapkeret bal oldali része: turbános férfialak (18×130) – RMNy 528 Nagyszombat, 1583
2. Címlapkeret jobb oldali része: nőalakkal (17×130) – RMNy 528 Nagyszombat, 1583
3. Címlapkeret része: angyalfej (20×126) – RMNy 528 Nagyszombat, 1583
4. Reneszánsz oszlop: címlapkeret bal oldali része (130×18) – RMNy 444, RMNy 781, címlap Nagyszombat, 1579–1596
5. Reneszánsz oszlop: címlapkeret jobb oldali része (130×18) – RMNy 444, RMNy 781 Nagyszombat, 1579–1596
6. A cím utolsó szavait bezáró keret (34×70) – RMNy 670 Nagyszombat, 1591
7. Címlapkeret felső része: hármass ívben rózsák, középen a Szentlélek (18×137) – RMNy 781 Nagyszombat, 1596
8. Címlapkeret alsó része: voluták között szörnyfej, kétoldalt kígyókkal (20×130) – RMNy 528, RMNy 781 Nagyszombat, 1583–1596

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Perneszi András alsólindvai kapitány címere (kb. 80×60) – RMNy 443, címlap Nagyszombat, 1579
2. Kisméretű magyar címer korona nélkül (32×25) – RMNy 531, címlap, RMNy 749, D₄b Nagyszombat, 1583–1594

3. Kisméretű magyar címer koronával (35×26) – RMNy 764, RMNy 861, D₃b Nagyszombat, 1595–1599
4. Pécsi Lukácsnak, az esztergomi káptalan közjegyzőjének babérkoszorús címere, „L. P” monogrammal, alatta „1591” évszámmal (71×64) – RMNy 670, (192), RMNy 765, Z₄a Nagyszombat, 1591–1595
5. Pécsi Lukács babérkoszorús címere „L. P” monogrammal, évszám nélkül (71×64) – RMNy 810 (112a) Nagyszombat, 1597
6. „IHS” embléma sugárkoszorúban, EGO AVTEM IN DOMINO GAVDEBO ET EXVLTAO IN DEO IESV MEO körirattal (kb. 70×55) – RMNy 417, (111) Nagyszombat, 1578

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Címerpajzsokat tartó angyalok között medaillon, benne Páris ítélete (30×86) – RMNy 443, A₄b Nagyszombat, 1579
2. Téglalap alakú dísz: sávozott háttér előtt angyal és bőségszaruk (17×74) – RMNy 528 (175) Nagyszombat, 1583
3. Gyermekalakokat és sellőket ábrázoló téglalap alakú dísz, középen medaillonban Pyramus és Thisbé (24×85) – RMNy 528, (219) Nagyszombat, 1583
4. Fantasztikus lények (sasok?) között medaillonban az utolsó ítélet (22×83) – RMNy 528, (32), RMNy 620, (429), RMNy 781, (32) Nagyszombat, 1583–1597
5. Téglalap alakú, fonadékos dísz (28×68) – RMNy 620, (520), RMNy 633, z₁b, RMNy 632, r₃a, RMNy 765, (7b), RMNy 810, (6a), RMNy 868, (644) Nagyszombat, 1588–1600
A dísz továbbélése a XVII. században előbb a Forgách Ferenc által alapított érseki nyomdában Nagyszombatban, majd a fejedelmi nyomdában Kassán és Gyulafehérvárott: Nagyszombat, 1619 Kassa, 1621 Gyulafehérvár, 1624–1636
6. Háromszög alakú, sávozott záródísz (50×64) – RMNy 670, (191b), RMNy 838, (8a), RMNy 868, (646) Nagyszombat, 1591–1600

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ

1. Puttókkal vagy bibliai alakokkal díszített iniciálék (26×26) – RMNy 418, RMNy 868 Nagyszombat, 1578–1600–
Korábban Bécsben, a jezsuita nyomdában: Bécs, 1560

- Ugyanilyen volt a bécsi Singriener-műhelyben is (1549)
2. Bibliai alakokat vagy planétákat ábrázoló iniciálék (22×23) – RMNy 620, RMNy 868 stb. Nagyszombat, 1578–1600–
Korábban Bécsben, a jezsuita nyomdában: Bécs, 1560
 3. Sávozott alapú, puttókkal és népies alakokkal díszített iniciálék (22×23) – RMNy 528, RMNy 868 stb.
Nagyszombat, 1578–1600–
Korábban Bécsben, a jezsuita nyomdában: Bécs, 1560
A sorozat I betűjének továbbélése a XVII. században (bizonyára a Forgách Ferenc által alapított pozsonyi érseki nyomda révén) a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában:
Gyulafehérvár, 1632/1633
Ugyanilyen volt a bécsi Singriener-műhelyben is (1549)
 4. Fekete alapon stilizált virágok, levelek (28×28) – RMNy 418, RMNy 474
Nagyszombat, 1578–1580
A sorozathoz tartozó második fajta A betű továbbélése a XVII. században (bizonyára a Forgách Ferenc által alapított pozsonyi érseki nyomda révén) a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában:
Gyulafehérvár, 1632/1633
Azonos iniciálék Johannes Manliusnál: Keresztúr, 1598
 5. Fekete alapon körök, csillagok és pontozott motívumok (28×28) – RMNy 418, RMNy 781 stb.
Nagyszombat, 1578–1596
A sorozathoz tartozó, pontozott háttérű, jellegzetes sérülésű A betű továbbélése Johannes Manliusnál: Keresztúr, 1598 (ott a VI/3. iniciálésorozat)
 6. Fekete alapon vékony vonalú levelek, indák (15×13)
Nagyszombat, 1578–1595
 7. Fekete alapon virágok, csillagok és pontozott motívumok (23×23) – RMNy 781, RMNy 868 stb.
Nagyszombat, 1578–1600
A sorozat E betűjének továbbélése a XVII. században (bizonyára a Forgách Ferenc által alapított pozsonyi érseki nyomda révén) a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában:
Gyulafehérvár, 1636
 8. Medaillonszerű O betű (24×25) – RMNy 528, (195), RMNy 781, (195)
Nagyszombat, 1578–1596
 9. Fekete négyzetben világos kör stilizált növényi motívummal: O betű (16×15) – RMNy 670
Nagyszombat, 1591
 10. B és E iniciálé stilizált növényi motívumokkal és fekete betűvel (14×12) – RMNy 443, RMNy 671
Nagyszombat, 1591

11. Kisméretű, fekete alapú, növényi díszítésű iniciálék, fehér betűvel: G és K betű (11×11) – RMNy 670, RMNy 810
Nagyszombat, 1591–1597
A K betűnek és az itt nem szereplő, de ehhez a sorozathoz tartozó A betűnek továbbélése a XVII. században (bizonyára a Forgách Ferenc által alapított pozsonyi érseki nyomda révén) a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában:
Gyulafehérvár, 1632–1636
12. Figurális iniciálé két alakkal, csak A betű (18×18) – RMNy 837
Nagyszombat, 1598

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Háromszirmú virág, szárán levéllel (3×6) = Nyomdai cifrák, 8.
Nagyszombat, 1579
Kassa, 1560
Ugyanilyen cifra volt még Huszár Gálnál Óvár, 1559
Kassa, 1560
Debrecen, 1561
- Kolozsvár, 1564/1565–1592–
2. Két vonal között fekvő S alakú dísz (2×4) = Nyomdai cifrák, 31.
Nagyszombat, 1579–1600–
3. Aldus-levél, végén felhajló indával (5×11) = Nyomdai cifrák, 32.
Nagyszombat, 1579–1599

IX. BETŰ

- 1A 8 mm, 1578–1600–
2K 148, 1578–1600– (szöveg minta: RMNy 418)
3A 110, 1578–1591 (szöveg minta: RMNy 476)
4K 110, 1578–1591 (szöveg minta: RMNy 476)
5K 88, 1578–1600– (szöveg minta: RMNy 441)
6G [88], 1578– (szöveg minta: RMNy 632)
7A 85, 1578–1600– (szöveg minta: RMNy 633)
8A 6 mm, 1588–1600
9A 5 mm, 1588–1600
10A 113, 1588–1600– (szöveg minta: RMNy 632)
11K 113, 1588–1600– (szöveg minta: RMNy 671)

17. A BESZTERCEBÁNYAI SCHOLTZ-NYOMDA 1578

Christoph Scholtz, 1578

I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Üstökös képe, téglalap alakú keretben (30×108) – RMNy 408, címlap
Besztercebánya, 1578

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA —

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ —

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ —

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Aldus-levél, szárán hurokkal (6×11)
= Nyomdai cifrák, 5.
Besztercebánya, 1578
2. Hegyes végű Aldus-levél, szárán S betűhöz
hasonló indával (6×14)
= Nyomdai cifrák, 28.
Besztercebánya, 1578
Ugyanilyen cifra volt még
Kolozsvár, 1550–1560–

Nagyszombat, 1579

IX. BETŰ

- 1A 7 mm, 1578
- 2A 5 mm, 1578
- 3A 116, 1578 (szöveg minta: RMNy 407)
- 4K 100, 1578 (szöveg minta: RMNy 407)
- 5G 80, 1578 (szöveg minta: RMNy 407)
- 6A 72, 1578 (szöveg minta: RMNy 407)

18. A MANLIUS-NYOMDA

1582–1600–

Johannes Manlius, 1582–1600–
Németújvár, 1582–1585, 1595–1597
Monyorókerék, 1587–1592
Németlővő/Sicz, 1592–1593
Keresztrúr, 1599 [1601, 1603–1605]
Sárvár, 1600

I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Gyónás. Vagy: gyülekezetnek szószékről
beszélő pap (72×64) – RMNy 517, D₈b
Németújvár, 1582
2. Házasság. Vagy: Jézus gyermekeket áld meg
(72×55) – RMNy 517, E₄b
Németújvár, 1582
3. Jézus megkeresztelése (72×55) – RMNy 517, A₅a
Németújvár, 1582
Azonos Hoffhalter Rafael 1565-ben, Váradon használt
metszetével, ott: I/1
4. Golgota Máriával és Jánossal (72×54) – RMNy
517, F₄a, RMNy 617, H₄b
Németújvár, 1582
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Laibachban használta, 1576-ban
Hasonló metszete volt a Telegdi-nyomdának
Nagyszombatban, ott: I/49

5. A Szentlélek kiáradása (72×55) – RMNy 517,
F₆b, RMNy 617, f₄b
Németújvár, 1582
Monyorókerék, 1588
Hasonló metszete volt a Telegdi-nyomdának
Nagyszombatban, ott: I/64
6. Úrvacsora (73×53) – RMNy 517, C₃a, RMNy
617, b₁a, RMNy 647, G₈b
Németújvár, 1582
Monyorókerék, 1588–1590
- 7–24. Evangéliumi képsorozat (30×30):
7. Jézus hajón, viharban – RMNy S 537A, B₄b
Németújvár, 1583
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
8. Jézus tanít a szoros kapuról és keskeny útról
– RMNy S 537A, B₄b
Németújvár, 1583
9. Jézus az égre mutat – RMNy S 537A, B₂b
Németújvár, 1583
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
10. Jézus mint jó pásztor – RMNy S 537 A, B₂b
Németújvár, 1583
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
11. A szemben lévő szálka és gerenda példázata
– RMNy S 537A, B₄b
Németújvár, 1583
Manlius korábban Laibachban használta, 1578-ban
12. Jézus Nikodémusszal beszél – RMNy S 537A,
B₃b
Németújvár, 1583
Manlius korábban Laibachban használta, 1578-ban
13. A feltámadt Krisztus magyaráz az emmauszi
tanítványoknak – RMNy S 537A, B₁b
Németújvár, 1583
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
14. A Szentlélek kiáradása pünkösdkor – RMNy
S 537A, B₃b
Németújvár, 1583
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
15. Bevonulás Jeruzsálembe – RMNy S 537A, B₁b
Németújvár, 1583
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
16. A feltámadt Krisztus váratlanul belép – RMNy
S 537A, B₂b
Németújvár, 1583
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
17. Jézust meg akarják kövezni a templomban –
RMNy S 537A, B₁b
Németújvár, 1583
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban

18. Jézus beteget gyógyít – RMNy 617, Y_{4a}
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
19. Jézus a kafernaumi századossal – RMNy 617,
a_{2a}
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Varasdon használta, 1586-ban
20. Jézus a Szentlelket ígéri – RMNy 617, E_{1b}, O_{3b}
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Varasdon használta, 1586-ban
21. Az irgalmas szamaritánus példázata – RMNy
617, S_{4a}, a_{2a}
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
22. Jézus halottat támaszt fel – RMNy 617, d_{2b}
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
23. A gazdag ember és Lázár példázata – RMNy
S 537A, B_{3b}, RMNy 617, B_{1b}, Q_{3b}
Németújvár, 1583
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban,
majd Varasdon 1586-ban
24. Az ítélő Krisztus – RMNy 617, V_{3b}
Monyorókerék, 1588
25. A tanító Krisztus képe köriratos ovális keretben,
amelyet kétfelől egy-egy angyal tart,
négyyszögletű keretben. A keret alsó sarkaiban
„M” és „W” monogram (77×77) – RMNy 617,
D_{4a}
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Varasdon használta, 1586-ban
26. Planéta: Jupiter (68×41) – RMNy 617, T_{3b}
Monyorókerék, 1588
27. Planéta: Mars (69×41) – RMNy 617, T_{4b}
Monyorókerék, 1588
28. Planéta: Sol/Nap (68×41) – RMNy 617, I_{1a}
Monyorókerék, 1588
29. Jézus megkísértése (72×55) – RMNy 617, M_{1b}
Monyorókerék, 1588
Azonos Hoffhalter Rudolf 1573-ban, Alsólendván
használt metszetével, ott: I/9
30. Jézus tanít az Atyaistenről (72×55) – RMNy 617,
O_{1a}
Monyorókerék, 1588
31. Genezis. Atyaisten földkoronggal (72×54) –
RMNy 617, X_{1a}
Monyorókerék, 1588
32. Jézus háta mögött két tanítvánnyal. Mária és
Márta Lázár halála után (71×55) – RMNy 617,
Z_{3b}
Monyorókerék, 1588
33. Keresztút (72×55) – RMNy 617, c_{3b}
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Laibachban használta, 1576-ban
34. Golgota katonákkal (72×54) – RMNy 617, c_{1a}
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Laibachban használta, 1576-ban
35. Teremtés, középen felhőkeretben Atyaisten
(75×98) – RMNy 532, B_{2a}, RMNy 617, B_{3b}
Németújvár, 1585
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Laibachban használta 1578–1580
között
36. A rézkigyó felállítása (72×95) – RMNy 532, B_{4a},
RMNy 617, M_{3b}
Németújvár, 1585
Monyorókerék, 1588
37. Az aranyborjú imádása (72×94) – RMNy 532,
F_{1b}, RMNy 617, T_{1b}
Németújvár, 1585
Monyorókerék, 1588
38. Átkelés a Vörös-tengeren (75×98) – RMNy 532,
F_{3a}, RMNy 617, d_{1b}
Németújvár, 1585
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban
- 39–46. Nyolc, egész oldalas rézmetszetű illusztráció
Frankovith Gergely *Hasznos és fölötte szükséges
könyvéhez* készültek, amely Manliusnál két
kiadásban is megjelent. Az első, 1585-ös
németújvári kiadás (RMNy 532) rézmetszetes
táblái ugyan nem maradtak fenn, de
létezésüket a szemben lévő nyomtatott lapon
elhelyezett utalások bizonyítják. Ma csak
a második, monyorókeréki, 1588-as kiadáshoz
(RMNy 617) készült képeket ismerjük, bár
szinte bizonyosra vehető, hogy ugyanezek az
illusztrációk tartoztak az első kiadáshoz is.
A képek alján – egy kivétellel – nyomtatott
nagybetű jelzi, hogy melyik szövegoldal után
következik. A betűsorból hiányzó D és I jelű kép
arra utal, hogy eredetileg tíz illusztráció
tartozhatott Frankovith könyvéhez, jöllehet
mára csak nyolc maradt fenn. A rézmetszetek
szignálatlanok, méretük változó:
39. Frankovith és őrangyala. A jelű rézmetszet
(147×97). C_{3b} lap után
40. Frankovith útszéli kereszt előtt (116×89). Alatta
Frankovith címere (33×42). B jelű rézmetszet.
D_{1b} lap után
41. Allegorikus kép szarvassal, fával és madarakkal.
C jelű rézmetszet (109×90). D_{2b} lap után
42. Jónás és a cethal. Betűjel nélküli [E] rézmetszet
(135×95). L_{4b} lap után
43. Vízözön. F jelű rézmetszet (144×98). M_{4b} lap
után
44. Jézus megkeresztelése. G jelű rézmetszet
(108×90). P_{4b} lap után
45. Betegszoba. H jelű rézmetszet (135×89). V_{4b}
után
46. Szentháromság. K jelű rézmetszet (148×102).
c_{2b} lap után

47–58. Kalendáriumi hónapábrázolások (22×56).

Az égövi jelek a képek felső részében középen, felhőkoszorúban helyezkednek el. A tizenkét kalendáriumi hónapkép mindegyike az 1593-as évre szóló – 1592-ben Németlövön (Siczen) nyomtatott – kalendáriumban található (RMNy 701). A tizenkét hónapkép közül hét: az áprilisi, májusi, augusztusi, szeptemberi, októberi, novemberi és decemberi egy későbbi, XVII. század eleji Manlius-féle kalendáriumban is előfordul, az 1602-ben, Keresztúron nyomtatott, 1603-ra szóló naptárban (RMNy 903). A többi hónapképnek ez az egyetlen előfordulása:

47. Vízöntő – januári hónapkép. A₂b
48. Halak – februári hónapkép. A₄b
49. Kos – márciusi hónapkép. A₆b
50. Bika – áprilisi hónapkép. A₈b
51. Ikrek – májusi hónapkép. B₂b
52. Rák – júniusi hónapkép. B₄b
53. Oroszlán – júliusi hónapkép. B₆b
54. Szűz – augusztusi hónapkép. B₈b
55. Mérleg – szeptemberi hónapkép. C₂b
56. Skorpió – októberi hónapkép. C₄b
57. Nyilas – novemberi hónapkép. C₆b
58. Bak – decemberi hónapkép. C₈b

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Címlapkeret: négy sarkában az evangélisták jelvényei, fent középen ovális keretben az Atyaisten, lent Jézus megkeresztelése. A keret két oldalán balról Ádám, jobbról Éva (130×85) – RMNy 516
Németújvár, 1582
Manlius később Varasdon használta, 1587-ben
2. Címlapkeret: fent kétfejű sasos német birodalmi címer, alul középen a Habsburg-fennhatóság alatt álló országok egyesített címere, a bal alsó sarokban Krajna címere, a jobb alsó sarokban Laibach város címere. Az alsó címer keretében lent „HV” (azaz Heinrich Vogtherr) és „CL” monogram (168×115) – RMNy 537
Németújvár, 1583
3. Címlapkeret: négy sarkában a négy evangélista, fönt középen ovális keretben az Atyaisten, alul ugyanígy a Szentlélek galamb formájában, alatta a metszetet készítő „H. V.” (azaz Heinrich Vogtherr) monogramja (160×120) – RMNy 537, a *Prognosticon* címlapja, RMNy 552, RMNy 553, RMNy 554, RMNy 617
Németújvár, 1583–1584
Monyorókerék, 1588
Manlius korábban Laibachban használta 1578-ban, majd Varasdon 1586-ban

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Frankovith Gergely címere (33×42) – RMNy 617, D₁b lap utáni, B jelű rézmetszeten. Lásd a 40. sz. illusztrációt
Németújvár, 1588

2. Magyar kiscímer négyelt formában, korona nélkül (36×31) – RMNy 668, A₁a, RMNy 701, A₁a
Monyorókerék, 1591
Németlövő/Sicz, 1592

IV. ZÁRÓDÍSZ – FEJLÉC

1. Fekete alapú arabeszkos záródísz (29×42).
Mintája azonos a 2. sz. díszével – RMNy 517, F₃b, RMNy 533, T₅b, RMNy 553, Oo₄b, RMNy 599, A₁a, RMNy 630, A₁a és L₁b, RMNy 647, B₈b, D₃a, E₈a, G₄b, RMNy 732, G₄a és t₃a, RMNy 733, S₂b, RMNy 784, A₄b és S₈b, RMNy 833, C₃a és e₄a
Németújvár, 1582–1584, 1596
Monyorókerék, 1587–1590
Németlövő/Sicz, 1593
Keresztúr, 1598
Manlius korábban, 1577–1579 között Laibachban használta, majd a XVII. sz. elején:
Sárvár, 1602
2. Fehér alapú arabeszkos záródísz. Mintája azonos az 1. sz. díszével (30×42) – RMNy 516, A₃b, RMNy 517, C₂b, RMNy 532, B₃b és F₁a, RMNy 536, A₃b, RMNy 552, Iiii₄a, RMNy 554, P₂a és Aaa₄a, RMNy 556A, A₁a és A₄a, RMNy 617, e₁b, RMNy 647, címlap, C5a, H₅b, RMNy S 856A, N₆b
Németújvár, 1582–1585
Monyorókerék, 1588
Keresztúr, 1598–1600
Manlius korábban, 1578–1580 között Laibachban használta
3. Rácsmintájú, téglalap alakú fonadékos záródísz (31×69) – RMNy 518, A₆a
Németújvár, 1582
4. Széles fonadékokból álló, sarkára állított, négyzet alakú záródísz (48×53) – RMNy 518, A₁b
Németújvár, 1582
5. Fekvő nyolcashoz hasonló, kétkaréjos, széles vonalú fonadékos dísz (40×78) – RMNy 532, S₃b, RMNy 553, Oo₆a, RMNy 554, Dd₃a és Aaa₃a, RMNy 599, C₂b, RMNy 617, f₃a, RMNy 766, B₄a, Nn₄b, RMNy 785, A₁a
Németújvár, 1584–1585, 1595–1596
Monyorókerék, 1587–1588
Manlius a XVII. sz. elején is használta:
Keresztúr, 1601–1604
6. Sokszögletű arabeszkos záródísz, hasonló a 2. sz. díszéhez, de annál nagyobb méretű (32×55) – RMNy 634, E₈b
Németújvár, 1589
7. Sarkára állított, négyzet alakú, sötét levelekben végződő arabeszkos záródísz (56×66) – RMNy 668, D₈a
Monyorókerék, 1591

8. Egymásba kapcsolódó hurkok (16×43) – RMNy 784, A_{1a}, RMNy 833, a_{7a}, g_{4b}
Németújvár, 1596
Keresztúr, 1598
9. Növényi motívumokkal díszített, fent szárnyas angyalfejben végződő záródísz (31×51) – RMNy 869, o_{3a}
Sárvár, 1600
Manlius a XVII. sz. elején is használta:
Sárvár, 1602
Keresztúr, 1603–1604

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ

1. Kétszer keretezett, arabeszkmintás iniciálésorozat fehér betűkkel (27×27) – RMNy 552, RMNy 553, RMNy 617 stb.
Németújvár, 1582–1585
Monyorókerék, 1588
Németlövő/Sicz, 1592–1593
Keresztúr, 1598
Sárvár, 1600
Manlius előzőleg Laibachban használta 1578–1580 között, Varasdon 1586-ban, majd Manlius halála után tipográfiája a XVII. sz. folyamán is használta:
Sárvár, 1602
Keresztúr, 1604–1605
Csepreg, 1643
2. Ószövetségi jeleneteket ábrázoló iniciálésorozat (30×30) – RMNy 552, RMNy 553, RMNy 617, RMNy 833 stb.
Németújvár, 1583–1585
Monyorókerék, 1588
Keresztúr, 1598
Manlius előzőleg Laibachban használta 1575–1578 között, majd 1586-ban Varasdon. Manlius a XVII. sz. elején is használta:
Sárvár, 1602
Keresztúr, 1603
Azonos a Hoffhalter-nyomda ószövetségi iniciálésorozatával, ott: VI/4. sorozat
Ugyanilyen iniciálésorozata volt a Singriener-officinának Bécsben (1561)
3. Fekete alapú, virág- és csillagmintás iniciálék (28×28) – RMNy 833, RMNy 869
Keresztúr, 1598
Sárvár, 1600
Manlius a későbbiekben, a XVII. sz. elején is használta:
Sárvár, 1602
Keresztúr, 1604
Azonosak a nagyszombati Telegdi-nyomdában – de már ott is kopott, sérült formában – használt iniciálékkal, ott: VI/5. iniciálésorozat. Az A iniciálé dúca már Nagyszombatban is sérült volt.

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Keresztbe rakott száraz közepén virág (5×5)
= Nyomdai cifrák, 41.
Németújvár, 1582–1585, 1595
Monyorókerék, 1588
Németlövő/Sicz, 1592–1593
(Korábban Laibachban)
2. Vonal fölött kétfelé hajló csigavonal, fent szirmokkal (4×7)
= Nyomdai cifrák, 43.
Németújvár, 1583–1584
(Korábban Laibachban)
3. Jobbra hajló arabeszk félkör, a 4. tükörképe (3×5)
= Nyomdai cifrák, 44.
Németújvár, 1584, 1595
Sárvár, 1598
(Korábban Laibachban)
4. Balra hajló arabeszk félkör, a 3. tükörképe (3×5)
= Nyomdai cifrák, 45.
Németújvár, 1584, 1595
Sárvár, 1598
(Korábban Laibachban)
5. Arabeszk dísz, felhajló indával, a 6. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 35.
Németlövő/Sicz, 1593
Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–
6. Arabeszk dísz, felhajló indával, az 5. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 36.
Németlövő/Sicz, 1593
Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–
7. Arabeszk dísz, két, keresztbe tett levél, a 8. tükörképe (6×5)
= Nyomdai cifrák, 39.
Németlövő/Sicz, 1593

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

8. Arabeszkés dísz, két, keresztbe tett levél, a 7. tükörképe (6×5)
= Nyomdai cifrák, 40.
Németlövő/Sicz, 1593
Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Vimpác, 1593–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

IX. BETŰ

- 1A 10 mm (szöveg minta: RMNy 617)
Németújvár, 1582–1584, 1595–1596
Monyorókerék, 1587–1592
Németlövő/Sicz, 1592–1593
Keresztúr, 1598
Sárvár, 1600
Manlius már Laibachban használta 1575-ben.
Tovább élt a XVII. században

- 2F 300
Németújvár, 1582–1584
Monyorókerék, 1587–1590
Manlius már Laibachban is használta, 1577-ben

- 3A 5 mm
Németújvár, 1582–1584, 1595–1596
Monyorókerék, 1587–1592
Németlövő/Sicz, 1592–1593
Keresztúr, 1598
Sárvár, 1600
Manlius a XVII. század elején is használta

- 4F 200
Németújvár, 1582–1584
Monyorókerék, 1587–1590
Manlius már Laibachban is használta, 1577-ben

- 5K 155 (szöveg minta: RMNy 552)
Németújvár, 1582–1584, 1595–1596
Monyorókerék, 1587–1592
Németlövő/Sicz, 1592–1593
Keresztúr, 1598
Sárvár, 1600
Manlius már Laibachban használta, 1575-ben.
Tovább élt a XVII. században

- 6A 115 (szöveg minta: RMNy 553)
Németújvár, 1582–1584, 1595–1596
Monyorókerék, 1587–1592
Németlövő/Sicz, 1592–1593
Keresztúr, 1598
Sárvár, 1600
Manlius már Laibachban használta 1575-ben.
Tovább élt a XVII. században

- 7F 100
Németújvár, 1582–1583
Manlius már Laibachban használta, 1575-ben.

- 8K 95 (szöveg minta: RMNy 555)
Németújvár, 1582–1585
Manlius a XVII. század elején is használta

- 9S 95
Németújvár, 1582–1584, 1595–1596
Monyorókerék, 1587–1592
Németlövő/Sicz, 1592–1593
Keresztúr, 1598
Sárvár, 1600
Manlius már Laibachban használta, 1575-ben.
Tovább élt a XVII. században

- 10A 94 (szöveg minta: RMNy 552)
Németújvár, 1582–1585

- 11F 14/16 mm
Németújvár, 1582–1584, 1595–1596
Monyorókerék, 1587–1592
Keresztúr, 1598
Sárvár, 1600
Tovább élt a XVII. században

- 12A 95 (szöveg minta: RMNy 668)
Németújvár, 1585
Monyorókerék, 1587–1592
Németlövő/Sicz, 1592–1593
Keresztúr, 1598
Sárvár, 1600
Manlius a XVII. század elején is használta

- 13S 114 (szöveg minta: RMNy 647)
Monyorókerék, 1587–1592
Németlövő/Sicz, 1592–1593
Keresztúr, 1598
Sárvár, 1600
Manlius a XVII. század elején is használta

- 14F 28 mm
Monyorókerék, 1590

- 15F 15/18 mm
Monyorókerék, 1590

- 16F 10 mm
Monyorókerék, 1590

- 17S 98 (szöveg minta: RMNy S 856A)
Sárvár, 1600

- 18K 100
Sárvár, 1600

19. A VIMPÁCI FERENCES NYOMDA 1593–1599

I. ILLUSZTRÁCIÓ

1. Krisztus a keresztfán, fölötté szívárványszerű ív, felhőkkel és angyalokkal (200×145) – RMNy S 767A
Vimpác, 1595

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. A Pichler család címere (37×28) – RMNy 736, címlap
Vimpác, 1593
2. A Stotzingen család címere (35×28) – RMNy 736, címlap, RMNy S 767A, címlap
Vimpác, 1593–1595

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Volutás záródísz angyallal (20×32) – RMNy 735, A₈b, RMNy 736, A₈b, RMNy 737, A₄b
Vimpác, 1593
2. Záródísz női fejjel, nyakában virágkoszorúval (21×30) – RMNy 736, [] b
Vimpác, 1593
3. Nyolcszögletű arabeszkés záródísz (30×45) – RMNy 736, Ab, RMNy S 747A
Vimpác, 1593–1595
4. Kisméretű, tulipánszerű záródísz (8×13) – RMNy 736, A₈b, D₃b, S₆b
Vimpác, 1593
5. Záródísz korsóval (10×25) – RMNy 736, E₅a
Vimpác, 1593
6. Kisméretű angyalfej (7×13) – RMNy S 747A
Vimpác, 1595
7. Nagyméretű sematikus, sávozott záródísz töredéke (kb. 60×60) – RMNy S 767A
Vimpác, 1595

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ —

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Arabeszkés dísz, felhajló indával, a 2. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 35.
Vimpác, 1593–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

2. Arabeszkés dísz, felhajló indával, az 1. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 36.
Vimpác, 1593–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584

Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

3. Arabeszkés dísz, balra hajló ívvel, a 4. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 37.
Vimpác, 1593–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584

Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

4. Arabeszkés dísz, jobbra hajló ívvel, a 3. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 38.
Vimpác, 1593–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584

Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

5. Arabeszkés dísz, két, keresztbe tett levél, a 6. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 39.
Vimpác, 1593–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584

Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

6. Arabeszkés dísz, két, keresztbe tett levél,
az 5. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 40.
Vimpác, 1593–1599

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Bártfa (Klöss), 1597–1600–

7. Aldus-levél, a végén indával (7×6)
= Nyomdai cifrák, 51.
Vimpác, 1593–1599
8. Aldus-levél, a végén hurokkal (8×5)
= Nyomdai cifrák, 52.
Vimpác, 1593–1599
9. Három vonal között két apró kör (3×9)
= Nyomdai cifrák, 53.
Vimpác, 1593–1599
10. Sarokelem a 9. cifrához (4×4)
= Nyomdai cifrák, 54.
Vimpác, 1593–1599

IX. BETŰ

- 1F 12 mm, 1593–1599 (szöveg minta: RMNy 736)
2F [200], 1593–1599 (szöveg minta: RMNy 735)
3F 128, 1593–1599 (szöveg minta: RMNy 862)
4F 110, 1593–1599 (szöveg minta: RMNy 736)
5K 96, 1593–1599 (szöveg minta: RMNy 862)
6A [90], 1593–1599 (szöveg minta: RMNy 736,
RMNy 862)
7S 90, 1593–1599 (szöveg minta: RMNy 736)
8F 30 mm, 1593

20. A WALÓ-NYOMDA POZSONYBAN (?) 1594

Johann Walo – Pozsony? 1594

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ —

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA —

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ —

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ —

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA —

IX. BETŰ

- 1F 13 mm, 1594 (szöveg minta: RMNy 750)
2F [155], 1594 (szöveg minta: RMNy 750)
3F [120], 1594 (szöveg minta: RMNy 750)
4F [100], 1594 (szöveg minta: RMNy 750)
5A [90], 1594
6F 90, 1594 (szöveg minta: RMNy 750)
7A [84], 1594
8F 84, 1594 (szöveg minta: RMNy 750)

21. A BÁRTFAI KLÖSS-NYOMDA 1597–1600– Jakob Klöss, 1597–1600–

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Volutákkal, angyalfejekkel és gyümölcsökkel
díszített címlapkeret, ovális formájú üres résszel
a címszöveg számára (172×130) – RMNy 828
Bártfa, 1598
XVII. századi továbbélése a bártfai Klöss-nyomdában:
Bártfa, 1639–1644
2. Volutákból és angyalfejekből kialakított
kisméretű keret impresszum számára (25×61) –
RMNy 846, iga
Bártfa, 1599

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA —

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Férfifej, háromszöget formázó volutákkal
(35×30) – RMNy 790, (11b), RMNy 818, C₂b,
RMNy 828, k₈b, RMNy 846, (440)
Bártfa, 1597–1599–
2. Sávozott levelekből és pontokból álló
háromszög alakú záródísz (28×31) – RMNy 788,
F₆a, RMNy 797, címlap, RMNy 816, a₄b, RMNy
817, C₂a, RMNy 846, (336)
Bártfa, 1597–1599–
3. Nagyméretű makk (20×16) – RMNy 795,
címlap, RMNy 846, (296)
Bártfa, 1597–1599–

V. ÁBRA – TÉRKÉP —

VI. INICIÁLÉ

1. Keret nélküli, sávozott, sematikus levelekkel
díszített kisméretű iniciálék (17×17) – RMNy
828, RMNy 846 stb.
Bártfa, 1597–1600–
2. Fekete alapon világos betűk pontozott, finom,
világos vonalakkal díszített háttér előtt (14×14)
– RMNy 795, RMNy 828. Csak A és C betű
Bártfa, 1597

VII. HANGJEGY —

VIII. NYOMDAI CIFRA

1. Arabeszkés dísz, felhajló indával, a 2. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 35.
Bártfa, 1597–1600–

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

2. Arabeszkés dísz, felhajló indával, az 1. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 36.
Bártfa, 1593–1600–

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

3. Arabeszkés dísz, balra hajló ívvel, a 4. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 37.
Bártfa, 1593–1600–

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Vimpác, 1593–1599

4. Arabeszkés dísz, jobbra hajló ívvel, a 3. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 38.
Bártfa, 1593–1600–

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Vimpác, 1593–1599

5. Arabeszkés dísz, két, keresztbe tett levél, a 6. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 39.
Bártfa, 1593–1600–

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

6. Arabeszkés dísz, két, keresztbe tett levél, az 5. tükörképe (6×6)
= Nyomdai cifrák, 40.
Bártfa, 1593–1600–

Ugyanilyen cifra volt még:
Debrecen, 1582

Detrekő, 1584
Galgóc, 1585–1588
Vizsoly, 1590–1599

Sicz, 1593

Vimpác, 1593–1599

7. Keresztbe tett szárok között háromszirmú sötét virág (3×4)
= Nyomdai cifrák, 55.
Bártfa, 1597–1600–

8. Két vonal között négyszirmú, fehér közepű virág (4×4)
= Nyomdai cifrák, 56.
Bártfa, 1597–1600–

9. Sarokelem a 10. cifrához (5×5)
= Nyomdai cifrák, 57.
Bártfa, 1597–1600–

10. Három vonal között egy kis karika (3×8)
= Nyomdai cifrák, 58.
Bártfa, 1597–1600–

IX. BETŰ

1A 7,5 mm, 1597–1600–

A XVII. században a típust két részre osztják: egyik része továbbra is Bártfán marad használatban a Klöss-nyomdában, másik része Kassára kerül a Fischer-, majd Fest-nyomdába:
Bártfa, 1601–1632

Kassa, 1611–1614, 1615–1622

2A 5,5 mm, 1597–1600–

3A 114, 1597–1600– (szöveg minta: RMNy 828)

A XVII. században a típust két részre osztják: egyik része továbbra is Bártfán marad használatban a Klöss-nyomdában, másik része Kassára kerül

- a Fischer-, majd Fest-nyomdába. Ez utóbbi rész később Lőcsére kerül, a Brewer-nyomdába:
Bártfa, 1601–1636
Kassa, 1611–1614, 1615–1622
Lőcse, 1625–1632
- 4G 85, 1597–1600– (szöveg minta: RMNy 852)
A XVII. században a típust két részre osztják: egyik része továbbra is Bártfán marad használatban a Klöss-nyomdában, másik része Kassára kerül a Fischer-, majd Fest-nyomdába:
Bártfa, 1601–1632
Kassa, 1612–1614, 1616–1620
- 5A 84, 1597–1600– (szöveg minta: RMNy 815)
Azonos Mantskovit Vizsolyban használt típusával:
- Vizsoly, 1590–1598 (egy része már 1597-ben Klösshöz került)
A XVII. században a típust két részre osztják: egyik része továbbra is Bártfán marad használatban a Klöss-nyomdában, másik része Kassára kerül a Fischer-, majd Fest-nyomdába: Ez utóbbi rész később Lőcsére kerül, a Brewer-nyomdába:
Bártfa, 1601–1636
Kassa, 1611–1614, 1615–1622
Lőcse, 1625–1632
- 6K 84, 1597–1600– (szöveg minta: RMNy 848)
7A 118, 1598– (szöveg minta: RMNy 828)

ÁTTEKINTÉS A MAGYARORSZÁGON HASZNÁLT BETŰKRŐL MÉRETÜK SZERINTI SORRENDEN (XV–XVI. SZÁZAD)

Kiemelő (cím)betűk

A 46 mm	Debrecen	1565
A 26 mm	Debrecen	1580
A 20 mm	Komjáti	1574
A 20 mm	Debrecen	1565
A 20 mm	Gyulafehérvár	1568
A 20 mm	Szeben	1581–1598
A 13/17 mm	Brassó	1555–1557
A 10/14 mm	Sárvár-Újsziget	1539–1541
A/G 10 mm	Kolozsvár	1571–
A 10 mm	Németújvár	1582–1584, 1595–1596
A 10 mm	Monyorókerék	1587–1592
A 10 mm	Németlővő/Sicz	1592–1593
A 10 mm	Keresztúr	1598
A 10 mm	Sárvár	1600
A 9 mm	Kolozsvár	1566–1571–
A 8/10 mm	Brassó	1557
A 8/11 mm	Kolozsvár	1551–
A 8,5 mm	Detrekő	1579–1584
A 8,5 mm	Galgóc	1585–1588
A 8,5 mm	Vizsoly	1590–1598
A 8 mm	Brassó	1539–1548–
A 8 mm	Brassó	1556
A 8 mm	Brassó	1583
A 8 mm	Kolozsvár	1550–1600–
A 8 mm	Szeben	1582–1592
A 8 mm	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1578–1599
A 8 mm	Nagyszombat	1578–1600–
A 7,5 mm	Brassó	1563
A 7,5 mm	Komjáti	1574
A 7,5 mm	Bártfa (<i>Klöss</i>)	1597–1600–
A 7 mm	Brassó	1539–1548–
A 7 mm	Brassó	1557
A 7 mm	Kolozsvár	1550–1600–
A 7 mm	Besztercebánya	1578
A 6,5 mm	Debrecen	1573–1600–
A 6,5 mm	Detrekő	1579–1584
A 6,5 mm	Galgóc	1585–1588
A 6,5 mm	Vizsoly	1590–1598
A 6,5 mm	Szeben	1598
A 6 mm	Sárvár-Újsziget	1539–1541
A 6 mm	Brassó	1539–1548–
A 6 mm	Kolozsvár	1550–1600–
A 6 mm	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1578–1599
A 6 mm	Nagyszombat	1588–1600
A 5,5 mm	Galgóc	1588
A 5,5 mm	Vizsoly	1590–1599
A 5,5 mm	Bártfa (<i>Klöss</i>)	1597–1600–
A/G 5 mm	Brassó	1539–1548–

A 5 mm	Brassó	1539–1548–
A 5 mm	Brassó	1547
A 5 mm	Nagyszombat	1588–1600
A 5 mm	Besztercebánya	1578
A 5 mm	Németújvár	1582–1584, 1595–1596
A 5 mm	Monyorókerék	1587–1592
A 5 mm	Németlővő/Sicz	1592–1593
A 5 mm	Keresztúr	1598
A 5 mm	Sárvár	1600
A 4 mm	Sárvár-Újsziget	1541
A 4 mm	Brassó	1542–1548–
A 3 mm	Sárvár-Újsziget	1541
F 41 mm	Sárvár-Újsziget	1541
F 35 mm	Brassó	1583
F 28 mm	Sárvár-Újsziget	1541
F 28 mm	Monyorókerék	1590
F 25 mm	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1580
F 23 mm	Kolozsvár	1578–1591
F 20 mm	Sárvár-Újsziget	1541
F 20 mm	Brassó	1547
F 15 mm	Sárvár-Újsziget	1541
F 15/18 mm	Monyorókerék	1590
F 14/16 mm	Németújvár	1582–1584, 1595–1596
F 14/16 mm	Monyorókerék	1587–1592
F 14/16 mm	Keresztúr	1598
F 14/16 mm	Sárvár	1600
F 13 mm	Pozsony (?)	1594
F 12 mm	Vimpác	1593–1599
F 10 mm	Monyorókerék	1590
F 9 mm	Sárvár-Újsziget	1541
F 9 mm	Brassó	1543–1555
F 7 mm	Sárvár-Újsziget	1541
F 6 mm	Sárvár-Újsziget	1541
G 9/13 mm	Brassó	1557

Szövegbetűk

A [300]	Kolozsvár	1550–1600–
A 292	Óvár	1558–1559
A 292	Kassa	1560
A 292	Debrecen	1561–1565
A 292	Gyulafehérvár	1568–1569
A 292	Alsólindva	1573–1574
A 292	Drávavásárhely/Nedelic	1574
A 292	Szeben	1575–1597
A 292	Sempte	1573–1578
A [290]	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1596
A 156	Komjáti	1573–1574
A 156	Sempte	1573–1578
A 156	Pápa	1577
A 128	Abrudbánya	1569
A 121	Debrecen	1577–1586
A 121	Galgóc	1588
A 121	Vizsoly	1589–1599
A 120	Brassó	1583
A 119	Debrecen	1565
A 119	Gyulafehérvár	1568
A 119	Alsólindva	1573–1574

A 119	Drávavásárhely/Nedelic	1574
A 119	Szeben	1575–1598
A 118	Óvár	1558–1559
A 118	Kassa	1560
A 118	Debrecen	1561–1562
A 118	Debrecen	1577–1586
A 118	Bártfa (<i>Klöss</i>)	1598
A 116	Kolozsvár	1550–1600–
A 116	Besztercebánya	1578
A 115	Németújvár	1582–1584, 1595–1596
A 115	Monyorókerék	1587–1592
A 115	Németlövő/Sicz	1592–1593
A 115	Keresztúr	1598
A 115	Sárvár	1600
A 114	Komjáti	1573–1574
A 114	Sempte	1573–1578
A 114	Detrekő	1579
A 114	Pápa	1577
A 114	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1578–1599
A 114	Bártfa (<i>Klöss</i>)	1597–1600–
A 113	Detrekő	1579–1584
A 113	Nagyszombat	1588–1600–
A 112	Buda	1473
A 110	Brassó	1563–
A 110	Nagyszombat	1578–1591
A 107	Komjáti	1573
A 96	Óvár	1558–1559
A 96	Kassa	1560
A 96	Debrecen	1561–1562
A 96	Komjáti	1573–1574
A 96	Pápa	1577
A 96	Debrecen	1580–1600–
A 96	Debrecen	1580–1585
A/G 96	Szeben	1591–1598
A 95	Brassó	1583
A 95	Detrekő	1584
A 95	Galgóc	1585–1588
A 95	Vizsoly	1590–1599
A 95	Németújvár	1585
A 95	Monyorókerék	1587–1592
A 95	Németlövő/Sicz	1592–1593
A 95	Keresztúr	1598
A 95	Sárvár	1600
A 94	Németújvár	1582–1585
A/G 92	Brassó	1554–1556–
A 92	Kolozsvár	1550–1600–
A 92	Detrekő	1584
A 92	Galgóc	1585–1588
A 92	Szeben	1581–1598
A 91	Detrekő	1579–1584
A 91	Galgóc	1585
A 90	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1578–1599
A 90	Pozsony (?)	1594
A [90]	Vimpác	1593–1599
A 88	Brassó	1563
A 86	Debrecen	1592–1600–
A 85	Nagyszombat	1578–1600–
A 84	Pozsony (?)	1594

A 84	Bártfa (<i>Klöss</i>)	1597–1600–
A 80	Óvár	1558–1559
A 80	Kassa	1560
A 80	Debrecen	1561–1562
A 80	Gyulafehérvár	1568–1569
A 80	Komjáti	1573–1574
A 80	Pápa	1577
A 78	Detrekő	1584
A 78	Galgóc	1585–1588
A 78	Vizsoly	1589–1598
A 78	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1578–1599
A 76	Szeben	1598
A 73	Galgóc	1588
A 73	Vizsoly	1590–1593
A 72	Besztercebánya	1578
A 68	Kolozsvár	1553–1600–
A 65	Brassó	1563–
A 62	Debrecen	1592–1600–
A 58	Galgóc	1588
A 58	Vizsoly	1594–1599
A 56	Debrecen	1577–1586
A 54	Kolozsvár	1560–1564
A 52	Brassó	1557
B 104	Sárvár-Újsziget	1541
C 198	Brassó	1561–1588
C 198	Szászsebes	1580
C 198	Szászváros	1582
C 180	Szeben	1544–1552
C 169	Brassó	1581
C 169	Szászváros	1582
C 155	Brassó	1567–
C 155	Gyulafehérvár	1579
C 144	Brassó	1557–1581
C 144	Szászsebes	1580
F [350]	Brassó	1594
F 300	Németújvár	1582–1584
F 300	Monyorókerék	1587–1590
F 295	Kolozsvár	1571–
F [280]	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1579–1599
F 230	Brassó	1583
F 200	Németújvár	1582–1584
F 200	Monyorókerék	1587–1590
F [200]	Vimpác	1593–1599
F 160	Brassó	1583
F [155]	Pozsony (?)	1594
F 150	Brassó	1547–1548–
F 150	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1579–1599
F 130	Kolozsvár	1571–
F 128	Vimpác	1593–1599
F [120]	Pozsony (?)	1594
F 116	Brassó	1583
F 115	Buda	1477–1480 (?)
F 115	Pozsony (?)	1480
F 110	Vimpác	1593–1599
F 103	Buda	1477–1480 (?)
F 103	Pozsony (?)	1480 (?)
F 100	Németújvár	1582–1583
F 100	Pozsony (?)	1594
F 94	Buda	1477–1480 (?)

F 94	Pozsony (?)	1480 (?)
F 90	Kolozsvár	1560–
F 90	Pozsony (?)	1594
F 84	Pozsony (?)	1594
F 83/84	Buda	1477
G 92	Brassó	1555–1583
G 92	Szeben	1581
G 92	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1593
G 90	Brassó	1539–1548–
G 90	Detrekő	1580
G 88	Sárvár-Újsziget	1539
G [88]	Nagyszombat	1578–
G 86	Vizsoly	1592–1599
G 85	Bártfa (<i>Klöss</i>)	1597–1600–
G 84	Kolozsvár	1571–1590–
G 80	Besztercebánya	1578
H [100]	Sárvár-Újsziget	1539
K 156	Várad	1567
K 156	Gyulafehérvár	1568
K 156	Alsóindva	1573–1574
K 156	Drávavásárhely/Nedelic	1574
K 156	Debrecen	1577–1600–
K 156	Szeben	1581–1598
K 156	Brassó	1583
K 155	Németújvár	1582–1584, 1595–1596
K 155	Monyorókerék	1587–1592
K 155	Németlövő/Sicz	1592–1593
K 155	Keresztúr	1598
K 155	Sárvár	1600
K 148	Nagyszombat	1578–1600–
K 121	Galgóc	1588
K 121	Vizsoly	1589–1599
K [120]	Brassó	1554–1594
K [120]	Szeben	1598
K 116	Komjáti	1574
K 116	Pápa	1577
K 113	Nagyszombat	1588–1600–
K 110	Nagyszombat	1578–1591
K 102	Detrekő	1579–1584
K 100	Besztercebánya	1578
K 100	Sárvár	1600
K 97	Komjáti	1573
K 96	Óvár	1558–1559
K 96	Kassa	1560
K 96	Debrecen	1561–1565
K 96	Gyulafehérvár	1568–1569
K 96	Alsóindva	1573–1574
K 96	Drávavásárhely/Nedelic	1574
K 96	Vimpác	1593–1599
K 95	Németújvár	1582–1585
K 92	Szeben	1575–1597
K 91	Detrekő	1580–1584
K 91	Galgóc	1585
K 89	Brassó	1539–1548–
K 88	Sárvár-Újsziget	1539–1541
K 88	Nagyszombat	1578–1600–
K 86	Debrecen	1573–1600–
K 86	Galgóc	1585
K 86	Vizsoly	1594–1599

K 84	Brassó	1554–1557
K 84	Szeben	1581–1598
K 84	Kolozsvár	1550–1600–
K 84	Bártfa	1597–1600–
K 82	Sempte	1578
K 80	Sempte	1573–1578
K 79	Komjáti	1573
K 79	Vizsoly	1590
K 78	Detrekő	1584
K 78	Galgóc	1585–1588
K 78	Vizsoly	1589–1599
S 114	Monyorókerék	1587–1592
S 114	Németlövő/Sicz	1592–1593
S 114	Keresztúr	1598
S 114	Sárvár	1600
S 113	Brassó	1547–1548–
S 110	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1579–1599
S 105	Brassó	1583
S 98	Sárvár	1600
S 95	Németújvár	1582–1584, 1595–1596
S 95	Monyorókerék	1587–1592
S 95	Németlövő/Sicz	1592–1593
S 95	Keresztúr	1598
S 95	Sárvár	1600
S 90	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1579–1599
S 90	Vimpác	1593–1599
S 89	Brassó	1547–1548–
S 85	Kolozsvár	1571–
S 78	Bártfa (<i>Gutgesell</i>)	1580
S 65	Brassó	1563–

FAMETSZŐK MUTATÓJA

Szignált és egyes mestereknek tulajdonított metszetek

A metszetek leírása itt rövidített formában, csak első előfordulásuk említésével szerepel. Teljes leírásuk, előfordulásuk és alkalmazásuk időköre a Katalógusban, a megfelelő nyomdánál található. Itteni sorszámmuk megegyezik a Katalógus sorszámaival. A szignált metszeteket itt kurzívval jelöltük. A metszők mellett feltüntetett nyomda után zárójelben megadtuk annak sorszámaát is.

C. L. mester

Manlius-nyomda (18. sz.)

1/2. Címlapkeret címerekkel. Szignók: H. V. (= Heinrich Vogtherr) és C. L. (168×115) – RMNy 537

E. mester

Kolozsvár, Hoffgreff–Heltai-nyomda (6. sz.)

8–52. Negyvenöt darabból álló evangéliumi képsorozat (26×26 mm):

8. Jézus kicsúfolása: *Ecce homo. A képen évszám: „1552” és szignó: E. – RMNy 721, A_{1a}*
9. A jeruzsálemi bevonulás. Szignó: E. – RMNy 721, A_{2b}
10. Jövendülés az utolsó ítéletről – RMNy 721, A_{5b}
11. Keresztelő János tanítványait küldi a börtönből Jézushoz – RMNy 721, A_{7b}
12. Keresztelő János megtérésre szólítja fel a farizeusokat – RMNy 721, A_{9b}
13. Jézus születése – RMNy 721, A_{11b}
14. Simeon karjára veszi a gyermek Jézust – RMNy 721, B_{6b}
15. József álma a hazatérésről – RMNy 721, B_{9a}
16. A tizenkét éves Jézus a templomban – RMNy 721, B_{11a}
17. A kánai menyegző – RMNy 721, C_{1b}
18. Jairus könyörgése – RMNy 721, C_{4a}, L_{11a}, N_{4a} (sérült)
19. Jézus alszik a viharban – RMNy 721, C_{6b}
20. Példabeszéd a magvetőről – RMNy 684, B_{1a}, C_{3b}, RMNy 721, C_{8a}, D_{5a}
21. A szőlőmunkások felfogadása – RMNy 684, B_{1b}, RMNy 721, C_{11a}
22. Jézus találkozik a vakon születettel – RMNy 721, D_{8b}
23. Jézus megkísértése a pusztában – RMNy 721, D_{12a}

24. Jézus és a kánaáni asszony – RMNy 684, B_{2b}
25. A vak és néma megszállott meggyógyítása – RMNy 721, E_{4b}
26. Az első kenyérszaporítás – RMNy 721, E_{8a}
27. Jézus megjelenik Mária Magdolnának – RMNy 721, F_{3a}
28. Vendéghívás királyi menyegzőre – RMNy 684, C_{2a}
29. A feltámadt Krisztus megjelenik tanítványainak – RMNy 721, F_{10a}
30. Az elveszett bárány – RMNy 721, G_{3b}
31. Jézus imádkozni tanítja tanítványait – RMNy 721, G_{6a}
32. A tizenkét apostol szétküldése – RMNy 721, G_{8a}
33. Az ima meghallgatásáról – RMNy 721, G_{10b}
34. Jézus a gazdagság veszélyeiről szól tanítványainak – RMNy 721, H_{1a}
35. Jézus kiválasztja tanítványait – RMNy 721, H_{3a}
36. A Szentlélek eljövetele – RMNy 721, H_{5b}
37. Jézus óvja tanítványait a hamis prófétáktól – RMNy 721, H_{9b}
38. A törvénytudó kérdezi Jézust – RMNy 721, H_{11b}
39. A gazdag ember és a szegény Lázár – RMNy 684, B_{4b}
40. A királyi menyegző – RMNy 721, I_{5b}
41. A felebarátok elítéléséről – RMNy 721, I_{10b}
42. Jézus tanít a bárkából – RMNy 721, I_{12b}
43. Tanítás a házasság felbonthatatlanságáról – RMNy 721, K_{3b}
44. A gazdag ember kifizeti a szőlőmunkásokat – RMNy 665, címlap
45. A kufárok kiűzése a templomból – RMNy 218, L_{6b}
46. A farizeus és a vámszedő – RMNy 684, C_{4b}
47. *A béna meggyógyítása. Szignó: E. – RMNy 721, L_{5b}*
48. Bizalom Isten gondviselésében – RMNy 218, M_{8a}
49. A naimi ifjú feltámasztása – RMNy 218, M_{11a}
50. Jézus és a farizeusok – RMNy 721, M_{9a}
51. A gyógyult béna viszi az ágát – RMNy 721, M_{11a}
52. Jairus lányának feltámasztása – RMNy 721, N_{11b}

G. C. mester

Kolozsvár, Hoffgreff–Heltai-nyomda (6. sz.)

I/58. *Salamon és Markalf, szignó: S. G. C. (S = Sculpsit)*
– RMNy 389, címlap

123. *Sybilla Hellespontica (72×57)* – RMNy 807,
címlap

124. *Sybilla Libica (72×57)* – RMNy 858, C_{2a}

125. *Sybilla Delphica (72×57)* – RMNy 858, címlap

126. *Amicitia. Szignó: G. C. (135×92)* – RMNy 857,
A_{1b}

G. C. T. mester

Kolozsvár, Hoffgreff–Heltai-nyomda (6. sz.)

III/6. *Embléma Fortunával, körirata: EX BELLO PAX.
EX ACE VBERTAS. Szignó: G. C. T. (40×65)* –
RMNy 836, címlap

G. R. mester

Gyulafehérvár, Lorinț diakónus nyomdája (11. sz.)

IV/5. *Fekete alapú, keretezett, virágmintás fejléc, rajta az
„1528” évszám és szignó: „GR” (18×112)* –
RMNy 435

HOFFHALTER Rafael

Hoffhalter-nyomda (10. sz.)

I/2. *Dávid király imádság közben (kb. 85×70)* –
RMNy 222, címlap

3. *Szentháromság három fejjel és koronával
(67×45)* – RMNy 254, E_{3b}

4. *Szentháromság két fejjel, fölötté a Szentlélek
(53×39)* – RMNy 254, E_{4b}

5. *Áldozó püspök oltárnál (67×41)* – RMNy 254,
F_{1a}

6. *Szentháromság három étkező, asztalnál ülő férfi
alakjában (58×50)* – RMNy 254, F_{1b}

7. *Atyaisten a felhők között, karjában a
megfeszített Jézus (60×38)* – RMNy 254, F_{2a}

8. *Atyaisten koronával, ülő helyzetben, kezében
Jézust tartja (60×38)* – RMNy 254, F_{2b}

II/1. *Reneszánsz kapuzatot ábrázoló címlapkeret
(231×143). Előképe: a bécsi Singriener-nyomda
Werbőczy-kiadása (1561)* – RMNy 207

2. *Volutákkal körülvelt keretdísz (170×126)* –
RMNy 207, (:)_{2a}

III/1. *A Hoffhalter család címere (93×69)* – RMNy
209, E_{8b}

2. *Debrecen város címere: zászlós bárány sötét
alapon, körirata: †MINT A BARAN MEG NEMVL
A NIRV ELÖT. ESA LIII. (45×40)* – RMNy 205,
címlap

3. *Debrecen város címere: zászlós bárány világos
alapon, körirata azonos a 2. sz. címerével
(45×40)* – RMNy 378, címlap

4. *Debrecen város címere: zászlós bárány
reneszánsz oszlopcsarnokban. Körirata: †MINT
A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELÖT ESA: LIII.*

Évszám: „1563” (75×75) – RMNy 194, címlap

6. *Némethy Ferenc címere (170×126)* – RMNy
207, (:)_{5a}

7. *János Zsigmond erdélyi fejedelem címere
(170×126)* – RMNy 207, (:)_{2a}

V/1. *Kereszt alakú ábra a Szentháromság-ellenes
képekhez (42×42)* – RMNy 254, F_{3a}

2. *Töviskoszorú ábrája a Szentháromság-ellenes
képekhez (42×42)* – RMNy 254, F_{3a}

HOFFHALTER Rudolf

Hoffhalter-nyomda (10. sz.)

III/5. *Debrecen város címere: zászlós bárány
reneszánsz oszlopcsarnokban. Körirata azonos
a 4. címerével, az évszám: „1583”. A 4. címer
újrametszett változata (75×75)* – RMNy 525,
címlap

8. *Várad Kalmár Mihály címere (85×62)* –
RMNy 539, (6)_a

HONTERUS, Johannes

Brassó, Honterus-nyomda (4. sz.)

II/1. *Reneszánsz kapuzat griffmadarakkal:*

1. változat – RMNy 28

2. *Reneszánsz kapuzat griffmadarakkal:*
2. változat – RMNy 29

3. *Reneszánsz kapuzat: a felső és alsó részen
egyaránt díszes edény és dús növényi díszítés*
– RMNy 52

4. *Építészeti elemekből összeállított reneszánsz
kapuzat, fent karéjban madár lebeg* – RMNy
40

5. *Reneszánsz kapu felső része: az íves
kapubélésben Brassó koronás és fagyökeres
címere* – RMNy 53

6. *Reneszánsz kapu bal oldali része.
Akantuszleveles oszlop* – RMNy 53

7. *Reneszánsz kapu alsó része, díszes edénnyel
és levelekkel* – RMNy 53. Ugyanez
záródíszként alkalmazva – RMNy 189

8. *Reneszánsz kapu jobb oldali része.
Akantuszleveles oszlop* – RMNy 53

9. *Stilizált leveleket és virágokat ábrázoló
címlapkeret szörnyalakokkal* – RMNy 54

10. *Szőlőindát és szőlőszemet csipegető madarakat
ábrázoló címlapkeret* – RMNy 67, f_{1a}

- III/1. Brassó címere lófej alakú pajzson (52×42)
– RMNy 28, Z₄b
2. Magyarország és a Zápolya-család egyesített címere. 1. változat (66×40) – RMNy 35, címlap
3. Magyarország és a Zápolya-család egyesített címere. 2. változat – RMNy 29, h₄b
4. Magyar- és Lengyelország, valamint a Jagelló- és Zápolya-család egyesített címere (63×46) – RMNy 30, címlap
5. Brassó címere, címerpajzs nélkül, a korona két oldalán egy-egy csillag (24×47) – RMNy 67, címlap

- IV/1. Inda háromszirmú lóherével (8×37) – RMNy 31, C₂a, RMNy 37, E₄b
2. Indadísz négy szőlőlevéllel (9×41) – RMNy 37, B₃a, E₃a, RMNy 50, f₃a, RMNy 54, B₂b, RMNy 68, L₃a, RMNy 69, A₄a, RMNy 190 (4b)
3. Hatkaréjos indadísz (10×70) – RMNy 67, f₁b, g₃a
4. Hatkaréjos indadísz négy szőlőlevéllel (11×72) – RMNy 67, a₂a, d₁b, RMNy 189, E₁a
5. Nagyméretű indadísz, a két szélső karéjban stilizált levél (25×80) – RMNy 68, B₁b, RMNy 82 (71), (171), RMNy 133, D₄b

- V/1. *Honterus: Chorographia Transylvaniae. Szignó: I. H. C. (Basel, 1532) [Brassó, 1539] (372 × 555) – RMK III 296*
2. *Honterus: Chorographia Transylvaniae. Módosított változat. Szignó: I. H. C. [Brassó, 1547–1548] (200×115 és 200×150)*
3. CIRCULI SPHAERAE CUM V. ZONIS éggömb (117×76) – RMNy 50, H₁a
4. ORDO PLANETARUM CUM ASPECTIBUS (112×76) – RMNy 50, H₁b
5. Földgömb (42×42) – RMNy 50, H₂a
6. UNIVERSALIS COSMOGRAPHIA. CORONAE MDXLII. Szignó: I. H. C. (124×162) – RMNy 50, H₂b–H₃a
7. Hispania térképe (124×156) – RMNy 50, H₃b–H₄a
8. Gallia térképe (124×156) – RMNy 50, H₄b–I₁a
9. Germania térképe (124×156) – RMNy 50, I₁b–I₂a
10. Sarmatia térképe (124×156) – RMNy 50, I₂b–I₃a
11. Ungaria térképe (124×156) – RMNy 50, I₃b–I₄a
12. Macedonia térképe (124×156) – RMNy 50, I₄b–K₁a
13. Italia térképe (124×156) – RMNy 50, K₁b–K₂a
14. Judaea térképe (124×156) – RMNy 50, K₂b–K₃a
15. Asia Minor térképe (124×156) – RMNy, K₃b–K₄a
16. Asia térképe (124×156) – RMNy 50, K₄b–L₁a
17. Africa térképe (124×156) – RMNy 50, L₁b–L₂a
18. Sicilia térképe (122×78) – RMNy 50, L₂b

VII. Fametszetes kottasorok – RMNy 71B

H. V. mester lásd VOGTHERR, Heinrich

I. H. C. lásd HONTERUS, Johannes

I. S. mester lásd STRUTIUS, Johannes

L. és metszőkés lásd LUCIUS, Jacobus

L. F. mester

Brassó, Honterus-nyomda (4. sz.)

- I/1. Ovális medaillonban Máté evangélista, „A. D. 1557” évszámmal, tükröképben (55×46) – RMNy 138, A₄a
2. Ovális medaillonban Márk evangélista. „L F” szignóval (55×46) – RMNy 138, A₄a
3. Ovális medaillonban Lukács evangélista (55×46) – RMNy 138, A₄a
4. Ovális medaillonban János evangélista (55×46) – RMNy 138, A₄a

II/38. Címlapkeret evangélista szimbólumokkal (167×120) – RMNy 138 (399)

III/8. Álló téglalapban két emberalak koszorút és Brassó címerét tartja (54×43) – RMNy 138 (399)

LUCIUS, Jacobus (=L. és metszőkés)

Kolozsvár, Hoffgreff–Heltai-nyomda (6. sz.)

- I/1. Mózes a Sínai-hegyen (88×65) – RMNy 86, A₃a
2. Teremtés: Atyaisten a földkoronggal (88×65) – RMNy 86, A₈a
3. Jézus tanítványai körében (88×65) – RMNy 86, B₃b
4. Kereszttség (88×65) – RMNy 86, B₈b
5. Gyónás (88×65) – RMNy 86, C₃a
6. Úrvacsora (88×65) – RMNy 86, C₇a
7. Teremtés: Atyaisten a földkoronggal (153×105) – RMNy 90, h₄b
69. Kör alakú foglalatban süveges férfialak (55×53) – RMNy 683, címlap
70. Kör alakú foglalatban turbános férfialak (55×65) – RMNy 684, N₂b
71. Kör alakú foglalatban süveges, bajuszos férfialak (55×63) – RMNy 807, E₄a
- II/1. Címlapkeret egymással szembe forduló szörnyalakokkal. [Előképe: Nikolaus Schirlentz wittenbergi nyomdász címlapkerete] (120×76) – RMNy 86, címlap
2. Keret a RITVS szó számára, fent angyalfejjel (38×98) – RMNy 87, címlap

3. Címlapkeret, alsó részében az oroszlánál küzdő Sámson. Szignó: „L” betű és metszőkés [Lucas Cranach metszete nyomán] (156×108) – RMNy 109, címlap
4. Reneszánsz kapuzatot ábrázoló címlapkeret, lent két kidolgozatlan címerpajzs [Előképe: Heinrich Gran hagenai nyomdász címlapja] (252×167) – RMNy 360, címlap

- III/1. Kolozsvár közepes méretű, babérkoszorús címere CLAVSEMBVRG felirattal (66×66) – RMNy 87, címlap
7. Tinódi Sebestyén címere (75×65) – RMNy 109, 160b

- IV/7. Záródísz a Paradicsom fájával „C H” (= Casparus Heltai) monogrammal és Kolozsvár címerével (33×138) – RMNy 360, 12b

- VI/1. Stilizált növényekkel, madarakkal, puttókkal díszített iniciálék (41×44)
2. Stilizált leveleket, maszkot, gyermekalakot ábrázoló iniciálék (26×24)
3. Stilizált növényeket, szörnyalakokat ábrázoló iniciálék (19×19)

- VII/1. Fametszetű kottasorok és hangjegyek – RMNy 109

M. V. mester

Monyorókerék, Manlius-nyomda (18. sz.)

- I/25. Krisztus képe köriratos ovális keretben. Szignó: M. V. (77×77) – RMNy 617, D₄a

PH (PHILIP)

Szeben, Philip diakónus cirill betűs nyomdája

- I/1. Trónoló Krisztus. Szignó: ϕ M (120×60) – RMNy 66
2. Máté evangélista. Szignó: ϕ (60×35) – RMNy 66
3. Lukács evangélista (60×35) – RMNy 66
4. Márk evangélista (60×35) – RMNy 66
5. János evangélista (60×35) – RMNy 66

- III/1. Szeben címere pajzsban (44×35) – RMNy 66 (12)
2. Moldva címere pajzsban (44×35) – RMNy 66 (577)

[REBELL, Hans?, Wien]

Sárvár-Újsziget, Sylvester-nyomda (3. sz.)

- III/1. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya egyesített címere, reneszánsz kapuzatban – RMNy 49, BB₄b

S. G. mester

Kolozsvár, Hoffgreff–Heltai-nyomda (6. sz.)

- II/5. Építészeti és szimbolikus elemekből összeállított címlapkeret, SOLI DEO LAUS, ETC. felirattal. Szignó: S. G. (140×80) – RMNy 488, címlap

S. J. R. mester

Kolozsvár, Hoffgreff–Heltai-nyomda (6. sz.)

- I/61. Gyógynövények termelése és felhasználása Melius Juhász Péter Herbariumából. Alul középen négyszögben „S. J. R.” szignó (91×103) – RMNy 413, címlap

STRUTTIUS, Johannes

Sárvár-Újsziget, Sylvester-nyomda (3. sz.)

- I/1. Kálvária (156×108) – RMNy 49, 156b
2. Máté apostol. 1. változat. „I S” szignóval (61×97) – RMNy 49, 2a
3. Márk apostol (= Máté apostol. 2. változat). „I S” szignóval (61×97) – RMNy 49, 48a
4. Júdás Tádé apostol (= Máté apostol. 3. változat). „I S” szignóval (61×97) – RMNy 49, II. rész, 134a
5. Lukács apostol (62×92) – RMNy 49, 78a
6. János apostol (61×92) – RMNy 49, 124b
7. Pál apostol (74×96) – RMNy 49, II. rész, 82a
8. Jakab apostol (68×96) – RMNy 49, II. rész, 112b
9. Péter apostol (68×95) – RMNy 49, II. rész, 117b
10. Jézus Krisztus családfája (76×54) – RMNy 49, 2b
11. Jézus születése (35×44) – RMNy 49, 3a
12. Háromkirályok imádása (41×44) – RMNy 49, 3b
13. Keresztelő János prédikációja (44×44) – RMNy 49, 5a
14. Jézus megkísértése. „I S” szignóval (43×45) – RMNy 49, 5b
15. Hegyi beszéd (42×43) – RMNy 49, 6b
16. Példabeszéd a mezők liliomáról (44×43) – RMNy 49, 8b
17. Példabeszéd a mások megítéléséről (44×44) – RMNy 49, 10a
18. Jézus csodatételei (43×44) – RMNy 49, 11b
19. Jézus csodatételei (43×44) – RMNy 49, 13a
20. Jézus tanítványai (43×43) – RMNy 49, 14b
21. Keresztelő János a börtönben (42×43) – RMNy 49, 16b
22. Példabeszéd a szombat megtartásáról (42×43) – RMNy 49, 17b
23. Példabeszéd az elvetett magról (44×43) – RMNy 49, 19b
24. Keresztelő János lefejezése (43×43) – RMNy 49, 22a
25. Jézus beteget gyógyít. 1. változat (44×44) – RMNy 49, 23b

26. Jézus beteget gyógyít. 2. változat (44×44) – RMNy 49, 59a
27. Jézus és a farizeusok (43×45) – RMNy 49, 25a
28. Jézus a Tábor-hegyen (45×44) – RMNy 49, 26b
29. Példabeszéd a gonosz szolgáról (43×45) – RMNy 49, 27b
30. Példabeszéd a gazdag ifjúról (42×44) – RMNy 49, 29b
31. Szőlőmunkások felfogadása (44×43) – RMNy 49, 30b
32. Bevonulás Jeruzsálembe (44×44) – RMNy 49, 32a
33. Hasonlat a mennyországról (44×43) – RMNy 49, 34b
34. Jézus és a farizeusok (44×43) – RMNy 49, 36a
35. Jövendülés a világ végéről (43×44) – RMNy 49, 37b
36. A balga és az okos szűzek (45×44) – RMNy 49, 39B
37. Utolsó vacsora (45×43) – RMNy 49, 41a
38. Jézus a Getsemáne-kertben (35×44) – RMNy 49, 42B
39. Jézus Pilátus előtt (35×45) – RMNy 49, 44a
40. Jézus megkorbácsolása (35×44) – RMNy 49, 45a
41. Kálvária (43×44) – RMNy 49, 45b
42. Jézus feltámadása (36×44) – RMNy 49, 47a
43. Az inaszakadt meggyógyítása (43×42) – RMNy 49, 50b
44. A béna meggyógyítása (44×43) – RMNy 49, 52a
45. Angyali üdvözlés (43×44) – RMNy 49, 79a
46. Jézus bemutatása a templomban (40×40) – RMNy 49, 82b
47. A naimi ifjú feltámasztása (44×43) – RMNy 49, 90b
48. Jézus Simon házában (45×44) RMNy 49, 92b
49. Jézus Mária és Márta házában (43×43) – RMNy 49, 98a
50. Jézus ördögöt űz (43×44) – RMNy 49, 99b
51. Jézus beteget gyógyít (43×43) – RMNy 49, 104b
52. A vízkóros meggyógyítása (37×48) – RMNy 49, 106a
53. A tékozló fiú (42×44) – RMNy 49, 107b
54. A gazdag ember és a szegény Lázár (40×48) – RMNy 49, 108b
55. Példabeszéd a megbotrántoztatásról (43×43) – RMNy 49, 110a
56. Az özvegyasszony és a hamis bíró (43×43) – RMNy 49, 111b
57. Jézus kikergeti a kufárokat a templomból (40×44) – RMNy 49, 113a
58. A szegény asszony adománya (42×42) – RMNy 49, 116b
59. Jézus mennybemenetele (42×44) – RMNy 49, 124a
60. Kánai menyegző (43×43) – RMNy 49, 128a
61. Jézus és Nikodémus (43×44) – RMNy 49, 128b
62. Jézus és a számáriai asszony (40×44) – RMNy 49, 130a
63. Jézus és a házasságtörő asszony (43×44) – RMNy 49, 138a
64. A vak meggyógyítása (40×41) – RMNy 49, 140b
65. A rossz pásztor (44×43) – RMNy 49, 142a
66. Lázár feltámasztása (43×43) – RMNy 49, 143b
67. Jézus imádkozik (43×41) – RMNy 49, 152b
68. Jézus megjelenik tanítványainak (42×43) – RMNy 49, 159a
70. Péter beteget gyógyít (35×35) – RMNy 49, 165a
72. Ananiás és felesége Péter apostol előtt (34×38) – RMNy 49, 168a
73. Az apostolok tanítása (32×45) – RMNy 49, 169b, 179b, 185b
74. István megkövezése (35×40) RMNy 49, 170b
75. Fülöp apostol és a megtért szerezsen (31×42) – RMNy 49, 173a
78. Jakab apostol lefejezése (32×46) – RMNy 49, 180b
79. Az apostolok utazása (30×48) – RMNy 49, 182a
80. Pál a zsinagógában (31×46) – RMNy 49, 184a
81. Pál apostol ördögöt űz (34×40) – RMNy 49, 187a
82. Az epheszoszi könyvégetés (31×44) – RMNy 49, 192a
83. Pál apostol a jeruzsálemi nép előtt (31×40) – RMNy 49, 197b
85. Agrippa császár Pál apostol börtöne előtt (33×39) – RMNy 49, 202a
86. Jelenések könyve 1. (47×40) – RMNy 49, II. rész, 137a
87. Jelenések könyve 4. (45×44) – RMNy 49, II. rész, 140a
88. Jelenések könyve 6. (43×44) – RMNy 49, II. rész, 141b
89. Jelenések könyve 6. (41×37) – RMNy 49, II. rész, 142a
90. Jelenések könyve 6. (46×42) – RMNy 49, II. rész, 142a
91. Jelenések könyve 7. (47×42) – RMNy 49, II. rész, 142b
92. Jelenések könyve 8. (43×44) – RMNy 49, II. rész, 143b
93. Jelenések könyve 8. (40×37) – RMNy 49, II. rész, 144a
94. Jelenések könyve 8. (41×37) – RMNy 49, II. rész, 144a
95. Jelenések könyve 8. (41×37) – RMNy 49, II. rész, 144a
96. Jelenések könyve 8. (46×43) – RMNy 49, II. rész, 144b
97. Jelenések könyve 9. (47×43) – RMNy 49, II. rész, 144b
98. Jelenések könyve 9. (45×42) – RMNy 49, II. rész, 145a

99. Jelenések könyve 10. (40×37) – RMNy 49, II. rész, 145b
 101. Jelenések könyve 12. (44×44) – RMNy 49, II. rész, 147b
 102. Jelenések könyve 13. (42×42) – RMNy 49, II. rész, 148a
 103. Jelenések könyve 14. (46×43) – RMNy 49, II. rész, 149a
 104. Jelenések könyve 14. (45×43) – RMNy 49, II. rész, 150a
 105. Jelenések könyve 15. (46×43) – RMNy 49, II. rész, 150b
 106. Jelenések könyve 17. (42×45) – RMNy 49, II. rész, 152a
 107. Jelenések könyve 18. (45×43) – RMNy 49, II. rész, 152b

- II/7. Bal oldali keretléc „I” szignóval – RMNy 49, címlap
 8. Jobb oldali keretléc „S” szignóval – RMNy 49, címlap

IV/1. Indadisz három szőlőlevéllel. A bal és jobb oldali sötét levélben „S” és „I” szignó – RMNy 49, címlap, 15a

- VI/1. Sávozott háttérű puttós iniciálé
 2. Fehér alapú puttós iniciálé

VOGTHERR, Heinrich (=H. V.)

Németújvár, Monyorókerék (18. sz.)

- II/2. Címlapkeret címerekkel. Szignók: H. V. (=Heinrich Vogtherr) és C. L. (168×115) – RMNy 537
 3. Címlapkeret a négy evangélista alakjával. Szignó: H. V. (=Heinrich Vogtherr) (160×120) – RMNy 537, a „Prognosticon” címlapja

RÖVIDÍTÉSEK

- BRV – Ioan BIANU, Nerva HODOȘ (Dan SIMONESCU), *Bibliografia românească veche*, I–IV, (București, 1903–1944)
 GW – *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, I–VIII/1, Berlin, 1925–1940
 ItK – Irodalomtörténeti Közlemények
 MKsz – Magyar Könyvszemle
 OSZK Évk – Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve
 RMK I–II – SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár*, I, Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, Bp., 1879; II, Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, Bp., 1885. (Mellette kötet- és tételszám.)
 RMK III – SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár*, III, Magyar szerzőktől külföldön

1480–1711 megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok, Bp., 1896–1898.

(Mellette kötet- és tételszám.)

RMK III P – SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár*, III, Pótlások, kiegészítések, javítások, összeáll. DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, 1. füzet, Bp., 1990. (Mellette tételszám.)

RMNy 1–3 – *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, 1, 1473–1600, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos munkája, Bp., 1971; 2, 1601–1635, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla munkája, Bp., 1983; 3, 1636–1655, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSEK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, Bp., 2000. (Mellette tételszám.)

KÉPTÁBLÁK

A nyomdai készletek bemutatása műhelyenként

1. A BUDAI HESS-NYOMDA
1472-1473

ACTIVITIES - JANUARY 1941

1941

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Z

aaãā bcc& dđ eeeeeē fffg h h i i i

k l m m ñ n ñ o õ p p p p q q q q r r

s s f f f f t t u ũ x y z & y v : ? .

Porro Toxun genuit Geycham & Michaelem. Michael
 uero genuit caluum Ladizlaum & Vazul. Geycha uero
 diuino p̄monitus oraculo: āno dñice incarnatōis. d. cccc.
 .lx. nōno. quēadmodū in legenda sancti Stephani regis sc̄ptū
 est genuit ic̄m Stephanū regē ex Sarolth filia Gyule. At Rex
 Stephanus plures quidē genuit filios. sed iter alios habuit unū
 filium nomie Emericum deo amabilem. & hōibus honorabilē.
 cuius memoria in benedictione est. Hic autem per inscrutabile
 diuini consilii iudicium: raptus est de medio: ne malicia imu-
 taret intellectū eius. & ne fictio deceptet aīam eius. quēadmodū
 de immatura morte scribitur in libro sapientie. Vt ergo acta
 ne agamus. & exposita ne exponāus. quot & quantis uirtutibus
 floruerit. & q̄ seruēs in dei seruitio: sc̄ūs cōfessor x̄pi Emericus

2. A CONFESSIOUALE-NYOMDA BUDÁN
(ÉS POZSONYBAN?)
1477–1480

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

100 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

TEL: 773-936-5000

FAX: 773-936-5001

WWW.CHICAGO.EDU

CHICAGO, ILL. 60637

CHICAGO, ILL. 60637

CHICAGO, ILL. 60637

CHICAGO, ILL. 60637

CHICAGO, ILL. 60637

CHICAGO, ILL. 60637

CHICAGO, ILL. 60637

CHICAGO, ILL. 60637

CHICAGO, ILL. 60637

A B D E f G h I L M N O P Q R S T U V
 a ā b be bo c d æ eo ē ē f f g h i l m m n n
 o ō p p̄ p̄e p̄o q q̄ r s s̄ s̄ s̄
 t t̄ u ū x x̄ z z̄

Capitulum Tercium

Confiteor. Temporibus cum summa omnium pernici-
 tie Accepto sceleris nepbarii. Ariana heresis
 nelud quodam cōi italie incendio urbem romam in ua-
 serat. Ut multi ex xpianis factionis ad uerse non solum
 ab orthodoxia palam descenderet. sed quodam occi-
 dentis facto. imperium agitantes ecclesiam intestinis
 seditionibus conuelebant. quod maxime constantis ope-
 ra factum est. qui arionos armis protegebat et pertinū
 studia secutus. Orthodoxos inter uarios cruciatus. et
 tormenta supplicio affecerat. sed plusquam nostri pe-
 narum optarent dedit ille hic igitur tam insigni omni-
 um periclitacione Hieronimi fides et auctoritas in defen-
 sione cbristione. r. pu. erga omnes. tum maxime de

A B D E f G h I L M N O P Q R S T
 a ā b c d e ē f g h i l m m n n ō ō p q q̄
 r r̄ s s̄ s̄ t t̄ u ū x x̄ z z̄

deus et cetera Dñs nŕ ihūs xpūs te absoluat et Ego auctoritate beatorū
 i et Sctē Romane Eccleie mibi in hac parte cōmissa et tibi cōcessa absoluo
 omnicōmunicacionis. Suspēcionis et Inŕdicti aliisqz Sñis a Jure uel ab hoie
 et prolatis et restituo te Cōmunioni fidelū et participacōni Ecclesiasticorū
 auctoritate ego absoluo te ab oibz pctis tuis Cōtritis et Cōfessis ecia de
 m peccatorū tuorū plenariā remissionem et remitto tibi omēs penas i pñti
 o faciendas In nomine pris et filii et spiritus sancti A M E N

€

d e n p s u

3. A SÁRVÁR-ÚJSZIGETI SYLVESTER-NYOMDA
1536–1541

THE HISTORY OF THE CITY OF BOSTON

FROM THE FIRST SETTLEMENT TO THE PRESENT TIME
BY
JOSEPH NEALE

VOLUME I
FROM THE FIRST SETTLEMENT TO 1780

BOSTON
PUBLISHED BY
JOSEPH NEALE

1854

NEW-YORK
PUBLISHED BY
JOSEPH NEALE

1854

NEW-YORK
PUBLISHED BY
JOSEPH NEALE

1854

NEW-YORK
PUBLISHED BY
JOSEPH NEALE

1854

NEW-YORK
PUBLISHED BY
JOSEPH NEALE

1854

NEW-YORK
PUBLISHED BY
JOSEPH NEALE

1854

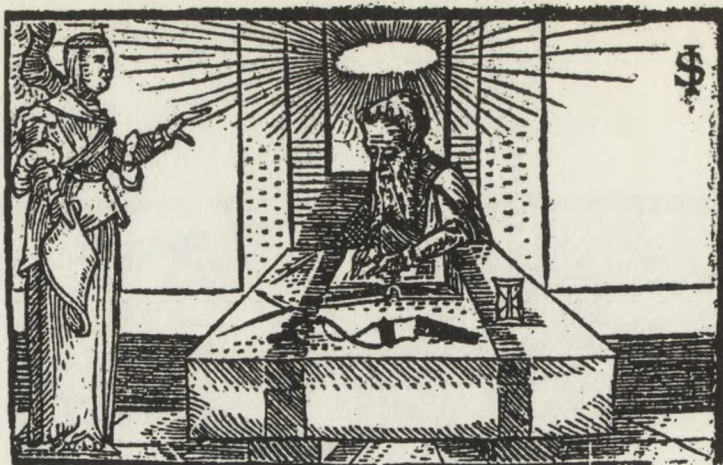
NEW-YORK
PUBLISHED BY
JOSEPH NEALE

1854

NEW-YORK
PUBLISHED BY
JOSEPH NEALE

I/1

I/2

I/3

I/4

I/5

I/6

I/7

I/11

I/12

I/13

I/14*

I/15

I/16

I/17

I/18

I/19

I/20

I/21

I/22

I/23

I/24

I/25

I/26

I/27

I/28

I/29

I/30

I/31

I/32

I/33

I/34

I/35

I/36

I/37

I/38

I/39

I/40

I/41

I/42

I/43

I/44

I/45

I/46

I/47

I/48

I/49

I/50

I/51

I/52

I/53

I/54

I/55

I/56

I/57

I/58

I/59

I/60

I/61

I/62

I/63

I/64

I/65

I/66

I/67

I/68

I/69

I/70

I/71

I/72

I/73

I/74

I/75

I/76

I/77

I/78

I/79

I/80

I/81

I/82

I/83

I/84

I/85

I/86

I/87

I/88

I/89

I/90

I/91

I/92

I/93

I/94

I/95

I/96

I/97

I/98

I/99

I/100

I/101

I/102

I/103

I/104

I/105

I/106

I/107

I/108

I/109

I/110

II/1

II/3

II/2

II/4

I: 1541

II: 1539-1541

II/7

II/5

II/6

II/8

III/1

IV/1

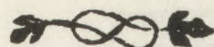
IV/2

IV/3

IV/4

IV/5

IV/6

IV/7

IV/8

IV/9

IV/10

VI/1

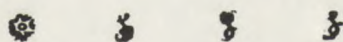

VI/2

IV/4–10: 1541
VI/1, 2: 1539–1541

VI/3

VIII/1-4.

A
A Æ E G M N R
S T Z Z:

VI/3: 1541, VIII/1-4: 1539,
IX/1A 10-14 mm

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z

a ā æ b c d e ē f ff fi g h i ī j k l m n ñ o ō p q

r s t u v x y z

x y z

GRAMMATICA est ars
recte loquendi et scribendi au-
thoritate optimorum poetarum
et oratorum constans. Docet
enim primum quæ uocum inter
se sit differentia. Deinde quæ dictionum componen-
darum ratio. Ac deinde quidem tradit quæ est circa
litteras, Syllabas, et casus. Constructionem uero
quæ est circa uoces recte scriptas, modulatas, et
inflexas, quæ singula nisi probe tenuerimus, nihil
unquam recte uel scribimus uel enunciamus. In hoc
ergo Grammatica inuenta est, ut recte tu loquendi.

a e m n s t u v - -

S Testamentū

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

a e g i l m n u u

A A A A E M W
 a a e g k l m n n o p r
 - s t t w z z

D E G H I J K L M N
 O P Q R
 a a a b c d d e f g h i i k l m
 n n o o o r r s s s t u a
 z z z . . '

u x s t n m n s w w .s

z z z

a a ā c d e g h i j j ŋ k l m n n ŋ o

o p r r s s f f f f f f f f t t u

u ū v w z z z . . .

ynonnan forðinfant-az

z s m

a ā e h i l m n s f f t u u

o i 2 3 4 5 6 7 8 9

E I K L L M M R S T T V V ▶

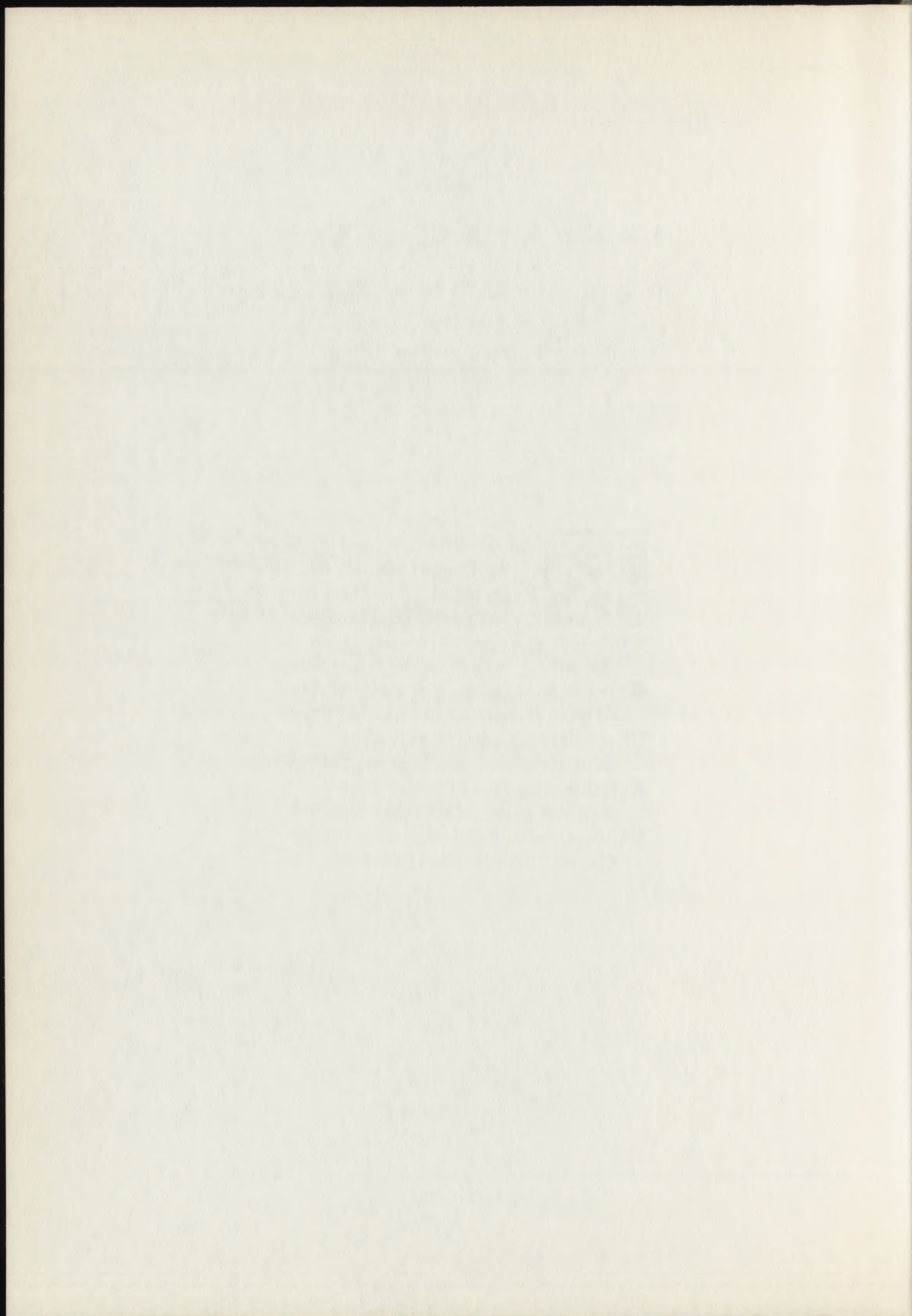
A A B C D E E I K K L N N O O

R S S T V Z ▶

A B C D E F G H I J K L M N
 P Q R S T U V W X Y Z a b c d e f
 g h i j k l m n o p q
 r s t u v w x y z . : / = P E

Profeták által boldog néked az isten/
 Az kit igbirt imé vigre meg atta fiát.
 Buzgó lelkevel boldog most és néked ez által/
 Kit hága hogy halgass/kit hága hogy te fouess.
 Néked azért ez lún profetád/doctorod/ez lún
 Mestered/ez most és/mellet az isten ada.
 Az profeta páuát halgass/mert tighed az isten
 El veszt/és nomos itt nem lehet az te neued.
 Ezt ez írásban boldog mostan és néked ez által/
 Hűtre hű mind/hogy lenki ne menrize magát.
 Az ki Sidoul/és Görögút és vigre Diakul
 Szol vala boldog néked az itt Magyarul.
 Minden népnek az ú helytől/hogy minden az isten
 Öröminél illes/minden imágga netvit.

4. A BRASSÓI HONTERUS-NYOMDA
1539–1594

I/1

I/2

I/3

I/4

I/5

I/6

I/7

I/8

I/9

I/10

I/11

I/12

I/13

I/14

I/15

I/16

I/17

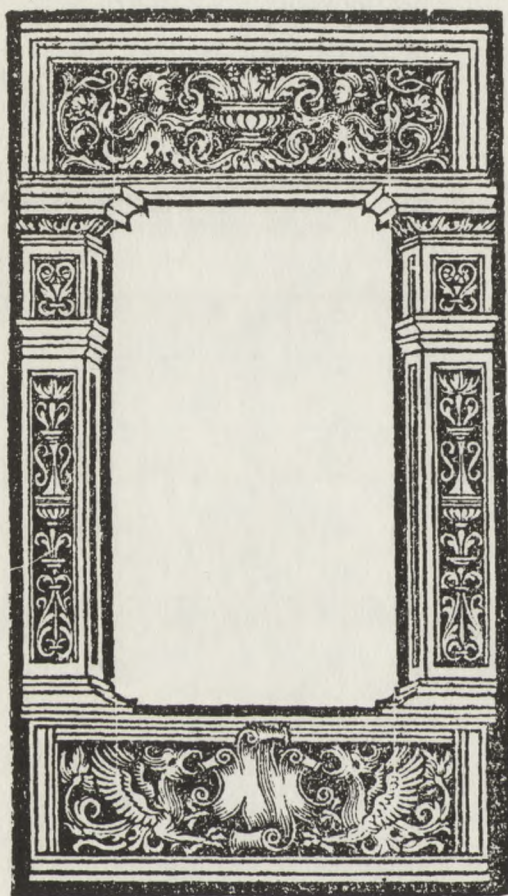
I/18

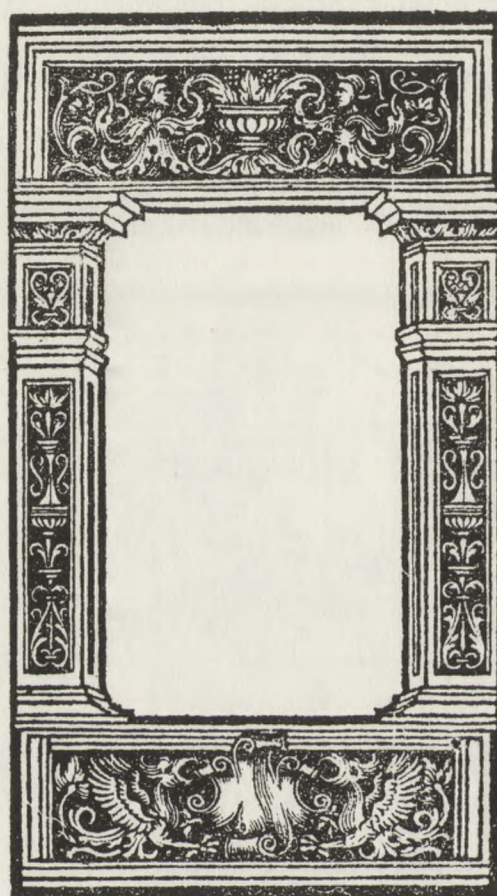
I/19

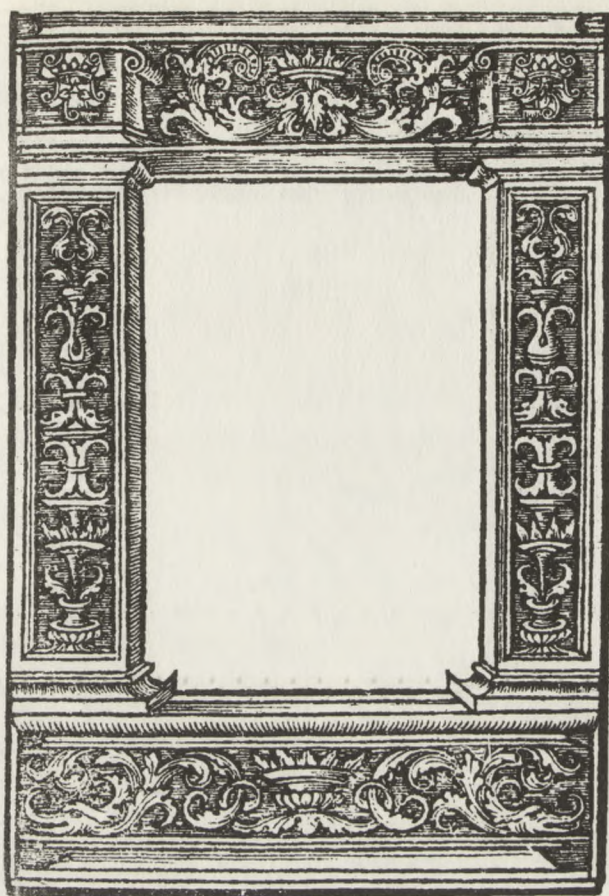
I/20

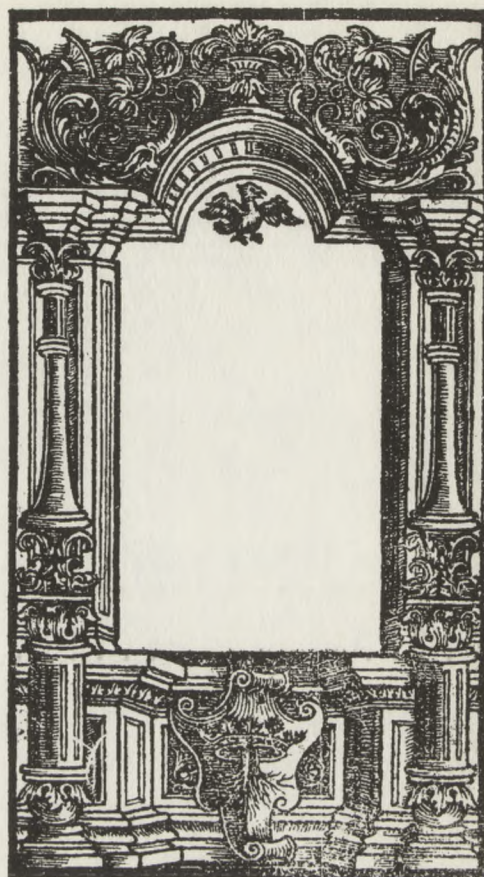
II/1

II/2

II/3

II/4

II/6

II/5

II/7

II/8

II/9

II/10

II/11

II/13

II/12

II/14

II/15

II/9-10: 1544-1567, 11-15: 1555-1556

II/16

II/21

II/17

II/22

II/18

II/23

II/19

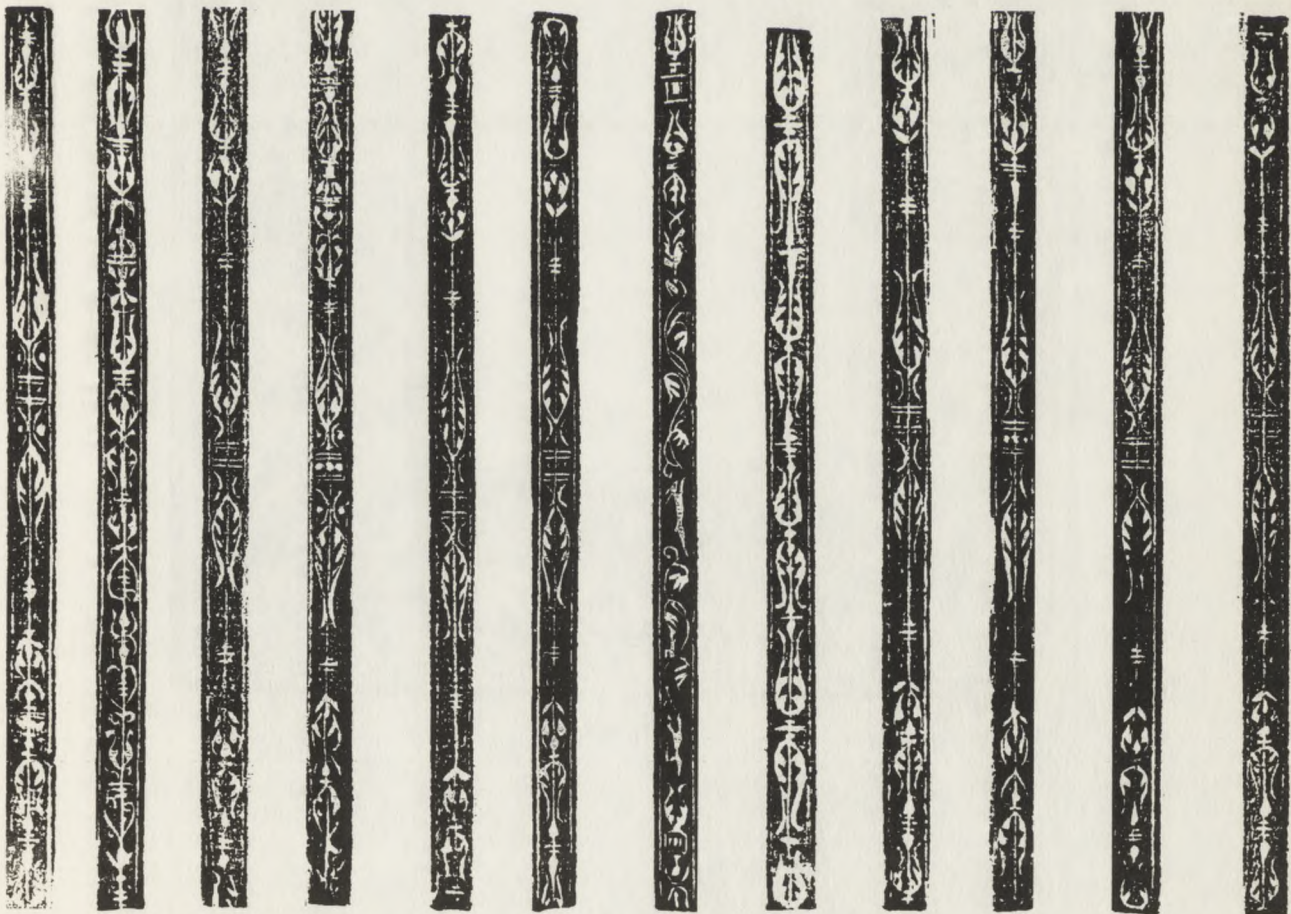
II/24

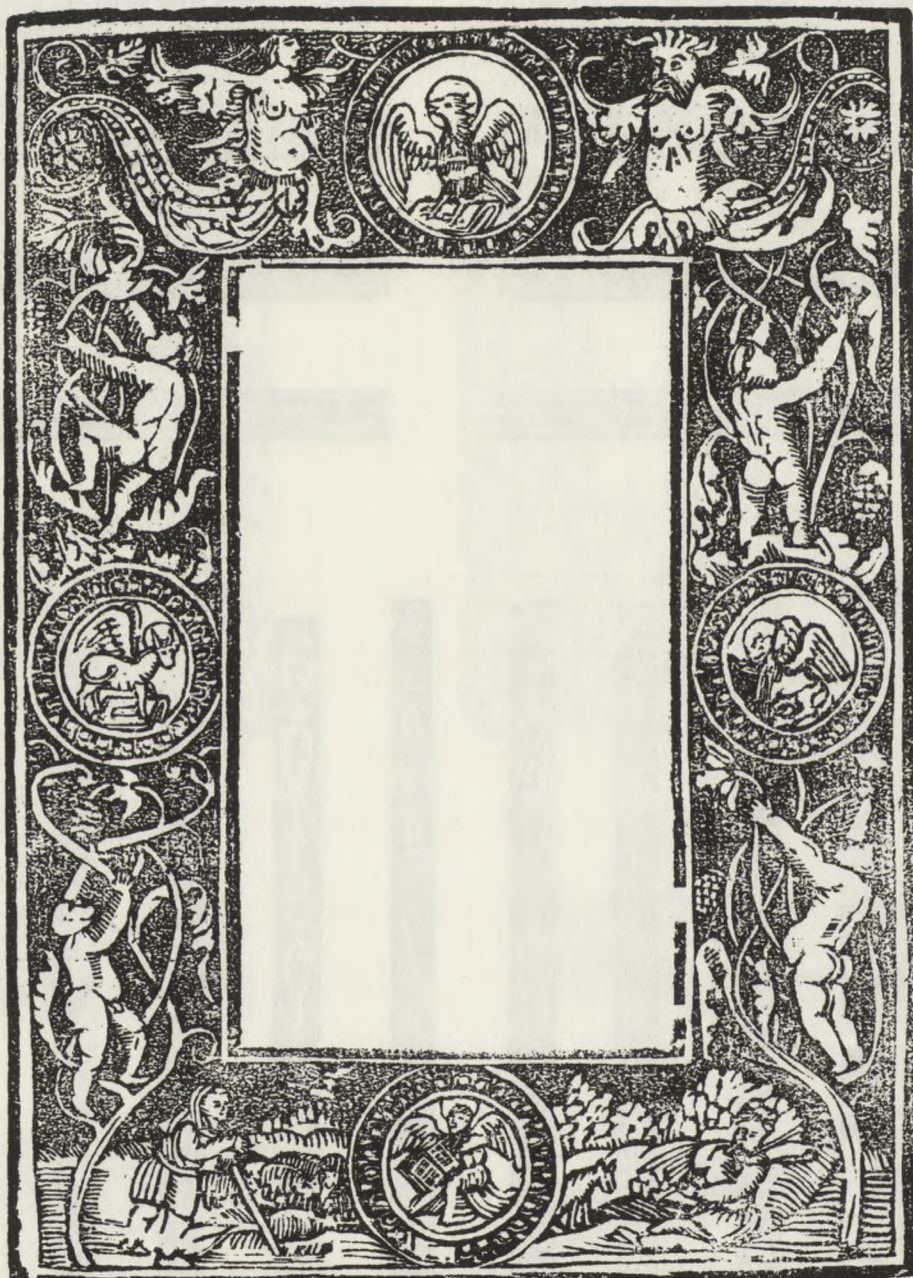
II/20

II/25

II/26-II/37

II/38

II/39

III/1

III/2

III/3

III/4

III/5

III/6

III/7

III/8

III/9

III/10

IV/1

IV/2

IV/3

IV/4

IV/5

IV/6

IV/7

IV/8

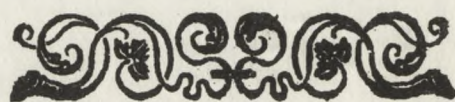
IV/9

IV/10

IV/11

IV/12

IV/13

IV/14

IV/15

IV/16

IV/17

IV/18

IV/19

IV/20

IV/21

IV/22

IV/23

IV/24

IV/25

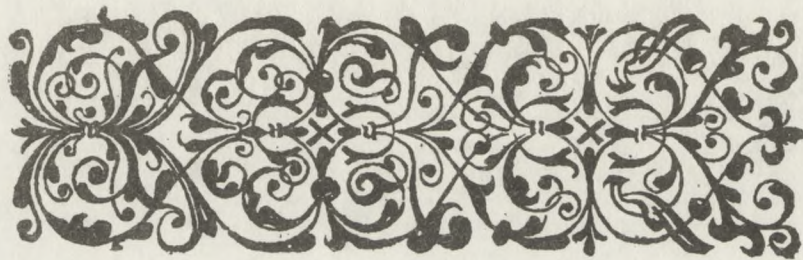
IV/26

IV/27

IV/28

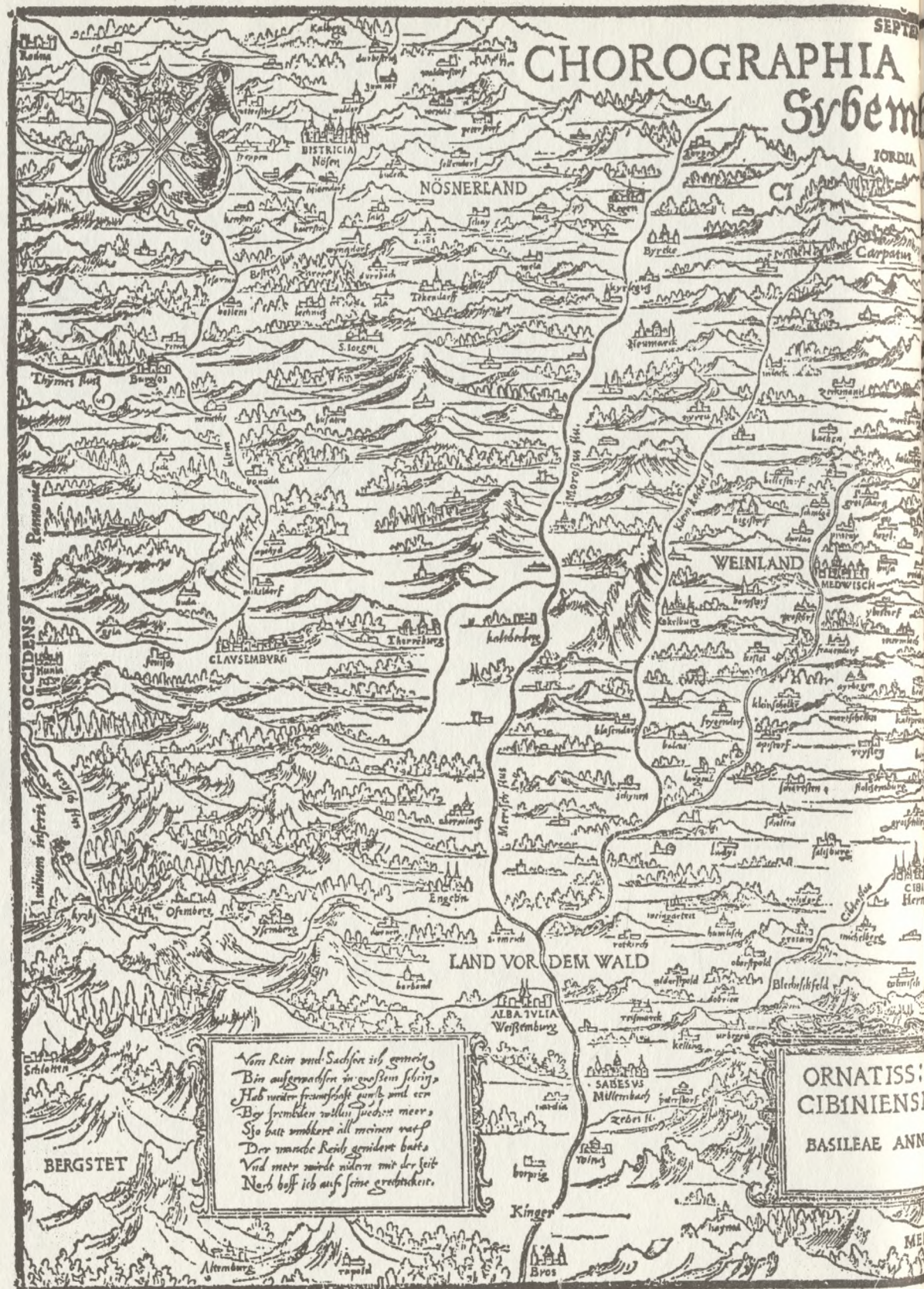
IV/29

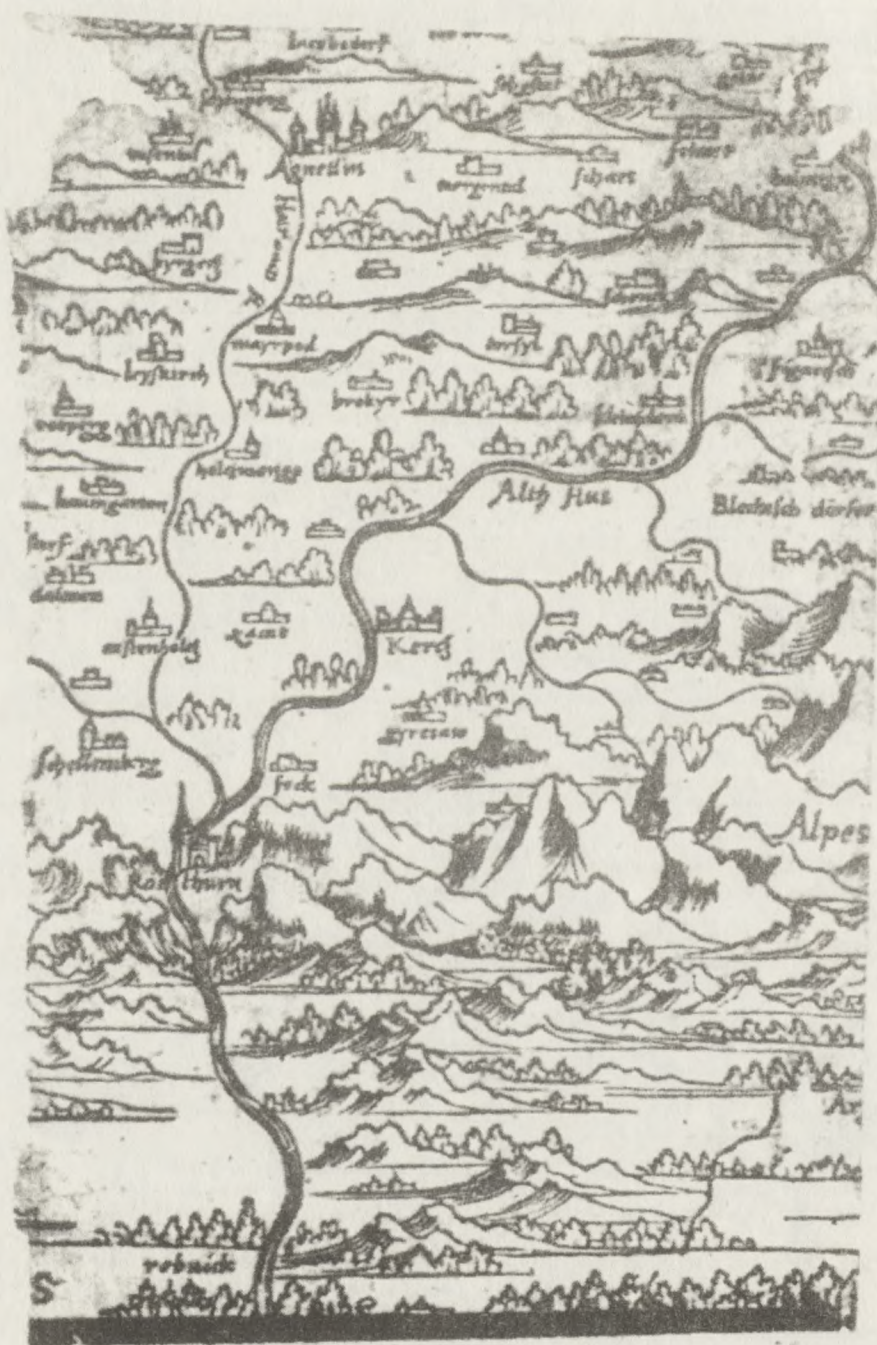

IV/30

IV/31

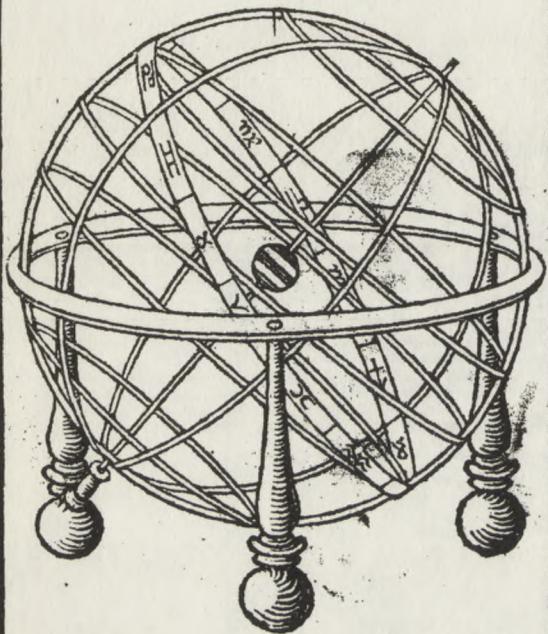
V/2

V/2

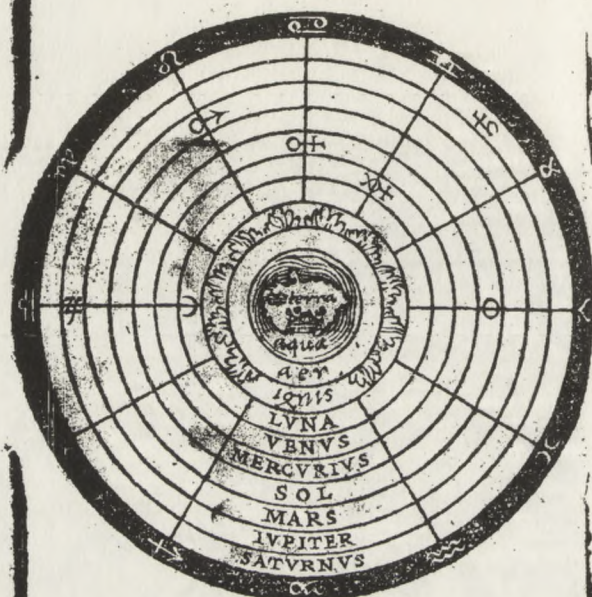
1546/1548

CIRCVLI SPHAERAE
CVM V. ZONIS.

V/3

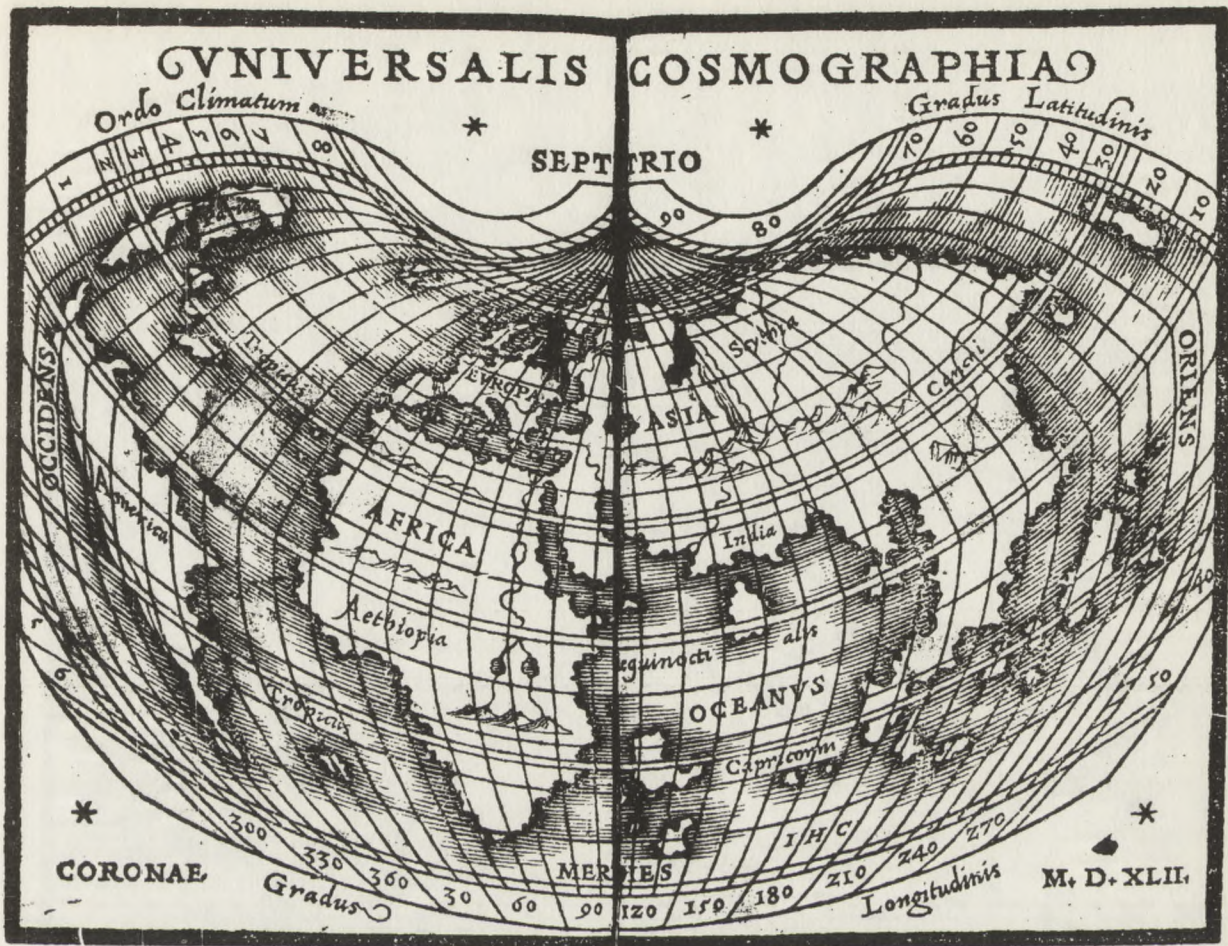
ORDO PLANETARVM
CVM ASPECTIBVS.

V/4

V/5

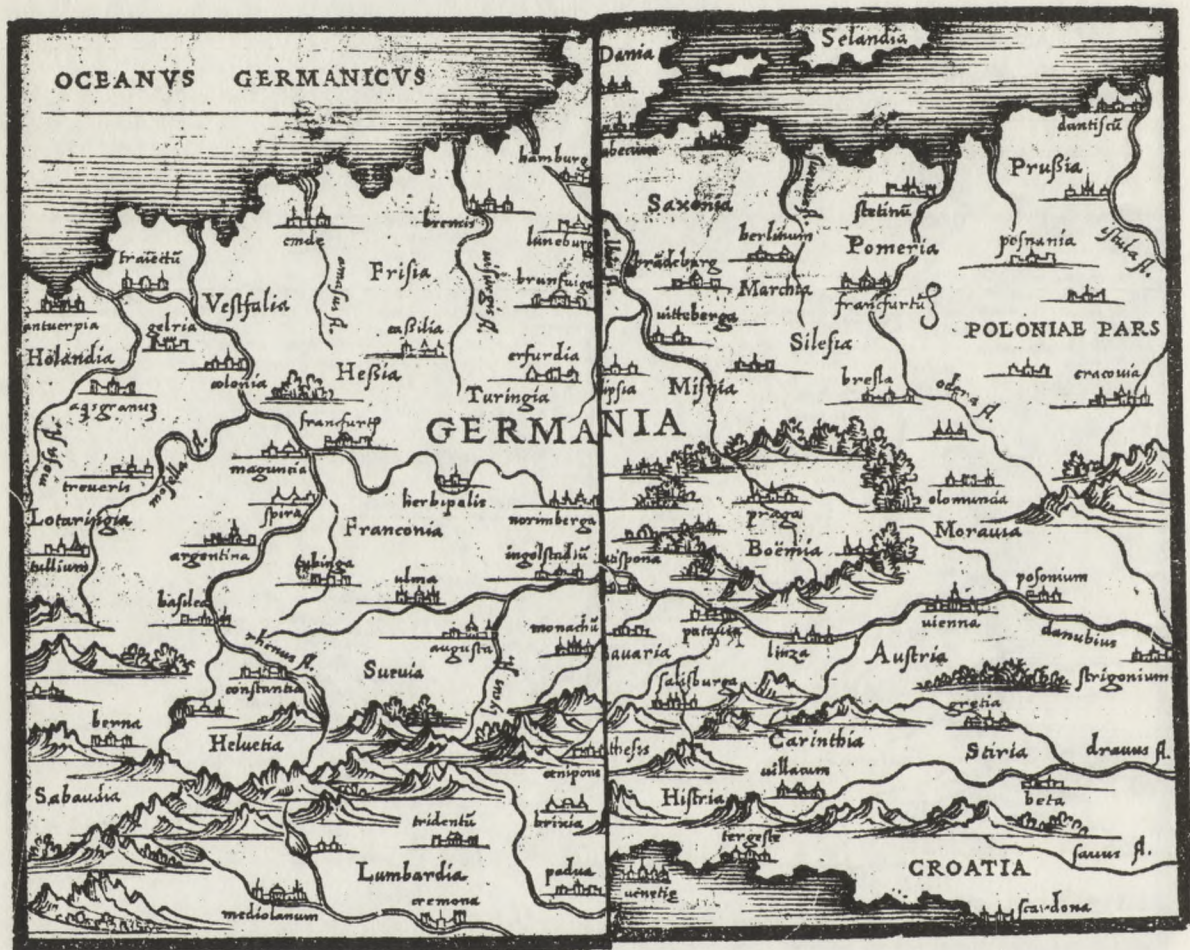
V/6

V/7

V/8

V/9

V/10

V/11

V/12

V/13

V/14

V/15

V/16

V/17

V/18

VI/1

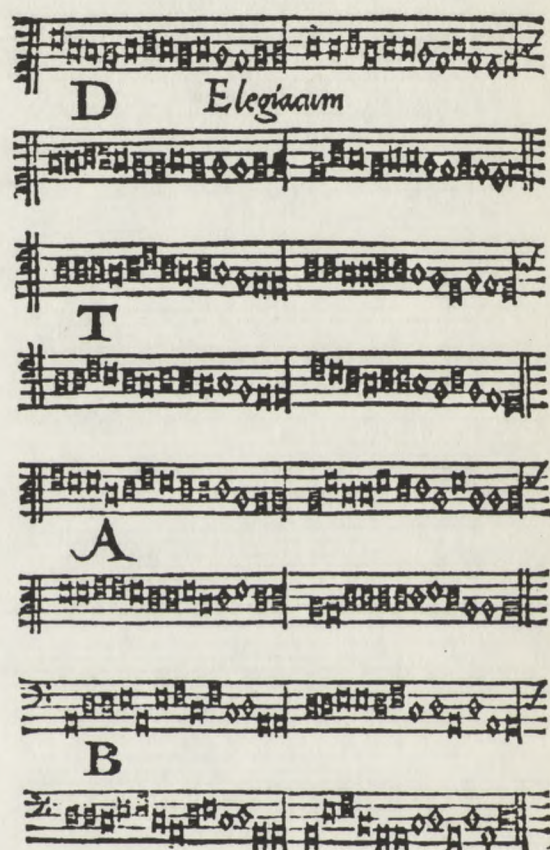
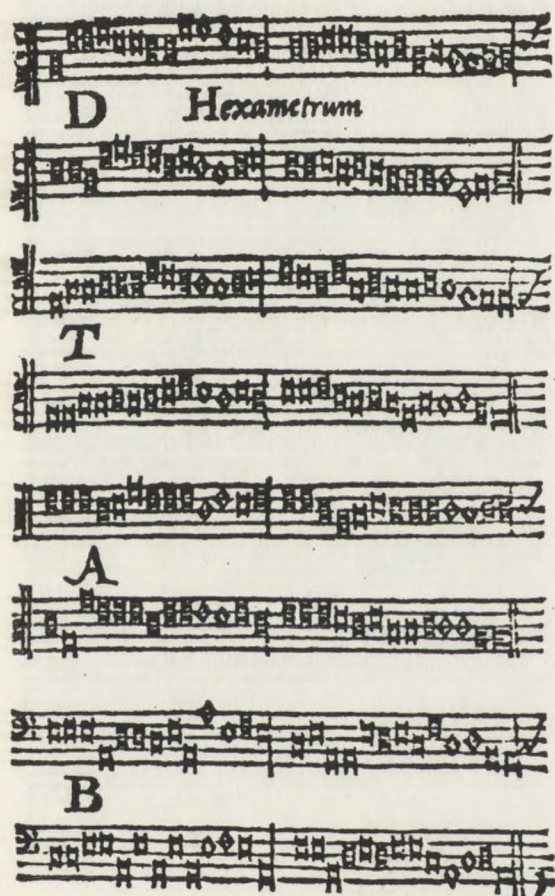
VI/2

VI/3, 4

VI/5, 6

D Choriambicū Asclepiadeū

T

A

B

D Choriambicū Tricolon

T

A

B

D Sapphicum Diolon

T

A

B

This block contains the musical notation for the first set of Sapphicum Diolon exercises. It consists of four systems, each with a single staff. The first system is labeled 'D' and contains two staves of music. The second system is labeled 'T' and contains two staves. The third system is labeled 'A' and contains two staves. The fourth system is labeled 'B' and contains two staves. The notation is in a historical style with various note values and rests.

D Sapphicum aliud

T

A

B

This block contains the musical notation for the second set of Sapphicum aliud exercises. It consists of four systems, each with a single staff. The first system is labeled 'D' and contains two staves of music. The second system is labeled 'T' and contains two staves. The third system is labeled 'A' and contains two staves. The fourth system is labeled 'B' and contains two staves. The notation is in a historical style with various note values and rests.

D *Gliconũ Choriã. Diclon*

T

A

B

This musical score is for a piece titled 'D Gliconũ Choriã. Diclon'. It consists of four systems of two staves each. The first system is labeled 'D'. The second system is labeled 'T'. The third system is labeled 'A'. The fourth system is labeled 'B'. The notation is in a historical style, featuring various note values and clefs.

D *Gliconium zc. aliud*

T

A

B

This musical score is for a piece titled 'D Gliconium zc. aliud'. It consists of four systems of two staves each. The first system is labeled 'D'. The second system is labeled 'T'. The third system is labeled 'A'. The fourth system is labeled 'B'. The notation is in a historical style, featuring various note values and clefs.

D *Almanium Tricolon*

T

A

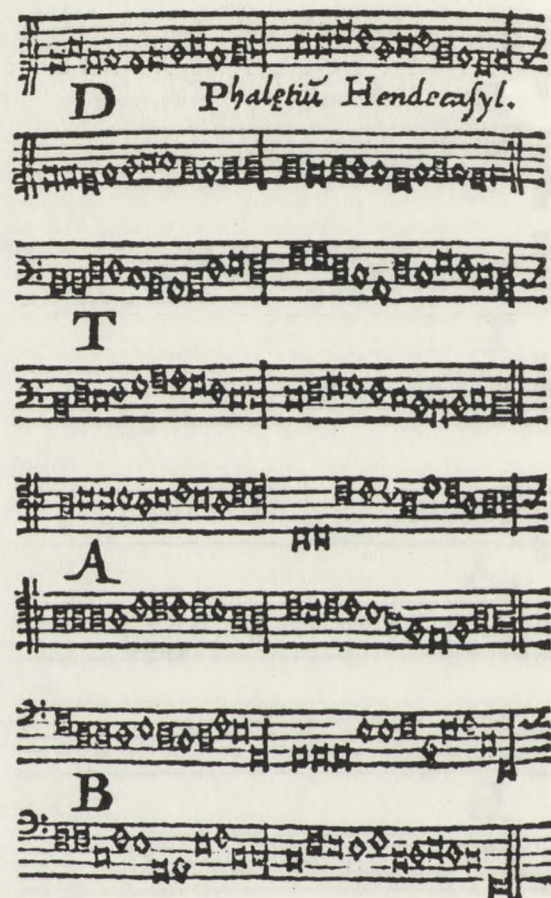
B

D *Heroicum Dicolon*

T

A

B

D Phalætiũ Hendeça.

T

A

B

D Iambiciũ Trimetrum

T

A

B

D Aliud Iambicum trime.

T

A

B

This block contains four staves of musical notation. The first staff is labeled 'D' and the title 'Aliud Iambicum trime.' is written below it. The subsequent staves are labeled 'T', 'A', and 'B' respectively. The notation consists of rhythmic patterns represented by vertical stems and flags on a five-line staff.

D * Iambicū Dímétrum

T

A

B

This block contains four staves of musical notation. The first staff is labeled 'D' and the title 'Iambicū Dímétrum' is written below it, preceded by an asterisk. The subsequent staves are labeled 'T', 'A', and 'B' respectively. The notation consists of rhythmic patterns represented by vertical stems and flags on a five-line staff.

D Iambicū Dimetrum

T

A

B

D Iambicū Dim. Catalect.

T

A

B

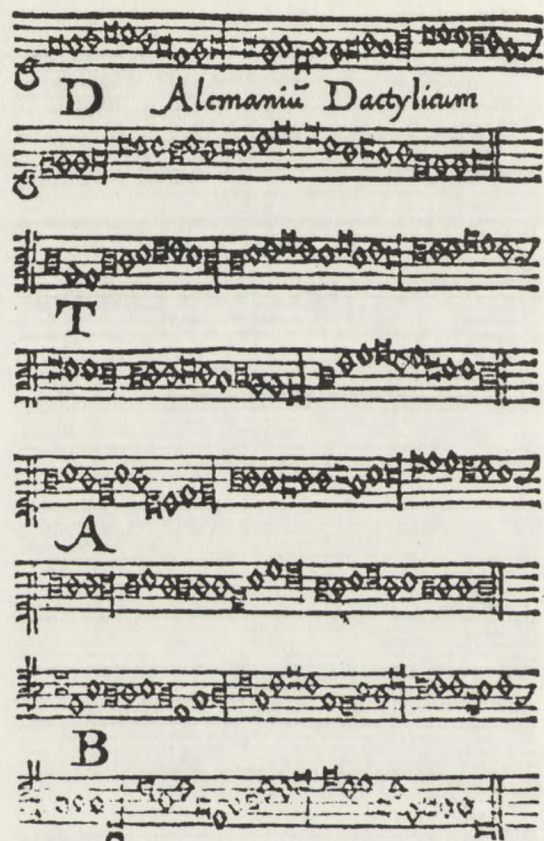
D Trochaicum Dicolon

T

A

B

This block contains four staves of musical notation for the 'Trochaicum Dicolon' rhythm. The notation is written on a single five-line staff. The first staff begins with a large capital letter 'D'. The second staff begins with a large capital letter 'T'. The third staff begins with a large capital letter 'A'. The fourth staff begins with a large capital letter 'B'. The notation consists of a series of rhythmic figures, including eighth and sixteenth notes, and rests, arranged in a specific sequence.

D Alcmanii Dactylicum

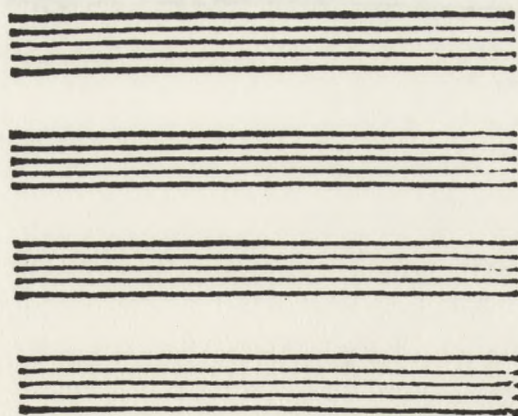
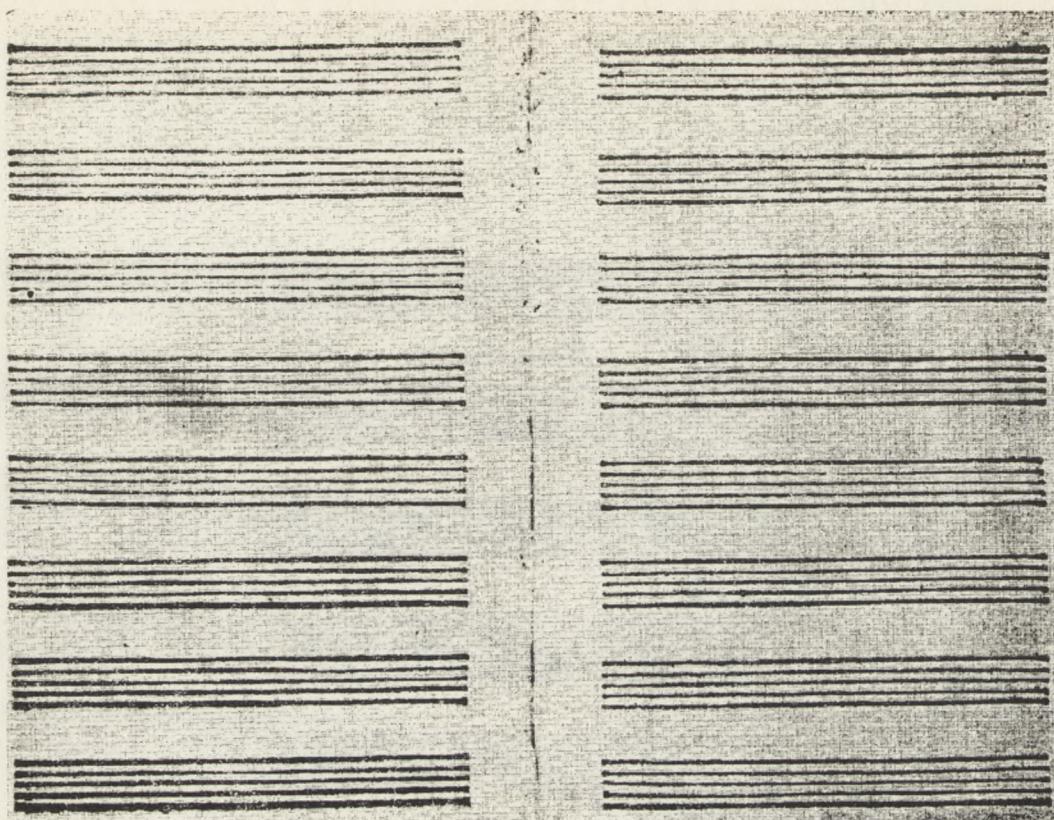
T

A

B

This block contains four staves of musical notation for the 'Alcmanii Dactylicum' rhythm. The notation is written on a single five-line staff. The first staff begins with a large capital letter 'D'. The second staff begins with a large capital letter 'T'. The third staff begins with a large capital letter 'A'. The fourth staff begins with a large capital letter 'B'. The notation consists of a series of rhythmic figures, including eighth and sixteenth notes, and rests, arranged in a specific sequence.

The musical score consists of four systems, each with two staves. The first system is labeled 'D Anapesticum' and features a treble clef. The second system is labeled 'T' and features a tenor clef. The third system is labeled 'A' and features an alto clef. The fourth system is labeled 'B' and features a bass clef. The notation includes various rhythmic values and accidentals, typical of early printed music.

Legenda

Coronæ

1 5 4 8 r

CORONÆ

Coronæ

A B C D E F G H I L M
N O P Q R R S V =

A D E H H O Q Q

A E N P S T

A A C E I Λ M N N O O P P S
Σ T T V Y Y Ω

A A C D E F I M N O O P
R R V

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W X Y

ı ä ī ē ıı ıı b c ω d e ē fā ff fi fl fc fr fu g h i j ī l m n

ı ö ó α p q q̄ r s ſ si ſſ ſſ ſt ſto ß t ta te ti tu u ũ um us x y Et

Ů . , :) 1 2 3 4 5 6 7 8 9

DE MISSA PRIVATA.

Quid de Missa privata sit sentiendū, clarissimorū id
votū scriptis iam olim lucidissime est explicatū, qua
rū autoritas si nondū alicui satisfiat, scimus quod ea
nostræ propositiones parū sint profuturæ: propter
aliquos tamen, qui vero pietatis zelo gloriā Christi
querūt, nihil prætermittre ioluimus. Ac primū ex
verbo Dei agnoscamus et confirmemus, quā institutioni
ecclē domini indignissimū sit, ubi minister in Missa
privata nullis alijs participantibus, præter desideria
sua ex consuetudine sibi soli sumit ac retinet, quod

B

D E I M N R Y

DE

cheerickurst

F G H I J

K L M N

O P Q

D I L M V X ,

A C E F G H I J K

S T V W

a b c d e f f g h i i k l m n o p r s

t u ũ v w y z . / =

Gedruckt in Cron in
Symburgen.

B D E F G H I K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z

ß ſ ſ t u u v w x y z . : / ,

Türcken/ in diesen gefähr-
lichen zeiten/ hoch nöth-
tig zugebrauchen.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

a ā ā b c d e ē f f f g h i k l ll m n ñ o p q r

s ſ ſ ſ t u u v w x y z . / ,)

1 2 3 4 5 6 7 8 9

behalten willen/ biß auff ein andere ze-
it/ wann sie der selbigen weniger bedür-
ffen. In mitter zeit treiben sie mit frē-
den gütern iren eignen nutz vnd nū-
cher. Derhalben wo ein versörger aus
gnūgsamer ursach verdacht ist/ sol er
durch die oberkeit von dem ampt ab-
gesetzt/ vnd die weyslin mit iren güte-
ren anderen getrewen leuten befohlen
werden.

A A C D E G H I L M N O P Q

R S T V V

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V X Y Z

Δ Λ Π Ξ

A B C B F H I L M N O P R S T V

a à â ã æ b c d e è ē, ε f ff fi g h i ij l m n o ò œ

p q ꝑ r s ſ ff ft t t̃ u ũ x y z & . , ; =) 1 2

3 4 5 6 7 8 9

Ad huius summi Sacerdotis pre-
cationem nostra uota etiam adiunga-
mus, & petamus idem, ut mentes &
corda omnium docentium in his Ec-
clesijs copulet, ut unū simus in Deo.
Sit in nobis quoque pium studium
concordiæ, nō quæramus incensi odi-
is quod calumniose in speciem exagi-
tari possit, quædam etiam præterea-
mus, quæ moueri non est utile.

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V Z

A B C D E G H I L M N O P R S T V X Z

a à ã æ as b c d e ě fa ff fi fl fo fr g h i ij is l m n na ni o ò ð

œ p q ꝑ r s ſ si st tt ſto ß t ta u ũ us x y z & . , ; =

1 2 3 4 5 6 7 8 9

GRECIAE MAGISTRAT. TVRCO.
Nec prius ab armis discedemus, quam te-
cum bello congressi, propulsemus iniuri-
as, quib. nos abs te uictos fuisse toties tua
ex dementia gloriaris. Dubios enim re-
rum euentus & communem belli fortu-
nam non ignoras. Pacem uero quam ut ui-
ctis obtulisti recusamus. Minime quidem
rei gerendæ consilia apud hostes
querenda sunt.

A E I N P Q S T V :

Π Π Π Π

E E I M N O O
P P P P S S T V :

C D P

A B C D E F G H I M O P R S V α π b c d e f

Ϡ ϡ g h i j l m n o ð p q ϣ r s t

π Ϡ t u ũ v x α & . .

Consciētiæ tes-
timonium senti-
emus de peracta
uiscā &c.
Quilibet iam se
ipsum intueatur
cōsiderās, quid
pro Christo uel
cōtra Christum
eiusq; uerbum
aut membra a-
gat uel patiat.

A B C E I N O P R

R S T V =

A C E H I L M N O P S X a æ c d

e f ff g h i l m n o p q r t u x

, ? =

Si hæc mala efficit retentio papiz
sticorum rituum, quid faciet
restitutio?

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V X

A B C D E G I K L M N O P R S T

a à á æ b c d e é è ð f ff fi g h i ñ l m n o p q q̃

q̃ r s f fi ff ft t u ũ v x y z et & . , ? : -)

1 2 3 4 5 6 7 8 9

sacrosanctum corporis & sanguinis sui Sacramentum in
consolationem nostri & confirmationem, exuscitationem
& augmentum fidei nostræ infirmæ et languidæ, et deinde
ad copulationem arctissimam nostri cum ipso, & mutuam
omnium inter se electorum membrorum suorum, instituit
ac sancit: & Spiritum Sanctum à Patre per Filium no-
bis donatum, & per verbum auditum, & Sacramenta vi-
sibilia in nobis efficacem: Eum inquam vnicum æternum
& solum verum Deum oramus veris gemitibus, vt hoc
de Cœna sua sacrosancta horribile dissidium clementer tol-
lat, & tristissima vulnera Ecclesiæ suæ ipse sanet, & omni-

A C D E F H I L M N O P Q S T V a ā æ

b c d e f f f g h i ñ l m n o p q r s t

u v x y z & , / (

Quasi diceret bona uirgo, sanctissime facis,
quod uehementer lætaris de acquisito Christo,
sed heus tu, sis etiam parata ad ferendas ingen-
tes misérias, quæ istum puerum comitabun-
tur, nec unquam abiectas eum ullis quantum-
uis ingentibus Satanæ machinis oppugnata &
concussa. Neque enim leuia quædam mala tan-
tum tibi expectanda sunt, ut paupertas, quam
tu iam quoque fers patientissime, nec tantum
odia summorum & pericula ultra, quæ etiam,
pro tua pietate ac æternæ uitæ spe, facile subi-
re posses, maiora tibi adhuc perferenda sunt.

G J M W

a b c d e f g h i l m n o r s s t u v w y z

Wir streiten nicht vom wortlein Sola, Item das
der mensch fürnemlich gerecht vnd Gott ange-
neme sey für Gott vmb des Mitlers willen dur-
ch den glauben.

A B E G I L M N O P Q
R R S T V

A B C D E F G H I K L

M N O P Q R

a ā â b c d e f f f g h i k l m n o

ō p r s s s s s s t u ū v w y . = /

Von Gerichtlichem

A B C D E F G H I K L M N

O P Q R S T V a ā b c d e ē f f f g h

i j l m n o ō p r r s s s s s t ſ t u ū v w z

Dringe dich nicht in Empter /
vnd ringe nicht noch gewalt.

Las dich nicht verlangen Rich-
ter zu sein / den durch dein vermö-
gen wirstu nicht alles vnrecht zu
recht bringen.

A A B C C D E E F G G H I J K L M

N O P R S T V U W Y X

D I P Q R S T

a a à a b c d e è f f f i f i g h i i s l m m n o p q q̇

r s s f i s s s t s t s t u ũ u s v v x y z d e . . :

tatem nostram regiam impertiremus, illisq̃
vim iuris scripti tribueremus, & omnia in
eo contenta, quo ad omnes clausulas, sensus,
capita, articulos, in formam privilegii no-
stri redigi facien: admittere, approbare,
eisdem uniuersis Saxonibus & eorum here-
dibus ac posteritatibus, pro perpetuis legi-

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V

A B C D E I L M N O P Q R S T X Y

a à ã æ b c d e è ê f ff f fl g h i j l m n o ò œ

p q q̄ q̄̄ r s f ff fl t u ũ v x y et & . , : (

1 2 3 4 5 6 7 8 9

Cusores falsæ monetæ, quinuè operam ad
id contulerunt, hospiciu nuè scienter locaue-
runt, flammiarum exultionibus mancipantur.
Qui in aurum quid vicij addiderit, argenteos
nummos adulterinos conflauerit, qui num-
mos stanneos plumbeos nuè dolo malo emerit,
vendideritq̄, falsi crimine tenerur. Qui
nummos aureos ræferint tinxerint
vel finxerint, extremo supplicio
affici debent.

A B C D E F G H I K L M

N O P R S T V W

a ä b c d e ē f ff g h i j k l m n o ö

p r s r st t u ü v w y z . : /

Die/ so vmb vnziemliche sachen Ehe-
weiber ansprechen / ire verpflichte liebe
vnd eheliche trew zu brechen/ werden
ihres schnöden willens vnd anmüttens
wegen/ zwar nicht mit dem schwerdt/
sonder noch des Gerichts erkentnis/ auff
ein andre weis gestrafft/ ob sie wol irer
böser lust / brunst vnd begerens nicht
sein gewehret worden.

A B C D E F G H I K L M N O

P R S T U V W X

b c d e f f g h i j k l m n o o p r s

ff ft t z u ü v w y z . : /

oder verdolmetschung/ noch mitnem bedencken was
handlen vnd wandln müssen/ damit eine art der rede
mit den new zu gethanen gesetzen vnd regeln gehalten
würde/ vnd gleichwol auch das also gemessiget/ das
ich verhoffens bin/ es sol niemanden einigen verdruss
nicht machen / vnd hab auch denen/ so vielleicht sich
bessers verstands zu erholen/ aus dem Lateinischen

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V X

a x b c d e f f g h i j l m n o p q q r s f fi

st tu û v x & & . . : ? 0 1 2 3 4 5 6

7 8 9

Sunt formæ rerum varîæ, sunt deniq̃ casus :
 Hos liber hic mira cum breuitate docet.
 Ingenua quem si fueris pietate secutus,
 Afferet haud dubiè commoda magna tibi.
 Cumq̃ suum virtus semper mereatur honorem,
 Laude etiam merita, F R O N I E dignus eris.

cchilörst

5. PHILIP DIAKÓNUS CIRILL BETŰS NYOMDÁJA
1544–1552

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 311

LECTURE 1

MECHANICS

1.1 Kinematics

1.2 Dynamics

1.3 Energy

1.4 Momentum

1.5 Angular Momentum

1.6 Oscillations

1.7 Waves

1.8 Relativity

1.9 Quantum Mechanics

1.10 Statistical Mechanics

1.11 Thermodynamics

1.12 Electromagnetism

1.13 Optics

1.14 Modern Physics

1.15 Miscellaneous

1.16 Problems

1.17 Solutions

1.18 Appendix

1.19 Bibliography

1.20 Index

1.21 Glossary

1.22 Acknowledgments

1.23 About the Author

1.24 Contact Information

I/1

I/2

I/3

I/4

I/5

III/1

III/2

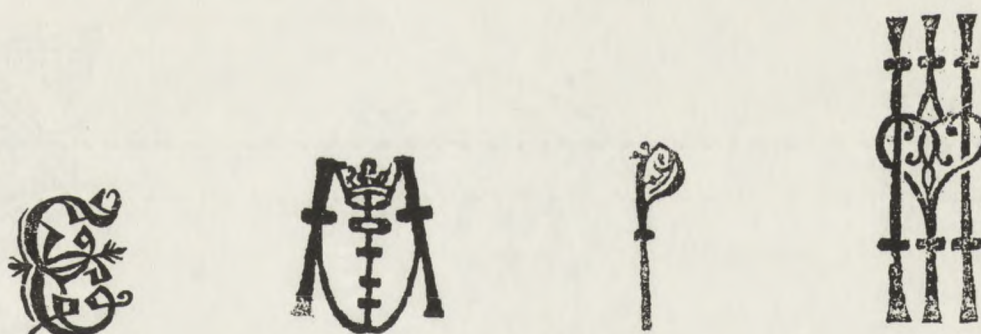
IV/1

IV/2

IV/3

VI/1

VI/2

VI/2

АЛЕКСАНДР

Михаил Александрович

Великий князь

Сербии и Черногории

и др.

Великий князь
Сербии и Черногории
и др.

6. A KOLOZSVÁRI HOFFGREFF-HELTAI-NYOMDA
1550-1600-

I/1

I/2

I/3

I/4

I/5

I/6

I/7

I/8

I/9

I/10

I/11

I/12

I/13

I/14

I/15

I/16

I/17

I/18

I/19

I/20

I/21

I/22

I/23

I/24

I/25

I/26

I/27

I/28

I/29

I/30

I/31

I/32

I/33

I/34

I/35

I/36

I/37

I/38

I/39

I/40

I/41

I/42

I/43

I/44

I/45

I/46

I/47

I/48

I/49

I/50

I/51

I/52

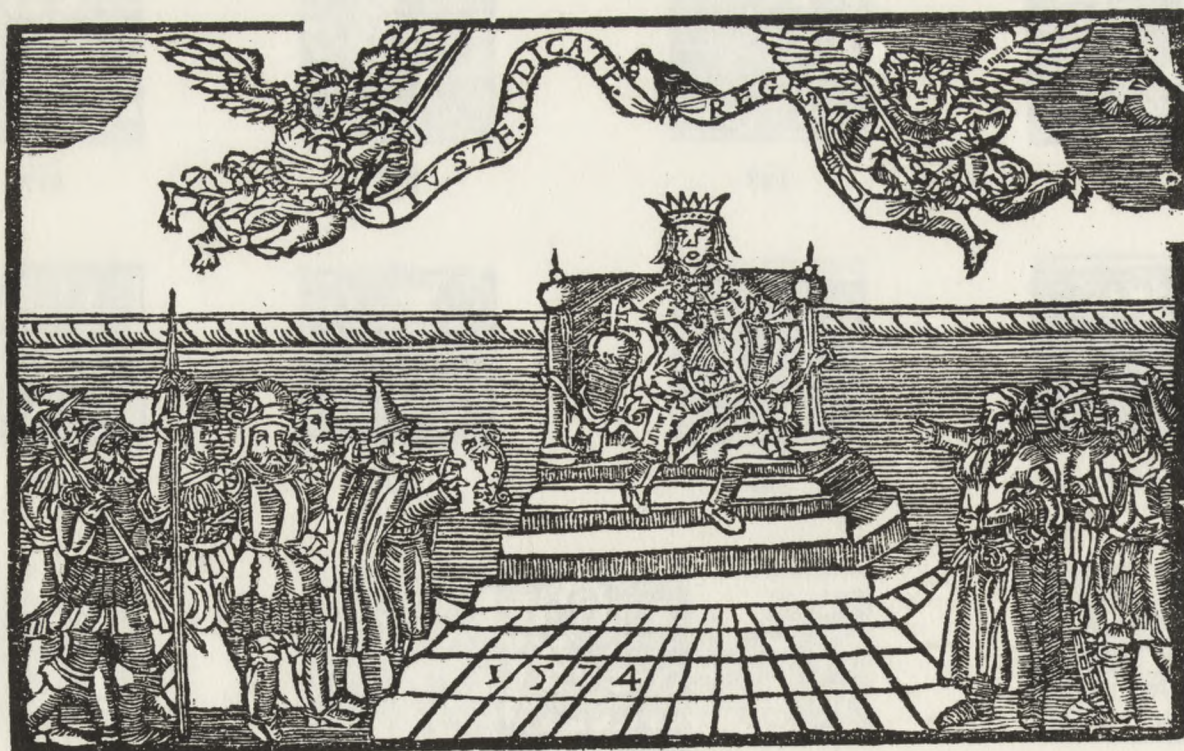
I/53

I/54

I/55

I/56

I/57

I/58

I/59

I/60

I/61

I/62

I/63

I/64

I/65

I/66

I/67

I/68

I/69

I/70

I/71

I/72 – január

I/73 – február

I/74 – március

I/75 – április

I/76 – május

I/77 – június

I/78 – július

I/79 – szeptember

I/80 – október

I/81 – november

I/82 – december

I/83

I/84

I/85

I/86

I/87

I/88

I/89

I/90

I/91

I/92

I/93

I/94

I/95

I/96

I/97

I/98

I/99

I/100

I/101

I/102

I/103

I/104

I/105

I/106

I/107

I/108

I/109

I/110

I/111

I/112

I/113

I/114

I/115

I/116

I/117

I/118

I/119

I/120

I/121

I/122

1592, 1593

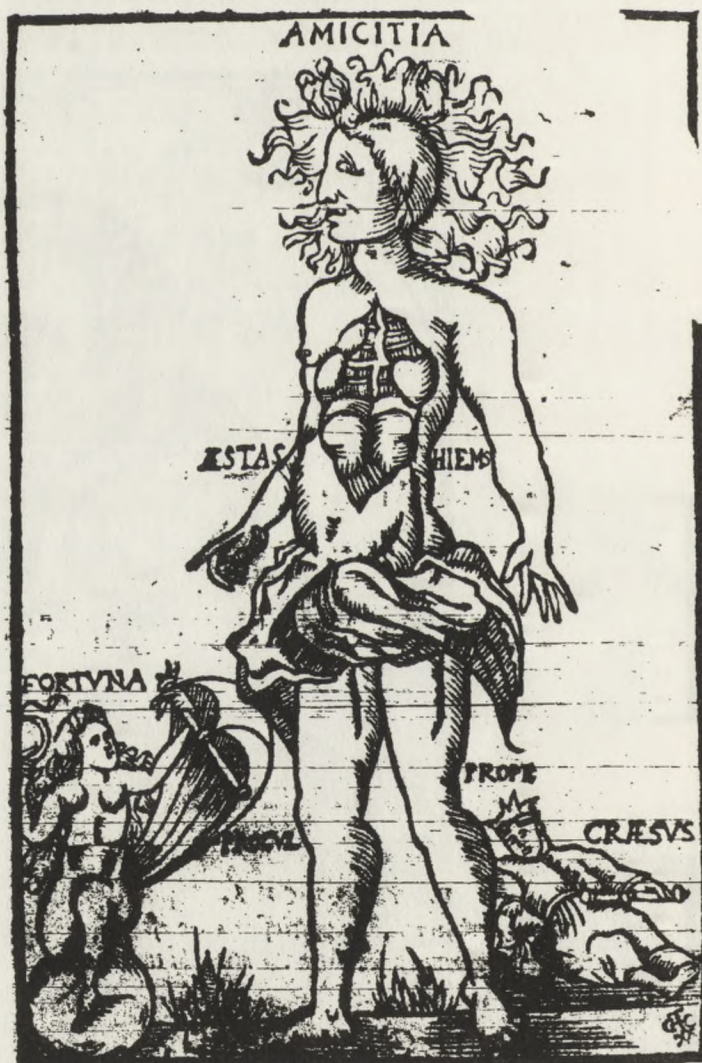
I/123

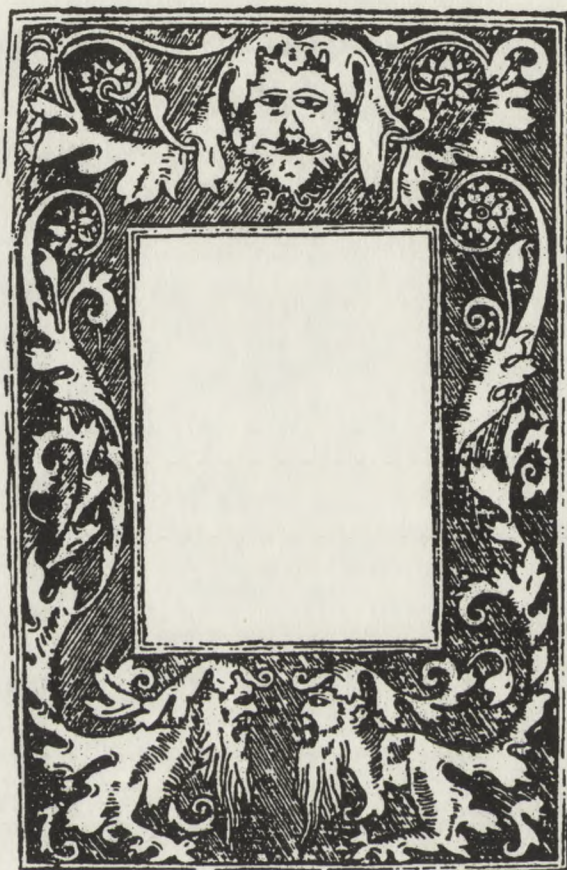
I/124

I/125

I/126

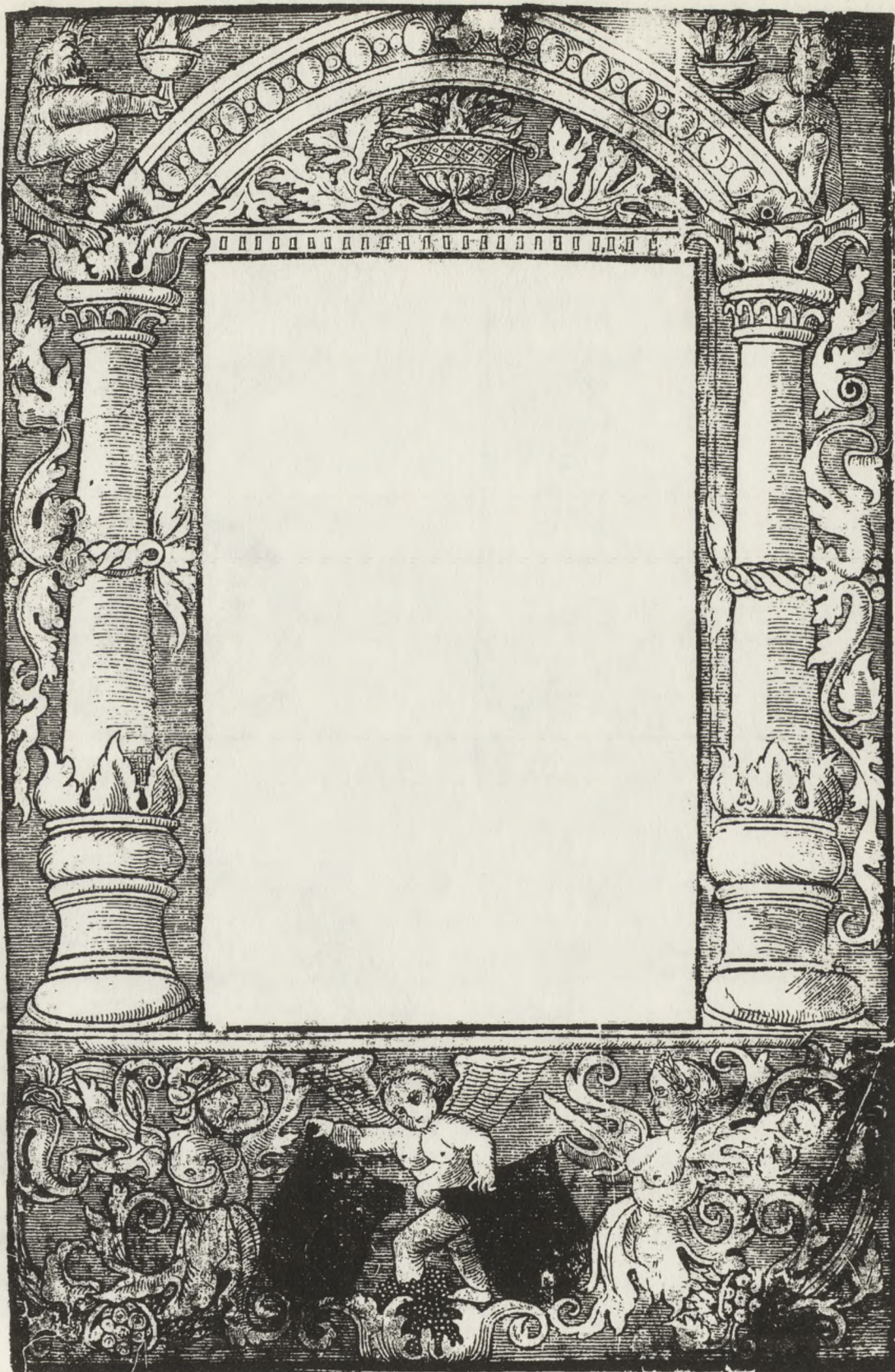
II/1

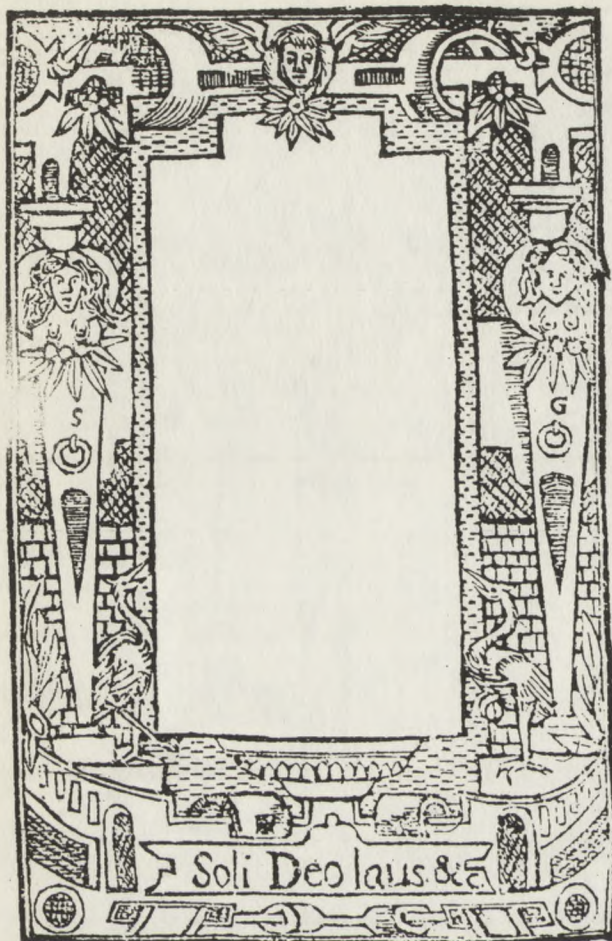
II/2

II/3

II/4 (kissé kicsinyítve)

II/5

II/6

III/1

III/2

III/3

III/4

III/5

III/6

III/7

III/8

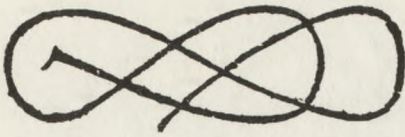
III/9

III/10

III/11

IV/1

IV/2

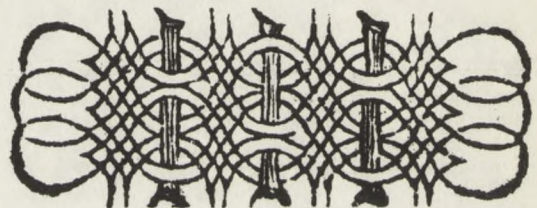
IV/3

IV/4

IV/5

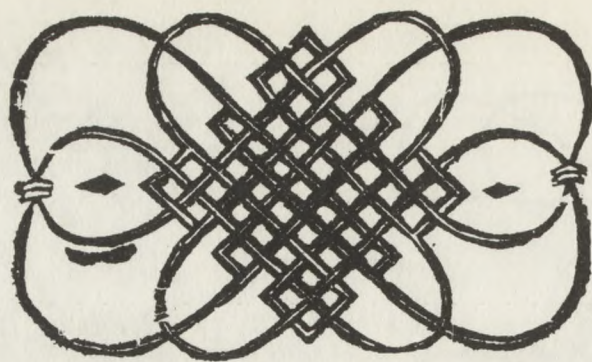
IV/6

IV/7

IV/8

IV/9

IV/10

IV/11

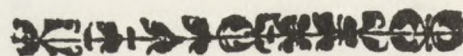
IV/12

IV/13

IV/14

IV/15

IV/16

IV/17

IV/18

IV/19

IV/20

IV/21

IV/22

IV/23

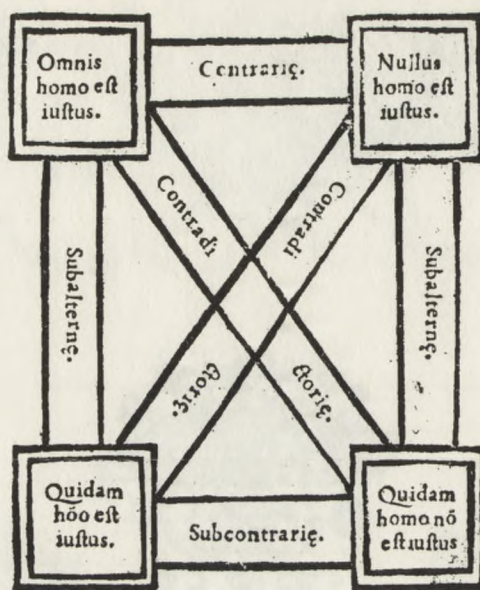
IV/24

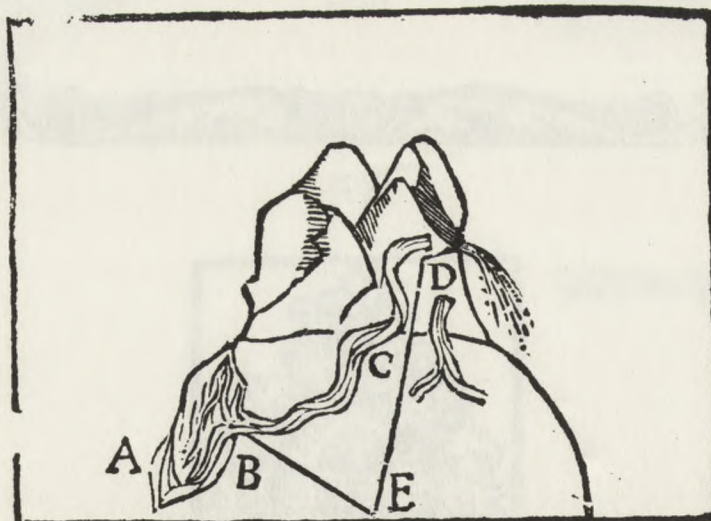
IV/25

IV/26

V/1

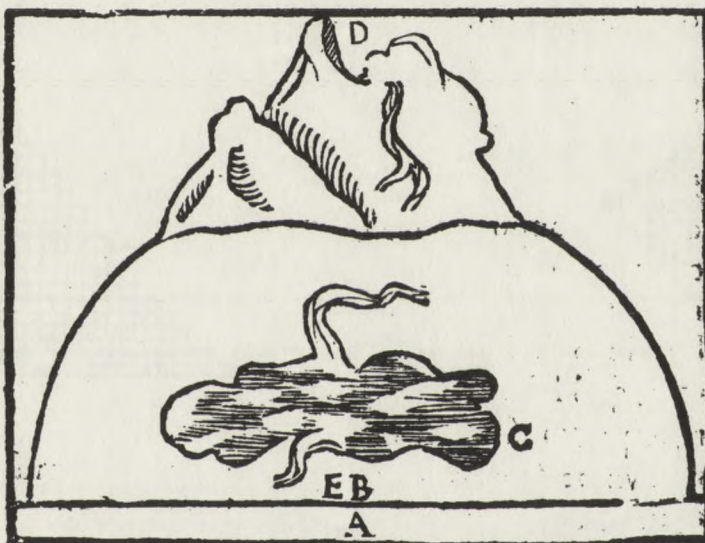

V/2

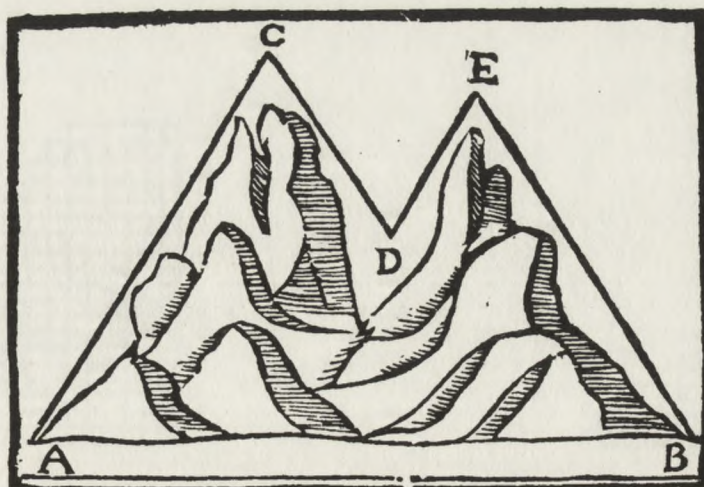
V/3

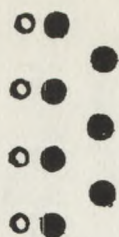

V/4

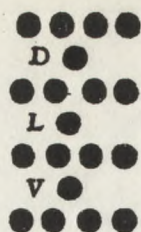

V/5

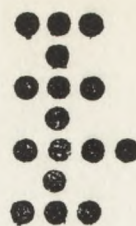

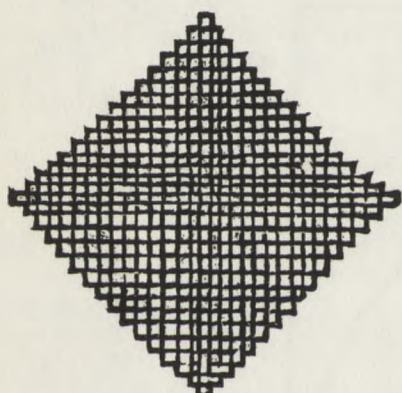
V/6

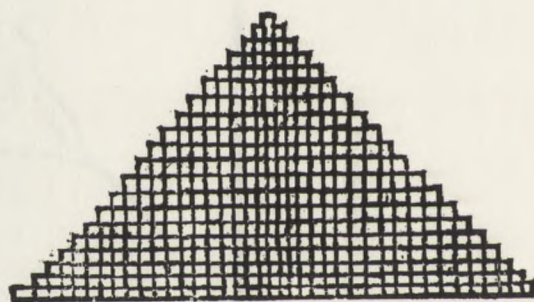
V/7

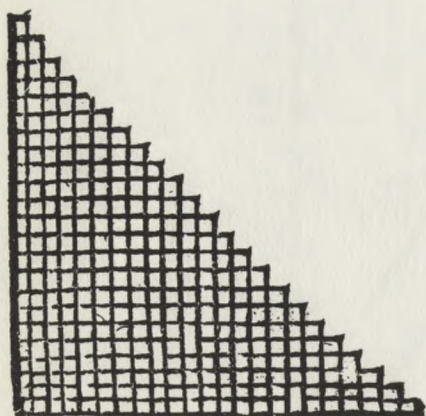
V/8

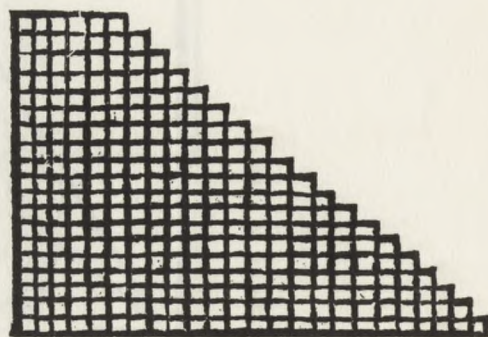
V/9

V/10

V/11

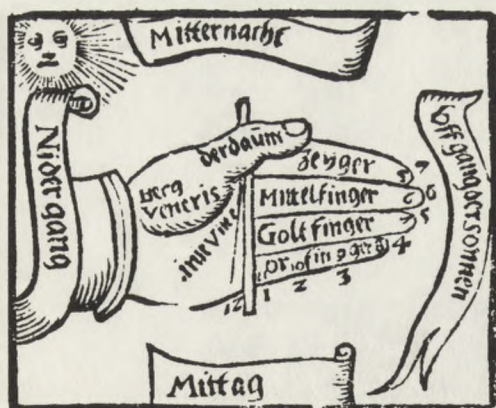
V/12

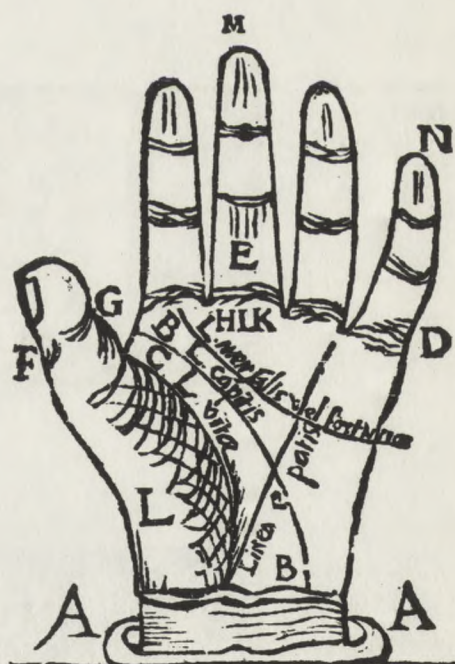
V/13

V/14

V/15

V/16

VI/1

VI/1

1550-1600-

VI/2

1550-1600-

VI/2

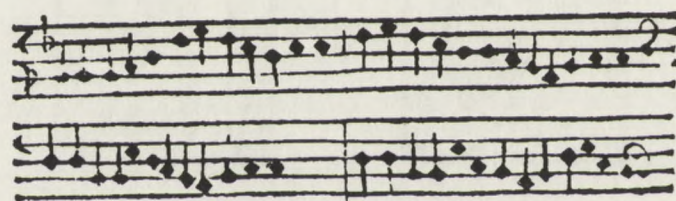
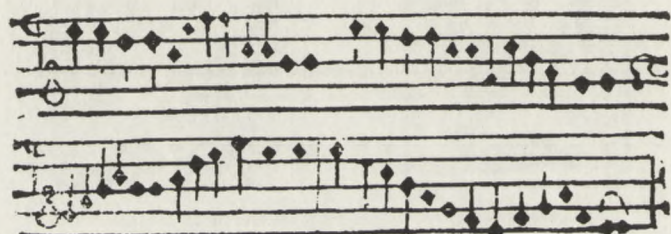
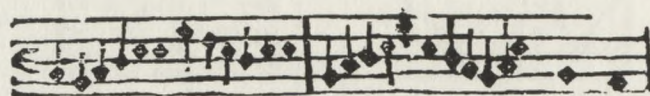
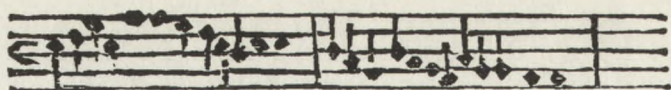
VI/3

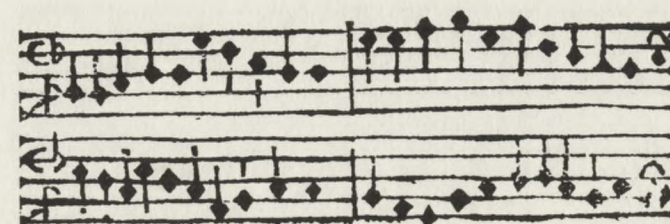
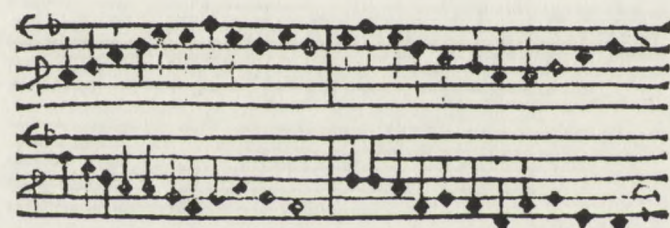
VI/4

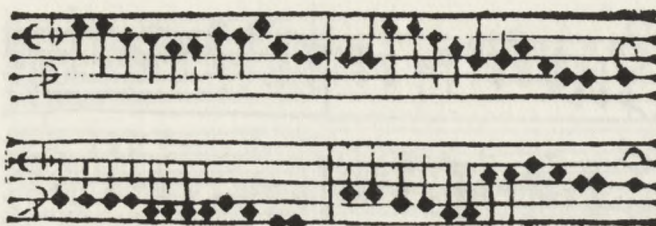
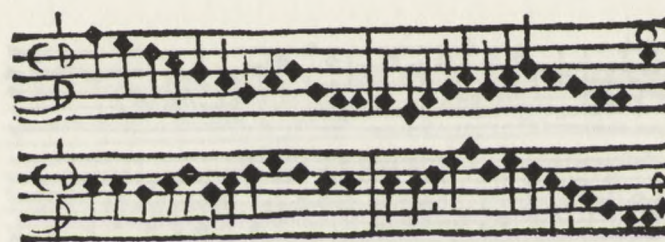
VI/5

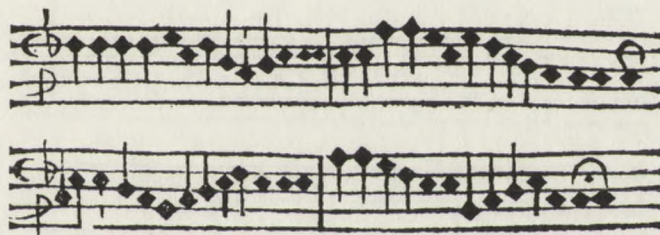
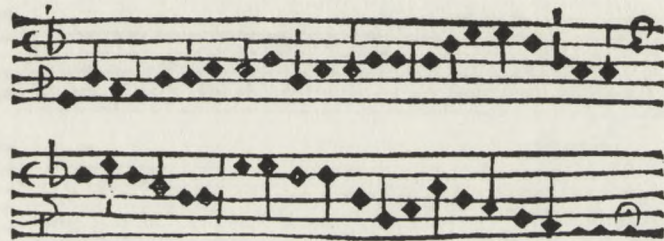
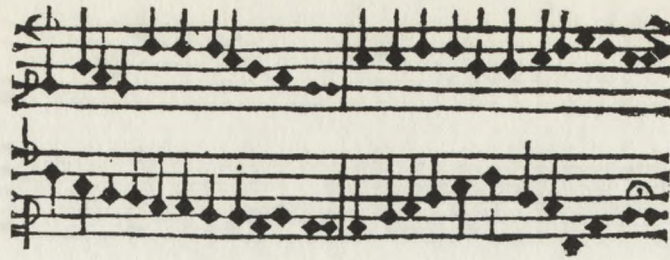
VII: fametszetű kottasorok 1-5. dallam

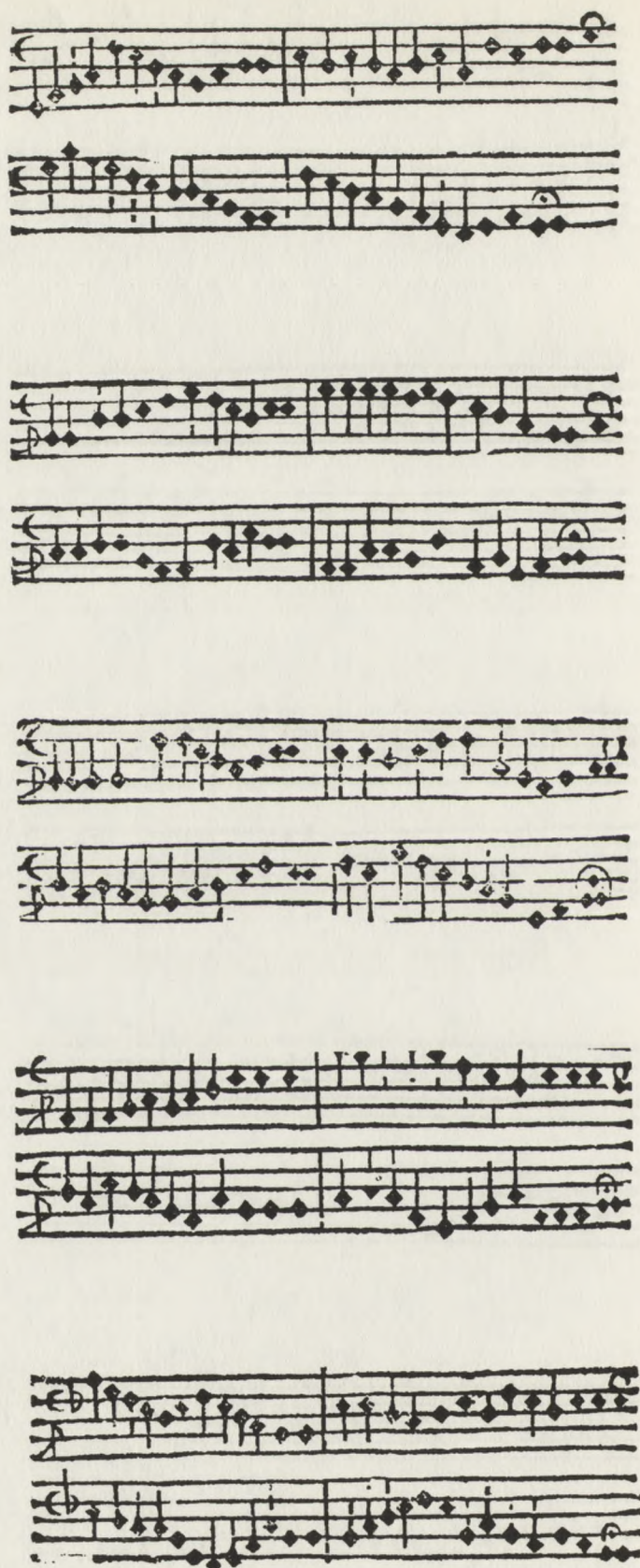
VII: fametszetű kottasorok 6–10. dallam

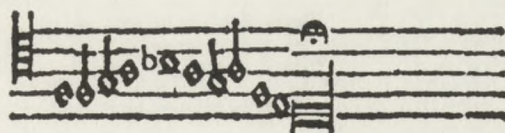
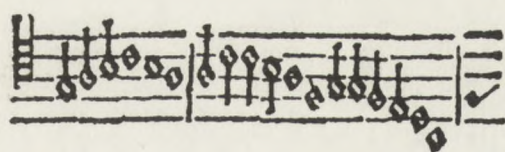
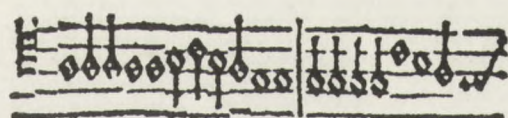
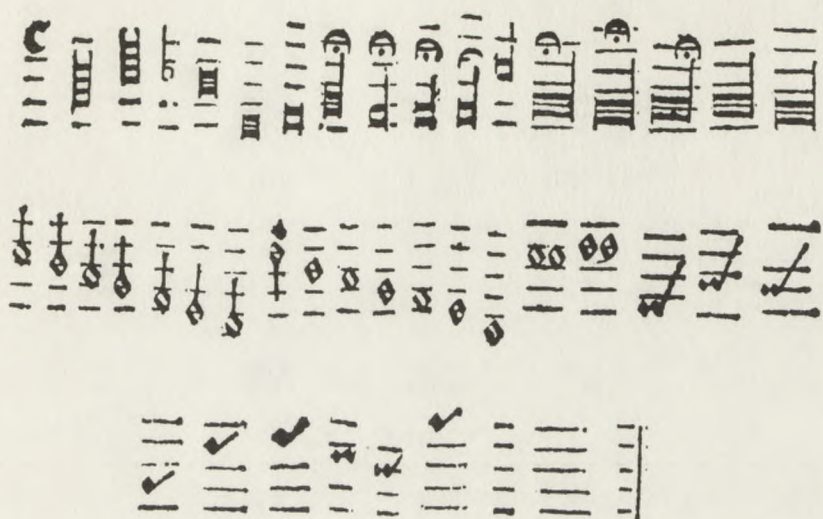
VII: fametszetű kottasorok 11–15. dallam

VII: fametszetű kottasorok 16–20. dallam

VII: fametszetű kottasorok 21–25. dallam

VIII/1

VIII/2

VIII/3

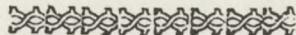
VIII/4

VIII/5

VIII/6

VIII/7

CONFES

IX/1

A BIBLIA

IX/2

NACELSÓ RESZE

IX/3

HISTORIA

IX/4

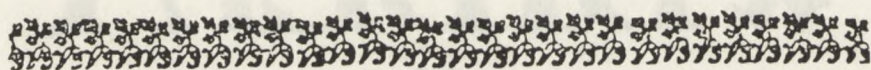
IX/1–4: egy dúcra metszett szavak

A À C D E È G H I K L
M N O R S T V X Y

a á æ b c d e é f i g i ñ k l m n o

ó p r s t ſ ſ ſ t u x y z &

., =

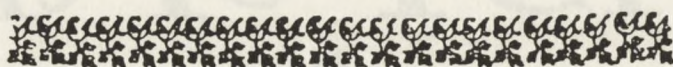

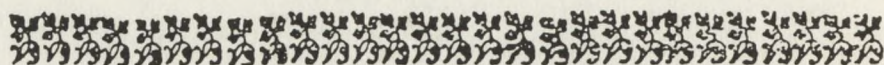
A Æ B C E G H I L M N
O P Q R S T V

Y Z =

A B C D E F G H I K L M N O

Ó Ó P R S T V V Y Z =

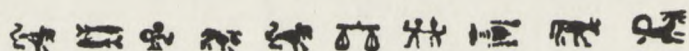
A B C D E F G H I K L M N O Ó P Q

R S S T V W X Y Z

a á ā à æ b c d e é ē ě r ff g h i j k l m n o ó ô p p

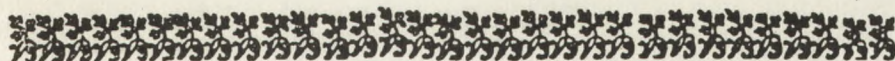
q q é p r s ſ ſ ſ ſ ſ ſ t u ū ū v v w x y z ſ & , : (

ˆ ı 2 3 4 5 6 7 8 9 ¶ * * * * * C P 10 11

estendőkben váltic meg mutatta az ő mér-
ges vóltát, mind dőg halál, mind egyéb ifo-
nyu betegségec által, mellyeckel meg gyöt-
trötte az emberi nemzetet, külemb külemb
féle helyeken: De à mint meg mntattya à
czillagoknac iarása, ninczen még vége.
Mert ez estendőben is ki kezdí tölteni az ő
mérget: De nem művelí mind az előbeli hel-
lyeken, ahol az el mult estendőkben kegye-
tlenkődet az embereken: Hanem azokon,
mellyec vadnac az egebeli íegyeknec vtól

*

A B C D E F G H I K L M N P Q R S T V

a á æ b c d e é f ff fi fl g h i j k l m n o ô œ p q ù r s

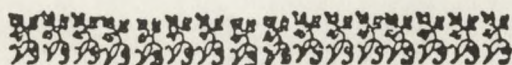
ç fi ff fl t u ù ü v x y z & . , . : " 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Az Pokol, mely készitett az ör-
dögöknek, és az kárhozot Lelkek-
nek minden kegyetlen kínockal meg-
vagyon készitett, undoc fertelmes
Lelkeckel in-g rakottatott, megmőnd-
hatatlan büntetés, és sűrű fűtőckel tes-
től, Lelkestől, kínoztatnac szegé-
nvec, kic it ez Világon Isten borzsu-
lagára eltec, Sirás és ohajtás, kefer-
ves átkozodás és szidalmac az ő e-
neklesec Istennek szent színet soha
nem lathattyac, körüléc Eordögök
erőssen forgodnac, uyab uyab kíno-
c lelkeket farazattyac..

CEMNOS I 5

D M

a c d e g h i m n o p r s t u . : , = /

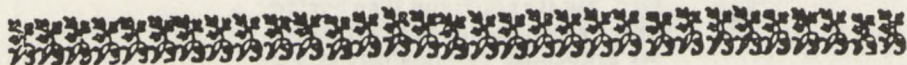
Du mußt nicht sagen Mumi
Mumi: sondern du mußt sagen/ was di-
ßes ist/ das der priester in der hand hat.

A C D E F G H I L M N O P Q R S T V X

a b c d e f g h i l m n o p q r

s t u v x & 1 2 3 7 8

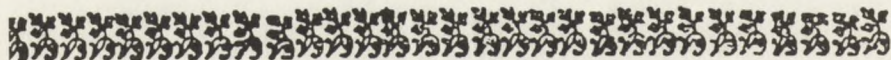
Vespéra iam venit nobiscum Christe maneto,
Extingui lucem ne pacare tuam,

A B C D E F G H I K L M N P Q R S T V

a á x b c d e e f f f i g h i i j k l m n o o p q q r s

t u u v x y z & . . . : " 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Az Pokol, mely készitett az ör-
dögöknek, és az karhozott Lelkek-
nek minden kegyetlen kinokkal meg-
vagyon készitett, undoc fertelmes
lelkeikkel meg rakottatott, megmond-
hatatlan büntetés, és sűrű fűzőkkel tes-
teltől, Lelkektől, kinoztatnac szeg-
nyec, kik itez Vilagon Isten borzsu-
ságára eltec, Sirás és ohaitás, kefer-
ves atkozodás és szidalmac az ő e-
neklesse Istennek szent színet soha
nem lathattya, körülte Eordögök
erőssen forgodnac, uyab uyab kinoc
lelkeket faraztattac.

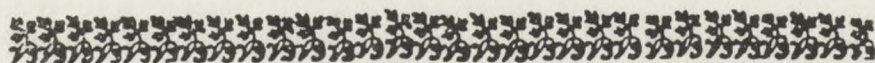
L I T E R Æ

Α Γ Δ Ε Η Ι Κ Λ Μ
Σ Σ Θ Ζ Ω ⁂

A B C D E F G

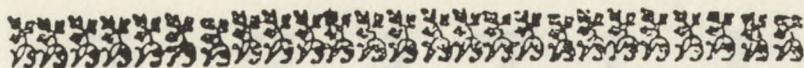
a b c d e e

g i k l m n o o r þ u v x z =

Harvadit Vése a De=

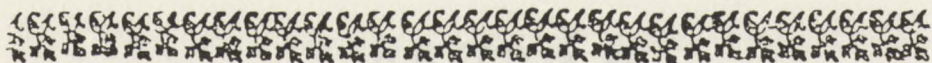
A C D E F G H I K L M N O P

Q R S T U V X Y

a b c d e f g h i j k l m n o p r

s t u v w x y z . : / =

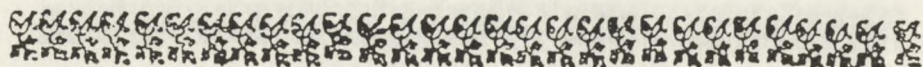
Kiralyi adomanyabol kereset io=

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X

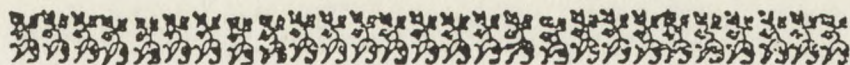
a b c d e f g h i j k l m n o p r s t u v w x y z . : / =

ſ ſ t u v w x y z . : / =

nyodról való levelec / melyeket a be írtattasbá meg
magyaráznac: Es micsoda hasznoc legyen/
ha nem magyarázac azzofat.

Α Δ Σ Η Ι Κ Τ Ω

α ᾱ β β̄ γ γ̄ δ δ̄ ε ε̄ ζ ζ̄ η η̄ θ θ̄ ι ῑ κ λ μ ν ο ό ο̄ π ρ ρ̄

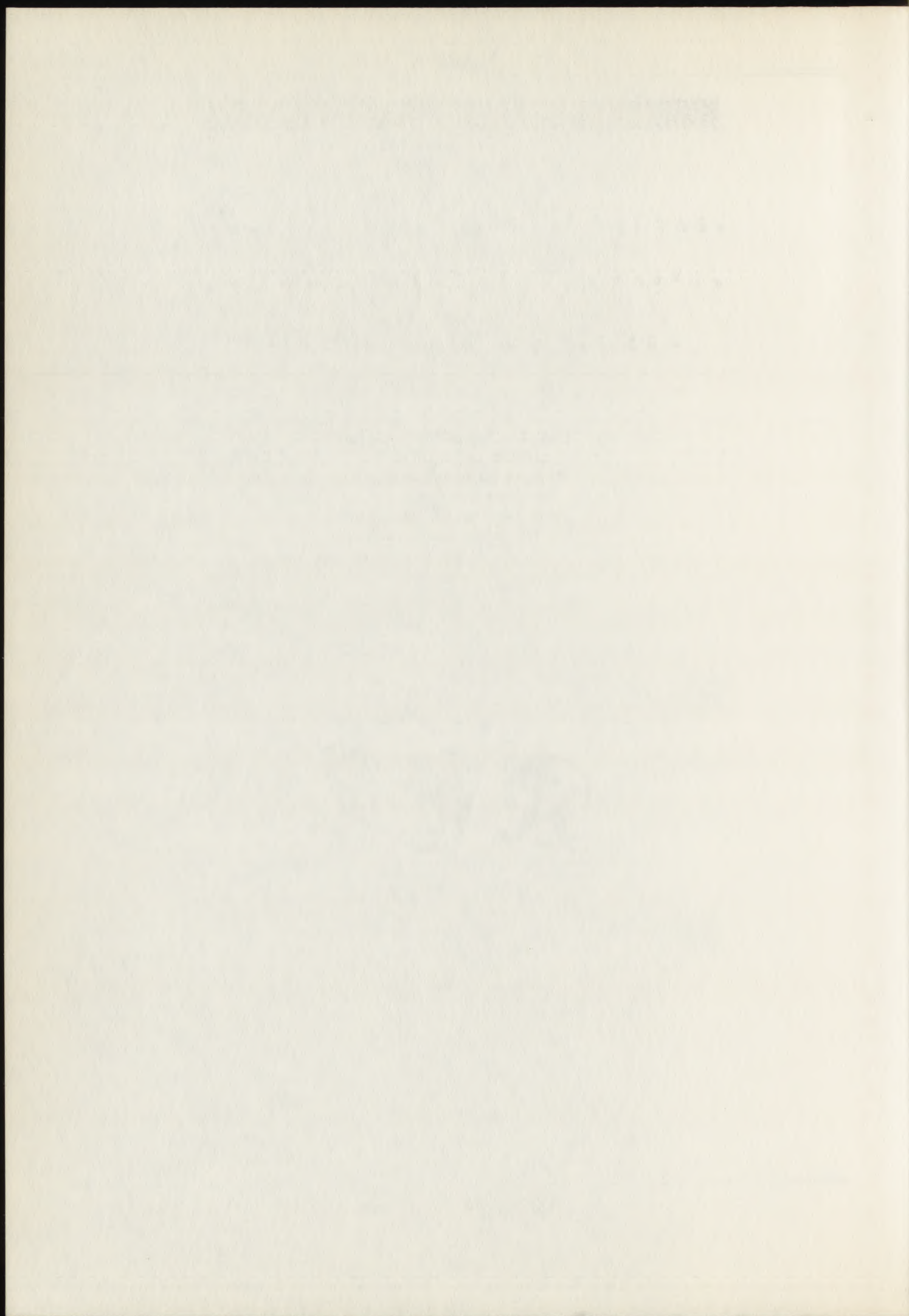
σ ς τ υ ῡ φ χ ψ ω ὠ ὡ ᾠ ῶ ξ αι αί' αῑ αν ς̣ λω γ γ̣ ρ̣

ει εῑ θεῑ δ̄ μω̄ κῡ κω̄ λλ̄ λω̄ ππ̄ πλ̄ πρ̄ σῑ ωω̄ ϑ̄

ὁ καὶ ἡ μείζων, μείζων ϑ̄, μείζων
 μείζονα. μείζονα μείζων.
 N. A. τὴν καὶ τὰ μείζονα τῶν
 μείζονοις ὡς μείζονα.
 οἱ ϑ̄ ὡς μείζονες, μείζονες, μείζονες,
 τὰς μείζονας, μείζονας μείζονες.

*

7. CORESI DIAKÓNUS CIRILL BETŰS NYOMDÁJA
1557–1588

A CORRECTION OF THE HISTORY OF THE

1557-1558

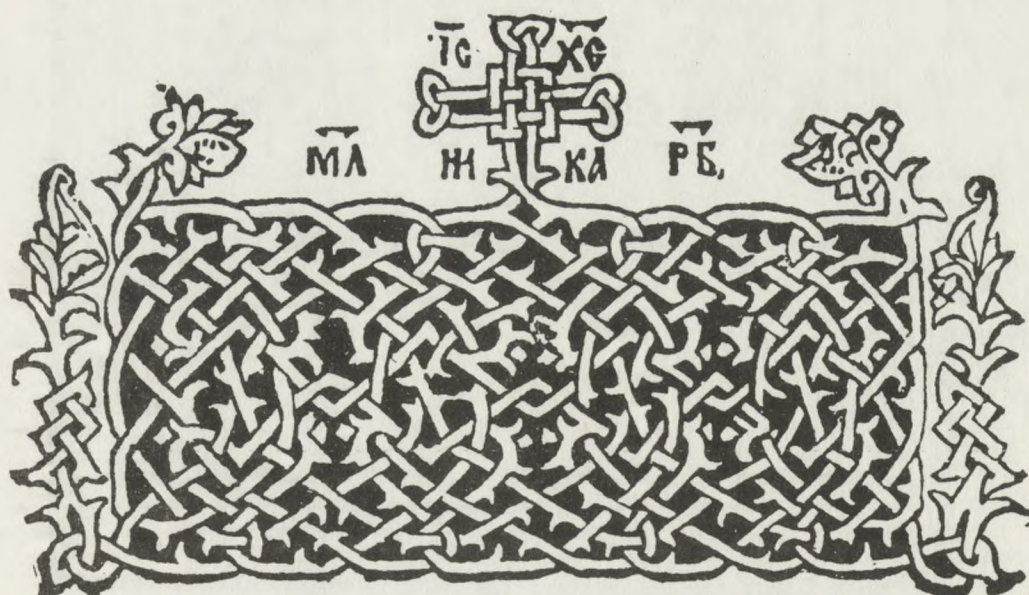
I/1

I/2

I/3

IV/1

I/1-3: 1580

IV/1: 1557

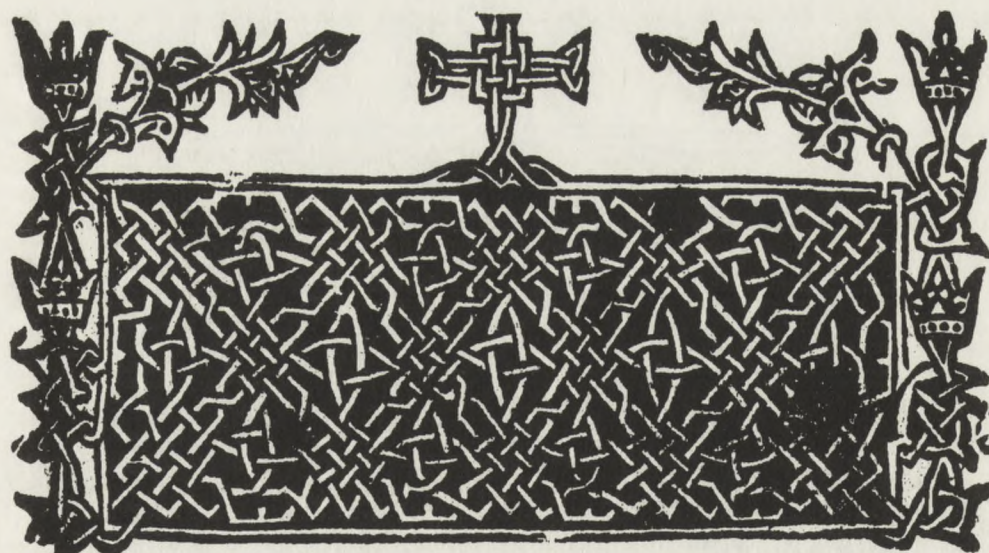
III/1 (kissé kicsinyítve)

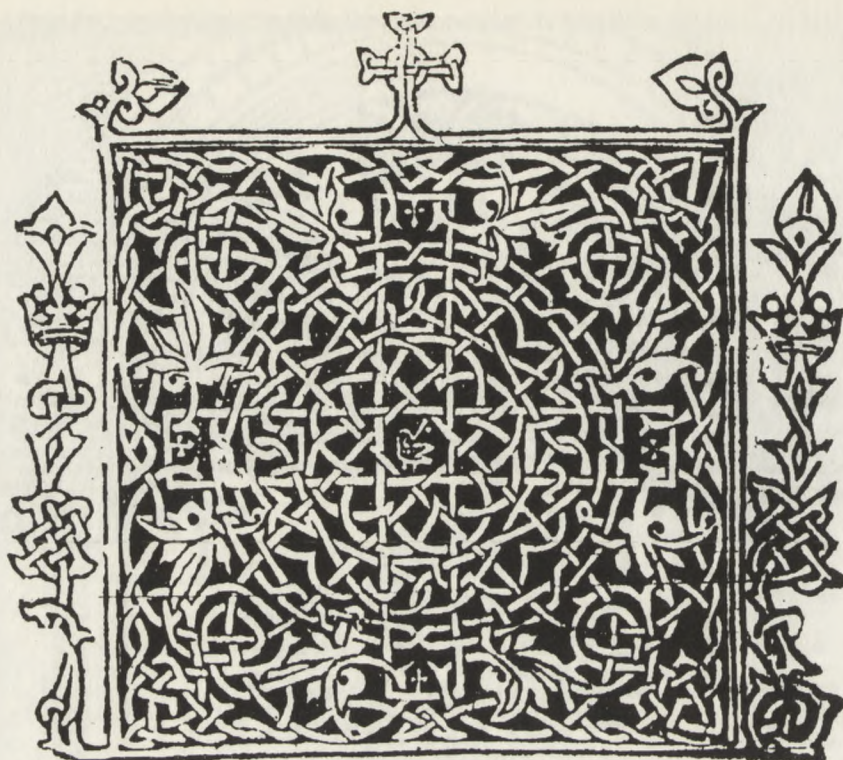
III/2

III/3

IV/2

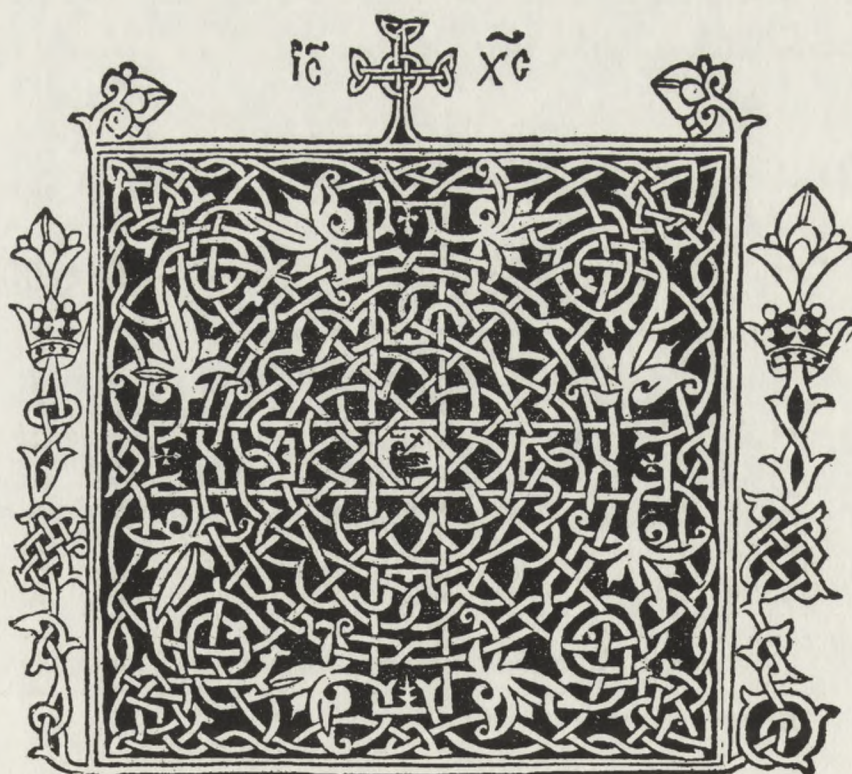
IV/3 (kissé kicsinyítve)

IV/4 (kissé kicsinyítve)

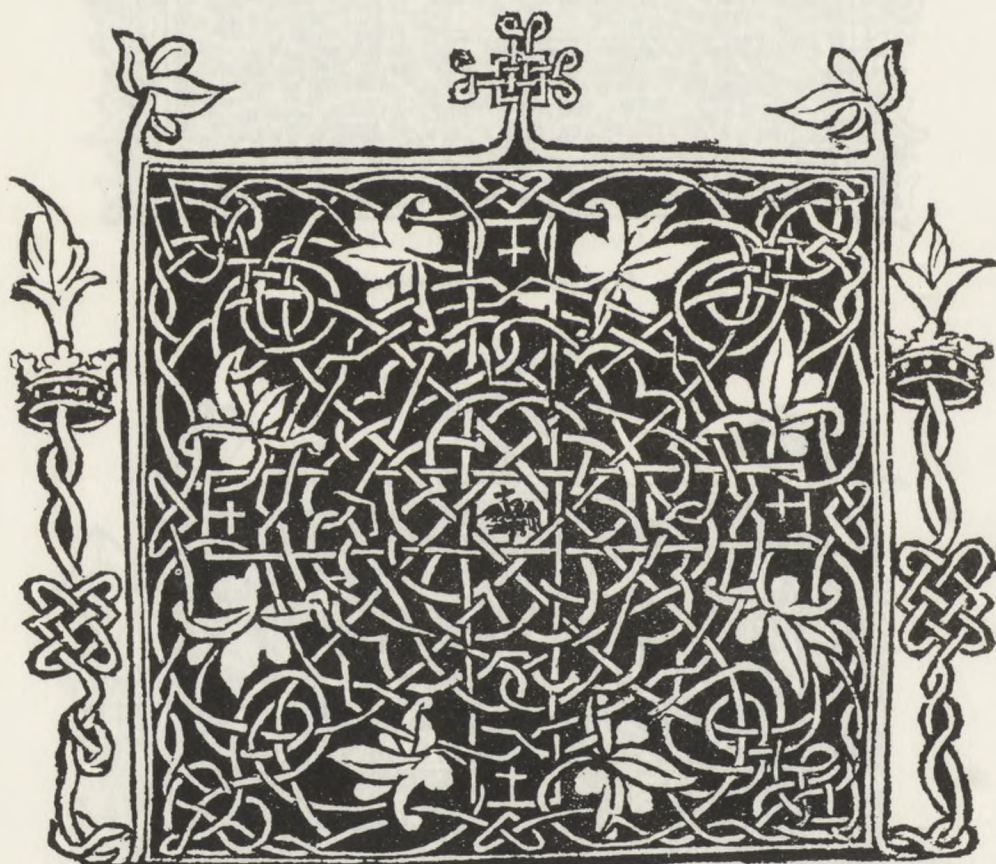
IV/5 (kissé kicsinyítve)

IV/6 (kissé kicsinyítve)

IV/7

IV/8

IV/9

IV/10

IV/11

IV/12

IV/13

IV/14

IV/15

IV/16

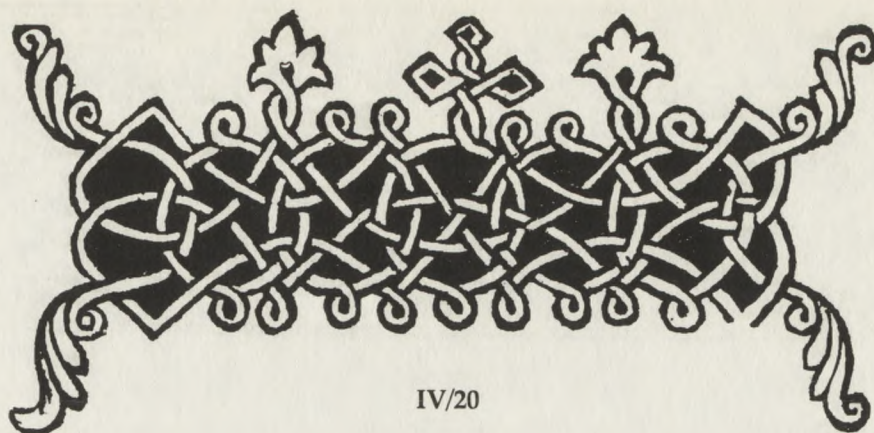
IV/17

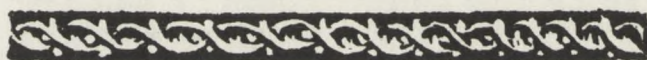
IV/18

IV/19

IV/20

IV/21

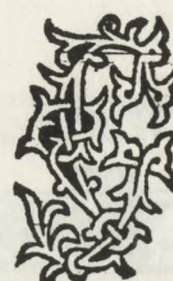
IV/22

IV/23

IV/24

VI/1

IV/24: 1581
VI/1: 1557–1581

VI/1

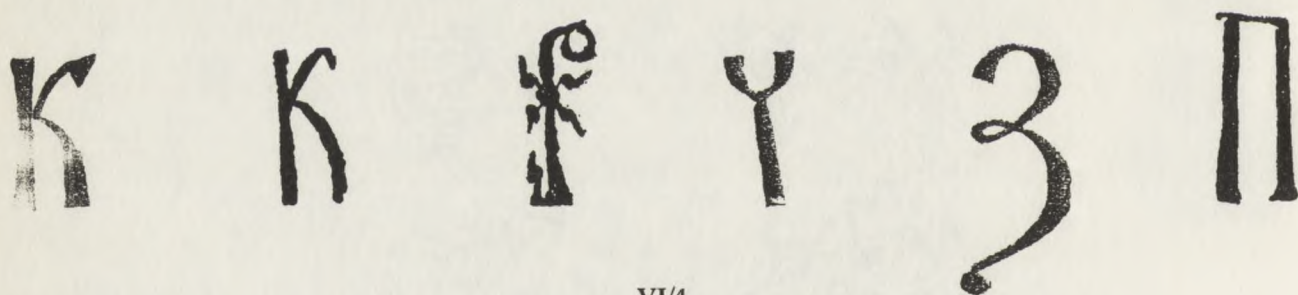
VI/2

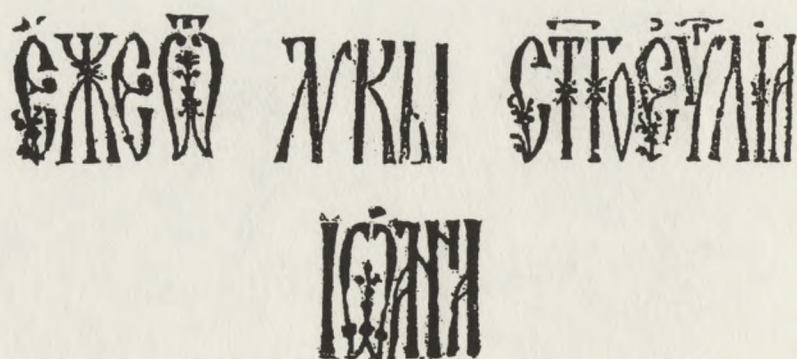
VI/2

VI/3

VI/4

VI/2–4: 1579–1582

IX/1: egy dúcra metszett szavak

❖ Ѧ Ѣ Ѥ Ѭ Ѯ Ѱ ❖
Р С Т Ѧ Ѣ ѣ
Д В Д С

а á â ã б в в̃ г г̃ д е ё ё̃ ж ж̃ ж̃ з з̃ з̃ н
 ъ ъ ъ ъ і ї к л л̃ л̃ м м̃ м̃ н ñ о о̃ о̃ о̃ п
 р р̃ р̃ р̃ с с̃ с̃ т т̃ т̃ у у̃ у̃ у̃ х х̃ х̃ х̃ ѡ
 ѡ ѡ ѡ ѡ ы ы̃ ы̃ ы̃ ѣ ѣ̃ ѣ̃ ѣ̃ ѣ̃ ѣ̃ ѣ̃ ю
 ѧ ѧ̃ ѧ̃ ж ж̃ ж̃ ж̃ . ,

моу • ѿже разоумѣваемо неѣзреченно прѣбыва
ѣтъ • ѿвѣдно не постыжаѣтсѧ • блажена ты
прѣчѣа ѡтрокѡвнче • а́дѧма зѣмно рѣднаго
дѣщи • ѿвѣа вѣшнѣго явлѣшнсѧ мѣти • ѿгѡже
молѣ спсѣтсѧ дѡшамъ на́шнмъ • настнхѡвно
С трѣтѣ твоѣхъ хѣ ѡмрачнви слѣнче • ѿсвѣтѡ

А Б В А Ё Ё Ъ С Н Њ І К Л Н О

П Р С С Т У Ш Ъ Н Њ Л Л

а а ѡ в в ѣ г д е е ѣ ж з с н њ њ њ њ

к л ѡ м н о ѡ ѡ ѡ п р с е т у у ѣ у ѣ у

ѣ ф х ѡ ѡ ѡ ц ч ш ш ѡ ѡ ѡ ѡ ѡ

ю ю ѡ ѡ л ѡ ѡ . , : ~

Ашаѣ кѣма дерѣпть аѣѡ прѣ-нѡмѣ кѡпетеле
дѣ дннѡнѣ ге ден Нѣавѣ рѣделе ѡлелѡрь лѡѡко
рнлѣ шѣ доѣпж ноѣмѣлѣ лѡрь - кѡпѣ дѣ дн
нѡнѣте тѣмнѡ ѡ алнѡхѣ ѡ ѣтѣть, ѡхалнѡѡ

8. HUSZÁR GÁL ÉS HUSZÁR DÁVID NYOMDÁJA
1558–1577

III/1

IV/1

IV/2

IV/3

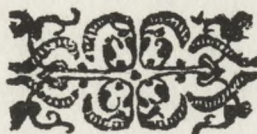
IV/4

IV/5

IV/6

IV/7

IV/8

IV/9

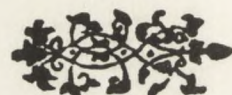
IV/10

IV/11

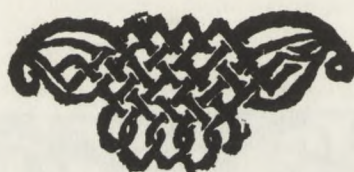
IV/12

IV/13

IV/14

IV/15

IV/16

IV/17

IV/18

IV/19

IV/20

IV/21

IV/22

IV/23

IV/24

IV/25

IV/26

IV/27

IV/28

IV/29

VI/1

VI/2

VI/3

VI/4

VI/5

VI/6

VI/7

VI/8

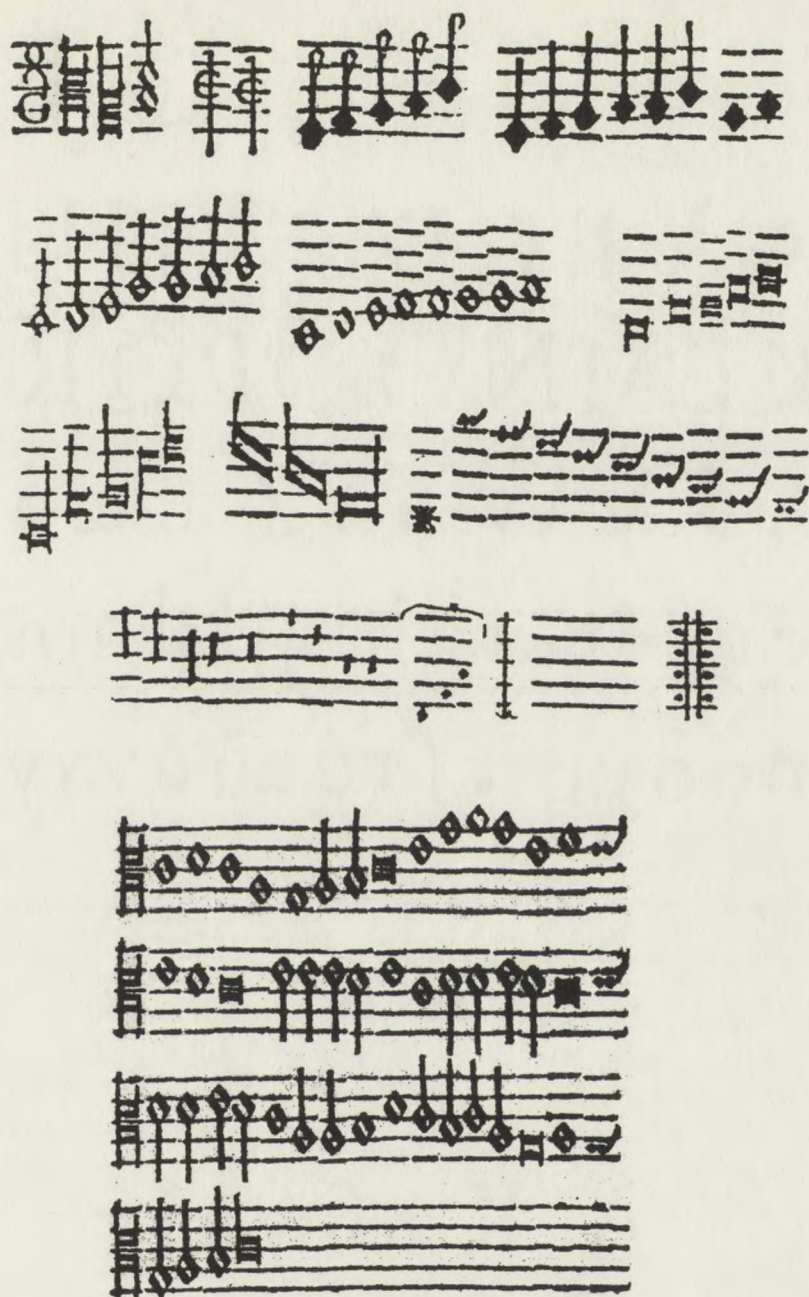
VI/9

VI/10

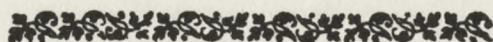
VI/11

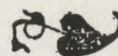
VII: öntött hangjegyek

VIII/1

VIII/2

VIII/3

VII: 1560, 1574
VIII/1–3: 1559–1574

A À B C D E F G H I
 K L M N O Ó P Q R
 S T V W X Y Z a à æ b
 c d e é è ë f g h i j k l m n
 n o ó p q r s t u ú û ü v x y
 z & + . , : =

À Keresztyéni
 Gyűlekezetben

AÂÆBCDEFGHIKLMNOPQRSSTVW

XYZ Qui AÆBCDEFGHILMNOPQRSTUVWXYZ A

BCDEFGHIKLMNOÔPQRSTVŰWXYYZQ Q aâä

āæbcdeçèëêêēçfffffiHgghiījklmnoóòõõδ

δœpp̄p̄p̄q̄q̄;q̄;ḡq̄q̄rsf fff ff ruûûûûûû vwxyz&

&δ○○Δ .,::-=??? (0123456789

noc vagy történetnec. Mert ha
egy hayiunc falaisnem eshetie el
az nagy istennec akarattianekül, es
az apro madarkac közzől eggyv
nem esik az törbe Isten akarattia
nelkül, az mint Christusmongia, sok
kal inkább illicen fenies es hatalmas
orzagnac, es nemes erős nemzet-
segnec romlása, istennec akarattia
nelkül nem lehet.

A A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W X Y Z Q

A A A A B C D E F G H I L M N O P R S T V W X Y Z a a a a b c d e e e e e e

f f f f f f g h i i i j j k l m n n o o o o o o o p p p q q q q q r s f f f f f t t t t u

u u u v x y z & * . , , : - = ? ' (0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Ikor Ianos a fogfagban meg hallotta vol-
na a Christusnac czelekedetit, el küldé
kettőt az ő tanítványi közül, és ezt mon-
da ő nekik. Te vagyé az, a ki iöuendő vala, avagy
máft variunc?

A Æ B C D E F G H I K L M N O ð P Q R S T V X

T Z á ä æ b c d e é f f f g g h i j k l m n o ð ð p r s ß t

u ü v y z z z . : , ? ! 1 2 3 4 5

6 7 8 9

Le törsté inokat.) David tarta magának sz szekeret, ackibe ne volt. A több louakat meg nem ölelte, mert artatlan, bűn ne kül való alle uak: cza az inokat törtette meg, meg fantetotta, hog' Bántani io legi hadakozni. Mert Isten vgyan meg tiltotta, hog' a kn a/nac soc: louaj nec, es azokba ne birzék, azok tartasual a szegenseget ne pusztítsa. Inokat:) V aie akér et kal harekeb) Meg meteltete az inajt az sek az, az sekeres louaknac.

AÆBCDEFGHIKLMNOPQRSTVWXYZQ

aa āā xbcdeēē çff ħgh iī ĵkk lmmñn oōō òō òp p̄

p p q q̄ q̄ q̄ q̄ r s f f f f t t u u ū ū v x y z

ſ& .:!'- 0123456789

Senki a Goliat-
tal nē mēx fem-
be menni a baiu-
fos karonac köz
zúl.

hayduk es Sze-
gedi deliák: No-
ba kuruác, es se
lölköd. De mint
Goliatot, megh-
yeri Istē ezeket.
Mert Isteni se-
lémel, aldaísal,
könyörgéssel, I-
stenbe való bizaf-
sal es Isten seget-
segeuel kell mē-
ni az ellenfegre,
nē fidalommal.

A B C D E F G G H I K L M N O P

Q R R S T V Z

a á à ã æ b c d e é ê ÷ f f i g h i j k l m

n o ò ö ó ô p q r s f f f ß t u û ü ü ü v

w x y z . , : ' - (*

Híßünc es Iesus Christusba. Atya
 Istennec ßent fiaba, nekünc kedig egy
 Vrunkba, ki fogontatęc ßent Lelek-
 töl, Születęc ßep ßüz Mariatol, Kin-
 zatęc ő Pilatostol, Meg hala, El te-
 metteręc, Föl tamada, Mennybe me-
 ne, Onnan leßen el iöuendő az vtol-
 so iteletre. Ackor leßen minden em-
 bernec hűte ßeręnt fűzetęse.

A B C D E F G H I K L M N O P Q Q
R S T V W

A B C D E G H I K L M N O P R S T V W X Y Z
a à æ b c d e é è ě ě f ff fi g h i í î j k l
m n n ō o ó ô õ ö œ p p q q̃ q̃ r s f f̃ fi
ff ft t t u ū ū v w x y z z & . . : - (: o
1 2 3 4 5 6 7 8 9

Rgalmazz VR Isten ennekem. irgal-
mazz ennekem, Mert te benned bi-
zic az en lelkem: A te szárnyaidnac
árnyeka alatt vagyok ennekem meg
maradasom, míg az alnoklag el mulic, ki enge-
met haborgat es kerget. Segítségül hiwlac te-
gedet felleget Isten, végezd-el en bennem a mie
el kezdöttel. Küldgy segítséget mennyből en-
nekem, ki meg-mentsen engemet attol a ki el-

A C C D E G H I K L M N O O P R S S

T V Z a ā b c d e ē f ħ g h i k l m n ū o ô ð p r s

{ ſ ſ ſ ſ t u ū ū y y z . , : ;)

Ollehet à mostani Euangeliom ki-
ualtkeppen czac az Vr Christushac
születéséről szol. De hogy az ő
születésében senkinéc kétsége ne leſſe,
ſent Lukacz az Euangeliomban aztis meg-
írja, Miczoda Czászár es tífſtarto idejében, es
miczoda városban született ő ez uilagra. Ki-
kről nekünkis igen hasznos, renduel ſep értel-
meket uennúnc. Azert előſſer laſſuc miis á
kezdetét ez Euangeliomnac.

Α Ε Ι Λ Ρ Ρ Ϛ ϛ Χ

ς ε ι κ π η ο ό ό ρ ρ Ϛ ε κ ν υ ζ

Υ Ε Σ Ε Ρ Ó Λ Ε Λ Σ Ó Υ Ρ
 napiara való Epistola, melyet Szent
 Pál Apostol írta a Rómaiaknak, Le-
 velének XII I. részében.

Α C D E H I L N O Ó Ρ Σ Τ Υ Ζ

α δ ε ζ κ π η ο ό ε ρ β ε κ ν υ ζ

Α βεν ιρασνακ hahnarol, az erősten es jón-
 ge hízó Kereβ: yen a: yafá hízó való enge lelmesseg: ól
 es az: gyarlóság: knac bekenei való es iuresefői: Α

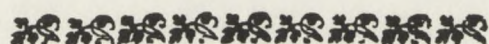
ΕΗΜΟΨ

P

AAÆBCDEFGHILMNOPRS TVXQ

aàãæbcdeèëêëf f f f g h i j k l m n o ö p q q; q; r s s s s s s s

st st st u u u u s v x y Et Et ., ? - (

Meltyből meg tetizic az hiueknec somoru pan-
 alkodasoc az ő ellensegeknec kegyetlen keueysegec
 felöl. Annac vtanna arrol tesscn vallasst David, hogy
 nem erdemlöte az ő ellensegetöl , /-okot sem ador
 rea , hogy olyan kegyetlenül czelekedic vele. Se-
 gitegüls bijs az VR Istent , hogy meg szabadit-
 sa ötet

LE 15 JANVIER 1900

LE 15 JANVIER 1900

LE 15 JANVIER 1900

LE 15 JANVIER 1900

LE 15 JANVIER 1900

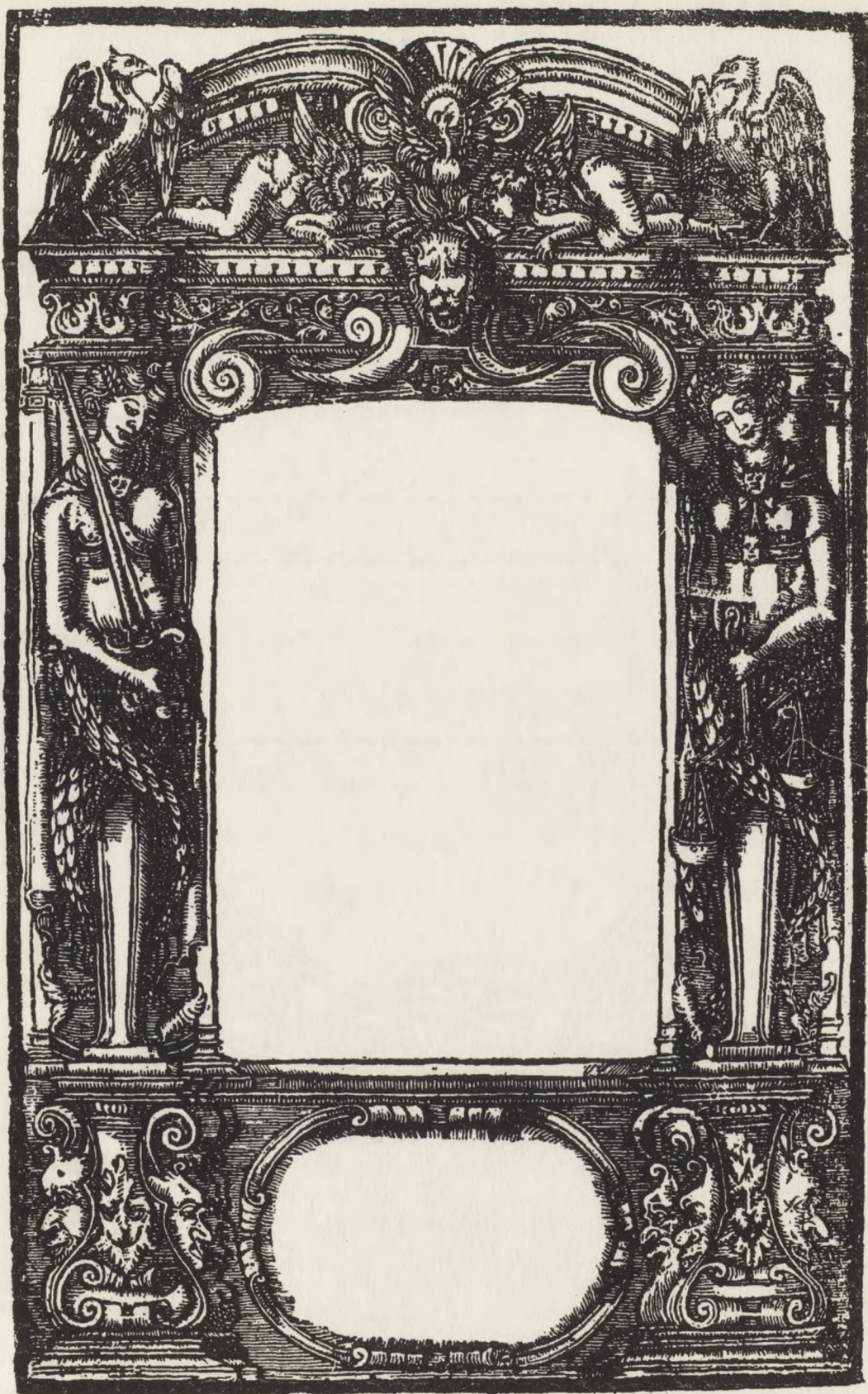
EHMÔV

F

LE 15 JANVIER 1900

9. A DEBRECENI VÁROSI NYOMDA
1561–1600–

II/1 (kissé kicsinyítve)

II/2

II/3

II/4

II/5

II/6

III/1

III/2

III/3

III/4

III/5

III/6

III/7

III/8

III/9

III/10

IV/1

IV/2

IV/3

IV/7

IV/4

IV/5

IV/8

IV/6

IV/9

IV/10

IV/11

IV/12

IV/13

IV/14

IV/15

IV/16

IV/17

IV/18

IV/19

IV/20

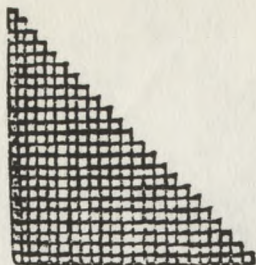
IV/21

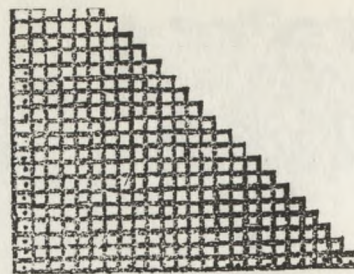
IV/22

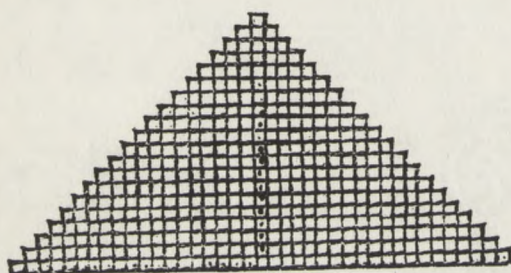
IV/23

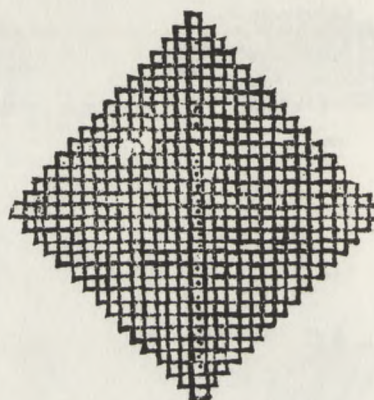
V/1

V/2

V/3

V/4

V/5

V/6

VI/1

VI/2

VI/3

VI/1: 1561-1562

VI/2-3: 1565

VI/4

VI/5

VI/6

VI/7

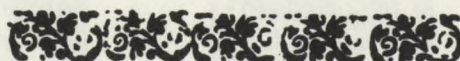
VI/8

VIII/1

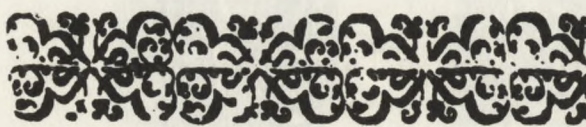
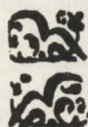
VIII/2

VIII/3

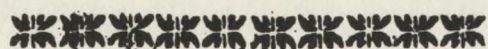

VIII/4

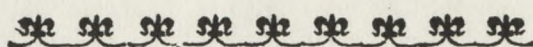

VIII/5, 6

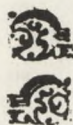
VI/8: 1586–1600–
VIII/1–6: 1570–1573

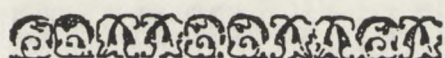
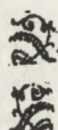
VIII/7

VIII/8

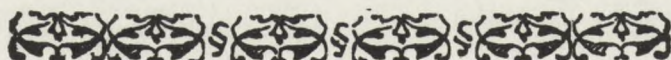
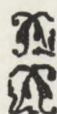
VIII/9-10

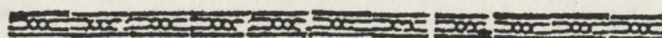
VIII/11-12

VIII/13-14

VIII/15-16

VIII/17

VIII/18

ABCDEFGHIKLM
 NOŌPQQ RSTV
 WXYZ aaæbcd eċēf
 ff ghijjklmnn oō pqrśf
 f ff tt uuūvxyz& +.,:=

Ynden feele nem.

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X

Y Z a á d e b c d e é f f i g g h i j k l m n o ö p r s s t

u v x y z z z . : , ! 1 2 3 4 5

6 7 8 9

Le törté inokat.) David tarta magának székerec, akibe ne volt. Atób lonakat meg nem ölelté, mert aratlan, bűn ne kül való all. uak: exac az inokat törté meg, meg fantetotta, hog' Bantani io legi hadakozni. Mert Isten vgyan meg tiltotta, hog' a knalnac soc lonaj nec, es azokba ne birxék, azok tartasaul a Regensgeget ne pusztetja. Inokat.) V aie akér et kal harekeb) Meg metelteté az inajt az sek az, az sekerec lonaknac.

M

A Æ D E G

H I K L M

N O O^e P Q

T V =

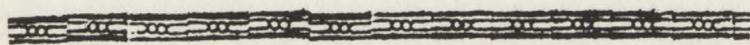
A A B C D E F G H I K L M N O Ó P Q Q R S S₃
 T V Ű W Y Z A B C D E F G H I K L M N O P R S T V W Y Z á á
 à à â ã b c c d e é è ê ë f f f f g g h i î j k l m n o ö ô õ p r s f f
 f f f f t t u ű ú ú ú v w y y z ç t ó ô † * * . , , - ') 0 1 2 3
 4 5 6 7 8 9

felnye meg engetteffek, iol lehet meg twlaydoneythatlanol,
 Azert az leanyok, igazan nem ewrewkewffewknek, hanem in
 kab maradkoknak neweztethnek, merth nem mynden, at-
 tyay iozagban rēzeltethnek, Leā āgath effele iozagok wgyan
 illethnek mynth fyrfyath, athya, annya penzewel wewth io-
 zagh, dyba fyzeteth iozag, leā negyedbe ewrewkke adatoth io-
 zagh, ees ā mely iozagban az leanth Kyraly fyw āgga tezy, De
 igy hogy ha az lewelbe bē iryak, hogy mynd az keeth feelnem

A C D E G H I K L N Ó P
 R S T V Z a b c d e e g h i k l
 m n o ö ô p r s f f t u v y z z * , =

Tisztelendő Vraimnak az Debre

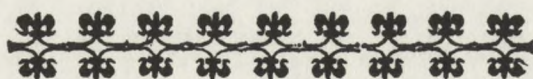
A B C D E F G H I K L M N O Ó P Q R S T V X Y Z
 a à â ã ä å b c d e é è ë Æ f g h i î ï j k l m n o ò ö ø æ
 p q r s f ð ß ſ ſt ſt ß t u v x y z æ œ . , ? (

Leghet oluast Böit'elö ho dclü ſelekkel,
 Az Mezőre ganet herdey Buzá termefie.

Vigan lakik Bodog asßony hana bö benzenel,
 Vigan tartya az ö vendéget is boranal.

A A B C C D E E F G H I J K L M M
 N X O O P Q R R R S T U V W X Y
 Z A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z
 a a à á â ã ä å æ b c d e é è ê ë f g
 h i j k l m n o ô ö õ p q r s ſ ſi ſſ ſt ſt ß t u v w
 x y z (. , : ?

SZENT EGI HAZNAK ÉS
 Azzal Egyetemben az többinek is tanu-
 gara irattatot rövid Catechismus.

A A B C D E F G G H I K L M N O Ó P R S T V V W

Y Z A B C D E F G H I K L M N O P R S T V Y Z á á à à ã ä b c c

d e é è ê ë f f f f g g ħ i ĩ j k l m n o ō ô ö õ ö ő p r s f

ſ ſ ſ ſ t ſ t u ũ ũ ũ ũ v y z Et . , , : - ? ſ ¢ ¢ ¢ ¢ † * (o r z

3 4 5 6 7 8 9

Z el mult estendőben az Isten aiandeka-
nak mereteke farint, boczattam vala ki egy
könyveczket, meliben az kereftieni tudó-
mának valami reſeit be foglaltam, az mint
akkor az ſok fele betegſegeknék miatta engettetet. Eſt
mikor az Typographus vyonnan ki akarna niomatni,
itelem haſnos dolognak lenni, egebeknek tanaczabolis,
ha mi az előbbeni tanitasbol hatra maradot volna, eb-
ben immaron veghez vinnem, melinek irafaban noha á
betegleg giakorta meg keslelt, mind az által ebben inkab
neztem az Isten tiſteſleget es az hiueknek eppületeket,
hogy nem mint az en magam künniebleget. Erre pedig
bizonios es ſükſeges okokbol inditattam, mellyeket az

A B C D E F G H I K L M N O Ö P Q R S T

V X Z a x b c d e ē f f f i g g h i k l m n ñ o õ œ

ö p q r s f ſ ſ ſ t u ũ ũ v x y z z & & . , : (¢

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

ATEchismusnak neveztek az Görögök affele tanításnak modgiat, meliben az keresztieni hitnek, főfő articulusi es czikeli, rövid kerdesekkel, es feleleteckel, vgi adatnak előnkben, eleuen boual, hofi vgian azon igekuel, vissza adgiak, es felelliek az tanu lok. volt penig sokas eleitől foguan az Ecclesiaban, hogy effele Catechismusokra, soktatnak az kösseget, es mostis sok dolgokert búkség meg lenni. Először mert illik mind embernek, enny sok tetouazo lelkeknek, dögleteles tudomania közöt, az ölelki esmeretiben bizonyíónak lenni, hi tőről es ertelmeről. Es az mint sent Peteris int, vallastis ten

A A' B C D E F G H I K L M N O Ö P Q R S T U V X Z

a i ä ä z b c d e ē ē f f f i g h i j k l m n o õ õ õ õ ð æ þ

r s ſ ſ ſ t u ũ ũ v x y z & & . , : -) -

volsó részében, az istenteul szerzet közenséges tarsaság-
nac, Politiaknac, es Respublikáknac meg maradáására vala-
nút akar használni, nag' figyelmetesen es szorgalmasan
ez kis kön'uechktét: (melyben az szám vetésnek mogya szép
rendel meg irattatott) olvasa. Mert inl tudom hog' min-
dennek ez igen tutára vag'on, hog' fölötte nag' hasznat
hoz az Szám vetésnek tudása, mind közönfeges es mind az
kiuálképpen valo haszonnac meg maradáására es öregbeu-
lésére, Vg' annira hog' még sok helyen a Szent irásnac
magyarazatt'a, főkeppen penig az ó törvény sem lehet an-
nekeul. Nemi nehéz lesz en penig ez tudománnac ez ki-
chin kön'uechkből valo tanulása, mert mindenec oll' szép
rendel es moddal hel'hezettene eg' más után, hog' niu-

H

A B C D E F G H I K L M N O Ő P Q R

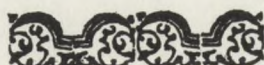
S T U V W X Y Z

A B C D E F G H I K L M N O P R S T V Y Z

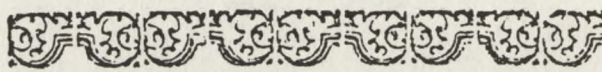
á â ã ä å æ b c d e é ê ç f g h i j k l m n o

ő ö p q r s t u û ü v w x y z & . , ;

: ! ? ~) 1 2 3 4 5 6 7 8 9

† S. Lőrincz napian Eperies, Gönczön, Tol-
nán, Kecskemetten, Regenbe, Cžengerbe. Mus-
nan. Nagy B. Áb. Cassan, Szakmarr, Debrecem.
Turon, Nagy Mihályba. István Király, Waranon
Binyan, Kükölld virat, S. Bertalan Kercztur-
ba, Gyengyessen, Szazsebcsbe, Madan, Vafarnap
cz vran Beztercen.

A A' B C D E F G H I K L M N O Ö P Q R S T U V X Z

a i ä ä z b c d e e' e' f f' g h i j k l m n o ö ö ö ö ñ æ þ

r s ſ ſ' ſ' t u ü ü v x y z & , : u') -

Abraham meg hal mikor volna 175. Ezen:
 Iacob Labanhoz szolgálni megten mikor volna 77. Ezt.
 Ioseph el adattatik az ü batiaitul mikor volna 17. ezt.
 Isaac meg hal ideienek 180. Eszten.
 Iacob Aegyptusban megten ideienek 130. Eszten.
 Iacob meg hal Aegyptusban, mikor volna 147. Eszten.
 Ioseph meg hal mikor volna 110. Eszten.
 Moses mikor volna 80. ezte: Aegyptomból az Sidbkat az vörös
 Tengeren által hozza! Az Hufuet zerezte. Pharaoh Ten-
 gerben hal. Az tiz paranczolat ki adatic. Az vran 40. ezten:
 az egtől Maana etic.
 Mosest Iosue követi, ez ideleben az nap meg al. Az egtől kö-
 nek hulnae az Isten népének ellensége.
 Troia az Görögöktől el rohtatik.

10. A HOFFHALTER-NYOMDA
1565-1590

I/1

I/2

I/3

I/4

I/5

I/6

I/7

I/8

I/9

I/10

I/11

I/12

I/13

I/14

I/15

I/16

I/17

I/18

I/19

I/20

I/21

I/22

I/23

I/24

I/25

I/26

I/27

I/28

I/29

I/30

I/31

I/32

I/33

I/34

I/35

I/36

I/37

I/38

I/39

I/40

I/41

I/42

I/43

I/44

I/45

I/46

I/47

I/48

I/49

I/50

I/51

I/52

I/53

I/54

I/55

I/56

I/57

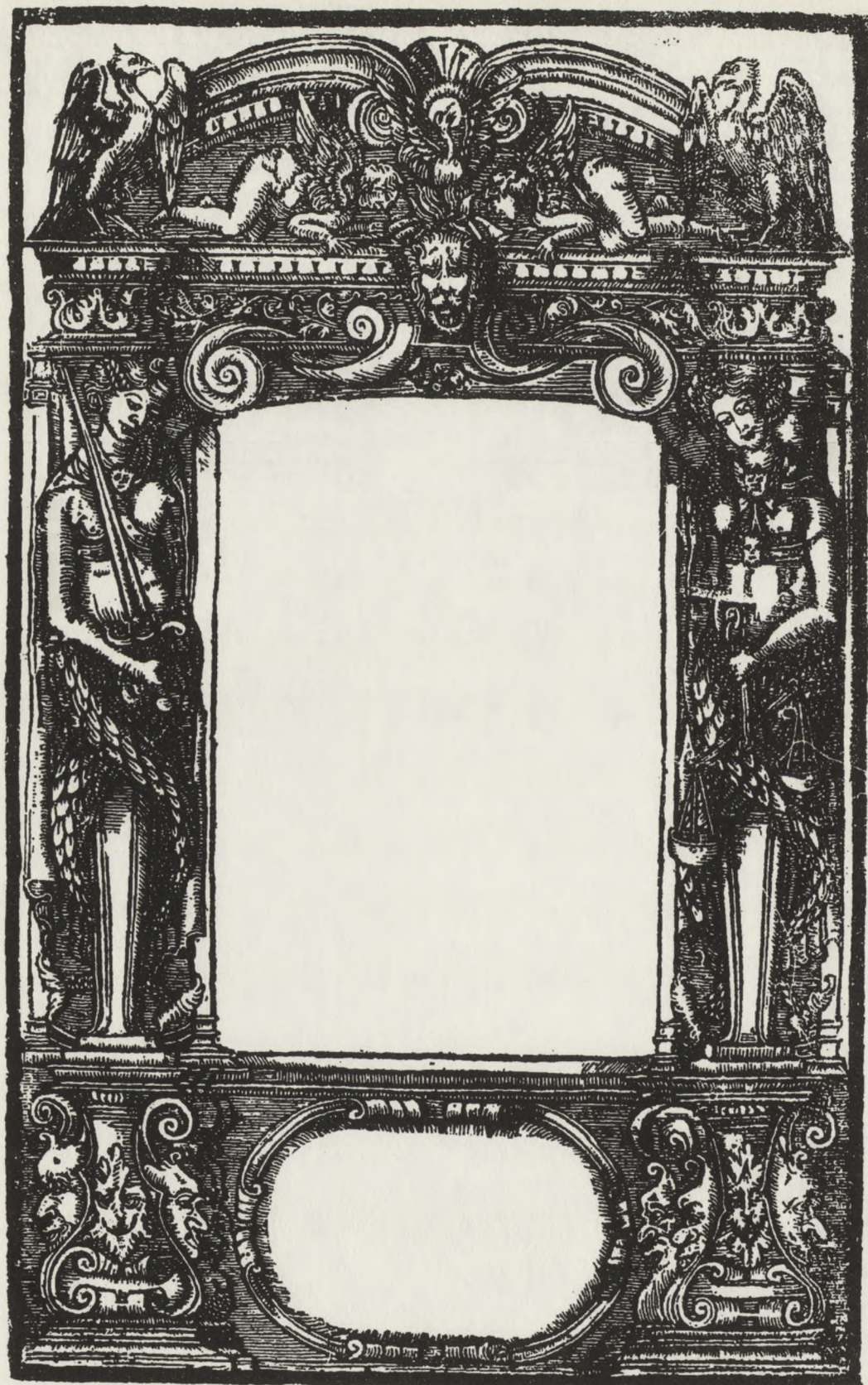
I/58

I/59

I/60

II/1 (kissé kicsinyítve)

1565–1574

II/2

II/3

III/1

III/2

III/3

III/4

III/5

III/6

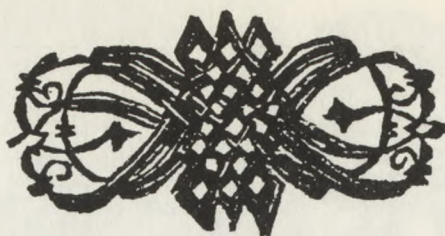
III/7

III/8

IV/1

IV/2

IV/3

IV/4

IV/5

IV/6

IV/7

IV/8

IV/9

IV/10

IV/11

IV/12

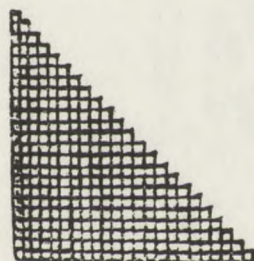
IV/13

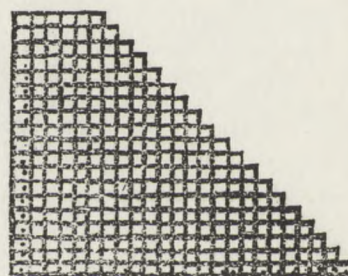
V/1

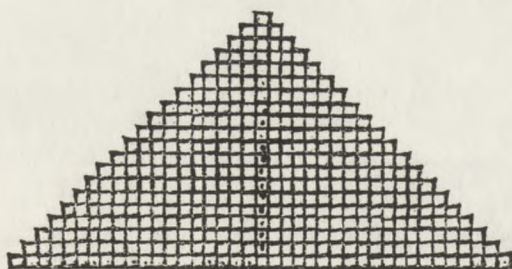
V/2

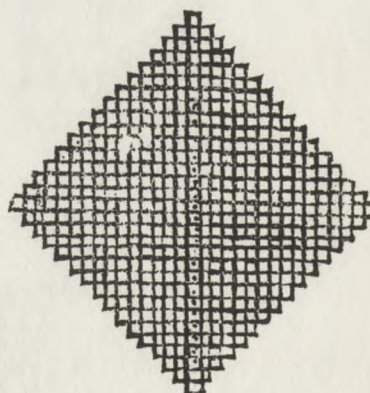
V/3

V/4

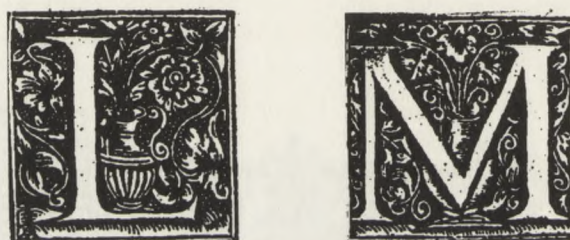
V/5

V/6

VI/1

VI/2

VI/3

VI/4

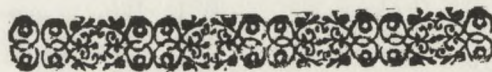

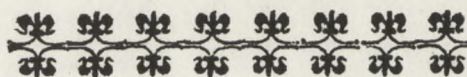

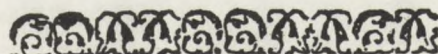

VI/5

VI/6

VI/7

VIII/1 VIII/2 VIII/3 VIII/4 VIII/5 VIII/6 VIII/7 VIII/8 VIII/9 VIII/10 VIII/11 VIII/12

M

A Æ D E G
H I K L M
N O O^e P Q
T V =

ABCDEFGHIKLM
 NOŌPQQ RSTV
 WXYZ aaæbcd eċëf
 ff ghijjklmnn oō pqrst
 f ffst tu uũvxyz& +.,:≡

Punkóldnapianualo

A Æ B C D E F G H I K L M N O ð P Q R S T V X

T Z á ä é b c d e é f f g g h i j k l m n o ð ð p r s ß :

u v y z z z . : , ? ! 1 2 3 4 5

6 7 8 9

S E M M I az á mit mondás: Mert a-
kar mint, s-akar menyideig kiáltis az Isten-
hez imádságodban, de azért ugyan soha azt bi-
zonnyal el nem hiheted, hogy meg halgattat-
nál es iduőzülneél: Mert chac az hiuec iduő-
zülneec. Acki kedig az Isten tőruényét be
nem tallyseíti, az bűnös, es hamis Isten előss.
Es az

A B C D E E F G H I J K L M N
 N X O O P Q R R R S T U V W X Y
 Z A E H I L M O V a a a a a a b c d e e e e f g
 g b i k k k l m n o o p q r s s s i s s s s t t t t u u v w x y z
 & (.,:

SAM

küldé Jesus két tanítványát, ezt monduán
 nékik: Menietec elimez ellentökbéli falu-
 ba, es leg ottan eg meg kötöt samárt talál-
 toc: s-az vehmét-is ő véle odgiátoc el, es
 bozzátoc ennékem. Es ha valaki ti néktec
 valamit sollánd, azt mondgyátoc, hog sük
 ségeffec az Urnac. Es azonnal el botsattia
 őket. Ez kedig mind annac okaért lön,

AÆBCDEFGHIKLMNOPQRSTVWXYZQ

aa āā xbcdeēē çff ħgh iī ĵkklmñnōōō òō òp̄p̄

p̄p̄ q̄q̄ q̄q̄ q̄q̄ rs ſ ſ ſ ſ ſ ſ t ſ uū ſ ſ vxyz

ſ& .:;!- 0123456789

Senki a Goliat-
tal né mer fém-
be menni a baiu-
fos katonák köz-
zül.

hayduk es Sze-
gedi déliák: No-
ba kuruác, es se-
lőkóc. De mint
Goliatot, megh-
veri Iste ezeker.
Mert Isteni se-
lémel, aldassal,
könyörgessel, I-
stenbe való bizaf-
sal es Isten seget-
seguel kell mé-
ni az ellensége,
né fidalommal.

A A' B C D E F G H I K L M N O O' P Q R S T U V X Z

a á ä z b c d e f g h i j k l m n o o' o' o' o' o' o' p q

r s t u u' u' v x y z & , : u') -

vtolfo részében, az istentől szerzet közönséges tarsalág-
nac, Politiaknac, es Respublikának meg maradására vala-
nút akar használni, nag' figyelemreessen es szorgalmatossá
ez kis kön'uechkrét:(melyben az szám verésnac mogya szép
rendel meg irattatott)olvasla. Mert iol tudom hog' min-
dennek ez igen tutára vag'on, hog' fölötté nag' hasznat
hoz az Szám verésnac tudása, mind közönséges es mind az
kiuálképpen valo hasznat meg maradására es öregbeu-
lésre , Vg' annira hog' meg sok helyen a Szent írásnac
magyarázat'a, főkeppen peng az ó törvény sen lehet an-
nekeul. Nem nehéz leszen peng ez tudománnac ez ki-
chin kön'uechkéből valo tanulása, mert mindenec oll' szép
rendel es moddal hel'hezettene eg' más vtán, hog' miu-

H

A B C D E F G H I K L M N Ó Ő P Q R S T

V X Z a x b c d e ě f f f i g g h i k l m n ñ o õ œ

ő p q r s f ſ ſ ſ t ſ t u ũ ũ v x y z z & & . , : (v

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

CATEchismusnak neveztek az Görögök
 affele tanításnak modját, meliben az ke-
 restieni hitnek, főfő articulusi es czik-
 keli, rövid kerdesekkel, es feleletekkel,
 vgi adatnak előnkben, eleuen főval,
 hogi vgian azon ígekuel, vissza adgiak, es felelliek az tanu-
 lok, volt penig főkas eleitől fogvan az Ecclesiaban, hogy
 effele Catechismusokra, főkatnak az kösseget, es mostis
 fok dolgokert főkség meg lenni. Először mert illik mindē
 embernek, enny fok tetouazo lelkeknek, dőgleletes tudo-
 mania kőzöt, az őlelki esmeretiben bizonyosnak lenni, hi-
 téről es ertelmeről. Es az mint sent Peteris int, vallastis ten

11. LORINT̃ DIAKÓNUS CIRILL BETŰS NYOMDÁJA
1567–1579

THE JOURNAL OF THE

ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

OF GREAT BRITAIN AND IRELAND

VOL. LXXV. PART I. 1905.

LONDON: PUBLISHED BY THE INSTITUTE, 21, BEDFORD SQUARE, W.C.

PRINTED BY THE UNIVERSITY PRESS, CAMBRIDGE.

1905.

1905.

1905.

1905.

1905.

1905.

1905.

1905.

1905.

1905.

1905.

1905.

1905.

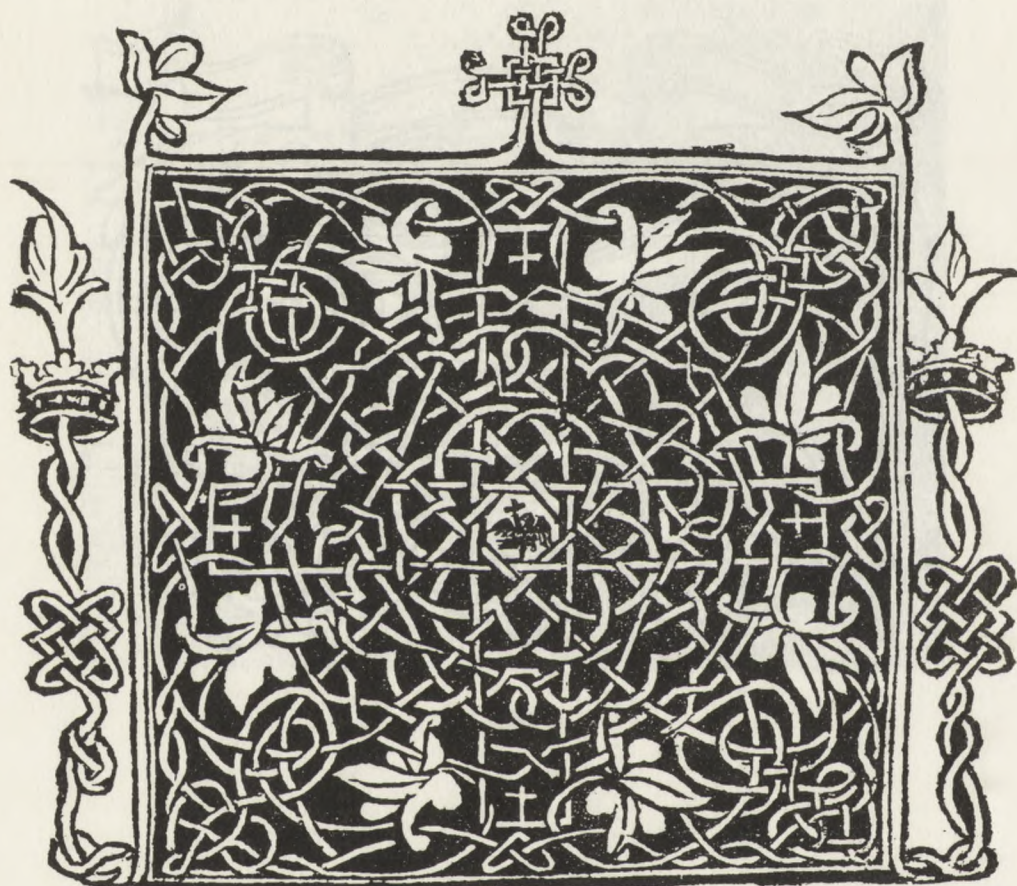
1905.

1905.

1905.

III/1

IV/1

IV/2

IV/3

IV/4

IV/5

IV/6

IV/7

IV/8

IV/9

IV/10

IV/11

IV/12

IV/13

IV/14

VI/1

ЖЕ А МА ГТЕ ЕЖЕ ПАРА

КАЗАНІЕ ЖЕ НАВБГАКЪ АН!

VI/1: 1579

IX/1C: egy dúcra metszett szavak

12. AZ ABRUDBÁNYAI KARÁDI-NYOMDA
1569

THE HISTORY OF THE UNITED STATES

OF THE UNITED STATES OF AMERICA

FROM 1776 TO 1876

BY

JOHN P. FLETCHER

OF THE

UNIVERSITY OF CHICAGO

CHICAGO

1876

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO

1876

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO

1876

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO

1876

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO

1876

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO

1876

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO

1876

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO

1876

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO

1876

VI/1

A B C D E F G H I K L M N O P

R R S T V Y Z

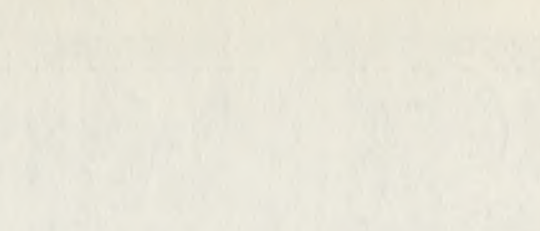
a ā b c d e ċ f g g ğ h i í k l m n o ō ô

p r s f ſ ſ ſ t u ū v y z . , ? : - z

M A S C D R E S Z E:

Balassa. Menihart. Kelemen Ispan, Ta-
mas Deiac, es Iosa Deiac.

BA. Hallade mit beſelle SZenaffi Iſtuā
K E L: Iſpan. Hallam kegyelmes vram
B A L A. Te Thamas deac hallade ? T A
Igenis kegyelmes vram. B A L A : Iosa
deac iōy ide teis, mit mordotoc ehez e
dologhoz ? Kele. ennem tanaczbeli em
ber vagyoc, ſoha arra valo nem voltam
en hozza nem ſoloc moſtannis hanem
eſec, nam vgyanis nagyſagod tanalczi:

ASST. DIR. OF BUREAU OF REVENUE
WASHINGTON, D. C.
JAN 10 1900

RECEIVED
JAN 10 1900
BUREAU OF REVENUE
WASHINGTON, D. C.
RECEIVED
JAN 10 1900
BUREAU OF REVENUE
WASHINGTON, D. C.

13. A BORNEMISZA-MANTSKOVIT-NYOMDA
1573-1599

I/1

I/5

I/2

I/6

I/3

I/7

I/4

I/8

I/9

I/10

I/11

III/1

III/2

III/3

III/4

III/5

I/9–11: 1581
III/1–5: 1580–1593

IV/1

IV/2

IV/3

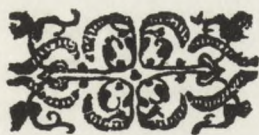
IV/4

IV/5

IV/6

IV/7

IV/8

IV/9

IV/10

IV/11

IV/12

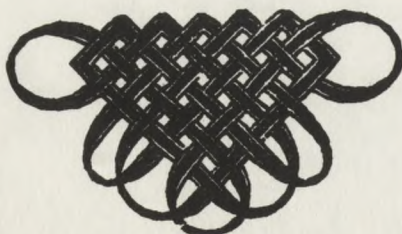
IV/13

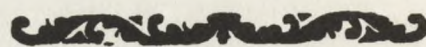
IV/14

IV/15

IV/16

IV/17

IV/18

IV/19

IV/20

IV/21

IV/22

IV/23

IV/24

VI/1

1573–1596

VI/2

VI/3

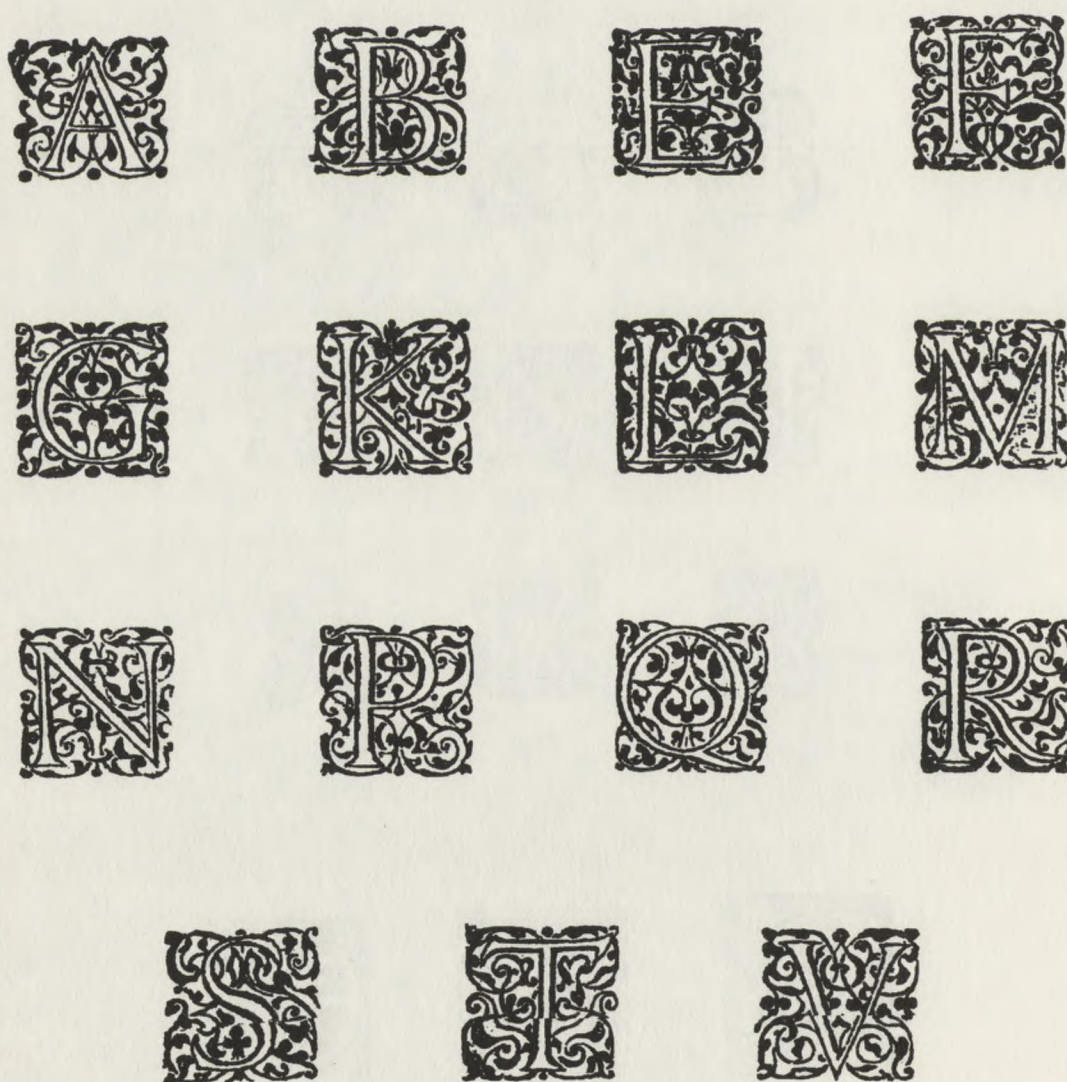
VI/4

VI/5

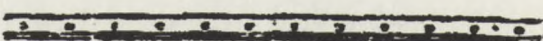

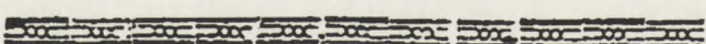

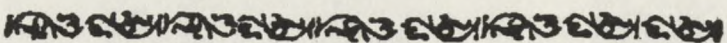
VI/6

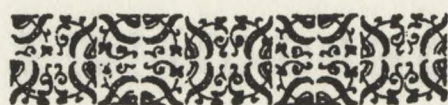

VI/7

VI/8

VIII/1 VIII/2 VIII/3 VIII/4 VIII/5 VIII/6 VIII/7 VIII/8 VIII/9 VIII/10

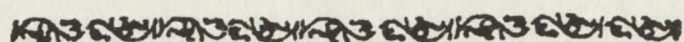

ADEGHIKLMNO
PRSTV

acegikmno óprst

u ū ūz . =

MafodicEuāgeliom

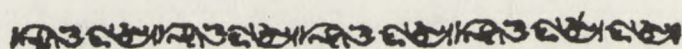
A B C D E F G G H I K L M N O P

Q R R S T V Z

a á à ã æ b c d e é ê ë f f i g h i j k l m

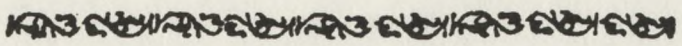
n o ò ö ó ô p q r s f f f t t u ü ü ü ü v

w x y z . , : ' - (*

refic vala ötet á rokonlagoc és éfme-
röc köfzt, Es midön nem találta vol-
na, meg térenec Ierufalembe, keres-
uen ötet .

Es lön harmadnap vtán , találac
ötet a Templomba vezreg ülue a ta-
neitoc közet, halgatuan öket, es kér-
dezuen. El ámelkodnac vala kedig
minnyaian, kic ötet halgattyac vala

 A B C D E F G H I K L M N O P Q Q
 R S T V W

A B C D E G H I K L M N O P R S T V W X Y Z
 a à æ b c d e é è ê ë f ff fi g h i í î j k l
 m ñ n ñ o ó ô õ ö œ p p q q; q; r s f; s; si
 ff st t t u ú û v w x y z z & . , : - (o
 1 2 3 4 5 6 7 8 9

VR ISTE N mi mennyej szerelmes szent
 Attyanc, ki a te szent Fiadat a mi wrunc
 CH RISTVS Iesust ez világra boczattad,
 hogy az ördög kegyetlen segenec ellenc állyon,
 es minket nyaualyas embereket aztol az go-
 nosztol meg óltalmazzon: Ezért è te kegyel-
 mes jó tetedért hálát adunc mi te neked:
 Kérünk is tégedet, hogy minden kísértetink-
 belégý mi nekünk segítséguel, es tarcz meg
 minket a te szent lelkednec általa az te iged-
 be, es a te hozzád való félelembe, hogy mind

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V Z

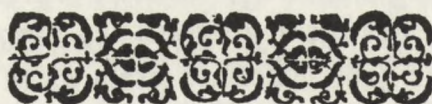
a i d b e d e f f f g g h i j k l m n o

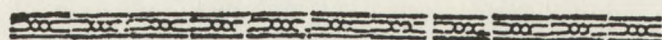
p p q r s f f f f f t u u u u v w x y z

z w . , : ° * 1 2 3 4 5 6 7 8 9

ő parantólattya
szerezt, Nyakak
lyankas bekeuel
s üriüe es minden
gonosz keuansza
ginkat meg ölyüe
mine meg ölye vala
az aldozatokat,
Kie kes feiet va-
lanac,engezselde,

es hala ado aldo-
zatoc,az engezt
selb ezac az Chri-
stus aldozatya,
az hala ado az
hiueke.
a Ne tiszteld az
Istent se magassal
gondolt dolgal,
Hanem erelmassal

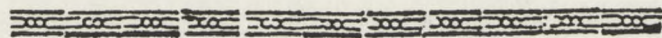

A B C D E H I K L M N O R S T V

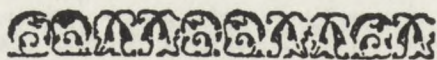
a d u b c d e e f f g h i j m k i m n o

ö p r s f si ff ft R ß t u um ü v w y z ß : * t

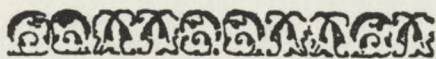

Ar isten Ang-ss
 la ieleni meq io-
 sephnee mini iöt
 a Ch:stus jogan
 iatuf.
 wahnune abhol,
 hegy restünket
 magari verre,
 merßabaditoac
 löse.

Elstas meq pro
 gheal a d Chris
 tian:es jogan-
 iatuf, es annac
 haizun. hegy d
 ultra alst. nenne
 vclönc.

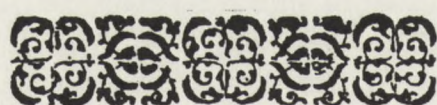

A B C E I K L M N P Q
 R S T V Z

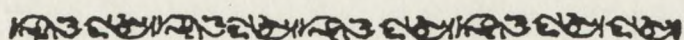

A B C D E F G H I K L M
 N O Ö Ö Ö Ö P Q R S T V
 X Y Z

a ã æ b c d e g h i ñ k l m n o
 ö õ œ æ p r s ſ ſi ſt ſt t u x y
 z ct. , ' 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Vr Christufnac czoda teteleről,
 AzVrnac, az Labmosogatásban

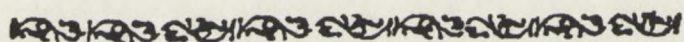
A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q
R S T V Y Z

E H P S

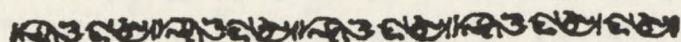
a à æ b c d e é è ē f g h

i î ñ ñ k l m n ñ o ó ô õ p q q r s s t t

ſ ſ t t u ũ v w x y z & . , : ; - (†

Ron Maria az ő Annya iegebe volna Iosephnél, mince
együtt lennenec, talaltatec terhésnec lenni szent Lelek-
oseph kedig az ő férje, miuel hogy igaz vala, es nem a-
bségbe cyteni, akara hogy titkon ő túle meg valnec.
g ezeket gondolna: imé azwrnac Angyala almaba meg
monda, Ioseph, Daidnac fia, ne fely hozzað vened az
il, Mert az mi ő benne fogantatot, szent Lelektől vagy-
dig, es az ő neuet Iesusnac neuezed, mert ő szabadittya
az ő bűnciből.
nind ez, hogy be tellyesednec az, à mi wrtul meg monda-
phetanac általa, ki így szol: Ime egy Szűz terhés le-

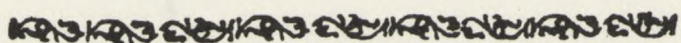

A B C D E F G H I K L M N O P Q R

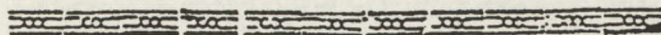
S T V W X Y Z

a ð æ b c d e f g h i k l m n o ó õ ö ô p r

s ſ ſi ſſ ß e u û ü us v w x z . , : 1 2 3 4 9

A Z Öregbic P. stílaba Nyolcz Tanusagot irtunc ex Euangeliombol,
 ünnepestelestrol: Akar azokat, akar ezt ismet wyonnasn olvasni alta
 mai Euangelicum serint, mind ezt egesz napot ünnepestelestben mulathas
 nem erkeznel, által olvasni az Öregbic P. stíllanac Predikacioit, keressz e
 t azakat. hogy ez kettőből annal is inkább épülhesz lelec serintis.

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q^u R

S T V W X Z

a à â æ b c d e é è ê ç f ff fi g h i î ñ j k l

m ñ n ñ o ó ô õ ö ø p q r s t u v w x y z

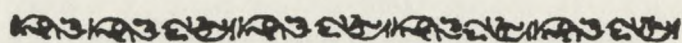
t u ú û ũ ů v w x y z Æ & • , : ; ' " † 0 1 2 3

4 5 6 7 8 9

⛯ ⚔ ☐ △ * ⊙ ♀ ♂ ♄ ♃ ●) (❁ ∞ ∴ ✎ ✖ ✗

惟家無子利戈疾雨不能射者久之

tent igen fellyec, segítségül hiyiác, benne bizzanac, ötet szerezlec,
tekben egy mas épülcire, es Istenec tizteffegere iarianac. Ezek
mai Euangeliomba, melly tanítás igen szűksegcs minden emberne
batorlagban es tunyaflagban vgy heuerne, mint ha soha itelet se
sem őrdög, sem pokol nem volna, mintha azban semmi kinzodas n
telen naponkent batorkodic abban, midőn lattya hogy nem mind
Isten az ő vndoklagokat, es fel fuualkoduan czufollyac az Istenfe
gattyac azokat, à mint szent Peteris iria: 2. Pet: 3. De az kic eddi
ma immar ertsec meg az wrtul, hogy meeg Itelet leszen, es vala
az ő istentelenlegekből, azoc mind örökk karhozatra vetterne,
ra, fog czikorgatafra, kinec rőttenetes iszonyufagat meg sem go
az hiuekis iol rea figyelmezzene, mit tanit az VVR az Iteletrol,

A B C D E F G H I K L M N N O P Q

R S T V W X Y Z

a á æ as b c d d e é è é ð f f f f i j g h i i y u k k

l m n o ò ô æ p q q q r s ſ ſ ſ ſ ſ t u ū ū u v w x

y z Et . , : ? - " » 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

felőtte igen ázre ex vilagot, es sokatis gyűjtős, Ez midőn fűet iofagat pörli mas fű
keppen aianlana magat az meg elegiesre, De ex vgyan mindenet somiuhozna,
iat, midőn ſinte immar meg nyerte volna pörét, amax ellenſege meg leſi, es meg őlea
marhayat, leuelit, kit vele vit koczin, el viſi es mas orſagba fut, Kiből oztan
:az kic reſſeſec voltac, az ő halalaban. Exec az elſo kiſirtethez valoc, az Telbetetlen

1 Tolnayokat meg kinoxuan, ex ſörnyſegeket vallottac, hogy egynehany nehezkes
iafogattac, es az gyermekzeknek az ſueket az olzaron el rejtettec, es arra miſeket
eg űttec, az holt teſtel kedig paraznalkottac, ex remenſeguel, hogy ha kilentzel ezt
g nem foghatnac. Nem de nem rectenetes hazuge es gylkoſe az Satan. Ezis Tela
et, es az űmadſagahozis.

be embere űle volna űlly fa alatt, hol eſtrag volt, az Eſtrag egy holnapig iarton iara
nbernec, es ott karatyolt, Ez miatt midőn ſinebe kintodnec, ki vallya dolgat, es meg

ã t á v í l .

A B C D E F G H I K L M N O P R S T V W Z

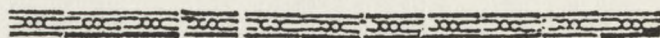
A B C D E F G H I K L M N O R R S T V Z a x b c c d e

e f g h i j k l m n o ö ő p p p q q q r s f h n t u

ü ű v x y z & . , : ? 1 (0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

B Ű N Ő S .

Miert nem mondgya
haat, hogy mindnyáian
iduózúlyenec : hanem
ezt, hogy fokban? Ezis
irua vagyon, hogy fo-
kan vadnac az hiuata-
losoc, de keuefen vade
nac az Valasztattac,
Matth: 22.

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q S T V W Z

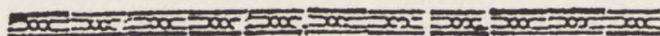
A Æ B C D E F G H I K L M N O P R T V

A B D E G H I K L M N O R S T V X Y Z

a ð æ b c d e æ f f g h i η j k l p m n ñ o õ δ œ p p

q ð r s f f f f f t u û v w x y z & . , : ; = (o

1 2 3 4 5 6 7 8 9

nokságinc ferinc fizetere
mínekűnc. Menyire tauoi
vagyon az Eg a földrűl,
annyira eltauozarra az õ
hiueirűl az õ bűneket. Me
nyi tauol vagy on Napke
let Nap esetrűl, „annyira
messze vitte mi rűlõnc az
mi alnokságinkar. Mikep
pen az Arya kőnyõrűl fi
ain: azonkeppen kőnyõ
rűl az WR az õter felõkē.
Szent Agostonis mond:
Az mi bűneinc Nap esset
nel vadnac, de az Isten
B in kedē

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W Z

A B E H I

a á à â æ b c d e é è f f f f i g h i i i î i j k l r u m n a m e

mi mo mu n nu o ó õ ô õ œ p q q̃ r s f si sp ff st sta st stw ß t

u ü û un us uu v v w x y z z z z st sta st , : ! " (o i z 3 4 5

6 7 8 9

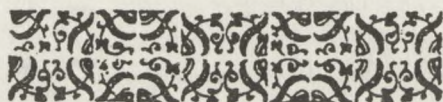

ram kerterc : Ki mellet az
egyeb hiuekis soc nemes hasz
nat vehetic e iambor Predia
kator munkaianae, (es Isten
nec halat atuan erdite) mel-
tan megis kőszőnbetic fara-
sagát. Az Vigasztalo szent
Lelec dör Isten legyen ve-
lűne mindnyaiunkkal,

Amen.

A iij Bűz

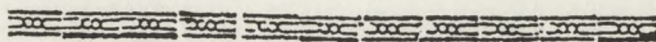
A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X
 a á à ã ä å b c d e é ë ē f ff ff fi fr g h i y
 j k l m n o ð õ æ p q r s t u v x y z æ ö . , : ! - (°
 ß

commune consulat, si viderit errores in Ecclesi-
 am introduci. Deinde verò observandū est qua-
 lem Ecclesiæ reformationem præscribat, eam
 nimirum quæ duabus hisce partib⁹ constet. Pri-
 ore ut Ecclesiæ scortationes omnes à facie seu
 conspectu suo auferat, id est, ut non solum cultus
 illicitos, sed etiam omnia illa visus objecta quæ
 idololatriæ erant instrumenta amoveat. Altera
 ut ab uberibus quoq^{ue} removeatur idololatria &
 superstitio, hoc est ut, cordibus fide purificatis,
 nulla ampli⁹ superstitionum scintilla foveatur.
 Videmus igitur quomodo Spiritus sanct⁹ utrun-
 que jungat, et quidem ita, ut, si verborum or-
 dinem respiciamus, ab oculis primum deinde &
 ex cordibus idola ejicienda præcipiat. Fecerunt
 id p^{ri} reges quorum in extirpandis idolomania
 instrumentis, pia industria in sacris historijs per

ad

A Æ B C D E F G H I K
 L M N O Ö Ö P R S T
 V W X Y Z . , /

A Æ B C D E F G H I K L M N O Ó P Q R S
T V W Y Z

A B C E F G H I L M N O Ó P R S T V Y Z

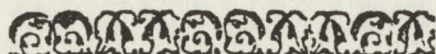
a á à x b c d e é ě f f f i g g h i i í î j k l m
ñ n h ñ o ó ð p q r s f f f t f f t u ú ũ v v w
x y z & . , : ? 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

rodalmat nem vötte nec, de vési-
nec hatalmat mint királyoc egy
órában az Bestiáual.

13 Ezek nec egy tanátsoc vagy-
on, és az ő ereiket és hatalmokat
adgyác az Bestiánac.

14 Ezec az Bárány ellen vias-
kodnac, és az Bárány meg gyözi:
Mert W raknac W ra, és királiok
nac királya, és az ő vęle valóc,
hiuatalosoc, válaztottac és hiuec.

A B C D E G H I K L M N O P R S T V Y Z

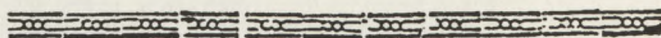
á à ā ē è ó ò õ ϕ β u ū ű ſ

de Cyarmath & in Detrekő, nec non Dapiferi
 sacræ Cæsareæ Regiæ; Maiestatis &c. optimæ
 indolis Filio, Magnifico Domino, Domino MELI-
 CHEORI BALASSA, VALERIANVS MADER
 Trenczinienfis, gratiam Dei, incre-
 mentum animi & corporis bono-
 rum, ex animo precatur.

A Æ B C D E F G H I L M N O P Q R S T V A B C I M O R S T
 u v a à á â ã b c d e è é f g h i j k l m n o õ p q r s t
 s ſ ſ ſ ſ t u v x y z & . , : ? 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Vān multos in utrumq; larus pen. lebitis annoq;
 Loxpedes dubias libitis atque vias?
 Si sacra Religio satis est sine imagine vera,
 Idola è Templis vos remouet sacris
 Siu sacra Religio minas est sine imagine vera,
 Idola in Templis vos retinete sacris.
 Amplius & tanto ne vos defendite nisi,
 Vos templa idolis non temerare DEI.

A Æ B C D E F G H I K L M N O Ő

P Q R S T V W Z

A B C D E F G H I K L M N O R R S T V Z

a à á æ b c c d e é ê ě f g h i j k l m n o ó ő ö Ő

œ p p p q q q r s f fi ff ft u ü ű ű v x y ý z

Et & . . : ? 1 (0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

az Birákrol, vide törüenyttzuókról.	25.
az Birodalom alatt léuókról.	26.
az Bizakodásról, vide reménségről.	26.
az Bizonság tételéről.	26.
az meg Boczatásról.	27.
az Boffu állásról, vagy boffu tételről.	27.
az meg Botrántoztatásról.	27.
az Óroc Bodogságról.	28.
az Bölczesegről.	28.
az Bóytról.	28.
az Buialkodásról, vide restnec gonof kéuá:	fo.: 39.
az Búnról.	29.

14. A SZEBENI VÁROSI NYOMDA
1575–1600–

IN A SERIES OF LECTURES

BY

I/1

I/2

I/3

I/4

I/5

I/6

I/7

I/8

I/9

I/10

I/11

I/12

I/13

I/14

I/15

I/16

I/17

I/18

I/19

I/20

I/21

I/22

I/23

I/24

I/25

I/26

I/27

I/28

I/29

I/30

I/31

I/32

I/33

I/34

I/35

I/36

I/37

I/38

I/39

I/40

I/41

I/42

I/43

I/44

I/45

I/46

I/47

II/1

II/2

II/3

II/4

II/5

II/6

II/7

II/8

II/9

II/10

II/12

II/11

II/13

II/14

II/15

II/16

II/20

II/17

II/21

II/18

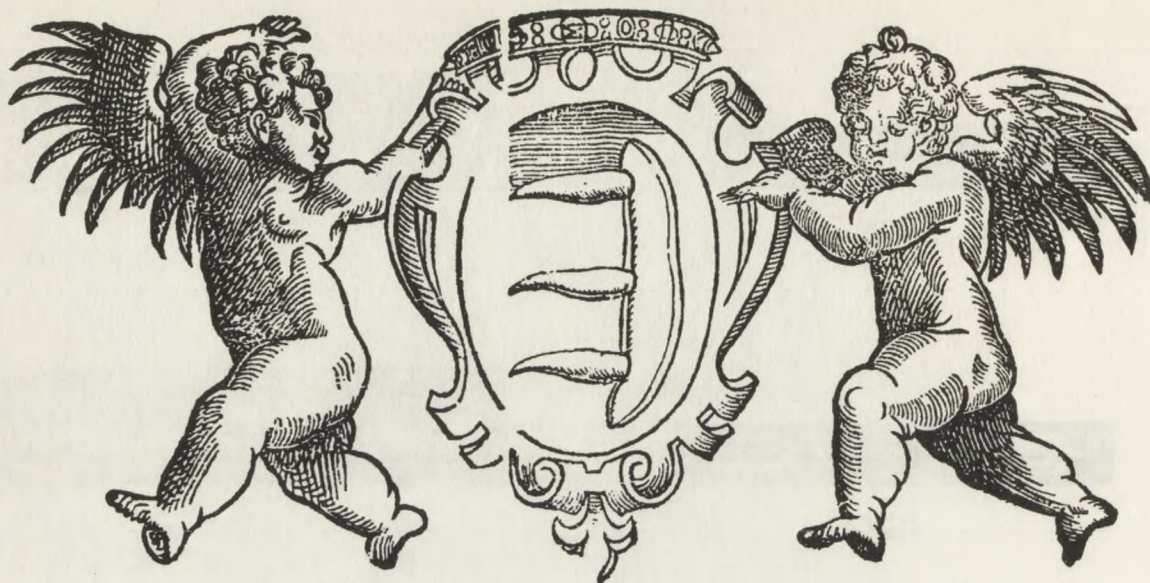
II/22

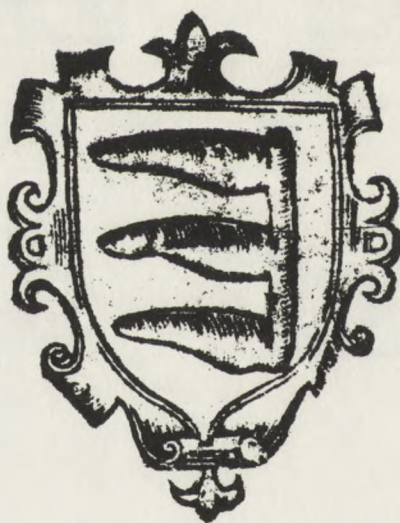
II/19

II/23

III/1

III/2

IV/1

IV/2

IV/3

VI/1

VI/2

VI/3

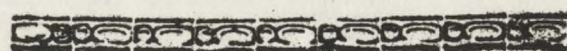
VIII/1

VIII/2

VIII/3

ABCDEFGHI LM NORSTV

AABCDEFGHI LMNOÓP Q

RS TV WYZ ABCDEFGHIKLMNOPR

stvrz aá àâãäbccdeéè êëçfffiggh

iîjklmnoôõöôprsf fiff ft ftuúûüv

y z ct st * . , : - ') 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

mine: iti nec vala, eſt à
pél da neſédet. Két ember
megyen vala fel à templó-
ba imát kozni, Egyic Pha-
riſeus, máſic Satzoltato. A
Phariſeus fel áluán ekép-
pen kőnyőreg vala őmma
gába: Iſten, Hálat adoc te-
neked, hogy nem vagyoc
ol ly an mint à tőb em berec
kic raggadozoc, hamiffac,

A Æ B C D E F G H I K L M N O ð P Q R S T V X

r Z a á â æ b c d e é ê f f i g g h i j k l m n o ô ð p r s ß t

u v y z z z . : , ! 1 2 3 4 5

6 7 8 9

*Ioannem immiffum effe in feruentis olei dolium Romæ ante Portam
ripfit. Sub ipfo item vixiffe Titum Ignatium, & Polycarpum.*

A A B C C D E E F G H I J K L M M
N X O O P Q R R R S T U V W X Y
Z A E H I L M O V a a á â ã æ b c d e é ê ê f g
g h i k k l m n o ô ð p q r s s f i s s s t s t ß t u u v w x y z
& (. , :

Baronyai Detſi Janos altal

A B C D E F G H I K L M N O P Q R

S T V Z a æ b c d e ē é f ff g g h i k l m

n o õ ó p r s ſ ſ ſ t u ũ ú v y z , . ? () ;

3 5 9 0

feiedelműnc aikal az poganfagnac meg
vereseben, es az kereszttyenssegnac saba-
ditaaban. Mellyet hissem hogy az vrlstē
bizony ez egeß kereszttyenssegnen neue-
zettelte teszi es még ennélis nagyobb me-
tosagokra emeli, hogy ha az Istennec ily
io téremenyével hala adással akar élni.
Mind ezekert az okokert akartam ezt az
hystoriat nyelvünkön ki boczattanom,

α α γ ε η θ κ ν ζ ο à π ρ σ τ

π ú φ χ ω κηι ε ε

ἐξ ἑρανῆ καὶ γῆς καὶ τῶν ἐν ταῖς περιχομέναις φύσε-
ων

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V Z

A B C D E G H I L M N O P R S T V X Z

ā ã ä å æ b c d e ě fā ffē ffi fi fl fō fr g h i ĳ is l m n na ni o ð ò

œ p q ŕ r s ſ ſi ſp ſſ ſt ſt ſto ß t ta u ů us x y z æ œ , ; =

ı 2 3 4 5 6 7 8 9

enim figilla mollibus facilius imprimuntur ceris,
ita disciplinae tenellis puerorum ingenijs ac menti-
bus facilius imprimuntur. Quocirca ut & ipse pa-
terne erga nos obseruantiae aliquod specimen
ederem, uolui basce Morum Ciuitates ex
Latino in Vngaricam linguam sermone
conuersas, sub nominis uestri auspicio
in lucem edere: peto autem à
uobis, ut hoc qualecunq; ob-
seruantiae documentum
grato animo prosequamini.

*

*

A B C D E F H I
L N O P R S T V
Z

A A B C D Γ E F G H I K L M N O P Q R S T V W X Y Z Ω

A A A A B C D E F G H I L M N O P R S T V W X Y Z a a a a r b c d e e e e e e

f f f f f g h i i i j j k l m n n n o o o o o o o o p p p q q q q q r s f f f f f t t t t u

u u u v x y z c t & * . , , : - = 3 f ' (0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Stuán kedig tellyes léuén hit
tel és erôuel, íoc czodákat
és nagy igyeket téfen vala
a nép közet. Tamadánac ke-
dig nemellyec a sinagogából,
melly mondatic a Libertinu-
fokénac, és Cireneufokénac, és
Alexandrinnfokénac, és azo-
kénac, kic Ciliciabol és Afia-

G

A C H I L S T V

A B C D E G H I L M N O
P Q R S T V V

A C E H K M P R S V X a b d e g h i k
m n o o r s t u v z

refeges, emberfejes volta, kire tanit
ERASMVS, meli roud ker
desekre ozlattrarot, es
meg orezbittetet, Rein
hardus Hadama-
rius által.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1215 ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1215 ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1215 ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

15. A BÁRTFAI GUTGESELL-NYOMDA
1577–1599

IS A BIBLE OUTLET AT
157-158

I/1

I/2

III/1

IV/1

IV/2

IV/3

IV/4

IV/5

IV/6

IV/7

IV/8

VI/1

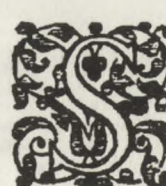
VI/2

 IV/7-8: 1595-1599

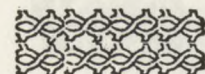

VI/1-2: 1578-1599

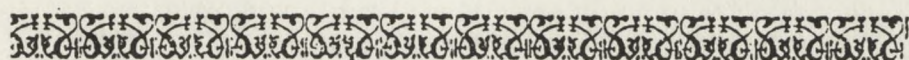
VI/2

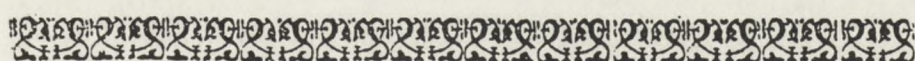
VI/3

VIII/1 VIII/2 VIII/3 VIII/4 VIII/5 VIII/6 VIII/7

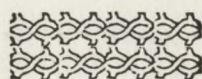
ENARRATIO-

A Æ B C D E F G H I L
M N O P Q R
S T V „

A Æ B C D E F G H I K L M N
O Ó P Q R S T V X
Y Z „ †

AA Æ B C D E F G H I K L M N O P Q

RR S T V W Y

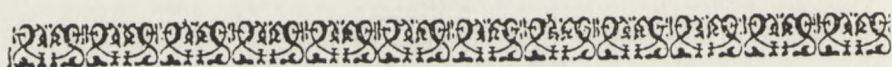

A B E H I M N S T V

a á à â ã æ b c d e é è ê ë ð f f f g g h i j k l m n o ò

õ ô õ p q q r s f f f f t t u ú û v w w x y z & ° .

, : ; - ?) 1 2 3 4 5 6 7 8 9

melyről szólánk, tudni illik, hogy először tartatot az ô Testamentomnak szent Vaczoráia, Hufuéli baránnak meg ételével, az törvény szerint, az vtán le ültének az köz Vaczorához, hogy ha mégis ehőznének auagy szomiuhoznának. Ezért mondgya, hogy Christus az ô tanétuániynak lábait meg mosta, meg léuén az Vaczora, tudni illik, az Hufuét vaczoráia. Es csak hamar vtánna veti, Fel keluén az Vaczorától, tudni illik, az kit az Hufuéli baránnak étele vtán tartnak vala. S. Lukácز penig azt mondgya, hogy Christus azt az másik Vaczorátis el végezte, mint az első, és ezben az közönséges szokást követte. Mert

A B C D E F G H I K L M M N N O P Q R S T V Z

a â æ b c d e f f f g g h i j k l m n n o o ô õ p q r s

t u v w x y z & 9 . , : 1 2 3 4 5 6 7 8 9

+ # * () x ÷ % & 9 . , : 1 2 3 4 5 6 7 8 9

— / & * % & 9 . , : 1 2 3 4 5 6 7 8 9

— / & * % & 9 . , : 1 2 3 4 5 6 7 8 9

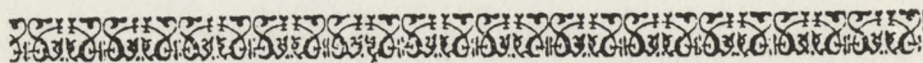
Első rész.
Az Christus fel-
támadásának
hazna az Isten-
nél való meg be-
kellefünk az
Christus által.

Másik rész.
Az Christus igaz-
tehenek feltama-
dásának bizonei-
tása, az sebeknek
helyeiből, tapaz-
talasból, és lates-
ből, és az életnek
kóstolásából.

Harmad rész.
Az Christus fel ta-
madásának bizo-
naitása és hűkő-
ges volta, az íras-
nak biztonság-
ból.

A B C D E F G H I
 J K L M N O P Q R
 a b c d e g h i l m n o p q r s s t
 t u v x y z

Alber doch gründt=

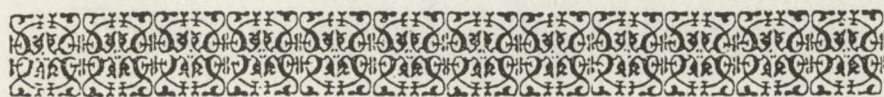
A C D E F G H I K L P R T

a b c d e f g h i j k l n o p r s s t u v

w z . / =

Treuherziger vnd ernster Rath D.

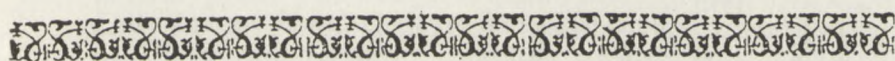

A B C D E F G H I K L M N O P R S T

V W Z

a b c d e f f g h i j k l m n o p r s s s t u u

v w y z . : / 1 3 4 9

gung etlicher grewlichen Caluinischen
Irthumben / so Sebastianus Lam
Caluinist im Keszmarck von dem A-
bendmal des Herren Christi in seinen
Lateinischen Büchern außgesprenget
vnd zuverteidigen sich noch
heutiges tages vnter-
stehet.

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T

V W X

a b c d e f f f g h i j k l m n n o o p r s s

ſt ſt t u u ü v w y z . : ; / 1 2 3 4 5 6 7 8 9

warhafftig im Abendmal nur Brodt vnd Wein / weil er
in seinen Büchern schreibet / der Leib Christi sey nicht hie
nieden auff Erden / vnd das Abendmal nur auff Erden
gehalten wirdt. So sehen wir nu aus diesem dritten grun-
de / wie der Sebastianus vnsern Herrn Gott zu einem
lügner mache / weil er seinen heiligen Worten nicht glau-
ben gibt. Wo er jrgendt meint / es geschehe ihm vnrecht /
so verteydige er sich nur allein aus Gottes Wort / weil
ich in diesen Tractetlein nichts denn Gottes
Wort gebraucht habe. Gott wölle bekeren
alle die zubekeren sein / vnnnd seine
Christliche Kirche wider ihre
Feinde verteydigen.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

a b c d e f f f g h i j k l m n o p q r s t u

u v w x y z . : ; 1 2 3 4

sig Christlichen vnnnd Geistreichen Lied/
lein / vnnnd Kinder Gesprechen / so auch
gleichffals aus Christlichem eiffer / vnnnd
herzlicher liebe Göttlicher vnuerfelter
Warheit / von ernenter Matronen / aus
Gottes Wort / mit fleiß zusammen bracht /
vnd verfertigt worden.

16. A NAGYSZOMBATI TELEGDI-NYOMDA
1578-1600-

THE HISTORY OF THE

REIGN OF KING CHARLES THE FIRST

BY JOHN BURNET

IN TWO VOLUMES

LONDON, Printed by J. Streater, at the Sign of the Gun, in St. Dunstons Church-yard, 1680.

THE SECOND VOLUME

CONTAINING

THE HISTORY OF THE

REIGN OF KING CHARLES THE FIRST

BY JOHN BURNET

IN TWO VOLUMES

LONDON, Printed by J. Streater, at the Sign of the Gun, in St. Dunstons Church-yard, 1680.

THE SECOND VOLUME

CONTAINING

THE HISTORY OF THE

REIGN OF KING CHARLES THE FIRST

BY JOHN BURNET

IN TWO VOLUMES

LONDON, Printed by J. Streater, at the Sign of the Gun, in St. Dunstons Church-yard, 1680.

THE SECOND VOLUME

CONTAINING

THE HISTORY OF THE

REIGN OF KING CHARLES THE FIRST

BY JOHN BURNET

IN TWO VOLUMES

LONDON, Printed by J. Streater, at the Sign of the Gun, in St. Dunstons Church-yard, 1680.

THE SECOND VOLUME

CONTAINING

THE HISTORY OF THE

REIGN OF KING CHARLES THE FIRST

I/1

I/2

I/3

I/8

I/4

I/9

I/5

I/10

I/6

I/11

I/7

I/12

I/13

I/14

I/15

I/16

I/17

I/18

I/19

I/20

I/21

I/22

I/23

I/24

I/25

I/26

I/27

I/28

I/29

I/30

I/31

I/32

I/33

I/34

I/35

I/36

I/37

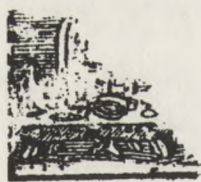
I/38

I/39

I/40

I/41

I/42

I/43

I/44

I/45

I/46

I/47

I/48

I/49

I/50

I/51

I/52

I/53

I/54

I/55

I/56

I/57

I/58

I/59

I/60

I/61

I/62

I/63

I/64

I/65

I/66

I/67

I/68

I/69

I/70

I/71

I/72

I/73

I/74

I/75

I/76

I/77

I/78

I/79

I/80

I/81

I/82

I/83

I/84

I/85

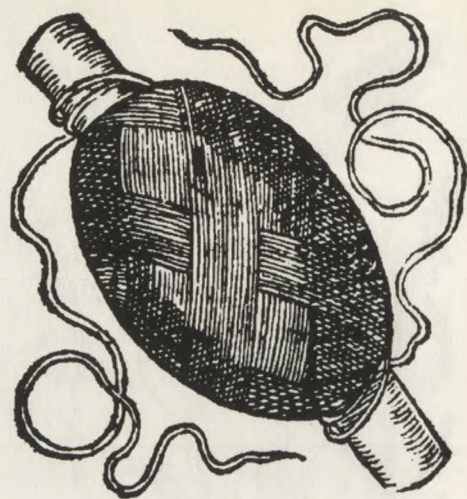
I/86

I/87

I/88

I/89

I/90

I/91

II/1

II/2

II/3

II/4

II/6

II/5

II/7

II/8

III/1

III/2

III/3

III/4

III/5

III/6

IV/1

IV/2

IV/3

IV/4

IV/5

IV/6

VI/1

VI/2

VI/3

VI/4

VI/3: 1578–1600–
VI/4: 1578–1580

VI/5

VI/6

VI/7

VI/8

VI/9

VI/10

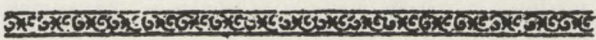

VI/11

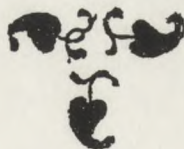
VI/12

VIII/1

VIII/2

VIII/3

ABCDEF GGH I R
 K L M M N O Ó P R
 S T V V Y Z - =

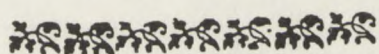
A B C D E F G H I K L M N O P Q

R S T V X Y Z

A B C D E G I L M N O P Q R S T V

a á à â æ b c d e é è ĕ f g g' h i ĳ k l m n o ó ô

ð æ þ q r s f ſ ſ ſ t u ſ v y z ð & . , - : ;

$$= (1 \ 2 \ 3 \ 4 \ 5 \ 6 \ 7)$$

mintha az írásnak egyic helye ellenkednéie az ma-
sikkal, egybe tudnóioc hozni, es bekeltetni. Hag-
gyuc szent Agostonra azt, kine az te nem Euan-
gelicus atyadfiat is sokat tulaidonétnac, es maid
előnkbe rakia ű, mint lehessen aiandekis, az io
chelekedetnec iutalmás. Egbe kőszőrüli az írás-
nac helyeit, es meg bizonyítja hogy mind aian-
dék s-mind bér: Es hogy midőn azt mondgyuc,
hog az mi chelekedetünkért is adgya, aiandekonis
adgya lsten az örök életet, è két mondas nem el-
lenkedic egymással. Szollyon de akul először, es
az vtan mondgyuc meg magyarul, mit beszél.
Íg ir azért eggyüt.

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V

a á à æ b c d e ē f fl fō g h i j k l m mi n ne o ó ô õ

α ρ ρ ρ r s ss st t u u ũ ũ w x y z z α ω . : ,

) 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Mellyet bizonynal tuduan, könyöröggiunc ũ
szent felsegunc hogy az ũ kegyelmcsigeből adgyon
meg nekũnc minden iot, es tauosztason el tũlũnc min
den gonoszt, á mit az eget es á chllagoc ielentnec.

A mi az én munkamat nezi, é könyvecskét Sloua
cius Peter nec tulaidon keze irasabol, (melyet egy sŕ
ember nec küldöti aiandekön) fordítottam magyar
nyelvre, hogy á iambor bŕlch ember elmcienec gyŕ
mŕlche, é mi hazánkna is szolgallyon. A nap fel tana
dasat, es enyefzeset, á mi szokot oránkhoz szabtam, mely
á deakba, á huszonnegyes orához. volt rendelue, minek
hogy Craccoban á fele orauaŕ élne. Vegye ia
neuen en islem minden ualaki olmasa,
ezt á kis faradságot.

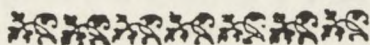
ἡδωλορ

A B C D E G H I K L M N O P R S T V Y Z

a á â ã æ b c d e é è ê f ff fi g h i ñ k ð l m ñ n o

ô õ ö ø p q r s t tt u û ü v x y z z & + , : ; / = x

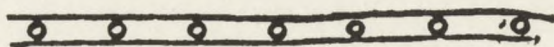
2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

ottan az niluan valo hamissagtól meg nem nyom-
tataffec. Inner kőuetkezic ama kőz beszedis, az
niluan Valo hamissag az egyigyű igazságot meg
nyomia, de mikor? akkor midőn ember magara
gondot nem visel, es az Istentelen embereknek el-
lene nem ál. Hasonlatoskeppen vagyon az
igazulafnakis dolga, es az igaz hitnek oltalma.
Tudgyuc azt Esaiassal, hogy az vrnac haza az he-
gyeknek teteire rakatator: erttyuc Christus vrunkal
hogy az magas hegyé rakatot varas semikepen elné
titkoltathatic, hogy ne lattaffec az emberek tul, mely

A B C E F G H I K L M O P
Q R S T V Y Z =

A C D E F G H I K L M N O Ó
P R S T V Y Z . -

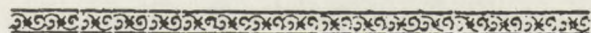
A B C D E F G H I K L M N O P Q R
S T V X Y Z

A B C D E F G H K L M N O P Q R S T V

a á à â ã x b c d e é é è è é ě f ff fi g g g h i j k

l m ñ n ñ o ó ó ô ô p q q r s f ff fi t t u ũ ù v x y

z z z ct & . , : ; (1 2 3 4 5 6 7 8 9

meg mentie Isten elöt. Nem oc nekül szolla Iste
az prophetanal, hogy noha eleget kialtnac az
nepnec, de vgyan sem fogancsaga munkaiok
nac ninchen: es bar az Isten igeietul el faiult,
vetekben meg kemenyedet, es szült nepnec, sem
iobbulafat ne lassá az hiu taneto, mind az altal, az
ű nyeluet, meg ne tartoztassa, az Isten igeienec
magua vetesetul, mert haszon nekül munkaia né
leszen, mint hogy az zapor első, es hō, az temer
dec folyhōknec el olzlasaban, ez leuegő égeket
altal iaruan, az földre le hul, azt asztatuan, kű

A A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q

R S T V Z

a à ã æ as b c d e è ë f ff ffi fi fl g h i j is k l ll m

n o õ ô p q q̄ q̇ r s s̄ si sp ss st st̄ ß t u ũ ũ̇ us v x

z z y fl G , : ; ') 1 2 3 4 5 6 7 8 9

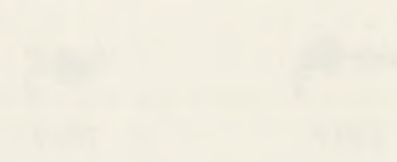
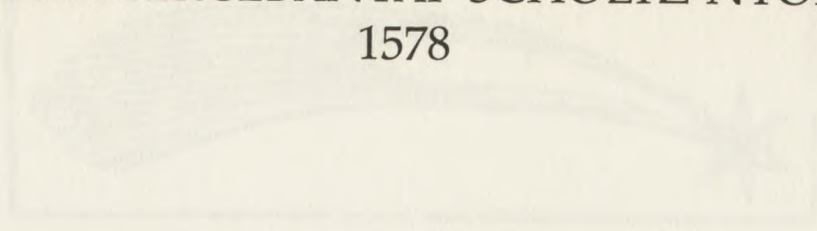
Dicherietec az Vrat menyeiec,
Tisztasággal geriedezõ szeregec:
Halando tesztet kic nem viszeltec
Az gömböliű egeket szemlelitec.

Dicherietec az Vrat szép angyaloc,
Isten elõit kic szüntelen allatoc,
Indulua ál mindenkor taborotoc,
Vrnac Parancholattara indultoc.

Dicherd az Vrat napnac fenyesége,
Szép eyeli lampas hold ekesége,
Dicherd az te vradat mindenekbe;
Tindeklõ chillagoknac égõ tûze.

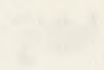
Dicherietec az Vrat forgo égec,
Ekes kerekceliaruan kic süggetec:
Az leuegõ égen, el teriet vizec,
Kit chudalnac ez vilagiemberec.

17. A BESZTERCEBÁNYAI SCHOLTZ-NYOMDA
1578

A E C D E F G I L M O Q
R S T V

G H I L M P R S V X

1578
D. C. L. P. M. A. L. M.

ALBERT EINSTEIN

1879-1955

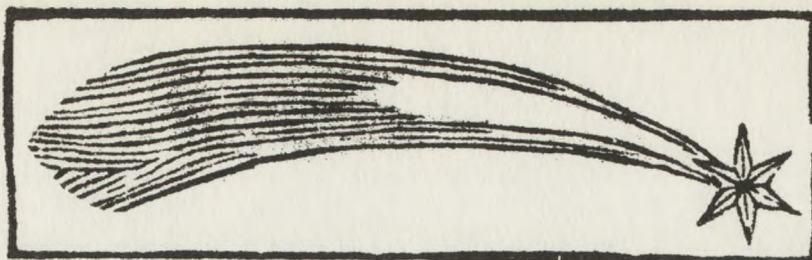
1905

1905-1906

1906-1907

1907-1908

1908-1909
1909-1910
1910-1911
1911-1912
1912-1913
1913-1914
1914-1915
1915-1916
1916-1917
1917-1918
1918-1919
1919-1920
1920-1921
1921-1922
1922-1923
1923-1924
1924-1925
1925-1926
1926-1927
1927-1928
1928-1929
1929-1930
1930-1931
1931-1932
1932-1933
1933-1934
1934-1935
1935-1936
1936-1937
1937-1938
1938-1939
1939-1940
1940-1941
1941-1942
1942-1943
1943-1944
1944-1945
1945-1946
1946-1947
1947-1948
1948-1949
1949-1950
1950-1951
1951-1952
1952-1953
1953-1954
1954-1955

I/1

VIII/1

VIII/2

A Æ C D E F G I L M O Q
R S T V =

C E H I L M P R S V X

1578

IX/1A 7 mm, 2A 5 mm

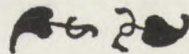
A B C D E F G H I L M N N O P

Q R S T V Z

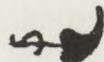
a à ã as b c d e è f f f f g h i j i s l ll m n o p q q r

s s s s s s s t u ñ ù w v x ç & . , : ; 5 7 8

confiteatur quòd Dominus sit IESVS
 Christus ad gloriam Dei Patris &c.
 Suidas Hystoricus, recitat pulchram hy-
 storiam de Rege AEgyptio, nomine Thule.
 Qui sese propter potentiam suam in-
 ter Deos connumerare volens, nemi-
 nem sibi aequalem esse vel etiam futu-
 rum arbitratus est. Et accedens ad
 Oraculum Serapidis, interrogavit:
 quis nam sibi similis esset? Cui oracu-
 lum ita respondit:

λύτρα

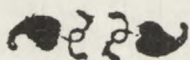
τέλθω, ἰὼ θεῶν δόξα

καὶ μεσίτην καὶ ἰκέτην

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V Z

a x b c d e e e f h h g h i j l m n o ð ó p q q r s f h h

ñ r u ũ v x ã & . , ; : ? ı 2

Est vitæ Deus ipse meæ protector & Author,
 Deficere is mihi nil, nilq; nocere sinet.
 In loca me statuit florent vbi pastua, & vnde
 Tramite mellifluo flumina larga fluunt.
 Languidulumq; fouens, alimentis hisce refecit
 Iusticiæ & docuit quæ sit & vnde via,
 Hocq; suum tantum propter memorabile nomen
 Sanctius immensus quo nihil orbis habet,
 Vnde licet mortis medias decerauero in umbras
 Est Dominus mecum, ne mala nulla prement.
 Is baculo virgaq; sua deducet euntem
 Is velut ante mihi grande leuamen erit.
 Meq; fame absumptum quamuis velit impia turbo
 Plenam epulis mensam dat tamen ecce mihi,
 Fragrantiq; oleo caput hoc tam largiter vnxit,
 Pinguius ut nullum sitq; oleatq; magis,
 Quid

18. A MANLIUS-NYOMDA

1582-1600-

IN A MANTLE-WEAVING
1982-1983

THE
MANTLE-WEAVING
1982-1983

1982-1983

THE
MANTLE-WEAVING
1982-1983

1982-1983

I/1

I/2

I/3

I/4

I/5

I/6

I/7

I/8

I/9

I/10

I/11

I/12

I/13

I/14

I/15

I/16

I/17

I/18

I/19

I/20

I/21

I/22

I/23

I/24

I/25

I/26

I/27

I/28

I/29

I/30

I/31

I/32

I/33

I/34

I/35

I/36

I/37

I/38

A

I/39

I/40

I/41

I/42

F

I/43

I/44

I/45

I/46

I/47

I/53

I/48

I/54

I/49

I/55

I/50

I/56

I/51

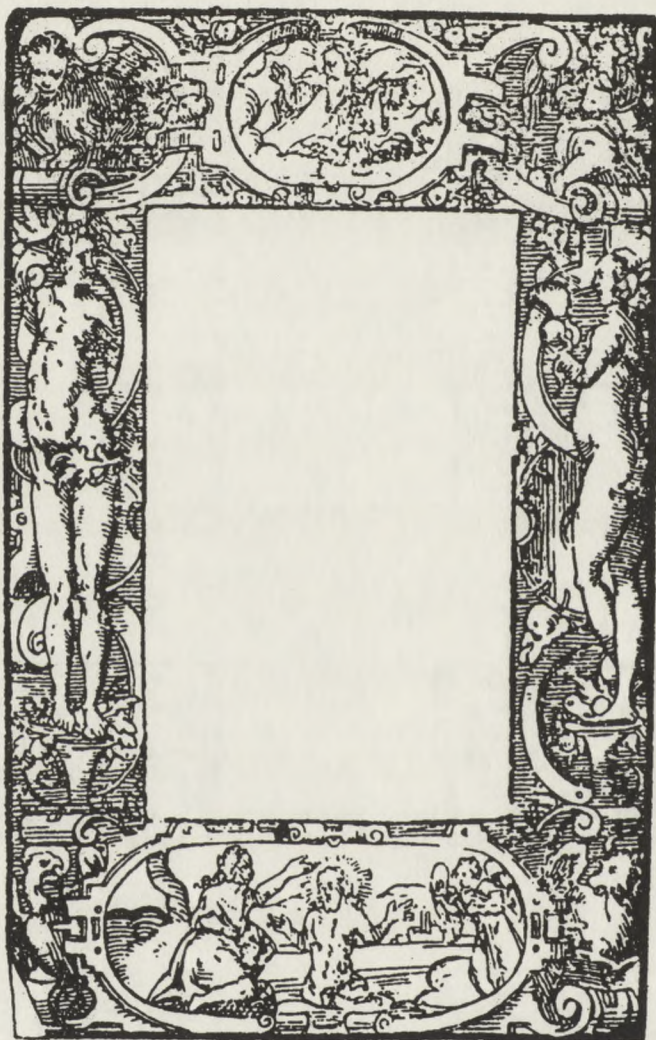
I/57

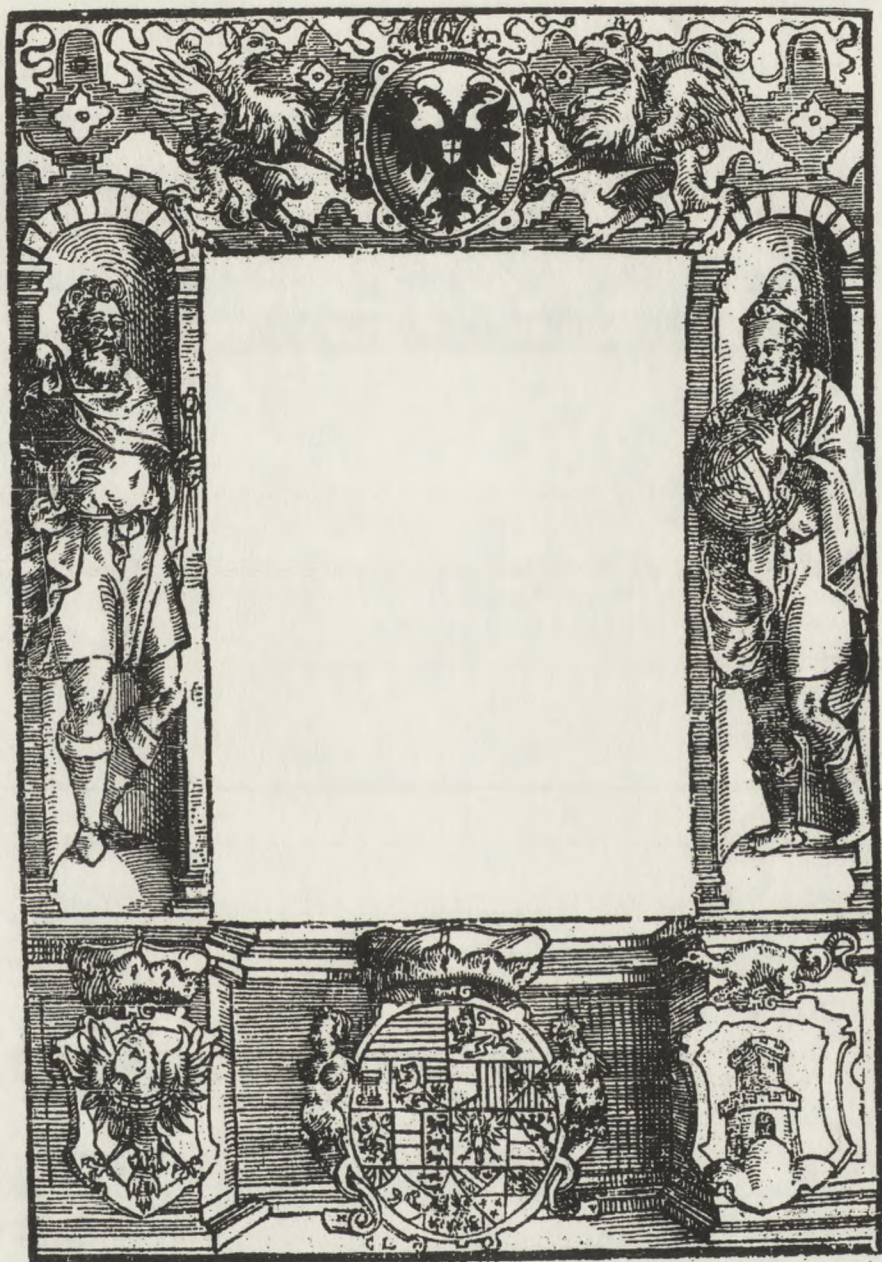
I/52

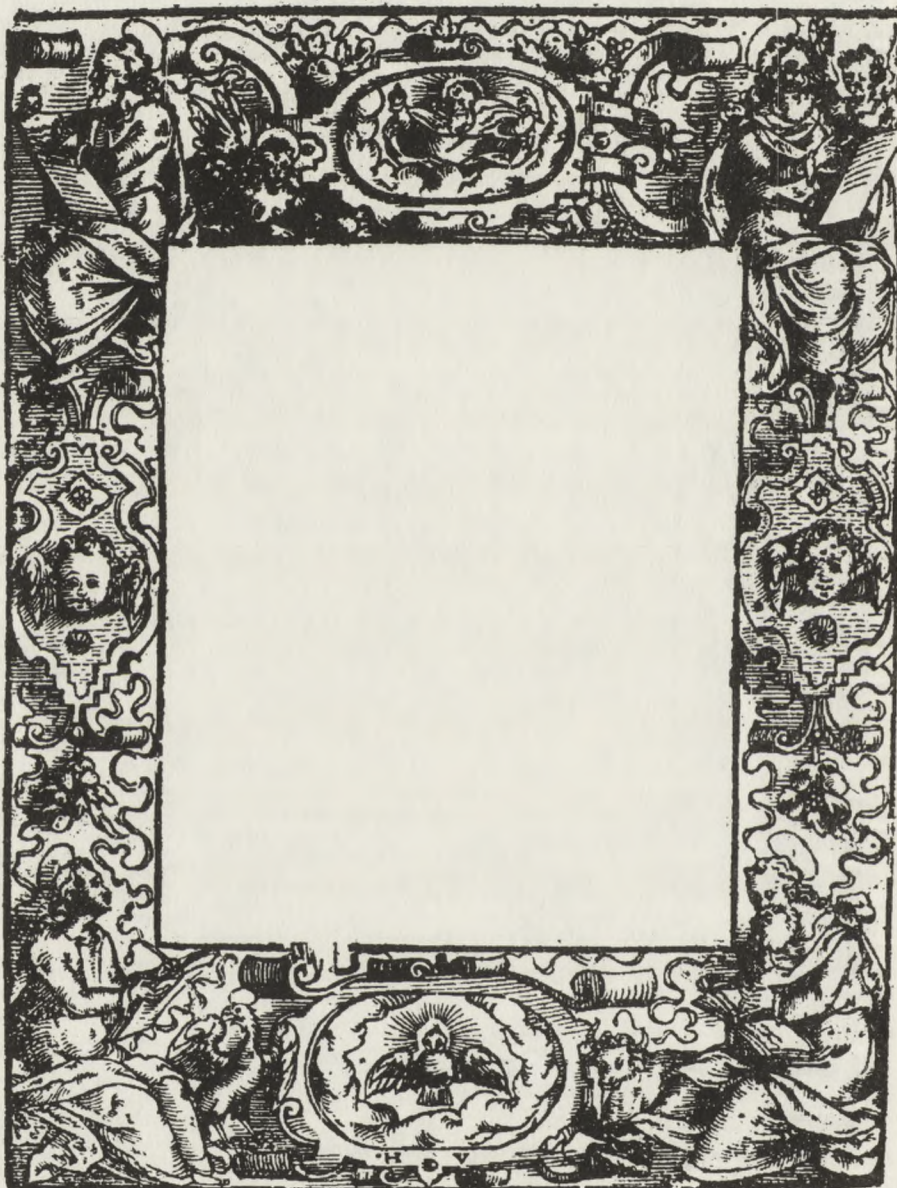
I/58

II/1

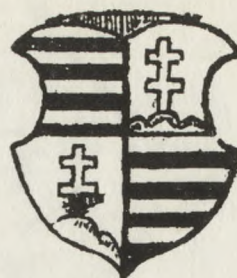
II/2

II/3

III/1

III/2

IV/1

IV/2

IV/3

IV/4

IV/5

IV/6

IV/7

IV/8

IV/9

VI/1

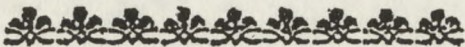

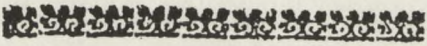

VI/2

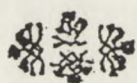
VI/3

VI/2: 1583–1598

VI/3: 1598–1600

VIII/1		
VIII/2		
VIII/3		
VIII/4		
VIII/5		
VIII/6		
VIII/7		
VIII/8		

A Á Æ B C D E F G H I K
 L M N O P Q R S T V Y Z
 æ b c d d e g h i i k l l m n o œ ö
 p p r s f s t u v y z . , : ; =

VE TEK ODES
 oruofflagok.

A C D S G E N B
 a c h d e f g i l m n n o r i s t
 u ü v v , =

AÆBCDEFGHIKLMNNOÖ
PQRSSSTVÛXXYZ

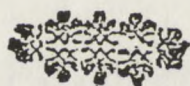

αβγδεζηζικλμνξοπρστυφ
χψωϑϛϜϝϞϟϠϡ
αβγδεζηζικλμνξοπρστυφωψζη.

A Æ B C D E F G H I J K L
 M N O P Q R S T T
 V U W X Y Z

á â ã ä å æ ç b c d e é ê ë ì í î ï ð ñ ò ó ô õ ö ø p q r
 s t u v w x y z . , : ; ? ' ()
 1 2 3 4 5 6 7 8 9

nak Bethlehem városában, mert így írtot meg
 az Propbeta által: Es the Bethlehem Iuda
 földé, semmikeppen nem vagy legkisseb Iuda,
 nak fő városij közzöt: Mert the belőled menen,
 dő ki en nékőm az vezér, ki birya az en népe,
 met Jsrael.

A B C D E F G H I K L M N O Ö Ö Ö Ö P

Q R S T V W X Y Y Z

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z

aa āāāāā x b c d e ē ē f f f g g h i ħ j k l m ñ n ñ o ò ô ö ö

ő ő œ p q ç þ r s ſ ſ t u ũ ũ ũ v x y z & . , : ; °) 1 2 3 4 5 6

7 8 9 0 ¶ 7 7

A Z Z O N Y H A V A N A K E L S Ö

napyan. 1 5 8 4. eztendőben. Az Nagy

ságos Batthyani Boltifár Vrnak Segő

delméuel, á kinek adgyon zantaa

lan iokat érte az Mennyei

Vr Isten.

Q R S T U V X Y Z A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Y Z

aäābcčdēdefghījllmnoōproſſtuūūvwyz.: - °

A A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z

a ä å æ as b c č d e ē f g h i j k l l m n o ö ô õ p q r s t u v x y z

s t f s f s i u ū ſ u s v x y z z ſ . : ? - °

1234567890

Quomodo adoleſcens docendus ſit reliqua Ety-
mologie præcepta: & præcipuas regulas Syn-
taxeos, vna cum declinationibus & coniuga-
tionih. Grecis ſimplicioribus: quomodo item
uſum mediocrem Latinæ linguæ, ex Dialo-
gis ſacris, & ſelectioribus epiſtolis Ciceronis
poſſit ſibi comparare.

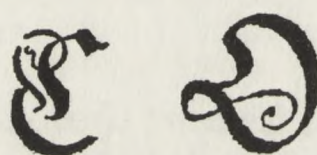
A B C D E F G H I K L M N

O P Q R S T U V

a ä b c d d e e f f f g h i i j k l m n n o o o p r r s s t t t z

u ü ü v w y z . : ; =

Wie sol ich denn thun/dasz
ichs wirdtlich/vnnd zu
Versicherung/Gottes ge-
nädigen Willens/vnd
Vergebunge der
Sünden ein-
pfahē?

ABCD EFGHIJKLMNOP

a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z

Christe / Ewiger
Gottes Sohn /
der du in deiner war

a b c d e f g

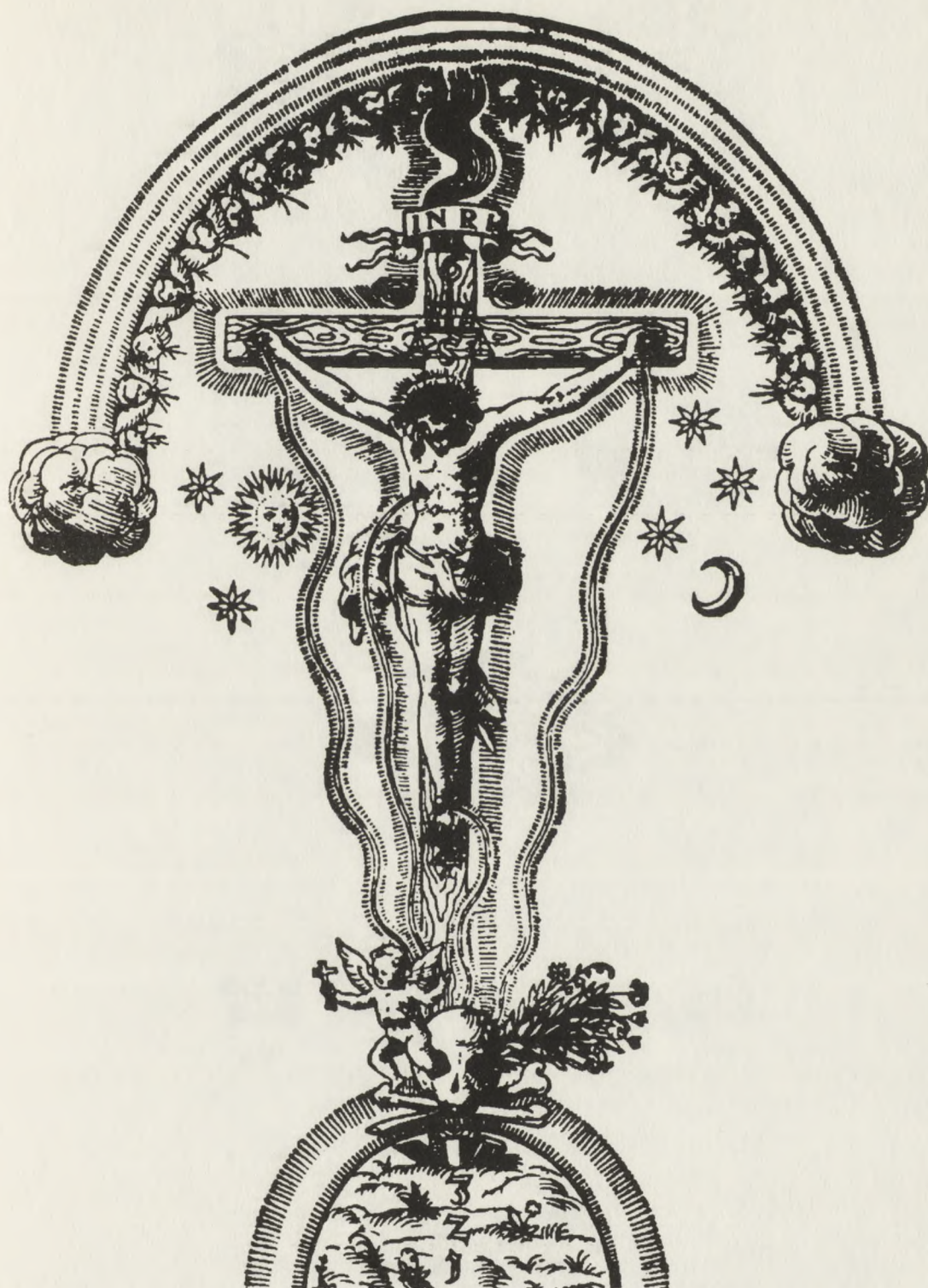

19. A VIMPÁCI FERENCES NYOMDA
1593–1599

IS A VIMBACI EREKENCES NYOMTA

1993-1994

I/1

III/1

III/2

IV/1

IV/2

IV/3

IV/4

IV/5

IV/6

IV/7

- VIII/1
- VIII/2
- VIII/3
- VIII/4
- VIII/5
- VIII/6
- VIII/7
- VIII/8
- VIII/9
- VIII/10

A C D D G F G H I
 K K L M N O P S V W
 Z a c d e g g h h i l m n o o
 r : s s s t v w z . = e e

Der heilig Psalter

✠ A B C D F G H I K L M N O
 P R S T V W Z a ā b c d e f g h i j l
 m n o o p r : s s s s t t u ū ū v w y z

. = / 2 8

Gedruckt zu Wimpaißing an

A B C D E F G H I K L M N O P Q
 R S T U V W X a b c d e f f f g h i j k l m n n
 o o p r : s [t k u u v w x y z : . / 1 0 1 2 3 4 5 6

78

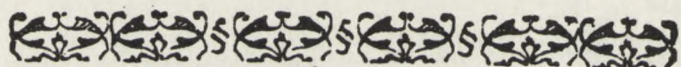
Steyer/ Kärndten/ Grain/vñ ist gleich geritten vnd
 in seinem Bebüchel gebett/ gen Himel gesehen/ vnd
 wargenommen das vorgehende Gesicht/ welches er in
 seine Schreiftaffel fleißig abgezeichnet vnd hernach
 abmahlen lassen/ wie im anfang zusehen/ er hat auch
 etlich gefragt/ so mit ihme geritten vnd gaaen/ ob
 sie am Himel nichts sehen/ welche geant-
 wortet vnd gesagt/ sie sehen nichts
 als Wolcken.

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V

a ā b c ch d e f f f g h i j k l m n n o o p r

s s i s s t t u u v w x y z

. : (/

Gegrüß seyest du Marta / voller genaden / der
Herz ist mit dir / du bist Gesegnet vnter den
Weibern / vnd gesegnet ist die Frucht deines
Leibs Jesus Christus / A M E N.

A C D E G H I K L M O P R S T V a b c d e f

ff g b i k l m n ñ o ô p r s f

ß t q ð v w x y z s

1 2 3 4 5 6 7 8

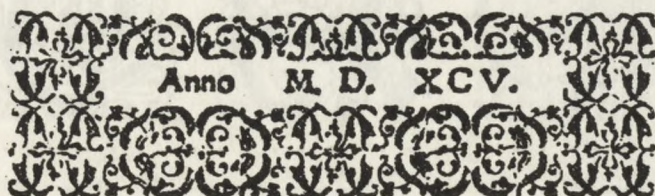

Gebt Almosen
von dem so euch
vbrig ist, sebet so
ist euch alles
rain. Luc. 11.
Bringt allen z. l.
bet in mein scheu
ren. Malachie. 3.
Ihr solt geloben
vnd ewr gelüb
haltē, dem Herrn
ewrē Gott Ps. 79

A C D E G I L M O R

S V X a x i n o f r t,

L A V S D E O, V I R G I
niq; Matri Mariz.

A B C D E F G H I K L M N O P

R S T W a ä b c d e f

ff g h i j k l m n o p

r z s ſi ſt ſß t g u v w z / =

Düblerin von Weittenneck, Freyn zu Hornstein
vnd Seuberstorff / sampt ierlichen alten Kir-
chengebetlin auff anhalten viler fromen gut-
herzigen Christen dem Allmächtigen zu lob/
ehz/ vnd pzeß/ vnd dann dem gemainen La-
yen / Mann vnd Frayen / Jungen vnd Al-
ten vnd zuseherist iren Kindern vnd Kindes-
kindern zu Trost vnd Volsare / auff iren vn-
kosten in irem New auffgebawten vnd dotier-
ten Closter zu Wimpaising/in Druck
gegeben worden.

20. A WALO-NYOMDA POZSONYBAN (?)

1594

S W Z

a f f h i o r t w =

Zwo Warhafft=

E D E N

a d e g i n o r s t u w z / •

Die andere / aus Constanti

E L N D P W

a à b c d e f g i k l m n o p

r s s i s t u v y z / •

Ersilich gedruckt zu Preßburg/ben

Wie man den Linderichmid singet.

Kompt her zu mir spricht Gottes Sohn.

Anno

€ ƒ 0 2 J K E I W

a b c d e f f g h i j l m n o r s si

ß þ u ü v w ; . : * / 0 1 4 8 9

Himmel gesehen hat/darob i. d. Türckia
sche Keyser vnd sein Volk sehr er-
schrocken. Geschehen vom 18.
Januarij biß auff den
ersten Februarij.
Im Thon:

To Deute

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S

T U V W X Y Z

a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z

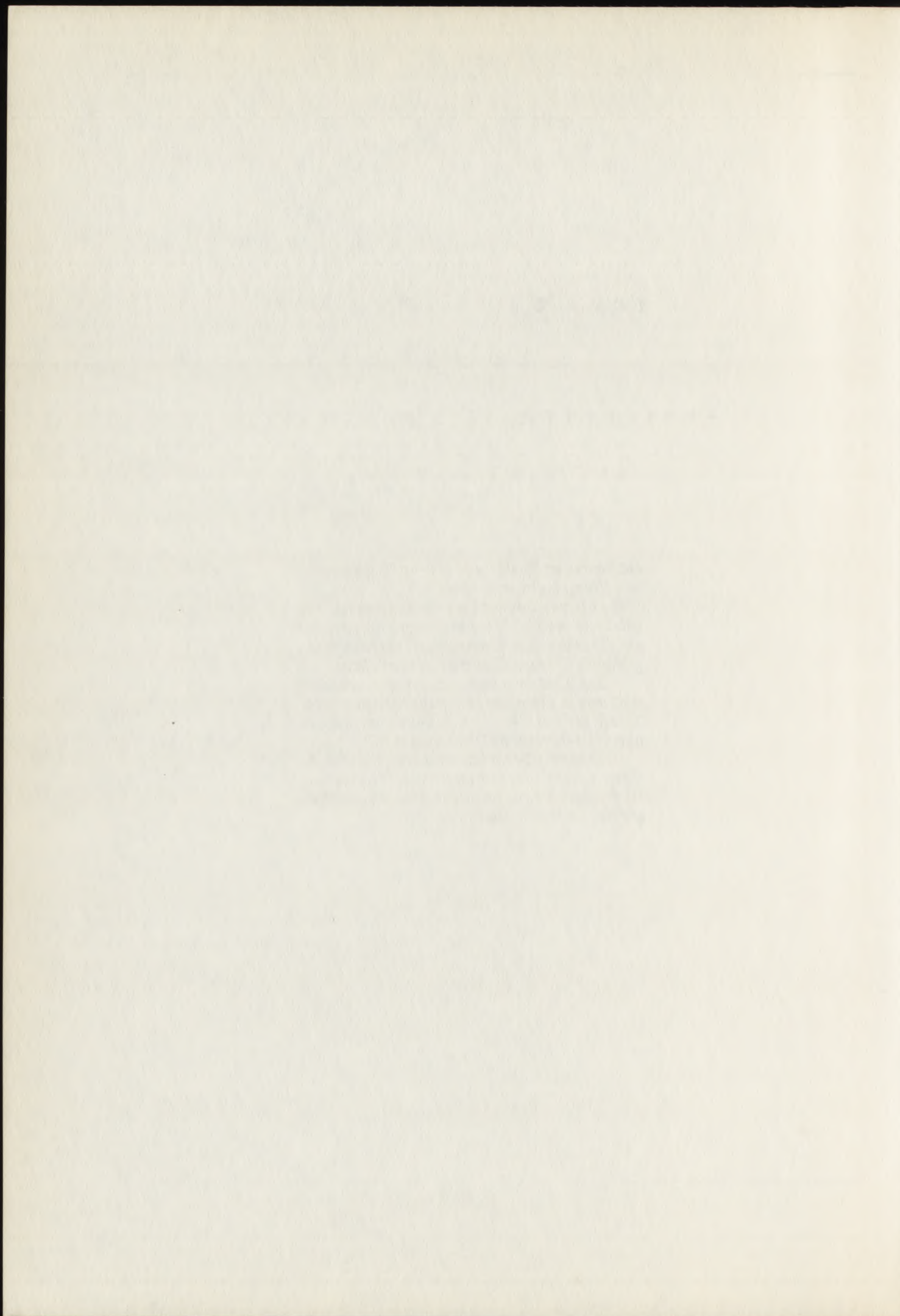
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20

mel stehn ob der Stadt / welches sie zur Bussermanet
hat / Welter sag ich dergleichen.

So offte man Wunder hat gesehen / ist stets ein Bi-
geluck darauff geschet / welches kein mal Lehr aussgan-
gen. Was in der Christenheit bedeut / das habe Ir ihr
gründlich Bescheid / Von wie küniglichem pfange.

Der Türck sorgt auch zu dieser fahrt / gros Un-
glück wird in treffen hatt / auff dieses Wunderzeichen
Das sie in ihrem Streich und Ruck / werden erlangen
wenig Sieg / mit seinem Volck dergleichen.

Auff diese Worte schnell und behend / Der Tür-
ckische Keyser heraus send / het wider Lieb begeren.
Unser Keyserliche Majeestet / im eif küniglich abgeschla-
gen hat / in anwerde het im erden.

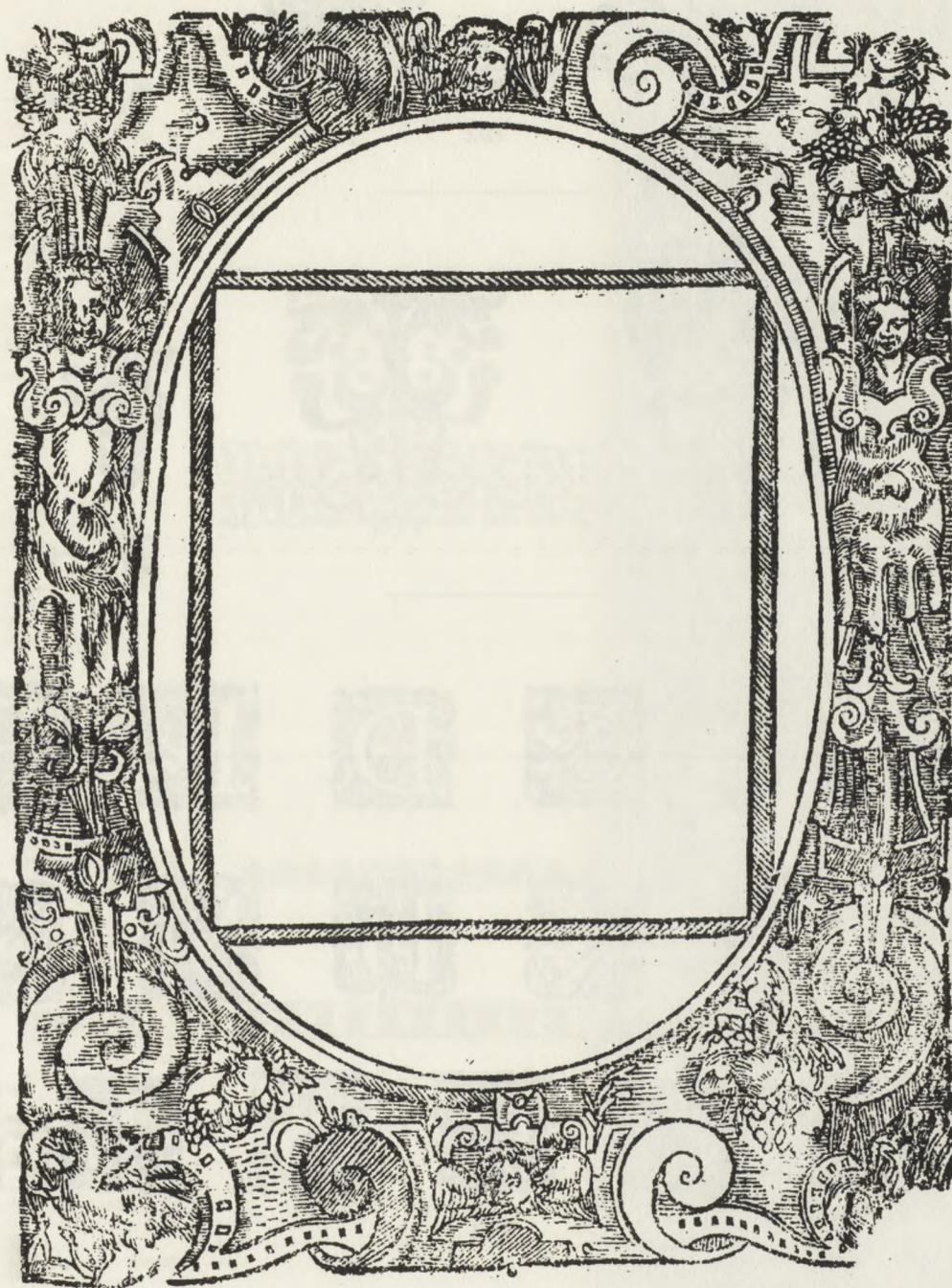

21. A BÁRTFAI KLÖSS-NYOMDA
1597–1600–

21. A BARTAL KIS-NOVICA

1897-1900

II/1

II/2

IV/1

IV/2

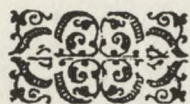

IV/3

VI/1

VI/2

VIII/1 VIII/2 VIII/3 VIII/4 VIII/5 VIII/6 VIII/7 VIII/8 VIII/9 VIII/10

A B C D E F G H I K

L M N O Ó Ó P Q

R S T V V X Y Z

A Æ B C D E F G H I K L L M

N O P R S T V X Y Z ö

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T Ű V W X Y Z

aaâæ bcdeéèêëçξffghîjkl llmnñ ooœpqqr

sf ff ft tuûü üü v w x y z z & . ; ! ? = ° *

1 2 3 4 5 6 7 8 9

Tiámfaj: Illyen bizodalmunk vagyon az Christus Iesus által Istenhöz: Nem hog alkalmasak volnánk mi magunktól, valamit gondolni vgy mint magunktól: de hogy alkalmasok vagyunk, Istentől vagyon, az ki alkalmasáis töt minket az vy Testamentónak tiztnek viselésére, nem az bötüre, hanem az lélekre, mert az bötü meg öl, de az lélek eleuenit. Ha penig az tiztnek, mely az bötü által meg öl, és az köbe meg abráztatot, fenyessége vólt, vgy annira, hogy az Israel fiai nem nézhetik vala Moyfesnek ortzaiát, az ő ortzaiának fenyessége miat, mely el múlandó vala: Mire nem vólna sockal inkább az tiztnek fę-

A B C D E F G H I K L M N O P Q R

S T V W Y Z

a á à ã æ b c d e é ê ë f g h i j k l m n o ó

ő p q r s ſ ſi ſſ ſt ſt u ú v v̇ w x y z & .

, ? :) 1 2 3 4 5 6 7 8

Tiámfiái, mint segítő ſolgák intünk tőte-
ker, hogy tū az Iſtennek kedueſſégét heá-
ba ne vegyétek. Mert ő azt mondgya : Kedues v̇dō-
ben meg halgattalak tégedet, és meg ſabadításnak
napján meg ſegítettetek tégedet. Imè moſt vagyon
az igen kedues v̇dō ; Imè moſt vagyon az meg ſa-
badításnak napia : Senkit ſemmiben meg ne borrán-
koztassunk, hogy à ſolgálat meg ne ſidalmaztaſk,
de mindenben meg mutassuk magunkat mint Iſten
ſolgái, ſok ſennedéſekben, háboruſágokban, ſűk ſe-
gekben, rettegeſekben, vereſégekben, fogſágokban,
támadásokban, munkákban, vigyázásokban, böyte-

HELY- ÉS NÉVMUTATÓ

- Abádi Benedek 44, 50, 51, 72, 133
 Ábel Jenő 27
 Abrudbánya, Alsó-Fehér vm. (Abrud, Románia) 8, 10, 24, 30, 99, 100, 117, 165, 190
 Abrugi György 74
 Adalbert püspök 21
 Adami János 76, 79
 Aemylius, Georgius 61
 Ahn, Friedrich 122
 Aldegrevér, Heinrich 78, 96
 Alexandru, havasalföldi fejedelem 82
 Alsólindva, Zala vm. (Dolnja Lendava, Szlovénia) 94, 96, 104, 105, 120, 122, 154, 156, 158–161, 163, 164, 170–172, 178, 190, 193
 Altdorfer, Albrecht 20, 50
 Amman, Jost 102, 119
 A. N. mester 50
 Antal szerzetes 22
 Antoninus Florentinus 22, 42
 Arad, Arad vm. (Arad, Románia) 99
 Aragon-ház 43
 Atzel, Richard 46, 111
 Augsburg (Németország) 21, 45, 53
 Aurogallus, Matthaeus 51

 Babst 62, 80, 141
 Babst-nyomda 62
 Badál Ede 64
 Badalić, Josip 122
 Bajazid, II., szultán 24
 Balassi család 99
 Balázs János 26, 52
 Balázs Mihály 100
 Ballagi Aladár 28, 31
 Balogh Jolán 26
 Bamberg (Németország) 18
 Bánfi Miklós 23
 Bánfi Szilvia 8, 31, 86, 91, 98
 Baranyai Decsi János 75, 76, 81, 145
 Bártfa, Sáros vm. (Bardejov, Szlovákia) 8, 10, 19, 24, 27–31, 34, 51, 76, 77, 79, 102, 103, 108–110, 115, 124–126, 136, 151, 152, 156, 157, 163, 164, 166–170, 174–177, 183–194
 Bartha Lajos 63
 Bärwald, Jakob 70
 Basilius Magnus 22, 26, 41, 42
 Báthory család 82, 98, 139, 173
 Báthory István 37, 62, 67, 75, 79, 83, 107, 139, 146, 149, 164
 Báthory Kristóf 98
 Batthyány Boldizsár 117, 118
 Batthyány család 23
 Batthyány Ferenc 118
 Bazel (Basel, Svájc) 18, 46, 53, 54, 56, 58, 60
 Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 43
 Bebel, Johannes 54
 Becker, C. 122
 Becker, Felix 27, 122
 Bécs (Wien, Ausztria) 22, 24, 27, 29, 30, 34, 44–47, 51, 63, 64, 71, 84, 86, 87, 91–93, 96, 97, 108, 110, 111, 116–118, 123, 153, 159, 160, 161, 163, 169, 170–172, 177, 179, 198
 Beham, Hans Sebald 20, 48, 72, 73, 77, 78, 91, 96, 102, 112–116, 120
 Benkner, Johann 82
 Berg, Johann von 66
 Bergmann, Johann 53
 Berkovits, Elena 27
 Berlász Piroška 8
 Beszterce, Beszterce-Naszód vm. (Bistrița, Románia) 20, 23, 24, 30, 108, 117
 Besztercebánya, Zólyom vm. (Banská Bystrica, Szlovákia) 20, 24, 30, 108, 117, 148, 179, 180, 189–193
 Bethlen Gábor 115, 123
 Beyer, Fritz 27
 Beythe István 117, 118, 121, 122
 Bianu, Ioan 200
 Bíró Vencel 27
 Blandrata, Giorgio 73
 Bocatius, Johannes 124
 Bogáthi Fazekas Miklós 77, 78
 Bogdán István 63, 80
 Bogisław herceg 25
 Boner, Ulrich 18
 Bornemisza Péter 23, 24, 29–31, 35, 37, 51, 84–87, 92, 100–103, 108, 117, 129, 131, 135, 136, 150–153, 155, 156, 165–168
 Bornemisza–Mantskovit-nyomda 24, 30, 31, 35, 100, 102, 103, 165
 Boroszló (Wrocław, Lengyelország) 24, 108
 Borsa Gedeon 27, 31, 42, 63, 64, 73, 80, 81, 86, 91, 98, 100, 103, 109, 110, 123, 126, 176, 200
 Botticelli, Sandro 18
 Brant, Sebastian 53
 Brassó, Brassó vm. (Brașov, Románia) 23, 26, 27, 52–56, 58, 61–67, 72, 82, 83, 98, 106, 107, 131, 137–141, 149, 150, 164, 173, 189–194, 196
 Brewer, Lorenz 109, 125
 Brewer-nyomda 109, 110, 174
 Brosamer, Hans 69
 Brubach, Petrus 60
 Brünn (Brno, Csehország) 21
 Buda 19, 21, 22, 26, 27, 41–44, 60, 133, 148
 Butsch, A. F. 19, 122

 C. L. mester 195
 Canis 77
 Canisius, Petrus 79, 110
 Castriot György 78
 C. H. 68
 Cibinium ld. Szeben
 Claudiopolis ld. Kolozsvár
 Clusius, Carolus 118

- Confessionale-nyomda 5, 6, 42, 43, 133
 Coresi diakónus 30, 82, 83, 98, 149
 Coresi-nyomda 83
 Corona ld. Brassó
 Cranach, Lucas, id. 20, 46, 48, 49, 69–71, 198
 Cranach, Lucas, ifj. 69
 Cratander, Andreas 53, 54, 101
 Crato, Johann Heinrich 70, 107, 122, 140, 170
 Crato-nyomda 70, 122
 Crespín, Jean 85
 Curio, Valentin 54
 Czákó Elemér 7, 27, 72, 80
- Csáktornyai János 76, 77, 79, 90, 154
 Csáktornyai Mátyás 76, 77, 79
 Csapodi Csaba 44
 Császmai István 94, 95
 Csehország 23, 94
 Csűrös Ferenc 87
- Dán Róbert 51, 52
 Dante Alighieri 18
 Dávid Ferenc 73, 94, 96
 D. B. mester 71
 Debrecen 24, 28–31, 33, 34, 51, 67, 75, 84–93, 96–98,
 100, 101, 106, 108, 114, 135, 148, 150, 152–158,
 161–164, 166–169, 179, 183–187, 189, 190
 Debreceni városi nyomda 28, 87, 88, 90, 154
 Dercsényi Dezső 26
 Detrekő, Pozsony vm. (Plavecký Hrad, Szlovákia)
 37, 51, 101, 103, 122, 136, 151–153, 156, 157, 163–170,
 183–187, 189, 191–194
 Dodgson, Campbell 18, 116
 Dörnyei Sándor 100, 117, 200
 Dráva 96–98, 118
 Drávavásárhely 154, 158, 161, 164, 190, 191, 193
 Dukkón Ágnes 81
 Dürer, Albrecht 19, 20, 53, 54
- E. mester 195
 Éber László 26
 Ecsedy Judit, V. 31, 37, 64, 103, 110, 116, 126
 Engelhardt, Hans 19
 Engelmann, Gerhard 63, 64
 Entz Géza 26
 Enyedi György 76, 79
 Eperjes, Sáros vm. (Prešov, Szlovákia) 24, 60
 Erasmus 53, 116
 Erdődy család 23
 E. S. mester 19, 20
 Estienne, Henri 25
- Fabinus, Lucas 99
 Fabó András 122
 Fabricius, Johann 104, 107, 170
 Fabritius, Walther 75
 Farkas Ágnes 8, 110, 126
 Fazakas József 52
 Fejérpataky László 27
 Fekete Csaba 31
 Félegyházi Tamás 90, 97
 Ferdinánd, I., magyar király 67
 Fest-nyomda 174
 Feyerabend, Sigmund 102, 119
- Firenze (Olaszország) 18
 Fischer, Johannes 60, 64, 109, 125
 Fischer-nyomda 174, 175, 187, 188
 Fitz József 7, 9, 26, 42, 44, 80
 Flötner, Peter 28, 31, 88, 109
 Fodor Ferenc 63
 Forgách család 23
 Forgách Ferenc 115, 177, 178, 179
 Franciaország 41, 63, 94
 Francolin, Johann von 91
 Frankfurt (Németország) 60, 74, 75, 77, 78, 102, 116,
 119, 120
 Frankovith Gergely 28, 97, 118–121, 181, 182
 Fráter György, Martinuzzi 66
 Fráter István 26
 Frautliger, Gregor 170
 Friedländer, Max J. 16
 Frobenius, Johannes 53, 54, 56
 Frobenius-nyomda 54
 Fronius, Mathias 62, 106, 139
 Furter, Michael 53, 54
- Galgóc, Nyitra vm. (Hlohovec, Szlovákia) 102, 136,
 152, 157, 163–165, 167–170, 183–194
 Galli Katalin 110
 Gárdonyi Albert 116
 G. C. mester 28, 73, 76, 79, 125, 145, 196
 G. C. T. mester 28, 196
 Genf (Genève, Svájc) 85, 102
 Geréb László 26
 Gessner, Andreas 109
 Ghenadie, erdélyi metropolita 82
 Goldenberg, Samuil 26, 27
 Gollob, Hedwig 111, 116
 Gönc 102
 G. R. mester 196
 Graf, Urs 53, 54, 56
 Gran, Heinrich 71, 72, 198
 Greus, Georg 62, 106, 107, 137, 140, 170, 173
 Grien, Hans Baldung 54, 105
 Grolig, M. 116
 Grünewald, Matthias 49
 Gryffius, Theobald 58, 104
 G. T. R. 58, 64, 98
 Gulyás Pál 7, 26, 27, 50, 72, 80, 87, 91, 98, 116, 120, 122,
 126
 Gutenberg, Johannes 13, 26, 27, 41, 44, 63, 64, 80, 98,
 140
 Gutgesell, David 24, 29, 30, 106, 108–110, 117, 124,
 174, 189–194
 Gutgesell-nyomda 28, 31, 108, 125, 174
 Gübesch, Johann 170
 Güttler Gáspár 24
 Gymnich, Johann 75
- Gyárfás Tihamér 27
 György, topuszkói apát 19
 Gyula 99
 Gyulafehérvár, Alsó-Fehér vm. (Alba Iulia, Románia)
 30, 73, 94, 96–98, 115, 116, 153, 154, 156, 158, 161–165,
 178, 179, 189, 190, 192, 193, 196
 Gyulai István 71
 Gyulai Pál 75

- H. A. mester 70
 Haebler, Konrad 19, 33, 34
 Hagenau 198
 Hajnóczi Iván 31
 Han, Johannes 19, 43
 Hartlieb, Johann 121
 Havasalföld 23, 30, 82, 83, 149, 164
 Hebler, Mathias 62
 Heckel, Stephanus 21
 Heidelberg (Németország) 17, 64
 Heitz, Paul 85
 Hellebrant Árpád 200
 Helmstedt (Németország) 27, 69
 Heltai Gáspár 7, 9, 24, 29, 30, 35, 37, 58, 66–77, 79–81, 84, 87, 91, 113, 125, 142, 144, 146–148, 195–198, 200
 Heltai Gáspár, ifj. 67, 72, 74–77, 79, 80, 142
 Heltai Gáspárné, özv. 67, 73–75, 142
 Heltai-nyomda 29, 30, 35, 37, 58, 75, 76, 113, 125, 148
 Herberstein, Sigmund von 91
 Herrgott, Hans 96
 Hervay Ferenc 65, 200
 Hess, Andreas 22, 26, 30, 41–44, 60, 133
 Hess-nyomda 41, 42, 133
 Heusler, Martin 170
 Hirscher, Lucas 82, 149
 Hirschvogel, Augustin 91
 Hohegger, Rudolf 19
 Hodos, Nerva 200
 Hoffer, Johann 70
 Hoffgreff György 24, 29, 58, 66–68, 70, 72–74, 76, 78–80, 84, 91, 142, 148, 195, 196–198
 Hoffgreff–Heltai-nyomda 29, 58, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 142, 195–198
 Hoffhalter család 96, 154, 161, 196
 Hoffhalter-nyomda 10, 86, 91, 92, 94, 96, 104–107, 115, 120–122, 153, 155–158, 161, 170–172, 174, 177, 180, 183, 196
 Hoffhalter Rafael 28, 30, 73, 84, 85, 87, 90–93, 95–97, 100, 118, 120, 153, 154, 156, 158, 162, 163, 180, 196
 Hoffhalter Rudolf 23, 27, 28, 75, 89, 90, 96–98, 104, 118, 120, 154, 158, 163, 170, 181, 196
 Hoffmann Edith 18, 26, 27
 Holbein, Hans 15, 46, 54, 56, 61, 91, 93, 112
 Holbein, Hans, ifj. 54
 Holl Béla 200
 Homberger, Jeremias 117
 Honterus, Johannes 23, 28–31, 34, 52–64, 66, 72, 82, 104, 106, 107, 137, 140, 173, 196, 197
 Honterus-nyomda 31, 52, 54, 56–60, 62–64, 107, 137, 196, 197
 Honterus–Wagner-sajtó 63, 106
 Horváth István Károly 26
 Höhn, Heinrich 19
 Hubay Ilona 26
 Husung, Max Joseph 27
 Huszár Dávid 84, 85, 86, 150, 169
 Huszár Gál 23, 24, 31, 51, 84–87, 89, 91, 92, 97, 98, 100–103, 150–152, 154, 156, 158, 166–168, 169
 Hübschmann, Donat 91
 H. V. 118, 195, 197, 200
 I. H. C. 55, 140, 197
 I. L. C. T. 70, 72, 73
 Illinicus Péter 110
 Illyefalvi István 77, 144
 Ingolstadt (Németország) 50
 Isengrin, Michael 54
 Isenhut, Lienhart 18
 I. S. mester 46, 48, 49, 50, 197
 Itália 13, 17, 18, 41, 53, 60, 66, 68, 94
 Iványi Béla 27, 116
 Izabella, magyar királyné 56
 Jagelló-ház 56, 139, 197
 Jakó Zsigmond 27, 64, 72, 98, 99, 104, 107
 János Zsigmond, erdélyi fejedelem 92, 93, 154, 161, 196
 Jugăreanu, Veturia 27
 Káldos János 100
 Kálmáncsehi Domonkos 19
 Kanizsay Orsolya 46, 47, 135, 136, 198
 Karádi Pál 99, 100, 165
 Karádi-nyomda 99, 165
 Kárai László 41
 Kardos Tibor 26
 Károly, V., császár 118
 Károlyi Gáspár 100, 102
 Károlyi Péter 90
 Kassa, Abaúj vm. (Košice, Szlovákia) 24, 51, 64, 84, 85–87, 101, 103, 108, 109, 117, 136, 139, 148, 150, 152, 153, 156, 158, 167, 168, 174, 175, 178, 179, 187, 188, 190–193
 Kathona Géza 100
 Käfer István 200
 Kelecsényi Ákos 200
 Kemény József 58, 104
 Kemény Lajos 27
 Kerekes György 27
 Kerekóti Ferenc 37
 Keresztúri Kristóf 79
 Kertbeny Károly 124
 Kirchhoff, Albrecht 27
 Klaniczay Tibor 26, 27
 Klöss, Jakob 8, 10, 29, 30, 76, 79, 103, 109, 115, 124, 125, 157, 163, 164, 166–170, 176, 177, 183–185, 176, 186–189, 19–193
 Klöss-nyomda 8, 29, 30, 102, 103, 109, 110, 115, 124–126, 151, 152, 156, 166–170, 176, 186–188
 Knapp Éva 27
 Knoblochtzer, Heinrich 74
 Koberger, Anton 21
 Kolozsmonostor 67
 Kolozsvár, Kolozs vm. (Cluj-Napoca, Románia) 9, 23, 24, 26–28, 30, 34, 35, 37, 54, 58, 66–80, 84, 87, 90, 91, 102, 107, 112–115, 118, 120, 122, 125, 126, 142–148, 153, 179, 180, 189, 190–198
 Komárom 84
 Komjáti, Nyitra vm. (Komjatice, Szlovákia) 23, 24, 84–86, 150–154, 156, 166–168, 189–194
 Komlós András 28, 85, 87–90, 97, 154, 163
 Kovácsóczy Farkas 79, 146
 Köln (Németország) 63, 64, 75
 Köpfel, Wolff 105
 Kőszeg 108
 Krafft–Crato-nyomda 107
 Krakkó (Kraków, Lengyelország) 24, 30, 37, 44, 52, 55, 60, 66, 70–73, 94, 108, 110, 114, 175

- Kristeller, Paul 18
 Kulcsár György 96, 104, 158, 159, 170
 Künstle, Karl 18, 26, 122
- Laibach (Ljubljana, Szlovénia) 120, 122, 182
 Lajta 110, 123
 Lamberg, Abraham 86
 Laudivio Zacchia Vezzanense 22
 Laudivius 42–44
 Lauer, Georg 41
 Laurentii, Nicolaus 18
 Lautensack 91
 Lázár 55, 63, 120, 134, 143, 160, 171, 177, 181, 195, 199
 Leigel, Gottfried 69
 Lipcse (Leipzig, Németország) 70, 80, 86, 91, 117, 141
 Lemberger, Georg 69
 Lengyelország 23, 24, 29, 56, 94, 139
 L. F. mester 28, 60, 61, 197
 Liechtenstein, Petrus 21
 Lochner-nyomda 92
 Logofătul, Dimitrie 83
 Lonicer, Adam 75
 Lorinț diakónus 64, 98, 99, 104, 164, 196
 Lőcse, Szepes vm. (Levoča, Szlovákia) 24, 29, 108–110, 156, 174, 175, 188
 L. P. 114
 Lucius, Jacobus 25, 27, 28, 64, 67, 69–72, 79, 80, 102, 197
 Lucius, Jacobus, ifj. 25
 Lufft, Hans 69
 Lugos, Krassó-Szörény vm. (Lugoj, Románia) 99
 Luther, Martin 23, 54, 69, 70, 71, 73, 77, 80, 96, 119
 Lyon (Franciaország) 21
- Magio, Lorenzo 112
 Magyaróvár ld. Óvár
 Mainz (Németország) 13, 63, 80, 98
 Mănăila 82
 Manchester (Anglia) 17, 18
 Manlius, Johannes 23, 24, 27, 28, 97, 99, 115–117, 121, 122, 124, 129, 158, 177, 180
 Manlius-nyomda 30, 73, 102, 111, 118, 120, 131, 156, 162, 163, 181–184, 195, 198
 Mantskovit (Farinola) Bálint 29–31, 35, 78, 100–103, 109, 125, 129, 131, 136, 150, 152, 155, 165, 166, 188
 Mantskovit-nyomda 24, 29, 31, 35, 78, 100, 102, 103, 129, 165
 Manutius, Aldus 13, 25, 29, 54, 60, 136, 141, 148, 153, 156, 163, 168, 173, 179, 180, 186
 Marian 26, 149
 Marien 63, 83
 Marienburg, L. J. 63
 Marosi Ernő 27
 Martini, Lucas 114
 Mátyás, I. (Hunyadi), magyar király 19, 22, 42, 43, 68, 72, 144
 Mayer, Anton 97
 Meibomius, Henricus 64
 Melanchthon, Philipp 23
 Melius Juhász Péter 75, 79, 84, 85, 87, 90, 92–95, 144, 198
 Meltzer, Gregor 117
 Mercator, Gerard 55
 Miksa főherceg 84
- Miksa, I., magyar király 53
 Misocacus, Guilelmus 75
 Misocacus, W. 144
 Moldva 23, 142, 198
 Moldvai Fejedelemség 30, 65, 82
 Monoszlói András 112
 Monyorókerék, Vas vm. (Eberan, Ausztria) 23, 97, 117–119, 122, 180–184, 189–194, 198, 200
 Moravus, Matthias 43, 44, 133
 Morres, Wilhelm 63
 Morvaország 23, 94
 Moyses hierodiakónus 83
 M. S. mester 20, 27
 Mura 96–98
 Muther, Richard 19, 26
 Müller, Andreas 60, 64
 M. V. mester 198
- Nádasdy család 23, 26, 44, 46, 47, 50, 51, 67, 84, 118, 135, 136, 198
 Nádasdy Ferenc 23
 Nádasdy Tamás 23, 26, 44, 46, 47, 50, 67, 84, 135, 136, 198
 Nagler, G. K. 27, 80
 Nagyszombat, Pozsony vm. (Trnava, Szlovákia) 15, 24, 28, 30, 52, 73, 78, 102, 108, 110–123, 148, 153, 175–180, 183, 189–191, 193
 Nápoly (Napoli, Olaszország) 43
 Naszádos István 26
 Nausea, Friedrich 46
 Nedelic, Zala vm. (Nedelišće, Horvátország) 96, 97, 104, 120, 154, 158, 161, 190, 191, 193
 Nemeskürty István 103
 Némalföld 17, 41
 Némethy Ferenc 92, 154, 161, 196
 Németlövő ld. Sicz
 Németország 18, 34, 41, 63
 Németújvár, Vas vm. (Güssing, Ausztria) 117, 122, 158, 180–184, 189–194, 200
 Neuber, Ulrich 66
 Nussbacher, Gernot 63, 64
 Nürnberg (Németország) 31, 66, 77
- Oláh Miklós 84, 96
 Oprea 82, 83
 Orbán, VIII., pápa 73, 94
 Oroszország 94
 Ortelius, Abraham 55
 Óvár 84–87, 100, 103, 148, 150, 152, 153, 156, 158, 162, 167, 179, 190–193
 Ozorai Imre 71
- Paczolay Gyula 81
 Paep, Johannes 21
 Pápa 73, 86, 94, 150–154, 190–193
 Párizs (Paris, Franciaország) 25
 Pataky Dénes 28, 31, 91, 122
 Pavercsik Ilona 110, 200
 Payr Sándor 26
 Pécsi Lukács 110, 112, 114, 116, 177, 178
 Perényi család 23
 Perneszi András 112, 114, 178
 Perneszi család 114
 Pesti Gábor 46, 85, 112

- Petreius 60
 Petri, Adam 54
 Petri, Heinrich 53, 60, 93
 Petricovius, Andreas 108, 175
 Pfister, Albrecht 18
 Philip diakónus 28, 30, 65, 98, 104, 142, 198
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 77
 Pichler, Leonhard 123, 185
 Pirnát Antal 80
 Plihál Katalin 63
 Popovici, Bogdan-Florin 64
 Pozsony, Pozsony vm. (Bratislava, Szlovákia) 8, 10, 19, 24, 27, 41–44, 60, 115, 124, 133, 177, 179, 186, 190–193
 Prága (Praha, Csehország) 24, 71, 114
 Preinlein, Matthias 21
 Pribicerus, Jacobus 117
 Proctor, Robert 33, 34
 Pukánszky Béla 27
- Radocsay Dénes 26, 27
 Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem 103
 Ransanus, Petrus 111
 Rapaics Raymund 116
 Rárbok, Pozsony vm. (Rohožník, Szlovákia) 103, 165
 Ratdolt, Erhard 21, 22, 83
 Ráth György 7, 27, 116
 Rebell, Hans 46, 47, 50, 110, 111, 198
 Rhau-nyomda 70, 71
 Rheda Pál 90, 154
 Róma (Olaszország) 41
 Rostock (Németország) 25, 69
 Rózsa György 27, 31
 Rusch, Adolph 13
- Salgó Ágnes, W. 63
 Sárvár(-Újsziget) 20, 23, 24, 26, 28, 30, 34, 44–52, 66, 67, 84–86, 88, 89, 94, 100, 101, 103, 111, 115, 117, 118, 121, 129–133, 135, 136, 150, 152, 155, 156, 162, 167, 168, 180, 182–184, 189–194, 198
 Sárvár-újszigeti nyomda 23, 30, 34, 44, 46, 48, 50–52, 66, 67, 85, 86, 101, 111, 133, 152, 168
 Scharffenberg, Crispin 108
 Scharffenberg, Matthias 60
 Schäufelein, Hans Leonhard 20
 Schirlentz, Nikolaus 68, 70, 197
 Schobel-nyomda 63
 Scholtz, Christoph 24, 108, 117, 179
 Scholtz-nyomda 117, 179
 Schongauer, Martin 18–20, 26, 54
 Schöffler, Johann 61
 Schöffler-nyomda 61
 Schrabbe, Albert 19
 Schramm, Albert 74, 80
 Schrauf Károly 27
 Schreiber, W. L. 19
 Schultz, Daniel 156
 Semmelweiss, Karl 123
 Sempte, Nyitra vm. (Šintava, Szlovákia) 34, 51, 84, 86, 100, 108, 117, 135, 136, 150–153, 155, 156, 165–169, 190, 191, 194
 Şerban 82, 83, 149
 S. G. C. ld. G. C. mester
 S. G. mester 198
 Shamotuliensis, Gregorius 71
- Sicz, Vas vm. (Németlövő, Deutsch-Schützen, Ausztria) 117, 118, 122, 124, 157, 163, 164, 168, 169, 180, 182–191, 193, 194
 Simánd, Arad vm. (Şimand, Románia) 99
 Simonescu, Dan 200
 Singriener, Johann 46, 47, 50, 52, 85, 91, 92, 111, 112, 163, 179, 183, 196
 Singriener-nyomda 46, 47, 50, 85, 92, 112, 196
 S. J. R. mester 75, 79, 198
 Skrzetvski, Raphael 93
 Solis, Virgil 77, 119
 Soltész, Elisabeth ld. Soltész Zoltánné
 Soltész Zoltánné 8–10, 17, 19, 24–28, 31, 42, 44, 51, 52, 61, 63, 64, 76, 80, 81, 83, 86, 91, 97, 98, 100, 103, 104, 107, 109, 110, 116, 122, 126
 Soós Kristóf 124
 Spangenberg, Johann 118
 Springinklee, Hans 20
 Spira, Emericus Joannes de 22
 Stabius, Johann 53
 Stahel, Konrad 21
 Stainhofer-nyomda 153, 169
 Stancaro, Francesco 94, 95
 Stemler Ágnes 63
 Stimmer, Tobias 102
 Stoll Béla 31
 Stotzingen család 123, 185
 Stotzingen, Ruprecht von 123
 Stöckel, Leonhard 108, 109
 Strassburg (Strasbourg, Franciaország) 19, 27, 105, 116
 Strutius, Johannes 28, 44, 47, 49–51, 133, 136, 197, 198
 Sultzer, Salomon 29, 90, 91, 108, 109, 174
 Svájc 41, 87
 Sylvester János 26, 30, 44, 46, 48, 50–52, 133, 198
- Szabó Béla, P. 64
 Szabó Géza 27
 Szabó József, S. 26
 Szabó Károly 63, 200
 Szádeczky Lajos 71, 80
 Szálka Irma 200
 Szászsebes, Seben vm. (Sebeş, Románia) 82, 83, 149, 150, 192
 Seben, Seben vm. (Sibiu, Románia) 10, 23, 27, 30, 55, 58, 63, 65, 72, 96, 99, 105, 107, 131, 140–142, 159–161, 163, 170–173, 189–194, 198
 Sebeni Nyíró János 62, 137
 Sebeni városi nyomda 96, 99, 104, 106, 107, 129, 170
 Szegedi Veres Gáspár 74, 144
 Szekfű Gyula 26
 Szentkuty Pál 27, 51, 52
 Szikszai Hellenpoeus Bálint 87
- Târgovişte 82, 83
 Telegdi Miklós 15, 30, 73, 110, 115, 116
 Telegdi-nyomda 15, 30, 73, 110–116, 121, 122, 175, 177, 180, 183
 Temesvár, Temes vm. (Timişoara, Románia) 99
 Thieme, Ulrich 27, 122
 Thuróczi János 21, 26
 Thuz Osvát 19
 Tinódi Sebestyén 26, 67, 71, 72, 80, 146, 148, 198
 Tontsch, Hermann 63
 Tour-Landry, Chevalier de la 53

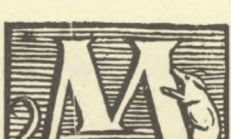
- Tótfalusi Kis Miklós, M. 77, 78, 144, 145, 147
 Török Mihály 87, 92, 154
 Török Zsolt 64
 Török-nyomda 90
 Trapoldner, Lukas 170
 Traut, Wolf 20
 Tudor 82, 83
 Tübingen (Németország) 120
- Ulm (Németország) 46
 Ungler, Florian 71
 Ungler-nyomda 71
- Várad, Bihar vm. (Oradea, Románia) 86, 87, 90, 93, 96,
 122, 154–156, 158, 161–164, 193
 Váradi Kalmár Mihály 90, 97, 154, 162, 196
 Varasd, Varasd vm. (Varaždin, Horvátország) 97, 117,
 118, 121, 122, 180–183
 Varjas Béla 50, 51, 52, 80
 Varju Elemér 26
 Vásárhelyi Gergely 72, 79
 Vásárhelyi Judit 31, 37, 100, 200
 Vayer Lajos 18, 26
 Végh Ferenc 80
 Végh Gyula 26
 Velence (Venezia, Olaszország) 13, 22, 25, 65, 82, 83
 Veres Balázs 92
 Vignon, Eustache 85
 Vimpác, Sopron vm. (Wimpassing an der Leitha,
 Ausztria) 8, 10, 29, 30, 110, 123, 157, 163, 164, 168,
 169, 183–187, 190–194
 Vimpáci ferences nyomda 8, 29, 123, 185
 Vitéz János 41, 42, 43
- Vizaknai Gergely 71
 Vizsoly 29, 100–103, 106, 109, 125, 136, 152, 156, 157,
 163–170, 183–194
 Vogtherr, Heinrich 118, 182, 195, 197, 200
- Wagner, Valentin 29, 54, 58, 60–64, 66, 106, 137
 Waldapfel József 74, 80
 Waldkirch, Konrad 118
 Walo, Johann 124, 186
 Weller, Emil 124
 Werbőczy István 71, 87, 91, 92, 116, 196
 Wernher, Georg 60
 Westheimer, Bartholomaeus 54, 60
 Weyden, Rogier van der 19
 Wimpassing ld. Vimpác
 Winterburger, Johann 22, 46
 Wintzler, Martin 170
 Wittenberg (Németország) 23–25, 27, 44, 51, 60, 66,
 68–72, 80, 107, 122, 197
 Wolff, Thomas 54
 Woodward, D. 64
 Wyssbach, Rudolf 88, 109
- Xenophón 26, 41, 42
- Zainer 74
 Zápolya család 24, 56, 58, 139, 197
 Zápolya János 56
 Zrínyi család 23, 118
 Zrínyi György 23, 118
 Zürich (Svájc) 56, 88, 91, 109
 Zsámboki János 55
 Zsigmondy Árpádné 116, 122

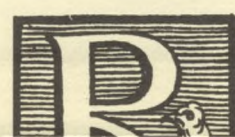

8294104

Először jelenik meg teljes áttekintés a legkorábbi hazai könyvek betűiről és díszeiről, vagyis arról, hogy milyen betűket és díszeket felhasználva készültek az első Magyarországon nyomtatott könyvek. A *Hungaria Typographica* sorozat első kötete a történeti Magyarország területén működő nyomdák felszerelését 1473-tól, Hess András nyomtatványaitól egészen 1600-ig mutatja be, egyúttal mintegy rekonstruálva is e tipográfiákat.

A kötet a hazai nyomtatványokban található betűk, könyvdíszek, illusztrációk teljes repertóriumát: minden egyes, a maga korában nyomdafestéket kapott illusztrációt, díszet, iniciálét (díszes kezdőbetűt), ábrát, nyomdai cífrát és betűt bemutat mérethű reprodukció formájában, amelyek leírását a katalógus tartalmazza. Nem hiányoznak az összeállításhoz a legkorábbi térképek, hangjegyek sem. Minthogy Magyarországon a sokszorosított grafika első emlékeit kizárólag a könyvek őrizték meg, így a kötet nemcsak a legkorábbi hazai nyomdák tipográfiai emléktárházát tartalmazza, hanem a legkorábbi nyomtatott grafikai alkotásokat is. Ezek túlnyomórészt fametszetek, de ritkaságként akad köztük rézmetszet is.

A *Hungaria Typographica* sorozat további kötetei a későbbi évszázadok magyarországi könyveit tárják majd fel ugyanezzel a módszerrel.

6000 Ft

9 789635 065837

HUNGARIA
TYPOGRAPHICA
I.

V. ECSEDY JUDIT
A RÉGI
MAGYARORSZÁGI
NYOMDÁK BETŰI ÉS DÍSZEI
1473-1600

BALASSI KIADÓ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR

